

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ERMENİLERDE
DEVLET TOPLUM VE KİMLİK TARTIŞMALARI
(1908-1914)**

İSMAİL YILDIZ

**TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

HAZİRAN 2018

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ERMENİLERDE
DEVLET TOPLUM VE KİMLİK TARTIŞMALARI
(1908-1914)**

İsmail YILDIZ

**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

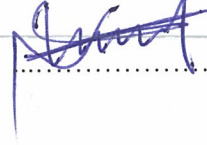
HAZİRAN 2018

İsmail YILDIZ tarafından hazırlanan “II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ERMENİLERDE DEVLET TOPLUM VE KİMLİK TARTIŞMALARI (1908-1914)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Mustafa TURAN

Yakınçağ Tarihi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Başkan : Prof. Dr. Mehmet Akif TURAL

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

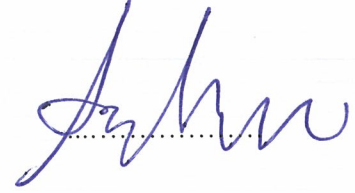
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye : Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Genel Türk Tarihi, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye: Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI

Yakınçağ Tarihi, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Nasrullah UZMAN

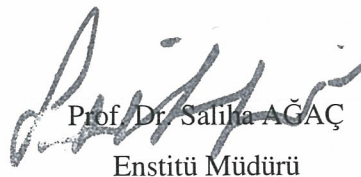
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Tez Savunma Tarihi: 29/06/2018

Jüri üyeleri tarafından DOKTORA tezi olarak uygun görülmüş olan bu tez Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu kararı ile onaylanmıştır.

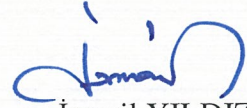
Prof. Dr. Salika AĞAÇ
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İsmail YILDIZ

29/06/2018

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ERMENİLERDE DEVLET TOPLUM VE KİMLİK TARTIŞMALARI (1908-1914)

(Doktora Tezi)

İsmail YILDIZ

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Haziran 2018

ÖZET

Çalışma 1908-1914 yıllarını kapsamaktadır. Çalışmada II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerin devlet yönetimi, toplum ve kimlikle ilgili konularda düşüncelerine yer verilmiştir. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi üzerine Ermenilerin tepkileri, anayasaya bakışları, ideolojik düşünceleri, iktidarla ilişkileri, yönetime katılmaları ve Mebusan Meclisi hakkında düşüncelerine yer verilmiştir. İkinci bölümde toplumu ilgilendiren, işçiler, işçi hakları memurlar, kadın hakları, toplumsal hak ve sorumluluklar, eğitim, askerlik gibi konularda Ermenilerin düşünceleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Ermenilerin kimlik alanında dil, din, mezhep ve vatandaşlık konularında düşüncelerine yer verilmiştir. Çalışmada incelenen dönemde Ermeniler tarafından çıkarılan bazı yayın organları, Ermeni mebusların mecliste yaptıkları konuşmalar, Ermeni yazarların döneme ait eserleri, Ermeni partilerin tüzükleri, Adana olaylarıyla ilgili raporlar esas alınmış; dönemi inceleyen tetkik eserlerle çalışma desteklenmiştir.

Bilim Kodu : 118101
Anahtar Kelimeler : II. Meşrutiyet, Ermeniler, Devlet, Toplum, Kimlik
Sayfa Adedi : 305
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mustafa TURAN

ARMENIAN DEBATES ON STATE, SOCIETY AND IDENTITY DURING THE II.
CONSTITUTION PERIOD (1908-1914)

(Ph. D. Thesis)

İsmail YILDIZ

GAZİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

June 2018

ABSTRACT

This study involves the period between the years 1908 and 1914. In this study, Armenians' opinion about government, public and identity during the II. Constitutional Era, are included. In the first part of this three part study; Armenians' reactions to declaration of II. Constitutional Monarchy, Their point of view to the Constitution, their ideological thoughts, their relation with the authority, their participation in the government and their thoughts about the First Parliament are given. In the second part, Armenians' thoughts about the public issues such as; labor, labor rights, officers, women's rights, social rights and responsibilities, education and military service are handled. In the third part, Armenians' point of view about identification topics such as; language, religion, sect and citizenship are included. This study is based on the following databases created during the studied period; some media organs, Parliament speeches of Armenian members of Parliament, works of Armenian authors, statute of the Armenian political parties and reports about Adana incidents. Also the study is enriched with verified studies.

Science Code : 118101
Key Words : II. Constitutional Monarchy, Armenians, state, society, identity
Page Number : 305
Supervisor : Prof. Dr. Mustafa TURAN

TEŞEKKÜR

Başta çalışmaya birlikte başladığımız, tanıştığımız günden son ana kadar her türlü desteğini gördüğüm, 6 Mayıs 2016 tarihinde kaybettiğimiz değerli hocam **Prof. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ**'ı rahmetle yad ediyorum.

Vahdet Hocamın vefatından sonra bana bu çalışmada destek olan, değerli hocam, danışmanım **Prof. Dr. Mustafa TURAN**'a,

Çalışmamıza katkılarından dolayı tez izleme komitemizin değerli üyeleri **Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU**, **Prof. Dr. Mehmet Akif TURAL** ve **Prof. Dr. Mustafa EKİNCİKLİ** hocalarıma teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE DEVLET YÖNETİMİ VE ERMENİLER

1.1. II. Meşrutiyet ve Ermeniler.....	17
1.1.1 Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi	17
1.1.2. Yöneticilerin Vasıf ve Sorumlulukları	23
1.1.3. Meşrutiyet'in İlanı ve Kanun-ı Esasi'nin Kabulü	26
1.1.4. Adem-i Merkeziyet Düşüncesi.....	40
1.1.5. Kanun-ı Esasi'de Kuvvetler Ayrılığı Prensibi.....	45
1.2. Anayasal Düzen Ve Hukuk Konusunda Ermenilerin Düşünceleri.....	49
1.2.1. Hukuki Düzenlemeler	52
1.2.1.1. Eşitlik ve Hukukun Üstünlüğü.....	52
1.2.1.2. Siyasi Hukuk ve Kanunların Uygulanması	54
1.2.1.3. Suç ve Ceza Oranı.....	56
1.2.1.4. Yargılanma Hakkı ve Yargı Bağımsızlığı	59
1.2.1.5. Adalet Anlayışı	61
1.3. Ermenilerde Politik Yaklaşımlar	64
1.3.1. İdeolojik Fikirler	64
1.3.2. İktidarla ve Türk Partileriyle İlişkileri	69

Sayfa

1.3.2.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti.....	69
1.3.2.2 Hürriyet ve İtilaf Partisi	75
1.3.3. Osmanlı Dış Politikası	79
1.3.3.1. Şark Meselesi ve Avrupa Devletlerinin Ermeni Politikaları	79
1.3.3.2. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Dış Politikası.....	82
1.3. Ermenilerin Yönetime Katılım Hakkında Düşünceleri.....	85
1.4.1. Seçimler	85
1.4.2. 1908 Seçimleri	88
1.4.3. 1912 Seçimleri	92
1.4.4. 1914 Seçimleri	95
1.5. Ermenilerin Örgütlenmeleri	98
1.5.1. Örgütlenme ve İfade Özgürlüğü	98
1.5.2. Partileşme ve Temsil	100
1.5.3. Hınçak Cemiyeti	103
1.5.4. Taşnaksutyun Cemiyeti	108
1.5.5. Ramgavar Partisi (Meşrutiyet ve Hukuk-i Avam Tarafdarı Ermeni Fırkası)	110
1.6. Meclis Hakkında Ermenilerin Düşünceleri.....	111
1.6.1. Mebusan Meclisi'nin Önemi	112
1.6.2. Meclisin ve Mebusların Görev ve Sorumlulukları	114

İKİNCİ BÖLÜM**TOPLUMU İLGİLENDİREN KONULARDA ERMENİLERİN GÖRÜŞLERİ**

2.1. İşçiler Hakkında Ermeni Görüşleri	119
2.1.1 İşçi Hakları.....	119
2.1.2. İşçi Örgütlenmeleri	122
2.2. Memurlar Hakkında Ermeni Görüşleri	127

Sayfa

2.3. Kadın Hakları Konusunda Ermeni Görüşleri.....	129
2.4. Ekonomi Hakkında Ermenilerin Görüşleri	137
2.4.1. Vergiler.....	138
2.4.2 Tarımsal Faaliyetler.....	141
2.4.3. Diğer Ekonomik Faaliyetler.....	145
2.5. Hak ve Sorumluluklarla İlgili Ermeni Düşünceleri	147
2.5.1. Ermenilerin Eğitim Hakkı Talepleri.....	147
2.5.1.1. Eğitimin Önemi ve Amacı.....	153
2.5.1.2. Eğitim Özerkliği ve Anadilde Eğitim.....	157
2.5.1.3. Eğitim Araç, Gereç, Yöntem ve Teknikleri.....	161
2.5.1.4. Öğretmen Hakları.....	163
2.5.2. Askerlik Meselesi.....	164
2.5.2.1 Bedelli Askerlik.....	169
2.5.2.2. Askerlik Hakkında Diğer Konular	172
2.6. Ermenilerin Toplumsal İlişkileri	174
2.6.1. Türkler.....	176
2.6.2. Kürtler	187
2.6.3. Rumlar ve Museviler	194

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**KİMLİK KONUSUNDA ERMENİ GÖRÜŞLERİ**

3.1. Kültürel Kimlik.....	197
3.1.1. Kültürel Kimlik Unsuru Olarak Din	198
3.1.2. Ermeni Mezhepleri	200
3.1.3. Din ve Mezhep Konusunda Eleştiriler	206
3.1.4. Din Özgürlüğü Talepleri	207

Sayfa

3.1.5. İslamiyet.....	208
3.2. Dil	211
3.2.1. Ermenice ve Ermeni Alfabesi	212
3.2.2. Resmi Dil ve Anadil Meselesi	215
3.3. Millet ve Milliyetçilik	219
3.3.1. Millet.....	219
3.3.2. Milliyetçilik	221
3.3.5. Ermenilik Bilinci.....	226
3.3.6. Ermeni Kimliğinin Korunması ve Geliştirilmesi	229
3.4. Vatandaşlık	232
3.4.1. Osmanlılık.....	234
3.4.2 Vatan ve Vatandaşlık	242
3.4.3. Bağımsızlık	253
SONUÇ	263
KAYNAKLAR	275
EKLER.....	297
EK-1. Azadamard Gazetesi’nin “Lisan Meselesi” başlıklı yazısının yer aldığı 1213 sayılı nüshası	298
EK-2. Azadamard Gazetesi’nin “Simon Zavaryan” başlıklı yazısının yer aldığı 1341 sayılı nüshası	299
EK-3. Ohannes Kirkoryan’ın İzah-ı Hakikat, İncil ve Salib Nam Esere Cevap isimli kitabının kapağı	300
EK-4. Mihran Boyacıyan tarafından yazılan <i>Cenab-i Peygamber-i Zışan Tarafından Müsaadat ve Himayeyi Havi Hıristiyanlara İhsan Buyurulan Ahidname-i Mübareke</i> isimli kitabın kapağı	301
EK-5. İstepan Karayan tarafından yazılan <i>Muhterem Osmanlı Müntahiblerine Bir Nida-yı İrşad</i> isimli kitabın kapağı.....	302
EK-6. II. Meşrutiyet Dönemi’nin ünlü Ermeni mebuslarından Kirkor Zohrab	303

Sayfa

EK-7. II. Meşrutiyet Dönemi'nin ünlü Ermeni kadın yazarlarından Zabel Yesayan.....	304
ÖZGEÇMİŞ	305

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
ABD.	Amerika Birleşik Devletleri.
C	Cilt
çev	Çeviren
der.	Derleyen.
ed.	Editör.
EDF	Ermeni Devrimci Federasyonu
Haz.	Hazırlayan
İ	İnikad
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
m	Madde
MAZC	Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
S	Sayı
SDHP	Sosyal Demokrat Hınçak Partisi
vd.	Ve diğerleri

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı, Yöntemi, Kaynakları ve Sınırlılıkları

II. Meşrutiyet Dönemi'nde yaşanan gelişmelerin bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetim yapısı, siyasi gelenekleri ve sorunları üzerinde etkili olduğu malumdur. Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan Ermeni meselesinin kaynağı genellikle 1915 Ermeni Tehciri olarak görülmektedir. Bununla birlikte gerek I. Dünya Savaşı şartlarının Ermeni tehcirini zorunlu hale getirmesi, gerekse tehcir öncesinde yaşanan gelişmeler meselenin çok yönlü olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda tehcire neden gerek duyulduğu hususu bir çok araştırmanın temel konusu olmuştur. Ermeni isyanları, Ermenilerin Avrupa devletleri ile ilişkileri gibi konular ayrıntılı incelenmiş olmakla beraber II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile tehcire kadar sukunet içinde geçtiği kabul edilen dönem için detaylı çalışmalar pek yapılmamıştır. Bu dönem için daha çok Ermenilerin İttihat ve Terakki ile ilişkileri değerlendirilmiştir.

Bu çalışmamızda Türk siyasi tarihinin dönüm noktalarından olan II. Meşrutiyet'in ilanından 1915 Ermeni tehcirine kadar olan süreçte Ermenilerin devlet, toplum ve kimlik ile ilgili düşüncelerini, kendi ifadelerine dayanarak ortaya koymaya çalıştık.

Bu amacın yerine getirilmesi için çalışmanın üç bölümden oluşmasının doğru olacağına karar verilmiştir. Birinci bölümde II. Meşrutiyet Döneminde Ermenilerin devleti ve yönetimi ilgilendiren; yönetim rejimi, anayasa, hukuk, seçim, merkezîyetçilik ve adem-i merkezîyetçilik, iktidarla ilişkiler, meclis gibi konulardaki düşünceleri; ikinci bölümde II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerin toplumu ilgilendiren, işçiler, memurlar, kadın hakları, vergiler ve ekonomik faaliyetler, Ermenilerin diğer milletlerle ilişkileri gibi konulardaki düşünceleri; üçüncü bölümde Ermenilerin milli kimliğin çeşitli unsurları olan din, dil, millet, vatan ve vatandaşlık gibi konulardaki düşünceleri ortaya konulmak istenilmiştir. Her bölümde günümüz Ermeni meselesinin anlaşılması bakımından da önemli olan bazı soruların cevapları aranmıştır. Mesela; Ermenilerin anayasa kavramına bakışı nedir? Ermeniler için meclis ne ifade etmektedir? Ermenilerin merkezi yönetim ile ilgili düşünceleri nelerdir? Ermeniler sosyal sorunlara nasıl bakmışlardır? Ermenilerin Müslüman unsurlara (Türlere ve Kürtlere) bakışları nasıldır ve bu bakışlarının nedenleri nelerdir? Ermenilerin din ve mezhep gibi konularda düşünceleri nelerdir? Osmanlılık, Ermenilik, Ermeni ve Türk

milliyetçiliği konusunda Ermenilerin düşünceleri nelerdir? Gibi başlıca sorular çalışmaya yön vermiştir.

Tarihi araştırmaların en önemli unsuru kaynaktır. Ulaşılan kaynaklar aksini ispat edecek yeni kaynaklar ortaya konulmadıkça ulaşılabacak sonuçların dayanağıdır. Bu durum dikkate alınarak II. Meşrutiyet Döneminde Ermenilerin genel düşüncelerini ortaya koyacak kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada temel kaynaklar olarak;

- Ermenileri temsil eden Taşnaksütyun, Hınçak ve Ramgavar gibi siyasi partilerin yayınlanmış olan tüzük ve bildiri gibi açıklamaları;
- Mebusan Meclisi'nde görev almış olan Kirkor Zohrab, Ohannes Vartkes, Artin Boşgezenyan, Hamparsum Muradyan, Bedros Hallacyan, Agop Boyacıyan, Karakin Pastırmacıyan gibi ünlü Ermeni mebusların Mebusan Meclisi'nde yaptıkları konuşmaları;
- Ermeni Patrikhanesi'nin ve Ermeni Patriklerin açıklama ve sözleri;
- Bu dönemde Ermenilerin en çok okunan gazetelerinden biri olan Azadamard Gazetesi'nin başyazıları;
- II. Meşrutiyet Döneminde Türk Ermeni ilişkilerini etkileyen en önemli olay olan 1909 Adana olayları ile ilgili Garabet Çalyan, Artin Arslanyan ve Hagop Babigyan'ın raporları;
- Çeşitli telif ve tetkik eserlerde, çeşitli araştırmalarda yer aldığı tespit edilen Ermenilerin söz ve düşünceleri;
- Dönem yazarlarının (İstapan Karayan, Kirkor Zohrab, Zabel Asedur, Zabel Yesayan, Teotig, Yervant Odyan, Ohannes Kirkoryan, Sarkis Srents, Mihran M. Boyacıyan) 1908-1914 yılları arasında yazdıkları eserleri;
- Ve Arevelk, Musavver Necat, Neva Yahud Sedayı Ermenian, Necat-ı Millet isimli Ermeniler tarafından çıkarılan gazetelerinin çeşitli nüshaları kullanılmıştır.

Kaynakların tespit edilmesi ile ilgili yaptığımız araştırmada II. Meşrutiyet Döneminde Ermeniler tarafından çok sayıda gazete çıkartıldığı; ancak bu gazetelerin yine birçoğuna Türkiye'de ulaşmanın mümkün olmadığı görülmüştür.

Konuyla ilgili Agos Gazetesi yazarı Sayın Zakarya Mildanoğlu'nun "Başlangıcından Günümüze Ermeni Periyodik Basın Tarihi" adıyla (henüz o dönemde yayınlanmamış) bir çalışma yaptığı bilgisine ulaşmamız üzerine kendisiyle önce e-posta daha sonra telefon yoluyla irtibat kurulmuştur. Sayın Mildanoğlu'nun tavsiyeleri ile Ermenistan'dan ve

Avusturya'dan bu gazeteleri temin etmenin yolları araştırılmıştır. Türkiye'de öğrenci olan T.Sargsyan isimli bir Ermeni arkadaşımız aracılığıyla Ermeni Soykırım Enstitüsü'ne ulaşılmıştır. Enstitü, T.Sargsyan'a kendilerine e-posta yoluyla çalışmamız hakkında bilgi vermemiz halinde yardımcı olacaklarını bildirmiştir. Bunun üzerine Eylül 2014'te iki kez e-posta göndermemize rağmen Enstitüden herhangi bir cevap alınamamıştır. Aynı şekilde Avusturya Viyana Mıkhitaryanlar Kilisesi'ne de ulaştığımız halde olumlu cevap alınamamıştır. Her iki kurumun da gazete arşivine ulaşmamız konusunda yardımcı olmamalarının 2015 yılının Ermeni Tehciri'nin 100. yıl dönümü olması nedeniyle bir Türk öğrencinin Ermeniler hakkında araştırma yapmasını istememeleri nedeniyle olabileceği de düşünülmüştür.

Yaptığımız araştırmalarda konumuzla ilgili tespit ettiğimiz önemli gazetelerden Azadamard Gazetesi'nin 1912-1914 yıllarını içeren nüshalarının Colombia Üniversitesi'nde olduğu tespit edilmiştir. Bu üniversiteye e-posta yoluyla yaptığımız başvuruya olumlu cevap alınmıştır. Üniversite, cevabında gazetelerin arşivlerinde mikro film olarak bulunduğunu belirtmiş ve herhangi bir üniversite aracılığıyla talep etmemiz halinde mikro filmleri gönderebileceklerini ifade etmiştir. Bunun üzerine Gazi Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ne başvurulmuş ve Şeyma Aytem Hanımefendi'nin desteğiyle Azadamard Gazetesi'nin ilgili nüshalarını içeren mikro filmler ülkemize getirilmiştir. Bu mikro filmler Milli Kütüphane'den aldığımız izinle kütüphanenin mikro film makinelerinde tek tek tarafımızdan Milli Kütüphane arşivine kayıt edilmiş ve oradan kendi bilgisayarımıza alınmış; Osmanlıca yazılmış olan başyazıları günümüz Türk alfabesine çevrilmiş ve konumuzla ilgili olan yazılar tekrara düşmeden seçilerek araştırmamızda kullanılmıştır. Birçok araştırmada Azadamard Gazetesi'nden bahsedilmesine rağmen hemen hemen hiçbirinde bu gazetenin neler yazdığına değinilmemiştir. Bu çalışmada Azadamard Gazetesi'nde yer alan konumuzla ilgili çok sayıda makale, çalışmaya dâhil edilerek ilerde yapılacak çalışmalara kaynaklık edecek bir yöntem izlenmiştir.

Diğer yandan II. Meşrutiyet Döneminde İstefan Karayan tarafından yazılmış olan, “Muhterem Osmanlı Müntahiblerine Bir Nida-yı İrşad” isimli eser tespit edilmiş ve günümüz Türk alfabesine çevrilerek ilk kez bir araştırmada kullanılmıştır. Yine Ohannes Kirkoryan tarafından yazılan “İzah-ı Hakikat, İncil ve Salib Nam Esere Cevap” isimli eser de günümüz Türk alfabesine çevrilerek ilk kez bir araştırmada kullanılmıştır.

Çalışmanın kavramsal bir çalışma olması; belirli bir dönemi incelemesi ve doğrudan Ermenilerin kendi ifadelerinin kullanılmaya çalışılması objektif bilgiye ulaşmamız konusunda bizi bir hayli tereddüte sevk etmiştir. Başta incelenen döneme ait kaynakların sınırlı olması ve bu kaynaklar içinde doğrudan Ermenilerin kendi ifadelerini bulmak zorlu bir süreç olmuştur. Bulunan bir metni ise ilgili bölümlere ayırarak değerlendirmek gerekmiştir. Mesela Ermeni bir mebusun yaptığı bir konuşmada ya da basında yer alan herhangi bir yazıda devlet yönetimi, din ve işçi hakları ile ilgili ifadelere rastlanıldığı zaman bu yazı ya da sözün ilgili bölümlere ayrılıp tekrar tekrar değerlendirilmesi de zaman almıştır. Yine bu durumda farklı bölümlerde bölümlerin gereği olarak bazı ifadeler tekrar edilmek zorunda kalınmıştır. Ayrıca kavramsal bir çalışma olması nedeniyle genel geçer düşünceler kronoloji gözetilmeden dönem bütünlüğü içerisinde verilmiş; ancak değişen düşünceler varsa kronolojiye dikkat edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamıza yardımcı olması için II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde etkili olan faktörlerin ve II. Meşrutiyet öncesinde Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetlerinin de çalışmamızda belirtilmesinin incelediğimiz dönem için gerekli olduğu düşünülmüştür.

II. Meşrutiyet'in İlan Edilmesine Kadar Geçen Süreç ve Ermeniler

Meşrutiyet, Avrupa'da şekillenmiş bir yönetim modeli olup, hükümdarın mutlak yetkilerini halk ile paylaşmasını, halkın yönetime dâhil olmasını ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet anlayışının gelişmesi Osmanlı'da görülen yenileşme hareketlerinin bir sonucudur. Lale Devri ile başlayan yenileşme III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde sistematik bir hale gelmiştir. Yenileşme çalışmaları kapsamında II. Mahmut döneminden itibaren Avrupa'nın ilim ve fen yönünden takip edilmesi için yurt dışına gönderilen öğrenciler bir taraftan ilmi ve mesleki gelişmeleri takip etmeye çalışırken diğer taraftan Avrupa'da ortaya çıkan siyasi akımları ve modelleri tanıma fırsatını bulmuşlardır. Daha sonra 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile Osmanlı yenileşmesi yalnızca padişahların inisiyatifi ile gerçekleşen bir hareket olmaktan çıkmış, devlet kadrolarının kimi zaman zorunlu kimin zaman gönüllü katıldıkları bir çaba haline gelmiştir. Bu süreç Osmanlı'da yönetim biçimlerinin de tartışılmasını beraberinde getirmiştir. 1860'lı yıllardan itibaren Paris ve Londra gibi önemli iki başkentte, ileride

Osmanlı Devleti'nde önemli değişikliklere imza atacak olan genç öğrenciler, “anayasa” ve “parlamento” gibi kavramları yüksek sesle ifade etmeye başlamışlardır¹.

Bu dönem aynı zamanda Fransız İhtilali sonrasında etnik milliyetçilik nedeniyle Osmanlı Devleti'nin sorunlar yaşadığı bir dönemdir. Başta Rusya olmak üzere büyük Avrupa devletleri Osmanlı topraklarında etkilerini artırmak için geliştirdikleri politikaları gayrimüslim unsurları etkileyerek uygulamaya çalışmışlardır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin 1839 Tanzimat Fermanı'yla gerçekleştirmek istediği Osmanlı vatandaşlığı olgusunun yerleşmesini de engellemiştir. 1856 Islahat Fermanı da Osmanlı vatandaşlığı düşüncesinin gayrimüslimler lehine bozulmasına neden olmuş ve azınlıklar bu konuda ayrıcalıklı bir duruma gelmişlerdir. Ayrıca Islahat Fermanı ile başlayan süreç içerisinde artık Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerin hamiliklerini Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi devletler üstlenmişler ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya başlamışlardır. Bu olumsuz tablonun sonucunda Osmanlı azınlıklarından Rumlar, Sırp, Karadağlılar Osmanlı Devleti'ne isyan etmiş ve bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Bu dönemde Osmanlı Devleti ekonomik sorunlarla da karşı karşıya kalmıştır. 1854-1856 Kırım Savaşı nedeniyle başlayan dış borçlanma devlet içinde ortaya çıkmış olan memnuniyetsizliğin bir diğer nedeni olmuştur.

Bu şartlarda aydınlar ve devlet adamları Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bunalımlı ortamdan kurtulmasının yolunun, hürriyet ve eşitlik gibi kavramlarla özdeşleştirdikleri Meşrutiyet idaresinden geçtiğini savunmaya başlamışlardır.

Meşrutiyet idaresinin Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için bir zaruret olduğuna inanan ve genel itibari ile gençlerden oluşan Osmanlı aydınları, 1865 tarihinde “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”ni kurmuşlardır. Genç Osmanlılar da denilen cemiyetin çıkış noktasını "Bu imparatorluk nasıl kurtarılabilir?"² Sorusu teşkil etmiştir. Yeni Osmanlılar Cemiyeti, bu sorunun cevabını ve amaçlarını “Amacın, sınırı gerçeklerin sınırına geçecek kadar genişledi. Yeni Osmanlılar ki, eski Osmanlı şan ve şerefine yeniden canlandırılmasına çalışanlardır, zulmün ne kadar düşmanı iseler, ortalıkta bir ikilik ve fitne koparmanın da o kadar

¹ Birecikli, İ.B. (2008). “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme”. *Akademik Bakış Dergisi*, 2(3). 212.

² Akyılmaz, G. (1999). “Birinci Jön Türk Hareketinin (Yeni Osmanlılar Cemiyeti) İdeolojisine bir Örnek: Namık Kemal ve Fikirleri”. *Selçuk Üniversitesi Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 2, 234.

düşmanındırlar. Onlar, sadece Kanuni Sultan Süleyman zamanının o üstün ve seçkin dönemin gelmesini istemektedirler. Ancak, bunu çağımızın gerektirdiği düzen ve uygarlık havası içinde ararlar. Bunun çaresi de adalettir; adalet ise, Osmanlı milletinin bütün fertlerinin her alanda eşitliği ile gerçekleştirilebilir. Hak eşitliği ise, akla ve nakle gerçek uygunlukta olduğu kabul edilen meşrutiyet usulü ile sağlanabilir. İşte bu ifadelerden anlaşılır ki, Yeni Osmanlıların bir araya gelmelerinin amacı; tek kelime ile ezeli olan meşru adaleti ülkemizde meşrutiyet aracılığı ile kurup gerçekleştirmektir”³ şeklinde açıklamışlardır.

Meşrutiyet yönetimini savunan çevrelerin amaçları değerlendirildiğinde ise, öncelikli olarak padişahın kontrol altına alınması ve böylece rahatsızlığa sebep olan uygulamaların ortadan kaldırılması; gayrimüslimlerin mecliste yer alarak taleplerini burada dile getirmeleri ve böylece emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışmasının önlenmesi istenilmiştir. Ancak bu yıllarda meşrutiyet fikrinin yalnızca yüksek tahsilli insanlar arasında görüldüğü ve bir halk hareketine dönüşmediği bilinmektedir. Bu nedenle Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin üyeleri, meşrutiyet fikrini geniş kitlelere yaymaya çalışmışlar ve meşrutiyeti halka anlatırken en çok meşrutiyetin İslamiyet ile çelişmediği iddiası üzerinde durmuşlardır⁴.

Bu dönemde Balkanlarda Sırpların ve Karadağlıların isyanları Osmanlı Devleti tarafından bastırılması üzerine Rusya duruma müdahale etmiştir. Rusya’nın Balkanlarda etkili olmasını istemeyen İngiltere, Balkan sorunlarının uluslararası katılımlı bir konferansta görüşülmesini istemiştir. Osmanlı Devleti’nin uluslararası alanda büyük bir krize girmiş olmasının yanı sıra hem toprak kaybına uğraması hem de gayrimüslim vatandaşlar üzerinden bir kez daha müdahaleye uğrayacak olması, Meşrutiyet’i savunan çevreleri harekete geçirmiştir. Bunlar aynı zamanda, konferansa katılacak yabancı devletlerin temsilcilerini ve gayrimüslim tebaayı Meşrutiyet yönetimini sağlayarak memnun edeceklerini düşünmüşlerdir⁵. 30 Mayıs 1876 tarihinde, Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Devlet Bakanı Mithat Paşa’dan oluşan bir ekip, Sultan Abdülaziz’i tahttan zorla indirmişlerdir. Sultan Abdülaziz’in ardından ilk önce V. Murat tahta çıkarılmıştır. Ancak V. Murat, üç ay gibi kısa bir süre tahtta kalabilmiş, 31 Ağustos 1876 tarihinde akli dengesi yerinde olmadığı iddiasıyla tahttan indirilmiştir. Meşrutiyetçi kadro,

³Kasalak, K. (2009). “Cumhuriyet Fikrinin Öncüleri”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 72.

⁴Uyanık, M. (2002). “Osmanlı Düşünce Tarihinde Parlamenter Sistem Arayışları: İslamiyet’in Belirleyiciliği Üzerine Değerlendirmeler”. *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 47-60.

⁵Durdu, M.B. (2003). “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 14, 292.

amaçlarına ulaşmak için Şehzade Abdülhamit ile görüşmüşler ve Abdülhamit'ten Meşrutiyet rejimini ilan edeceği sözünü almışlardır. Böylece Osmanlı tahtına çıkan isim II. Abdülhamit olmuştur.

Sultan II. Abdülhamit, 26 Eylül'de Meşveret Meclisi'ni toplamış ve meşrutiyetin ilanı için gerekli hazırlıkları başlatmıştır. 8 Ekim tarihinde ise Mithat Paşa; Meşrutiyet idaresine uygun bir anayasa hazırlamakla görevlendirilmiştir. Hazırlanan yeni anayasa; Kanun-i Esasi, 23 Aralık 1876 tarihinde yürürlüğe girmiş; Osmanlı Devleti, Mithat Paşa'nın sadrazamlığıyla birlikte Meşrutiyet idaresi altına girmiştir. 19 Mart 1877 tarihinde ise Meclis-i Mebusan ilk toplantısını gerçekleştirmiştir.

Kanun-i Esasi, Türk toplumunun uzun vadede de olsa demokrasi ile tanışması için önemli bir başlangıç noktası teşkil etmektedir. Bununla birlikte, padişah bu dönemde yine geniş güç ve yetkilere sahiptir. Bunun en önemli ispatı padişahın meclisi kapatma yetkisine sahip olmasıdır. Ayrıca, bu kadar köklü bir değişimin üstelik altında bir halk hareketi olmaksızın, köklü bir geleneğe sahip olan Osmanlı devlet teşkilatı içinde hemen etkili bir şekilde uygulanması mümkün olmamıştır. Nitekim II. Abdülhamit kısa süre içinde Mithat Paşa ile bir yetki savaşına girmiş ve bu noktada padişah, yeni düzenin şartlarından memnun olmayan devlet adamları tarafından desteklenmiştir. Bunun sonucunda ise, Mithat Paşa ve kadrosu kısa süre içinde tasfiye edilmişlerdir.

Kanun-i Esasi yürürlüğe girdikten sonra, Mebusan Meclisi'nin açılması için seçimler yapılmıştır. Seçimlerin nasıl yapılacağına dair 28 Ekim 1876 tarihinde yayınlanan talimata göre, milletvekili sayısı 80'i Müslüman, 50'si gayrimüslim olmak üzere toplam 130 olarak belirlenmiştir. Ancak zaman yetersizliği nedeniyle seçimlerin tam olarak gerçekleştirilmediği bilinmektedir. Seçim sonucunda 115 milletvekili belirlenebilmiştir⁶.

Mebusan Meclisi içindeki gayrimüslim vekillerin sayısına bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlere nazaran çağın ilerisinde olduğu görülmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti nüfusun dörtte birini ancak oluşturan gayrimüslimlere nüfuslarına nispeten daha fazla oranda bir temsil hakkı tanımıştır. Bununla birlikte Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rusya

⁶ Toprak, V. (2013). "İlk Osmanlı Seçimleri ve Parlamentosu". *Sosyoloji Dergisi*, 3(26), 174.

gibi ülkelerde farklı unsurlar meclis çatısı altında ancak göstermelik şekilde temsil edilmişlerdir⁷.

Mebusan Meclisi çalışmaya başladığında özellikle gayrimüslim mebuslar konusunda bir takım rahatsızlıklar ortaya çıkmıştır. İstanbul mebusu Rum Vasilaki Efendi, Kanun-i Esasi hükümlerinde resmi dil olarak Türkçe kayıtlı olmasına ve meclis oturumlarını düzenleyen talimatlarda mecliste Türkçe'den başka bir dilin konuşulamayacağını belirtilmiş olmasına rağmen, Fatih Sultan Mehmet'in kendilerine ana dillerinde konuşma hakkını verdiğini belirterek mecliste Rumca yemin etmek istemiştir. Vasilaki'nin bu konudaki ısrarı, Ermeni mebus Süyük Efendi'nin Ermenice yemin etme isteği ile de destek görmüştür. Ancak Mebusan Meclisi Başkanı Ahmet Vefik Paşa, bu isteklere olumlu cevap vermemiştir⁸.

13 Aralık 1877 tarihinde Meclis-i Mebusan ikinci toplantı dönemine girmiştir. Meclisin çalışmalarına devam ettiği bu dönemde, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir savaş cereyan etmektedir. Devlet savaş halindeyken meclis üyesi gayrimüslim mebuslar, gerek düşman devletin gerekse kendi cemaatlerinin menfaatleri doğrultusunda çalışmışlardır. İşte bu noktada mecliste yaşananlar, Meşrutiyet rejiminin en azından Müslüman ahali arasında anlaşılmadığını göstermiştir. II. Abdülhamit ortaya çıkan bu olağanüstü şartlar karşısında Kanun-i Esasi'nin 7. maddesi doğrultusunda 14 Şubat 1878 tarihinde Meclis-i Mebusan'ı kapatmıştır. Böylece, Meşrutiyet idaresi, Kanun-i Esasi'nin yürürlükte kalmasına rağmen, fiilen sona ermiş ve Osmanlı Devleti, 1908 yılına kadar II. Abdülhamit'in mutlak idaresi ile yönetilmiştir.

II. Abdülhamit, mutlak idaresini hâkim kıldığı süre zarfında, Osmanlı Devleti'nin emperyalist devletlerin saldırılarından korunması için, iç ve dış politikada önemli değişikliklere gitmiştir. Her şeyden önce, Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslim unsurların artık devletin çatısı altında yaşama arzusunu yitirmiş oldukları I. Meşrutiyet idaresi ile kendini göstermiştir. Bu noktadan sonra Müslüman ahalinin “etnik milliyetçilik” anlayışının yıkıcı etkilerinden korunması için çare aranmış ve bu unsurları devletin çatısı altında tutabilmek için Tanzimat Fermanı'nın ortaya çıkardığı Osmanlılık fikri rafa kaldırılarak yerine İslamcılık politikası uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı kesin bir düşmanlık politikası takip ettiği görülmektedir. II. Abdülhamit,

⁷ Eraslan C., Olgun, K. (2006). *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, İstanbul: 3F Yayınevi, 49-50.

⁸ Eraslan C., Olgun, K. (2006). 52.

İslamcılık politikası doğrultusunda “Halifelik” unvanını kullanarak İngiltere başta olmak üzere Osmanlı Devleti'ne düşmanlık politikası takip eden emperyalist devletlerin sömürgelerinde yaşayan Müslüman nüfusu etkilemenin yollarını aramıştır. Bunun yanı sıra, Prusya'nın Fransa'yı Sedan Savaşı'nda mağlup etmesinin ardından Alman İmparatorluğu'na dönüşmesi Avrupa'da dengeleri bozmuştur. Alman İmparatorluğu, Fransa'yı Avrupa'dan tecrit etmiş, Avusturya Macaristan ve Rusya gibi devletleri yanına çekerek Avrupa'da üstünlüğü ele geçirmiştir. Bundan sonra İngilizlerin sömürgelerine göz diken Almanya, hâlihazırda İngilizlerin saldırılarına maruz kalan ve uluslararası alanda yalnız kalan Osmanlı Devleti ile bir yakınlık tesis etmiştir. II. Abdülhamit döneminde başlayan bu yaklaşma çeşitli kırılma noktalarına rağmen I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yaklaşması, Fransa ve Bağdat Demiryolu Projesi ile nüfuz bölgesi Alman tehdidine açık hale gelen İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Bunun sonucu olarak İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni köşeye sıkıştırmak için Anadolu'daki iç karışıklıkları körüklemişlerdir. 1890'lı yıllarda Ermenilerin Doğu Anadolu'da çıkartmış oldukları isyanların, bu devletler tarafından kışkırtıldığı bilinmektedir⁹.

Osmanlı Devleti, II. Abdülhamit devrinde azınlık sorunu olarak Ermeni isyanları ile karşı karşıya kalmıştır. Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki menfaatlerini sürdürmek için kullanabilecekleri tek unsur olarak Ermeniler kalmıştır¹⁰. Ancak Batılı devletler, Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Ermeni toplumu üzerinde etki uyandırabilecek bir ayrıcalığa sahip değillerdi. Nitekim, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, Almanya'nın girişimleri ile toplanan Berlin Kongresi'nde ilk defa, Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermeniler bir mesele tanımı ile gündeme getirilmiş ve batılı devletler Ermeni meselesinin garantörlüğünü üstlenmişlerdir. Bundan sonra kısa süre içinde Doğu Anadolu'da çok sayıda yabancı elçilik açılmış ve başta ABD uyruklu olmak üzere çok sayıda yabancı ülke vatandaşı bu topraklarda Ermenilere yönelik mezhep misyonerliği faaliyetlerine girişmişlerdir. Emperyalist devletlerin, Ermeni toplumunu dönüştürmek ve devlete düşman etmek yönündeki çabalarıyla eşgüdömlü olarak Ermeniler de bir takım eylemlere girişmişler ve hızlı bir şekilde örgütlenmişlerdir. 1881'de Erzurum'da kurulan Şura-yı Ali Cemiyeti, Erivan'da kurulan Hayır İşleri Cemiyeti, 1882'de Van'da kurulan Kara Haç ve İstanbul'da kurulan Ermeni Vatanperverler İttihatı gibi yapılanmalar bu amaçlara hizmet eden ilk yapılanmalar

⁹ Durdu, M.B. (2003). 295

¹⁰ Akşin, S.(2005). *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Milliyet Kitaplığı, 2, 171

olmuşlardır¹¹. Hınçak ve Taşnaksutyun komitelerinin kuruluşu ile hedefine ulaşmış, kısa süre içinde bu komiteler marifetiyle Anadolu'da onlarca kanlı ve büyük isyan hareketleri ortaya çıkmıştır. Ermeni komitelerinin sebep olduğu kargaşa, Osmanlı toplumsal yapısında önemli bir kırılma yaratmıştır. Ermeni toplumu içinde komiteler, kilise ve cemaat yönünden bir takım ayrılıklar bulunsa da bu ayrılıklar, Ermenilerin devlet ve toplum ile olan ilişkilerinde ortak bir tavır sergilenmesine engel olmamıştır. Nitekim Ermeniler örgütlü bir muhalefet hareketi ile gerek II. Meşrutiyet'in ilanına giden süreç içinde gerekse meşrutiyet döneminde toplumsal olaylara kendi hedefleri doğrultusunda müdahil olmuşlardır.

Osmanlı Devletinin bu dönemde topraklarına doğru yapılan önemli göçlere¹² ev sahipliği yapması ve 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Rusya'ya savaş tazminatı ödemek¹³ zorunda kalması, diğer dış borçlar için de 1881'de Duyun-u Umumiye'nin kurulması devleti zor durumda bırakmıştır¹⁴.

II. Abdülhamit devri karşılaştığı tüm sıkıntılara rağmen Türk yenileşme tarihi için de önemli bir yer tutmaktadır. II. Abdülhamit, eğitim sisteminde gerçekleştirdiği yeniliklerle pozitif düşüncenin Osmanlı mekteplerinde yayılmasını sağlamış ve düşünen, sorgulayan bir neslin yetişmesine katkı sağlamıştır. Onun zamanında Hukuk, Maliye, Ziraat, Orman, Veterinerlik ve Güzel Sanatlar fakülteleri açılmıştır. Ancak II. Abdülhamit, kendi eseri olan eğitim sisteminin düşünmeyi öğrettiği gençliğe karşı her zaman aşırı derecede tedbirli ve baskıcı yaklaşmıştır¹⁵. Bu dönemde gençler arasında mutlakiyet idaresine karşı gizli örgütlenmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu şekilde ortaya çıkan gizli cemiyetlerden İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin tekrar Meşrutiyet yönetimine dönmesini sağlamıştır.

Çalışmanın değerlendirilebilmesi için Ermenilerin kim oldukları ve Türklerle ilişkilerinin nasıl geliştiğini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

¹¹Turan, M. (2014). "Yakınçağda Osmanlı Devleti'ni Parçalama Politikaları ve Ermeni Meselesi". *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 10, 12.

¹² 1850'li yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'ne başta Kafkasya üzerinden Çerkeslerin, Dağıstanlıların, Çeçenlerin, Nogayların ve Kumukluların tehcir yoluyla geldikleri Osmanlı kayıtlarından anlaşılmaktadır. (Bkz. Karataş, Ö.(2012). "19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskânı". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 201, 355)

¹³ Öztürk, C. (Ed.).(2015). *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 126.

¹⁴ Gürsoy B. (1984). "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40 (1-4). 19-20.

¹⁵ Akkuş, M.E., Akkuş, T., Kesiriklioğlu, F. (2004). *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: Aktüel Yayıncılık, 49.

Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle ilişkisi Bursa'nın fethedilmesinden sonra başlamıştır. Fetihden sonra Orhan Gazi Kütahya'da bulunan Ermenileri 1326 yılında buraya nakletmiştir. Bu andan itibaren Ermeniler Osmanlı sınırları içinde özgürce yaşamışlardır. 17. Yüzyıl, Türk-Ermeni ilişkileri açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. 1604'te yenilenen Kapitülasyonlar ile Katolik Hristiyanları himaye etme hakkı elde eden Fransa, Osmanlı Devleti üzerindeki etkinliğini de artırmak amacıyla Gregoryen olan Ermenileri Katolik yapmak için misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Bu faaliyetler etkili olmuş; bir kısım Ermeni mezhep değiştirerek Katolik olmuştur. Nitekim 1691 yılında misyonerler, Süryaniler gibi diğer mezheplere tabii olan Hristiyanları etkilemek için 30000 (otuz bin) Ermeni'nin Katolikliği seçtiği iddiasını propaganda aracı olarak kullanmışlardır¹⁶. Ermenilerin Osmanlı ekonomisinde ve yönetiminde etkili hale gelmeleri Fransa'nın Ermeniler üzerinde etkili olmak istemesinin ve misyonerlik faaliyetlerini Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmalarının temel nedenidir. Bu dönemde Ermeniler Doğu Akdeniz ticaretinde daha aktif yer almaya; Erzurum gibi merkezlerden İran'a; İran'dan İstanbul'a gerçekleşen ticaretin ana noktalarında bulunmaya başlamışlardır. Yine bu dönem, Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhine çeşitli faaliyetlere giriştikleri bir dönem olmuştur¹⁷. Katolik misyonerliği ile Ermeni milliyetçilik akımlarının başladığını söylemek de mümkündür. 18. Yüzyılın hemen başında Sivaslı Rahip Mekhitar Ermenilerin Türkler arasında asimile olacakları düşüncesi ile Ermeni milli şuurunu harekete geçirecek faaliyetlerde bulunmuş, bu amaçla Ermeni Kilisesi ile Katolik Kilisesi'nin birleşmesi gerektiğini savunmuştur. Mekhitar'ın faaliyetlerinden rahatsız olan Ermeni Kilisesi, Osmanlı makamlarından yardım istemiştir. Fransız elçiliğine sığınan Mekhitar, Fransa'ya geçerek orada Mekhitarist tarikatını kurmuştur¹⁸. Mekhitar tarikatı Avrupa'da Venedik gibi çeşitli şehirlerde okullar açmıştır. Bu okullardan yetişen öğrenciler Ermenilerin Avrupa toplumlarıyla ilişkilerine farklı bir bakış açısı kazandırmışlardır. Yine bu tarikatın çabalarıyla Ermeni milliyetçiliğinin kültürel alt

¹⁶ Özkan, H. (2009). "XVII. Yüzyılın Sonlarında Hristiyan Birliği Projesi ve Ermeniler". *Hosgöründen Yol Ayrimına Ermeniler*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 4, 89. Osmanlı Devleti 1630 yılından itibaren Ermenilerin Katolikleşmesine karşı tedbirler almaya çalışmıştır. 1697 yılında bazı Ermeni matbaaları Katolik misyonerlere hizmet eden yayınlar basmaya başlamışlardır. 1701 yılında bu matbaaların bir kısmı kapatılmış; konu hakkında ihmali olduğu düşünülen İstanbul Ermeni Patriği hapsedilerek yerine Katolik düşmanlığı ile bilinen Avadin getirilmiştir. (Bkz. Eryılmaz, B. (1996). *Osmanlı Devletinde Gayimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları, 66.)

¹⁷ Pere Ottoman lakablı Malta'da Hristiyanlara esir düşmüş ve Hristiyan gibi yetiştirilmiş bir Osmanlı şehzadesi il Şazi Murad isimli bir Ermeni asilzadesi Osmanlı topraklarında bağımsız bir Hristiyan devlet kurmak için 1665 yılında Paris'te görüşmüşlerdir. Ancak şehzadenin kısa bir süre sonra ölümü üzerine bu plan işlememiştir. (Bkz. Cöhce, S.(2003). "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları". *Ermeni Araştırmaları*, 2(8), 43.)

¹⁸ Erdem, M. (2005). "Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri". *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul: İslami İlimler Araştırmalar Vakfı, 274.

yapısını oluşturacak eserler yayınlanmıştır. Bu dönemde Ermeni toplumu açısından dikkat çeken bir sınıf da “amiralar”dır. Amiralar bir teşkilat ya da grup olmayıp birbirinden bağımsız olarak Osmanlı Devleti’nde ve Ermeni toplumunda seçkin hale gelmiş; ekonomik olarak güçlü olan kişilerdir. Amira, Arapça emir kelimesinden türemiştir. Bu kavramın Osmanlı Devlet hiyerarşisinde bir yeri olmayıp; Ermeni toplumun şifahi olarak bazı “para babası”¹⁹ Ermenilere verdiği unvandır. Amiralar, Mekhitaristlerin aksine Katolik ve Protestan misyonerlere karşı çıkmışlar; geleneksel Ermeni Kilisesi’nin savunucusu olmuşlardır. Amiralar yaklaşık 50 yıl boyunca servetlerinin bir kısmını Ermeni Kilisesi’ne harcamışlar, Ermeni toplumun çeşitli ihtiyaçlarını karşılamışlardır. 1863 yılında Ermeni Milleti Nizamnamesi’nin kabul edilmesi ile etkileri azalan Amiraların Katoliklik ve Protestanlık karşısında çabaları da diğer yandan Ermeni milli kimliğinin oluşumuna katkı sağlamıştır²⁰.

Tanzimat Fermanı ile Osmanlı devlet ve toplum yapısında önemli değişimler meydana gelmeye başlamış, Ermeniler de eşit vatandaşlar olarak devlet kademelerinde görevler almaya başlamışlardır. Aslında Tanzimat Fermanı’nın ilanı, bir sürecin resmi hale getirilmesi olarak kabul edilmelidir. Tanzimat Fermanı’nın ilanından daha önce 1821 yılında dil bilen Müslüman gençlerin yetiştirilmesi ve çalıştırılması amacıyla kurulan Babîali Tercüme Odası’nda gayrimüslimler de görevlendirilmiş; bu gayrimüslimler arasında en çok istihdam edilen grup Ermenilerden teşekkül etmiştir²¹.

Fransa’nın doğu emellerinde Ermenileri aracı olarak kullanmak için desteklediği Katolik misyonerlikten sonra Ermenilerle ilgilenen ikinci devlet Rusya olmuştur. 18.Yüzyılda Rusya, I. Petro zamanında İran’la yapılan savaşlarda Ermenilerden yararlanmış; daha sonra Ermenileri Rusya’ya yerleşmeye davet etmiştir. Bu davete uyan bazı Ermeniler Rusya’ya yerleşmiştir. Bu gelişmelerden sonra 19. Yüzyılın başında Rusya’da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü açılarak Ermeni-Rus yakınlaşması artmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti için tehlikeli bir hal almaya başlamış; 11 Mart 1928’de Erzurum Valisi Galip Paşa Babıali’ye sınır bölgelerinde bulunan Ermenileri iç bölgelere tehcir etmeyi önermiştir²². Osmanlı

¹⁹ Minassian, A.T. (2006). *Ermeni Kültürü ve Modernleşme*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 96.

²⁰ Minassian, A.T. (2006). 96.

²¹ Babıali Tercüme Odasında 1821-1876 yılları arasında adı tespit edilen 16 Ermeni bulunurken; bu odanın yükünü hafifletmek için kurulan Tahrirât-ı Hariciye Odası’nda 42 Ermeni çalışmıştır. (Kılıç, M. (2012). “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezâreti’nin Ermeni Memurları”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 51,100.)

²² Mert, Ö. (2003). “Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3, 151.

Devleti'nde birçok nedenle uygulanan iskân politikasının 19. Yüzyılın başında bugün tartışılan 1915 tehcirinden çok önce de Ermeniler için düşünüldüğü görülmektedir. Fransa ve Rusya'nın Ermenilerle ilgilenmesine seyirci kalmayan İngiltere de Ermeniler için Protestan misyonerleri görevlendirmiş; 1840 yılında Kudüs'te bir Protestan Kilisesi açılmasını istemiş, bu isteği 1845 yılında gerçekleşmiştir. 1846 yılında 40 kadar Ermeni aile Protestanlığı seçmiştir²³.

Protestan Ermeniler 1850 yılında Sultan Abdülmecit tarafından verilen bir fermanla resmen tanınmış ve "Millet" statüsünü elde etmişlerdir²⁴.

19.Yüzyılda Osmanlı Ermenileri açısından en önemli gelişme Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin kabul edilmesi olmuştur. Amiralar ile din adamları arasında çekişmeler sonucunda Amiralar Hariciye Nazırı Ali Paşa ile ilişkilerini kullanmışlar; 7 Mayıs 1847 tarihinde İstanbul Patriği Mateos Ali Paşa'nın Emirgan'daki yalısına davet edilerek kendilerine padişah fermanı okunmuştur. Bu fermanla patrikhanede biri ruhani, biri cismani olmak üzere iki meclisin kurulmasına karar verilmiştir. Ermeniler, 1856'da Islahat Fermanı'nın gerektirdiği her milletin idari yapısında değişiklikler yapılması şeklindeki karar doğrultusunda oluşturdukları bir komisyonla yeni bir nizamname yapmaya karar vermişler; bu nizamnameyi 1860 yılında tamamlamışlardır. Ancak bu nizamname Babıali tarafından reddedilmiştir. Nizamname, yapılan bazı değişikliklerle Ermeniler tarafından fiilen uygulamaya konulmuş; Babıali'nin nizamnameyi onaylaması 1863 yılında gerçekleşmiştir.

Bir nevi devlet içinde devlet olma yolunda adım sayılan 1863 nizamnamesinin dünyada yayılan milliyetçilik akımının etkisi altında hazırlandığını söylemek mümkündür. Yaşanan süreç sonucunda Ermeniler kendilerini Osmanlı millet sisteminin dışında bağımsız bir devlet olarak tahayyül etmeye başlamışlardır. 1878 yılına gelindiğinde Ermeni Patriği Nerses Varjebeyan başkanlığında toplanan "Ermeni Milleti" meclisi Rus Çarına başvurma kararı almıştır²⁵. Mıgirdiç Hrimyan, Horen Narbey, İstapan Papazyan gibi isimlerden oluşan bir kurul tarafından hazırlanan yazıda Osmanlı Devleti aleyhinde beyanlarda bulunulmuştur²⁶.

²³Bebiroğlu, M.(2003). *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*. İstanbul: Ohan Matbaacılık, 25.

²⁴ Küçük, M.A. (2009). "Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50(2), 153-186. (Aynı yüzyılda Ermenilerle ilişkilerini geliştiren dördüncü devlet de Amerika Birleşik Devletleri'dir.)

²⁵ Karacakaya, R. (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 3.

²⁶ Mazıcı, N. (2007). *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni*, İstanbul: Dor Yayınevi, 34.

Sonuç olarak 1878 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesinde Ermenistan adında bir ülkenin olduğu, burada yaşayan Ermenilerin Kürtler ve Çerkeslerin tehdidi altında olduğu; Ermenistan'da ıslahat yapılması gerektiği karara bağlanmıştır. Bu karar ile Rusya Ermenileri bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etme hakkı kazanmıştır. Bu durum başta İngiltere olmak üzere bölgede çıkarları tehlikeye giren Avrupa devletlerini rahatsız etmiştir. İngiltere'nin baskısıyla toplanan Berlin Kongresi sonucunda 13 Haziran 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'nda Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi bu antlaşmanın 61. Maddesi olarak kabul edilmiştir. Bu maddeyle Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde, yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı; Çerkes ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı taahhüt etmiş; konuyla ilgili alınacak önlemleri ilgili devletlere bildirmeyi ve alınan önlemlerin uygulamasının büyük devletler tarafından gözetlenmesini kabul etmiştir²⁷.

Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesini bölgedeki Müslüman halkın (Kürtler ve Çerkesler) aleyhine uygulamaktan imtina etmiştir. Bu antlaşmadan kısa bir süre Ermeni komitaları kurulmaya başlanmıştır. 1887 yılında Hınçak, 1890 yılında Taşnaksutyun komitaları kurulmuştur. Yine 1890 yılında ilk büyük Ermeni isyanı Erzurum'da gerçekleşmiştir. 1890 yılından itibaren Ermeni komitalarının faaliyetleri doğrultusunda çok sayıda Ermeni isyanı gerçekleşmiştir²⁸. Bu isyanlar vasıtasıyla komitalar Ermeni toplumunda ciddi söz sahibi olmaya başlamışlardır. 1908 Yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile Ermenilerin silahlı isyandan çok politik mücadeleye yöneldiklerini söylemek mümkündür. Çünkü bu tarihten sonra gerçekleşen en büyük isyan 1909'da gerçekleşen Adana Ermeni İsyanı'dır. Bu isyana rağmen karşılıklı bir güvensizlik ortamı oluşsa da Ermeni komitalar ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler kopmadan devam etmiştir. 1912 yılında Taşnak olarak bilinen Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) İttihat ve Terakki'nin Türkçü ve İslamcı bir çizgiye kaydığını belirterek bu parti ile bağlarını kopardığını açıklamıştır²⁹.

²⁷ Kolbaşı, A. (2009). "1878 Berlin Kongresi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Siyasi Kimikleşmesi Sürecinde Rus ve İngiliz Etkisi", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 14, 27-38.

²⁸ 1882-1909 tarihleri arasında aralarında Kumkapı Gösterisi; 1892-1893'de, Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon Olayları; 1894'de Sason İsyanı; 1895'de Bab-ı Ali Gösterisi ve Zeytun İsyanı; 1896'da Van İsyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali; 1903'de 2. Sason isyanı gibi olaylarında bulunduğu 38 Ermeni isyanı yaşanmıştır. (Bkz. Gündüz, A. (2012). "1893 Yozgat Ermeni İsyanı ve 1915 Tehcirinin Olacağına Dair İpuçları", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, 64.

²⁹ Şimşek, H. (2014). "İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslim Cemaatler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 16, 186-188

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Rusya'nın Ermeniler üzerinde etkisi artmıştır. 1915 yılının ocak ayında Osmanlı orduları Sarıkamış Harekâtı'nda başarısız olmuşlar; Anadolu'da Rus işgali başlamıştır. Rus ordularına Pastırmacıyan'ın önderliğinde Ermeni milisler de eşlik etmişlerdir. Kısa bir süre sonra Nisan 1915'te Ermeniler Van'da büyük bir isyan çıkarmışlardır. 20 Nisan 1915 tarihinde Van'da yaşanan hadiselerin ardından Osmanlı Devleti 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni komitacı ve ileri gelenlerinden 2345 kişiyi tutuklamıştır. Daha sonra 27 Mayıs 1915 tarihinde güvenlik sağlanamadığı gerekçesiyle Tehcir Kanunu olarak bilinen Sevk ve İskân Kanunu çıkarılarak Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul'un güney kısmı, Zor ve Urfa sancağına; Adana, Halep, Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye'nin doğu kısmı ile Halep'in doğu ve güneydoğusuna gönderilmişlerdir³⁰.

³⁰ Altıntaş, A. (2005) "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 98-99

BİRİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE DEVLET YÖNETİMİ VE ERMENİLER

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi Osmanlı Devleti'nde yönetim sisteminde önemli yapısal değişiklikler getirmiştir. Ancak devleti oluşturan unsurlar, yönetim şekli ve idari yapılanma, iç ve dış politika, yöneticiler ve devlet adamları, ideolojiler, anayasa ve hukuk gibi konularda tartışmalar devam etmiştir. Bu konular hakkında II. Meşrutiyet Dönemi'nde etkin olan Ermenilerin de önemli düşünceleri, tespitleri ve çözüm önerileri olmuştur.

1.1. II. Meşrutiyet ve Ermeniler

1.1.1 Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi

Modern anlamda devlet bir toprak üzerinde hâkim olan, siyasal bakımdan örgütlenmiş millet ya da milletler topluluğunu ifade etmektedir. Günümüze kadar kısa ya da uzun şekilde yapılan devlet tanımlarında bu tanımda yer alan "insan (millet), toprak ve hâkimiyet" kavramlarına yer verilmiştir³¹. Bu tanımda yer alan unsurlarla birlikte teşkilatlanmada yasama, yürütme, yargı kuvvetleri ile hâkimiyette anayasa ve hâkimiyetin kaynağı gibi meseleler de önemlidir.

Hâkimiyet, en basit tanımıyla bir gücün en üstün olma durumudur³². Bununla birlikte hâkimiyet için "devlet kudretinin hiç bir hudut tanımayan, üstün olma özelliği", "devlet kudretinin kendisi", devlet kudretinin ihtiva ettiği yetkilerin bütünü", "devletin başında bulunan, devlet kudretini elinde bulunduran şahsın sahip olduğu iktidar"³³; "bir toplumun mukadderatına ilişkin olarak "son sözü" söyleme yetkisi"; "hiçbir denetime bağlı ve tabi olmayan kesin emirler verme gücü"; "emir ve kumanda hakkının kimde olduğu"³⁴ gibi

³¹ Kemal Gözler bu tanımın ve tanımda yer alan unsurların Georg Jellinek'in ilk baskısı 1900 yılında yayınlanan *Allgemeine Staatslehre* isimli eserinde yer alan "üç unsur teorisine dayandığını belirtmektedir. Buna göre Georg Jellinek, devleti, "egemenlik gücüyle aslen donatılmış, belli bir toprak parçası üzerinde yerleşik bir millet birliği (corporation d'une nation sédentaire dotée originairement de la puissance dominante)" olarak tanımlamaktadır. Gözler, K. (2007). *Devletin Genel Teorisi*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 4.

³² Özman, M. Aydoğan,(1965). "Devletlerin Egemenliği ve Milletlerarası Teşekküller". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22, 56.

³³ Özman, M. Aydoğan,(1965).58.

³⁴ Küçük, A. (2015). "Egemenlik (Hâkimiyet, Halk Egemenliği ve Milli Egemenlik Tartışmaları ve Egemenlik

tanımlar da yapılmıştır. Fransız İhtilali'ne kadar dünyada hâkimiyet "devletin kendi iradesi ile kendi yetkilerini tâyin etmesi"³⁵ olarak görülürken Fransız İhtilâli nazariyesine göre egemenlik hem millete, hem de devlete aittir³⁶. Hâkimiyete ilişkin çeşitli teoriler ortaya çıkmıştır. Bunlardan en bilinenler teokratik hâkimiyet ve beşeri hâkimiyet teorileridir. Teokratik hâkimiyet teorisine göre evrenin yaratıcısı Tanrı olduğu için hâkimiyet de ona aittir. Tanrının sahip olduğu hâkimiyet onun adına insanlar tarafından kullanılır. Beşeri hâkimiyet teorisinde ise egemenlik yetkisinin, hem kaynağının hem de kullanımının belirlenmesinin topluma aittir³⁷.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren mutlakîyetçi, tek kişinin gücüne dayanan, monarşik bir egemenlik anlayışı hakim olmuştur. Fatih Sultan Mehmet döneminde bu mutlakîyetçi yapı daha merkezîyetçi bir hal almıştır. Ancak Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da gelişmeye başlayan egemenlik anlayışı Osmanlı Devleti'ne de sirayet etmeye başlamıştır. 1808 yılında Sened-i İttifak'ın imzalanması, 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ve 1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi gibi gelişmeler padişahın mutlak egemenliğini kısıtlayıcı gelişmeler olmakla birlikte bu yetkileri sınırlandırabilecek kurul ve mekanizmalar kurulmamıştır³⁸. Ancak 1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasi ile egemenliğin sınırlandırılması anlamında önemli bir hukuki adım atılmış ve bu konuda kurumsallaşma başlamıştır.

1908 yılında Meşrutîyet'in yeniden ilan edilmesiyle 1876 yılında kabul edilen anayasa olduğu gibi yürürlüğe girmiş ve 1909'da anayasada değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler içinde kanun koyma yetkisi meclis lehine değiştirilmiştir. Nitekim Ayan Meclisi'nin bir yazısında "hâkimiyet-i milliyenin timsali olan meclisimiz"³⁹ demesi ve 8 Ağustos 1909 tarihli Heyet-i Ayan Kararnamesi'nde "meşrutîyeti idare ve hâkimiyet-i milliyenin teeyyüdü için kanunu mezkûr mevaddının en mühim ve müstacel olanlarının tetkiki ve müphem ve nakıs görülenlerin tavzih ve ikmal ile..."⁴⁰ denilmesi devletin milli egemenlik konusunda geldiği noktayı göstermesi bakımından önemlidir. II. Abdülhamid Kanun-ı Esasi'nin

Anlayışında Esaslı Dönüşüm". *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 6, 316.

³⁵ Özman, M. Aydoğan,(1965). 65.

³⁶ Özman, M. Aydoğan,(1965). 66.; Teziç, E. (2004). *Anayasa Hukuku: Genel Esaslar*. İstanbul: Beta Yayınları, 93.

³⁷ Küçük, A (2015). 319-322.

³⁸ Türe, F. (2005). "Türkiye'de Siyasal Egemenlik Kavramının Gelişimi: Osmanlı'dan Günümüze Tarihsel Süreç". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 3(4). 31-32.

³⁹ Memiş, E. (2010). "Milli Hakimiyet Kavramının Pozitif Belgelere Girmesi". *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 2 (6). 79-80.

⁴⁰ Memiş, E. (2010). 79-80.

yürürlüğe girmesi hakkında yayınladığı ve Babı Ali'de okunan hattında Tanzimat ve Islahat Fermanlarından I. Meşrutiyet'in nasıl ilan edildiğinden ve neden tatil edildiğinden bahsederek o zamandan şimdiye (II. Meşrutiyet'in ilanı) geçen sürede yaşanan hallerin, düşüncelerin ve genel temayüllerin ülkenin meşrutiyet yönetimine hazır olduğunu gösterdiğini ifade etmiştir. Hattın devamında Abdülhamid hiçbir şekilde anayasanın uygulanmasına halel gelmeyeceğini; ülkenin menfaatinin kanun gücüyle oluşacak büyük bir kuvvet ile sağlanacağını; saltanat sahibi olmanın da ülkenin gelişmesini istemeyi gerektirdiğini vurgulayarak Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girdiğini ve meclisin her sene toplantıya çağırılacağını ilan ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Abdülhamid 15 madde ile meşrutiyetin ilanı ile eşitlik, kanunun üstünlüğü, kişi dokunulmazlığı, konut dokunulmazlığı, ticaret hürriyeti gibi meseleler dikkat edilmesi gereken hususlar arasında saymıştır⁴¹. Dolayısıyla Abdülhamid'in meşrutiyetin temel esasları konusunda yapıcı bir tutum takındığını, hakimiyet anlayışını meclis lehine değiştirdiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde 31 Mart Vakası'ndan sonra meclise yurdun dört bir yanından gönderilen çok sayıda telgrafta meclisin ve anayasanın öneminin vatandaşlar tarafından da kabul gördüğünü; meclisin İslam dinindeki meşveret anlayışının kurumsallaşmış hali olarak görüldüğünü göstermiştir⁴². Bir çok Türk milletvekili de meclisi, millî hakimiyetin merkezi olarak görmüşlerdir. Bunlardan yalnızca bir tanesi olan Dersim Mebusu Lütfi Bey de "ve madem ki hâkimiyet-i millîye vardır, her şeyin mutlaka memlekette hâkim olan milletin timsal-i mücessemi olan Meclis'ten geçmesi lâzım gelir"⁴³ diyerek meclisin önemini millî hakimiyetle izah etmiştir.

Mebusan Meclisi'nin dayandığı temel ilkelerden biri de hakimiyet-i milliyedir. Kanun-ı Esasi'nin 3. maddesinde yer alan "Saltanatı seniyei Osmaniye hilafeti kübrayı İslamiyeyi

⁴¹ Kili, S. Gözübüyük, A.Ş. (1985). *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 67-68.

⁴² Demirci, A. H. (2008). "1908 Parlamentosunda Meşrutiyetin Değerleri ve İlkeleri". *Doğu Batı Dergisi*, 45, 88. (Bu telgraflardan Edirne eşrafının Edirne Cemiyeti İlmiye ve Vatanîyesi adıyla çektikleri telgraf, en uzun ve meşveret konusuna en çok açıklık getiren telgraftır. Telgrafın bir bölümünde "33 senedir ne musibetler, ne felâketler çektik. İşte hududumuz Tuna'da iken, 4 saatlik Mustafa Paşa'dan çizildi. Milyonlarca Müslümanlar; erkekler, kadınlar, bigünah masumlar düşman ' kılıcı, düşman ayağı altında al kanlara boyanarak can verdiler. Nihayet buraları şu sığındığımız bir avuç toprak da elimizden gidecek idi. Düşmanlarımız ittifak ediyorlar, Bizim bakiyye vücutumuzu da parçalamaya dış biliyorlardı. Biz bu hali anladık. Ağlayarak, öpüşerek, sarılışarak ittihat ettik. Dinimizin, Kur'anımızın, Peygamberimizin, Allahımızın emri olan usûlü meşvereti geçen 10 Temmuz'da İstanbul'da tesis etmeye avni inayeti Bârî ve mededi ruhaniyyeti Peygamberi ile muvaffak bilhayr olduk" denilmiştir. Bkz. *MMZC*, 5 Nisan 1325, İ:58, C:2,76.)

⁴³ Ahmad, F. (1995). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler". *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 31.

haiz olarak sülalei ali Osmandan usulü kadimesi veçhile ekber evlada aittir"⁴⁴ ifadesinin yer alması "milli hakimiyet" anlayışına aykırıdır. Ancak Mebusan Meclisi'nde yapılacak düzenlemeler bu ilke ile izah edilmiştir. Mebusan Meclisi'nde ilk kez hakimiyeti milliyeye Emrullah Efendi tarafından kullanılmıştır. O, meclis başkanını meclisin seçemeyip padişaha üç isim bildirilmesini hakimiyeti milliyeye aykırı bulduğunu ifade etmiştir. Padişah tarafından meclis başkanlığına atanan Ahmet Rıza da 26 Aralık 1908'de yaptığı konuşmada hakimiyeti milliye'nin güçlü bir şekilde tesisi için çalışacağını ifade etmiştir⁴⁵.

Bir devletin en önemli unsurlarından biri olan hakimiyet başta siyasi partiler olmak üzere meşrutiyet döneminde Ermenilerin tartışma konularından biri olmuştur. 1909 yılı ocak ayında Sadrazam Kamil Paşa'yla ilgili bir soru önergesinde de hakimiyeti milliyeye sıkça dile getirilmiştir. Bu konuda Ermeni Milletvekili Krikor Zohrab⁴⁶, soru önergesini olumlu karşılamış; bunu hakimiyeti milliye'nin temini için gerekli bir adım olarak görmüştür. Ayrıca Zohrab hakimiyet-i milliye'nin hükümet erkanını ve diğer zevatı alkışlamak olmadığını, tenkit etmek olduğunu savunmuştur⁴⁷.

Bir diğer Ermeni Milletvekili Vartkes de başka bir konuda "Hâkimiyeti Milliye bahsi geçtiği vakit tehlike içinde bırakmamak üzere titiriyorum. Biz, her şeyden evvel Hâkimiyeti Milliye'ye bir zaaf gelmemek için bakmalıyız, her vakit Hâkimiyeti Milliye'nin takviyesine çalışmalıyız"⁴⁸ diyerek genel olarak hakimiyeti milliyeye hakkında düşüncesini söylemiştir.

Ramgavar Partisi 1908 yılında yayınlanan programında "Yirminci asr-ı milâdinin efkâr-ı münevveresini rehber ittihâz ederek teşekkül etmiş olan fırkamız "Hâkimiyet-i ahâlî"yi mesleğinin rüknü addetmiştir. "Hükümet-i ahâlî demektir" kelâm-ı muhtasan ki hukûk-i avâm'a riâyet eden bil-cümle memâlikde teşkilât-ı hükümetin destûr-i esâsiyesidir. Devlet-

⁴⁴ Gözübüyük Ş. A, Kili, S. (1982). *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara: AÜSBFY, 27.

⁴⁵ Demirci, A. H. (2008). 89-90.

⁴⁶ II. Meşrutiyet Dönemi'nde en çok dikkat çeken gazeteci, yazardır. Aynı zamanda hukukçu olan Zohrab, Mebusan Meclisinde en çok söz alan Ermeni mebus olmuştur. 1861 yılında doğan Zohrab, Hayrenik (Vatan) ve Masis (Ağrı Dağı) gazetesinde çalışmıştır. 1908 yılında Paris'e gitmiş ve Meşrutiyet'in ilanından sonra geri dönmüştür. İlk seçimde mebus seçilen Zohrab, 1908-1915 yılları arasında meclisteki görevine devam etmiştir. İyi bir hukukçu olduğu gibi iyi bir edebiyatçı da olan Zohrab çok sayıda hikâye yazmıştır. Meclis konuşmalarında, eşitlik, adalet, Osmanlı vatandaşlığı ve ülkenin bütünlüğü üzerine konuşmalar yapmıştır. Ancak 1913'te Marcel Leart adıyla yazdığı "Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi" isimli propaganda kitabında meclis konuşmalarından farklı yönde düşüncelerini ifade etmiş, Ermeni bağımsızlığından bahsetmiştir. Bkz. Teodik (2010). *11 Nisan Anıtı*. İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık, 2. (Yazarın tam adı Teodoros Lapçiyandır. Eserlerini "Teodik" adıyla yazmıştır. Günümüzde eserlerini yayınlayanlar ya da hakkında bilgi verenler "Teodik, Teotig ve Teotik" şeklinde yazımları kullanmaktadırlar.)

⁴⁷ Demirci, A. H. (2008). 91.

⁴⁸ MMZC, 1 Haziran 1325, 1:92, C:2, 366.

i Osmâniyye'de de hükümet teşkilâtının istinâdgâhı olmalıdır”⁴⁹ diyerek günümüzde kullanılan şekliyle milli egemenlik vurgusu yapmıştır. Ayrıca partinin programında “Devlet-i Osmâniyye menşe, mezheb, lisân, tarih, edeb ve ahlâk nokta-i nazarlarından aralarında farklar câri anâsırdan mürekkebe olduğu cihetle, cins ve kavim farklarının imhâsıyla bu anâsırı birleştirmek ya'nî bir unsur hâline getirmek esâsına müstenid bir politika mazhar-ı muvaffakiyyet olamayacağından kat-ı nazar, böyle bir politika devletin menâfi nokta-i nazarından da muzırdır”⁵⁰ denilerek ulus devlet anlayışına ve tek tipleştirici politikalara karşı çıkmıştır.

1912 Seçimleri öncesinde Hınçak Partisi ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasında yapılan işbirliği anlaşmasına göre “Devlet-i Osmaniye'nin idaresinde hakimiyet-i milliye esası muhafaza edilecektir” ve “Vahdet-i devlet ve Meşrutiyet-i Osmaniye'nin muhafaza ve idaresi bir emel-i müşterektir.”⁵¹ hükümleri kabul edilmiştir. Bu durumda Hınçak Partisi tek devlet ilkesini kabul etmiş, halk egemenliği üzerinde durmuştur denilebilir. Aynı anlaşmada kabul edilen “Devlet-i Osmaniye'yi teşkil eden milel-i muhtelifenin siyâsi hukuku tamamiyle muhafaza edilecek ve bir milletin siyasete diğerinin mâdûnunda bulunması külliyyen red olacaktır.” hükmü, Osmanlılarda kabul gören millet-i hakime⁵² olgusuna karşı bir anlayışta ittifak edildiğini göstermektedir.

Krikor Zohrab ise 1913 yılında devlet yönetiminin dini ve etnik yargılardan kurtulamadığını, bunun da yönetimin anlayışındaki en önemli eksiklik olduğunu savunmuştur⁵³. Müslüman impartorlukların yıkıldıklarını belirten Zohrab'a göre din devletlerinin miadı dolmuştur. İslam devletlerinin ölüm nedeni de din devleti olmalarıdır. Türk idareciler bunu idrak etmelidirler”⁵⁴. Zohrab bu görüşlerini ilginç bir şekilde Ermeni vilayetlerinin “Avrupalı” valiler tarafından yönetilmesinin gerekçesi olarak öne sürmüştür⁵⁵. Ona göre Ermenilere de

⁴⁹ İter, E. (1993). “Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebusan'ına Sunulan Beyanname ve Program”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 4, 524.

⁵⁰ İter, E. (1993). 524.

⁵¹ Olgun K. (2014). “1912 ‘Sopalı’ Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler”. *Yeni Türkiye*, 60, 5.

⁵² Osmanlı Devleti'nde kabul gören, hanedan tarafından tanınan dört millet bulunmaktadır. Bunlar; "Müslüman Milleti, Rum Milleti, Ermeni Milleti ve Yahudi Milleti"dir. Müslüman Milleti, bu milletler içinde "millet-i hakime kabul edilmiştir. Tanzimat ve Meşrutiyetle bu konuda düzenlemeler yapılmaya çalışılsa da fiili varlığını sürdürmüştür. Milliyetçilik fikrinin yaygınlaşması ile din temelli millet-i hakime kavramı yerini etnik temelli bir millet-i hakimeye bırakmaya başlamıştır. (Bkz. Palabıyık A. Koç, Y. (2015). “ Millet-i Hakime Kavramı Üzerine Sosyo-Politik Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (37). 422-424.)

⁵³ Leart M. (2015). *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 65.

⁵⁴ Leart M. (2015). 43.

⁵⁵ Leart M. (2015). 67. (Ayrıca Zohrab, “birkaç Osmanlı vilayetinin başında Avrupalı bir valinin olması”nın ayrılma, özerklik ya da özel rejim anlamına gelmediğini savunmuştur. Bkz. Leart M. (2015). 71.)

Müslümanlara da güven telkin eltmenin yolu devlet yönetiminde din ve ulus devlet anlayışından uzaklaşarak bölgesel valilerin farklı dinlerden ve farklı devletlerden seçilmesidir.

Bu dönemde Ermeniler genel olarak devlet ve hükümet ayrımı yapabilmişlerdir. Devlete bağlılıklarını izah ederken geçmiş hükümetleri eleştirmişler, yeni hükümetleri ise övmüşlerdir. Mesela, Ermeni Patriği Turyan Yeğişe Efendi⁵⁶; Neva Gazetesi'nin yayın hayatına başlaması üzerine gazeteye gönderdiği tebrik yazısında Ermenilerin “devlet”e hizmetlerinden bahsetmiştir. Patrik devri sabık-ı (Meşrutiyet öncesi dönem) suçlayan cümlelerden sonra yeni döneme “meşrutiyetimiz” sözleriyle sahip çıkmıştır. Patrik yazısında vatanın büyük, şanlı, şerefli ve kutlu olmasının da her cemaatin din ve diyanetlerinde özgür olmalarına; her milletin kendi hukukunu icra etmekte ve başka milletlerin saldırılarından emin olmalarına bağlı olduğunu söylemiştir⁵⁷. Patrik, gazeteye mesailerini vatan sevgisine adanmalarını tavsiye etmiştir. Patrik'in de genel olarak Neva Gazetesi ile paralel bir şekilde Ermenilerin yaşadığı sorunları Osmanlı Devleti'ne değil Abdülhamit yönetimine mal ettiği; bu durum da patriğin devlet ile yönetim şekli ayrımını yapabildiğini göstermektedir. Cenevre'de bulunan Troşak⁵⁸ Ermeni Komitesi, Tan Gazetesi'ne bir tebliğ göndererek Adana olaylarının 12 Nisan tarihinden önce Abdülhamit tarafından organize edildiğini savunmuştur. Tan Gazetesi'nin Adana'da yaşanan olaylarda Müslümanlarla Ermenilerin sorumluluklarının eşit olduğunu belirtmesi Komite'nin tepkisini çekmiştir. Komite, Ermenilerin silahlarının ellerinden alındığını, onların kendilerini savunamayacak duruma itildiklerini belirtmiştir. Bu durumdan Ermenilerin de mesul tutulmasını kabul etmeyen Komite tarafsız kalmayacağını, durumu Avrupa kamuoyuna “ihbar edeceğini” beyan etmiştir. Ayrıca Komite Osmanlı topraklarında yeni bir hayatın başlaması ve olayların tekrar etmemesi için adil ve tarafsız bir şekilde faillerin Osmanlı Devleti tarafından cezalandırılmasını istemiştir⁵⁹. Ancak her ne kadar talep makul olsa da devletin Ermenilerle Müslümanların mesuliyetlerinin ortak olduğu yönünde açıklamalarının taraflı olduğu iddiası bu talebin de tarafsızlığının sorgulanmasına neden olmaktadır. Yine de her şeye rağmen

⁵⁶ 1860 - 1930 yılları arasında yaşamıştır. 1909-1910 yılları arasında İstanbul Ermeni Patrikliği, 1921-1929 yılları arasında ise Kudüs Ermeni Patrikliği yapmıştır.

⁵⁷ Patrik-i Müşarünileyh Hazretlerinin Muharrir-i Acize Şeref-tastîr Buyurdıkları Namenin Harfiyyen Tercümesidir, (9 Mayıs 1910). *Neva Yahut Sadayı Ermeniyan*, 1.

⁵⁸ Taşnak Komitesi. Troşak, bayrak anlamına gelmektedir. Troşak, Taşnakların düşüncelerini yayan bir gazete adıdır. Bu nedenle Taşnak komitesine Troşak da denilmektedir. Bkz. Günay, N. (2012). "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, 25.

⁵⁹ Troşak Komitesi'nin Tebligatı. (1 Haziran 1909). *Tanın*, 3.

Komite'nin cezalandırma işini Osmanlı Devleti'nden beklemesi bu komitenin de Osmanlı Devleti'ni hakim unsur olarak gördüğünü göstermektedir.

1.1.2. Yöneticilerin Vasıf ve Sorumlulukları

Bir devletin yönetiminde devletin yönetim şekli, yasaları ve devlet organları kadar bu organ ve yasalara işlerlik kazandıracak kişilerin vasıfları da önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nde de erken dönemlerden itibaren yöneticilerin belirli vasıflara sahip olmaları amacıyla eğitim kurumları kurulmuştur. Bu kurumlardan Enderun, uzun yıllar boyunca padişaha tam bağlı, bilgi ve deneyim bakımından donanımlı ve alanında yeterli bireyleri yönetici olarak yetiştirmiştir. II. Abdülhamid zamanında Bab-ı Ali ve Maarif Nezareti'ne verilen emir ile Mülkiye'nin, "Devlete ve Saltanata bağlı kimseler yetiştirmeyi sağlayacak" şekilde düzenlenmesi istenmiş ve 1891'de hazırlanan tüzükle Mülkiye Mektebi'nde çalışan öğretim görevlilerinin "iyi ahlaklı ve otoriteye sadakatle bağlı olmaları" ve siyasi olaylardan uzak durmaları⁶⁰ istenilmiştir. Bu ifadeler genel olarak Osmanlı Devleti'nin yöneticilerin sahip olmalarını istedikleri vasıflardır.

Meşrutiyet'in ilanından sonra devlet adamlarının ve yöneticilerin vasıf ve sorumluluklarının neler olduğu ve nasıl olması gerektiği Ermenilerin gündeminde de olmuş; ayrıca bu bağlamda Ermeniler askerlik görevi devam edenlerin devlet işlerinden uzak durmalarını istemişlerdir. Mesela, Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes⁶¹, seçim mazbatasını ile ilgili bir konuşmada "Milletin böyle âli mevkilerinde bulunan zevatı temizlemezsek, umumun emniyetini kazanmış olan adamları tayin etmezsek, o vakit Millet'in başına bir gaile açmış oluruz, şimdi biz istiyoruz ki öyle âli mevkilerde bulunan adamlar, hepsi temiz adamlar olsunlar ve biz çalışmalıyız, her cihette bunlar gibi adamlar aramalıyız. Bırakmamalıyız ki o makamlarda bulunsunlar. O mevkilerde bir iki zat bulunduğu gibi, biz ne Meşrutiyet'i ne de bizim milletin ve vatanın saadetini görebiliriz. Onlar temiz adamlar olsunlar"⁶² demiştir. Bu durum önemli bir tespittir. Günümüzde de yaygın bir şekilde sadece yönetim şekillerinin

⁶⁰ Günay, Ö, F. (2004). *Üst Düzey Kamu Yöneticilerinin Yetiştirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. 149.

⁶¹ 1871'de Erzurum'da doğmuştur. 1892 yılında Taşnaklara katılmıştır. Osmanlı Bankası olayını düzenleyenler arasında yer almıştır. Bu olaydan sonra yurt dışına kaçmıştır. Daha sonra Türkiye'ye dönmüş ve 1903 yılında tutuklanarak idamla yargılanmıştır. Cezası ömür boyu hapse çevrilmiştir. Meşrutiyet'in ilanından sonra serbest bırakılmış ve Erzurum mebusu olarak meclise girmiştir. Mecliste yaptığı konuşmalarla en çok dikkat çeken Ermenilerden biri olmuştur. 1915'te sürgüne gönderilmiş ve Diyarbakır'da öldürülmüştür. Bkz. Teodik (2010). *11 Nisan Anıtı*. İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık, 60.

⁶² MMZC, 2 Şubat 1324, İ:29, C:1, 646.

tek başına yeterli olmadığı, o yönetim şekillerinin uygulayıcılarının da önemli olduğu Vartkes tarafından doğru bir şekilde tespit edilmiştir. Bir başka konuşmasında Mensübîn-i askeriyyenin siyasiyyat ile men'i iştigali hakkında Askerî Ceza Kanunnamesine zeyl Lâyihası görüşülürken de Vartkes, ordu mensuplarının siyaset yapmalarına karşı çıktığını ifade etmiştir. Vartkes görüşülmekte olan kanunun Meşrutiyet'in en önemli kanunlarından biri olduğunu söyleyerek Meşrutiyet'in ilanında ordunun kahramanlık gösterdiğini; bunun nedeninin de yapılan inkılabı (Meşrutiyet'in ilanı) savunacak millet fertlerinin sayısının az olması olarak açıklamıştır. Ona göre ordu herkesçe mukaddestir; çünkü ordu, harici düşmanlarla mücadele etmek için kurulmuştur. Onun görevi dahilde halkın rahatça öpüşmesini ya da boğuşmasını sağlamaktır. Meşrutiyet'in ilanında kahramanlık gösteren ordunun iç siyasete karışmaktan kaçınması daha büyük bir kahramanlık olacaktır⁶³. Ayrıca sözlerindeki çelişkilerin farkında olan Vartkes bir inkılap döneminden geçildiğini belirterek müstesna şeylerin gerçekleştiğini ordu-siyaset ilişkisinin de bunlardan biri olduğunu; Meşrutiyet'in ilk yıllarında askerler olmasaydı inkılabın faydasının görülemeyeceğini de sözlerine eklemiştir. Ona göre genel bir ıslahat yapılacaksa sadece askerlerin değil, mülkiye memurlarının da siyasetten uzak durmaları gerekmektedir⁶⁴. Meşrutiyet açısından ordu-siyaset ilişkisi Türkler açısından da tartışmalı bir konu olmuştur. Mesela, tahttan indirildiği halde İttihat ve Terakki'nin liderlerinden olan Talat Paşa'nın karşılaşılan sorunlarla ilgili Fethi Bey aracılığıyla yazılı olarak sorduğu sorulara cevap veren II. Abdülhamid, "Orduyu siyasetin dışında tutunuz"⁶⁵ demiştir. II. Abdülhamid İttihat ve Terakki'nin orduyla olan ilişkilerini de hatırlatarak gerekirse kendileri için olumsuz sonuçları da dikkate alarak partinin bu konuda fedakarlık yapması gerektiğini belirtmiştir. İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden Bahattin Şakir ise cemiyetin orduyla birlikte vatanın koruyucusu olduğunu savunmuştur. Bu dönemde İttihat ve Terakki'ye mensup subayların işlerini kolayca yürütmeleri, atama ve yükselmelerinin kolayca yapılması gibi meseleler ordu içinde Halaskaran-ı Zabitan isimli bir grubun kurulmasına neden olmuş, bu grup 1912 yılında sıkça devlet işlerine müdahale etmeye çalışmıştır. Hatta bu grup 18 Temmuz 1912'de Askeri Şura Başkanı Nazım Paşa'ya yeni hükümetin Kamil Paşa tarafından kurulmasını istediklerine dair bir mektup bile vermişlerdir. Mektubun Nazım Paşa tarafından kendisine iletilmesi üzerine

⁶³ MMZC, 18 Haziran 1328, İ:23, C:1, 555.

⁶⁴ MMZC, 18 Haziran 1328, İ:23, C:1, 556.

⁶⁵ Kösoğlu, N. (2008). "31 Mart Olayı". *Türk Yurdu Dergisi*, 251, 32.

Sultan Reşat, İtalya ile savaş halinde olduğunu ifade ederek askerlerin siyasetle uğraşmamalarını istediğini belirtmiştir⁶⁶.

Bu mektup olayının üzerinden bir hafta sonra 25 Temmuz 1912 tarihinde Süleyman Nazif de gruba cevaben yazdığı yazıda ordunun meşrutiyetin değil vatanın da bekçisi olduğunu belirtmiş, ordunun çalışma sahasının sınırların içi olmadığını, dışı olduğunu söylemiş; milletin meşrutiyete layık olmadığı bir durumda ordunun bu liyakati sağlayamayacağını savunmuştur⁶⁷. Halaskar Zabitan grubu hakkında eleştirilerde bulunanlardan biri de Erzurum Mebusu Vartkes olmuştur. Vartkes Meşrutiyet'in ilanından önce Halaskar Zabitan gibi şarlatanları saf dışı bıraktıklarını ve aynı şeyi yine yapabileceklerini söylemiştir. Ayrıca Vartkes meclisin dış baskılarla dağıtılamayacağını, parlamenter rejimin güçlü olması halinde ülkenin askeri diktatörlükle yönetilmeyeceğini savunmuştur⁶⁸.

Kamu görevlilerinin vasıf ve sorumlulukları hakkında Azadamard Gazetesi'nde ⁶⁹ de önemli bir yazı yayınlanmıştır. Başka Bir Tedbir Bulmalı başlıklı bu yazıda dahiliye nezaretinin emirlerinin taşrada uygulanmamasından şikayetçi olunmuştur. Yazıda gazeteye göre “Ermenistan” olan bölgede Ermenilere karşı suç işlenmeye devam edildiği belirtilerek bakanlıkların ve taşra memurlarının görevleri vurgulanmıştır. “Dâhiliye nazırının vazifesi yazmaktır, taşra memurunun vazifesi işitmektir, bu kadar. Ondan ötesini biliriz. Bu talimat yapılmazsa Ermenistan'da ne gibi ahval cari olacaktı ise yine cereyan ediyor. Payitahtta dâhiliye nazırı her dakika teminat verirken, Ermenistan'da valiler bulunurken bu nice tamimlere rağmen katiller sistematik surette tekerrür ediyor. Gasp ve garet hücumları bi-perva irtikâp ediliyor.

Kabahat kimdedir? Dâhiliye nazırında mı? Valilerde mi? Yoksa tahrirat-ı umumiye de mi? Belki kabahat bunların hiçbirisinde değildir. Kabahat elyevm mevcut olan suret-i idariyede,

⁶⁶ Kösoğlu, N. (2008). 33.

⁶⁷ Ünal, M.A. (2008) . “Meşrutiyet'ten Cumhuriyete İttihatçı Geleneği”. *Türk Yurdu Dergisi*, 251, 42.

⁶⁸ Kaligian, D.M. (2017). *İttihatçılar ve Taşnaklar*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 194.

⁶⁹ Anahide Ter Minassian, Azadamard için şunları söylemektedir: “Azadamard (Özgürlük Kavgası). 1909 Haziranında İstanbul'da kurulmuştur. 10000-15000 satan bu gazete, EDF'nin Osmanlı İmparatorluğundaki parti organıydı. Azadamard, pek çok bakımdan yetkin bir kaynaktır. 1908-14 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni topluluğu, EDF ile Jön Türklerin ilişkileri, demokratik, liberal ve sosyalist fikirlerin, ayrıca da Fransız ve Alman etkilerinin yayılması gibi konuların inceleyebilmek için, bu dönem çıkan Azadamart sayılarının sıkı bir çözümlemesini yapmak gereklidir; oysa hâlâ böyle bir çaba gösterilmemiştir.” Bkz. Minassian, A.T. (1995). “1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü”. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 189.

hükümetin makinesindedir. Şüphesiz şahısların tesir ve mesuliyeti vardır. Fakat şahısların fevkinde ve haricinde öyle bir tarz-ı idaremiz vardır ki, Ermenistan’da mer’i oldukça ahval-i hakikiye-i hazırada hiçbir şey tebeddül etmeyecek ve kök salmış olan fenalıklar olanca vehametleriyle temadi edeceklerdir. Bu tarz-ı idariyi esasından yıkmalı ve temini adalet medar olabilecek bir idare tesis etmeli. İşte o zaman taşra memurları vazifelerini ifa ederler. Muhasebe ve mesuliyet kesb-i mevcudiyet eder. Ve o zaman emin olabilirsiniz ki, tahrirat-ı umumiyeyle lüzum bile kalmaz. Zira sözden evvel ameliyat, izhar-ı acz edenlerin yakasından tutup atmakla taşra memurlarını mütenebbih eder”⁷⁰ denilen yazı bir durum ve görev tetkiki yazısı olarak önemlidir. Her ne kadar yazı Ermenilere karşı işlenen suçlar üzerine kurulu olsa da genel olarak devlet mekanizmasının işleyişi ve kamu görevlilerinin sorumlulukları ile ilgili temel eleştiriler getirmektedir.

Şadaryan Toros Zeki⁷¹ de, “Muntazam Bir İdare Nasıl Teşekkül Eder” başlıklı yazısında istihdam edilecek memurların muktedir ve müstakim olmaları gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü memurlar gerçekten muktedir ve müstakim olmadıkça yapılacak ve tadil edilecek kanunların hiçbir faydası olmayacaktır. Yazara göre adam için iş aranacaksa bundan kolayı yoktur, ancak iş için adam aranacaksa bu oldukça güçtür⁷². Kısaca yazar memur seçiminde liyakate dikkat çekmektedir.

1.1.3. Meşrutiyet’in İlanı ve Kanun-ı Esasi’nin Kabulü

II. Meşrutiyet’in ilan edildiği dönemde dünya siyasetinde Ermenilerin özdeşlik kurabilecekleri bir devletin olmaması Ermenilerin Rumlara nazaran Meşrutiyet konusunda daha tutarlı bir tavır takınmalarında etkili olmuştur. Bu dönemde Ermenilerin düşünceleri genel olarak İstanbul’daki tüccar Ermenilerin ve kendi ayrıcalıklarının savunucusu olan patrikhane ve Anadolu kasabalarındaki zanaatkarların ve tüccarların çıkarlarını temsil eden Taşnaksütyun tarafından oluşturulmuştur⁷³. Meşrutiyet’ten önce Patrikhane, Ermenilerin resmi temsilcisi iken Taşnaksütyun yasaklanmış bir siyasi parti statüsündedir. Patrikhane, Taşnaksütyun’u kontrol altına almak istemiştir; ancak Taşnaksütyun, Patrikhane’yi “paraya tapanlar ve sahte yurtseverler”⁷⁴ olarak nitelendirmiş ve Patrikhane’nin etkisi altına girmeyi

⁷⁰ Başka Bir Tedbir Bulmalı. (24 Aralık 1912). *Azadamard*, 1094, 1.

⁷¹ II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beyrut’ta Mütalaat-ı Siyasiye ve Umraniye isimli kitabı yayınlanan bu Ermeni aydın hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır.

⁷² Toros Zeki Ş. (1325). *Mütalaat-ı Siyasiye ve Umraniye*. Beyrut: Muhabbet Matbaası, 10-11.

⁷³ Ahmad, F. (1985). *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 115.

⁷⁴ Ahmad, F. (1985). 149.

reddetmiştir. Bu durum İttihat ve Terakki'nin Ermenilerle olan ilişkilerine de yansımıştır. Taşnaksütyun “yerel özerklik” ve “tam bağımsızlık” isteyen bir parti olmasına rağmen Meşrutiyet’i desteklemek konusunda İttihat ve Terakki ile anlaşmıştır. Aynı zamanda Taşnaksütyun’un Patrikhane’nin tahakkümüne karşı hareket etmesi İttihat ve Terakki’nin “devletin tam egemenliğini sağlama” hedefiyle uyum göstermiştir⁷⁵. Meşrutiyet’in ilanından sonra Hınçak Komitesi başkanı Kafkas Ermenileri’nden Sabah Gülyan⁷⁶, Ağustos 1908’de yapılan bir toplantıda Hınçakların “ihtilal çalışmalarına” son vererek bütün varlıklarıyla “vatanın yükselmesine” çalışacaklarını ifade etmiştir⁷⁷. Taşnak önderlerinden Rusyalı Aknoni de bundan sonra Taşnakların önde gelen görevlerinden birinin de meşrutiyeti korumak, Osmanlı da yaşayan unsurların birbirleriyle kaynaşmalarını sağlamak ve İttihat ve Terakki Cemiyetiyle işbirliği yapmak olduğunu söylemiştir. Meşrutiyet’in ilanı ile bir beyanname yayınlayan Ermeniler tarafından kurulmuş olan Ramgavar Partisi de “Memâlik-i Osmâniyye’de istibdâdın mahvı ve Kanûn-i Esâsî’nin ibka-yı mer’iyyet-i ahkâmı ile berâber devlete ve onun eczâ-yı mütemmimesi olan akvâm-ı muhtelifeye bir devr-i cedîd-i saâdet ve terakki başlamıştır.”⁷⁸ diyerek Meşrutiyet hakkında olumlu kanaatlerini bildirmiştir. Ermenilerin ilk siyasi oluşumlarından olan Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü⁷⁹ de 12 Ağustos’ta Beyoğlu’nda bulunan Üç Horan Ermeni Kilisesi’nde⁸⁰ özel bir ayin düzenlemiş,

⁷⁵ Nitekim, Patrik İzmirliyan kendisini ziyaret eden bir İngiliz ziyaretçiye “Şu anda Ermeni cemaatinin yararlanmakta olduğu ayrıcalıkların devamını ve yönetimde tam bir ademi merkeziyet talep ediyoruz” diyerek Taşnaksütyun ile İttihat ve Terakki arasındaki işbirliğinden rahatsızlığını da dile getirmiştir. Bkz. Ahmad, F. (1985). 151.

⁷⁶ Stepan Sabah Gülyan (1861 - 1928): Nahcivan’da doğmuştur. Eğitimini Tiflis’teki Nersesyan Akademisinde tamamlarak Nahcivan Okulları Müdürlüğüne atanmış ve burada Paramaz’la isyancı fikirlerini yoğunlaştırmıştır. Kudüs Ermeni Okulu Müdürlüğüne atanmış, yükseköğrenim için Paris’e gitmiş ve Ecole Libre des Sciences Politiques’den mezun olmuştur. Hınçak Partisi başkanlığına getirilen Gülyan, 1903’te Yeridasart Hayasdan (Ermeni Gençliği). Hınçak, Veradsnound (Uyanış). Nor Ashakharh dergilerini yayımlamıştır. İkinci Meşrutiyet’ten sonra İttihat ve Terakki Partisine muhalifliğini açıklayan Gülyan, 1915’te Kahire’de bulunduğu sırada diğer Hınçak partisi üyeleriyle birlikte gıyabında ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bunun üzerine, ABD’ye giderek savaşı Ermenileri desteklemek için gönüllü toplamıştır. New York’ta Yeridasart Hayasdan’ın Yazı İşleri Müdürlüğünü yapmıştır. Ermenistan’a Amerikan mandasını Bolşevik Rusya lehine reddetmiştir. Hınçaklarla, Sosyal Demokratlar arasındaki ilişkiler üzerine Nazarbekyan’la fikir ayrılığına düşmüştür. Hınçak Partisi’nin bağımsızlığını ve bütünlüğünü savunan Sabah Gülyan ABD’de ölmüştür. Bkz. Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008). *Ermeni Komitelerin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet’in İlanından Önce ve Sonra)*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 33.

⁷⁷ Kümbül B. (2006). *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri 1914-1918*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 36.

⁷⁸ İltar, E. (1993). 522. (İltar adı geçen beyanname ve programın tam metnini yayınlamıştır.)

⁷⁹ 1908 Yılında Ermeniler tarafından İstanbul’da kurulmuş bir cemiyettir. Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti İntihabat Komitesi Beyannamesi adıyla yayınladığı seçim beyannamesi ile tanınmıştır. Beyannameye kendilerini öncelikle Ermeni Milleti Nizamnamesi uyarınca seçilen Ermeni milletvekillerinden sonra da Ermeni siyasi partileri temsilcileri, Ermeni Katolik ve Ermeni Protestanlarından oluşmak üzere başkentte ve ülkenin diğer yerlerinde mukim Ermenilerden müteşekkil önemli bir fırka olarak tanımlanmışlardır. Bkz. Hocaoglu, B. (2008). *İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasal Yaşamında İktidar ve Muhalefet İlişkileri (1908-1913)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 101-103.

⁸⁰ 16. yüzyıldan beri İstanbul Beyoğlu’nda faaliyet gösteren ünlü bir Ermeni kilisesidir. Günümüzde Beyoğlu

Meşrutiyet'i kutlayarak, Meşrutiyet'in ilan edilmesi sürecinde hayatını kaybedenleri anmıştır. Kulüp tarafından düzenlenen bu ayinde Namık Kemal⁸¹'in "Vatan Marşı"⁸² çalınmıştır⁸³. Neva Yahud Sedayı Ermeniyan⁸⁴ gazetesi bu durumu "Evet! Bu hürriyet, bu Meşrutiyet başlıca ve hatta münhasıran iki kısım nâsa, yani açık diyelim, o hünkâr-ı hünkârın kanlarına susadığı, daima buğz ve lanet ettiği iki masum ve mazlum milletlere yani Türklere ve Ermenilere yaradı. İmdi hürriyet ilanı gününde bu iki millet efradında o ne cümbüş o ne meserret! Hemen ayaklar yerden kesildi. Türk ve Ermeni, fırkacı fırkasız, komitacı komitesiz, ilamlı ilamsız, içerili dışarılı hep karmakarış bir araya gelip kavuştular. Hürriyet! Adalet! Müsavat! Bağıştılar, öpüştüler, öpüştüler. Yekdiğerini mübareklediler"⁸⁵ cümleleriyle anlatmıştır. Meşrutiyet kutlamalarına Ermenilerin çocuklarıyla da katıldıkları bilinmektedir. Nitekim Abraham Kasapyan⁸⁶ bu durumu anılarında "Çocukluğuma dair ilk hatıram, 1908 yılında hürriyet gününe dairdir. Altı yaşındaydım. Üzerimizde kırmızı okul önlükleri vardı ve bizi hükümet konağının önüne götürdüler. Sözlerini bugün bile hatırladığım Anayasa Marşı'nı söyledik. Tabii yaşıma icabı o mutluluğun sebebini henüz bilmiyordum"⁸⁷ diyerek anlatmıştır. Agnuni (Khaçadur Malumyan) Ağustos 1908'de Cenevre'deki Taşnaklara yazdığı bir mektubunda İstanbul'dan jurnallenme korkusu olmadan yazdığı için mutlu olduğunu, 32 yıldır susturulmuş bir şehirde insanların Meşrutiyet'i kutlamak için hürriyet diye bağırdıklarını, kendilerinden geçtiklerini; 30 yıllık sessizliğin ardından 30 gün bağırmanın ve sarhoş olmanın mümkün olduğunu belirterek⁸⁸

Surp Yerrortutyun Kilisesi adıyla varlığını sürdürmektedir.

⁸¹ 1840- 1888 yılları arasında yaşamış olan Türk milliyetçisi yazardır. Vatan şairi ve hürriyet şairi olarak tanınmıştır. 1872 yılında yazdığı Vatan Yahut Silistre isimli tiyatro eseri ile dikkat çekmiştir. Eserlerinde kahramanlık ve vatanseverlik duyguları ön plandadır. Bkz. Çadırcı, M. (1991). "Namık Kemal'in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2, 4152

⁸² Namık Kemal'in ilk bölümü "Amalimiz afkarımız ikbal-i vatandır

Ser-haddimize kal'e bizim hâk-i bedendir

Osmanlılarız ziynetimiz kanlı kefendir

Gavgaada şehadetle bütün kâm alırsız biz

Osmanlılarız can verimiz nâm alırsız biz" şeklinde olan şiiri kastedilmektedir. Bkz. Kurt, A. (2009), "Tanzimattan Günümüze Türk Şiirinde Vatan Temi", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1, 111.

⁸³ Dağlar, O. (2008). "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basınındaki Yansımaları (1908)". *İ.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38, 153.

⁸⁴ 1910 yılında Mihran Apikyan tarafından kısa süre çıkarılmış haftalık siyasi gazetedir. Bkz. Mildanoğlu, Z. (2014). *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 394.

⁸⁵ Neva Yahud Sedayı Ermeniyan, 9 Mayıs 1910 (Ancak şunu ifade etmek gerekiyor, gazete bu ifadeleri Mayıs 1910 tarihine kadar geçen sürede beklenen gelişmelerin yaşanmadığını anlatmak için yazmıştır.)

⁸⁶ 1902 yılında Tekirdağ'da doğan Ermeni tüccardır. 1915 yılında sürgün edilmiştir. Sürgünden döndükten sonra Avrupa'ya gitmiş ve 1929'da Türkiye'ye dönmüştür. Ticaretle uğraşmış ve 1969 yılında emekli olup Kaç Kişisiniz Boğos Efendi isimli anı kitabını yazmıştır.

⁸⁷ Kasapyan, A.(2015). *Kaç Kişisiniz Boğos Efendi?*. İstanbul: Aras Yayıncılık,14.

⁸⁸ Kaligian, D.M.(2017). 31.

İstanbul'daki Meşrutiyet kutlamalarını ve Meşrutiyet'in kendileri için ne anlama geldiğini ifade etmiştir.

Bu dönemde ülkenin her yanında farklı milletlerden insanlar birlikte kutlama yapmışlardır. Selanik'te Yunanlar Bulgarlarla birlikte kutlamalar yapmışlardır. Time Gazetesi muhabiri 30 Temmuz 1908 tarihinde Preveze'de yapılan kutlamaları "Değişik inançlara sahip insanlar kollarında "özgürlük" yazan kurdelelerle, başlarında kasabanın yetkilileri olduğu halde büyük bir gösteri yaptılar ve valinin evinin önündeki meydana doğru ilerlediler. Burada yeni rejimin nimetlerini öven Rumca ve Türkçe konuşmalar yapıldı. Gösterinin başında bulunan bir subayın elinde, üzerinde "özgürlük, eşitlik, kardeşlik, adalet ve ilerleme" yazan bir bayrak vardı." diyerek anlatmıştır. Aynı şekilde Time Gazetesi 9 Ağustos 1908'de Kudüs'te yapılan kutlamaları da "anayasal yönetimin kurulması, dün burada büyük bir sevinçle kutlandı. Caddeler, binalar ve araçlar, çiçek, krapon kâğıtları ve bayraklarla süslendi ve kent gece aydınlatıldı... Hristiyanlar, Türkler, Ermeniler ve Samirîler zerlerinde özgürlük amblemleri olan bayraklarla, Yahudiler ise üzeri altın işlemeli Tevrat'larıyla gösteri alayına katıldılar."⁸⁹ şeklinde anlatmıştır.

Mebusan Meclisi'nin açılması ile Hicaz, Edirne, Selanik, Suriye, Mısır, Adana, Erzurum, Bağdat, Konya, Kayseri, İzmit gibi ülkenin hemen hemen her yerinde kutlamalar yapılmıştır. Örneğin Edirne'de yapılan kutlamalara binlerce vatandaş, askerler, memurlar, ulema, birlikte katılmış, Müslüman ve gayimüslim öğrencilerin de bulunduğu bu kutlamalarda "yaşasın padişahımız, yaşasın vatan, yaşasın Kanun-ı Esasi" diye sloganlar atılmış ve 101 pare top atışı yapılmıştır⁹⁰. Batılı tarihçi W. Miller Meşrutiyet'in ilanının nasıl kutlandığını şöyle anlatmıştır: "Bir süre Makedonya, ütopya olmuştu. Enver Bey, keyfi hükümetin ortadan kalktığını söylüyordu. Bundan böyle diyordu; ihtilalin heyecanlı lideri, hepimiz kardeşiz. Artık, Bulgarlar, Rumlar, Romenler, Yahudiler, Müslümanlar yok. Aynı mavi gök altında hepimiz eşitiz. Osmanlı olmaktan şeref duyuyoruz. Serez'de Bulgar Komitesi Başkanı, Rum başpiskoposuyla kucaklaşıyor; Drama'da subaylar bir Hristiyan'a hakaret eden bir Türk'ü hapsediyor; bir Ermeni mezarlığında Türkler ve Ermeniler her iki tarafın din adamlarının Ermeni katliamında ölenler ruhuna okudukları duaları dinliyor; Samsun'da Türkler bir Rum papazını saygıyla selamlıyor; Trablus'ta Türklerle Araplar birlikte şükran duaları ediyorlardı.

⁸⁹ İleri, İ. (2015). "Batı Gözüyle Meşrutiyet Kutlamaları ve Genel Af". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 17, 5-7.

⁹⁰ Güneş, İ. (1996). *Türk Parlamento Tarihi*. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1, 278-280.

Bulgar çeteciler teslim oluyorlardı, Eşkîya Sandanski'ye yuvaya dönen haylaz çocuk gibi kucak açılıyordu.”⁹¹

Ayrıca, Mebusan Meclisi'nin açılmasında padişahın konuşmasından sonra mebuslar hep birlikte Mebusan Marşı'nı söylemişlerdir.

“Osmanlılar bugün oldu muzaffer,
Fethetti yeniden vatanı asker,
Açtı mebuslara yolu süngüler,
Yaşasın Niyazi, yaşasın Enver!

Gökyüzünde şehidanın hayali,
Alkışlıyor sanki ruhi Kemali
Ah, ölmeden görmeliydi bu hali,
Kıymetli, muhterem vatanperver,

Al bayraklar bulutları sarıyor,
Şenliğimiz asumana varıyor,
Mazlumlara, zalimler yalvarıyor,
Hey Allah'ım bu nasıl ruzi mahşer?

Uyan Midhat, uyan geldi zamanın,
Tutsun dünyaları şöhret ve şanın,
Sen bulun önünde şu Mebusanın,
Artık yaşa evladınla beraber.”⁹²

Bu durum Meşrutiyet'in ilan edilmesinin yalnızca Ermeniler'de değil halkın ve yöneticilerin genelinde bir sevince neden olduğunu göstermektedir.

Yazar Mihran M. Boyacıyan⁹³, Meşruriyet'in ilanı üzerine Müslümanlarla Hristiyanların birlikte eylem yapmalarından duyduğu heyecanı “Ya Rab bu ne nimet! Bu ne bahtiyarlık!

⁹¹ Artuç, N. (2008). “II. Meşrutiyet'in İlanı”. *Doğu Batı Dergisi*, 35, 75-76.

⁹² Güneş, İ. (1996). 276.

⁹³ 1861 yılında Diyarbakır'da doğan Mihran Boyacıyan İslamiyet'e ve Hz. Muhammed'e olan saygısı ile dikkat çekmiştir. 1884 yılında Mülkiyeden mezun olmuş, ülkenin çeşitli yerlerinde kaymakamlık yapmıştır. Romeo

Var ol ey millet-i Habibe-i İslamiye! Daim ol ey heyet-i muhtereme-i Osmaniye! Artık halinden emin, istikbalinden mutmain ol” diye bir nida-yı şevk ve şadi çektim⁹⁴ diyerek anlatmıştır. Boyacıyan, cümlelerinin devamında İslam ümmetini överek bu durumu Hz. Muhammed'in Hristiyanlara bahsettiği inayete benzeterek bunun "ne kadar ulvi, ne kadar mukaddes, ve ne kadar şayan-ı tebcil olduğunu umum Hristiyan vatandaşlarımıza ve kâffe-i Avrupa milletlerine ibraz etmek"⁹⁵ istediğini söylemiştir. Buna göre Boyacıyan'ın İslam dinine, İslam peygamberine ve İslam ümmetine saygı duyduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca yazara göre artık hürriyet nimetine, dostluk ve kardeşliğe ulaşılmış olarak terakki gerçekleşecek; şahsi ve genel hukuk teminat altına alındığı için herkes insan gibi yaşamak sevdasına düşecek ve Kanun-ı Esasi ile sağlanan mal, can ve namus güvencesi herkesin medeniyetin peşinden gitmesine imkan sağlayacaktır⁹⁶. Boyacıyan, Meşruriyet'in ilanından sonra birlikte yaşamakla ilgili düşüncesini de "Şimdi heyet-i içtimaiyemizi teşkil eden anasır-ı muhtelif beyinde istial ettirilen naire-i buğz ve münafaretin muhabbet ve samimiyete münkalib olarak ve kalben, hissene ve ruhen birbirine sarılarak, ve aynı vatanın, aynı ana ve babanın öz evladı gibi el ele vererek ve menafi-i umumiye ve hususiye ve müşterekelerini gözeterek geçmiş zamanlara nazar-ı nefretle bakacaklar"⁹⁷ sözleriyle belirtmiştir. Bu durumda Boyacıyan, olmasını istediği birlikte yaşama halinin daha önce gerçekleşmemesinin nedeni olarak eski zamanları sorumlu tuttuğunu göstermektedir.

23 Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra hükümetin seçimlerin yapılacağını açıklaması üzerine Ermeni Patrik Kaymakamlığı, Ermeni kiliselerine muhtıralar göndererek, seçimlerde ciddiyet ve hakkaniyet içinde hareket edilmesini tavsiye etmiştir⁹⁸. Bu durum patrik kaymakamlığının meşrutiyeti onayladığını ve kabul ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Yine bu seçim çağrısından sonra Ermeniler ve Rumlar ortak hareket edebilmek adına görüşmeye başlamışlardır. Bu görüşmeler sonucunda her iki cemaat de nüfusları oranında temsil hakkı ve buna bağlı olarak Rumların 40, Ermenilerin 20 mebus çıkarmasını talep etmişlerdir⁹⁹. Ermenilerin, Rumlarla ortak hareket etmesi ve temsilde “millet”

ve Juliet, Othello gibi İngilizce eserleri tercüme etmiştir. 1938 yılında İstanbul'da ölmüştür. Bkz. Beysanoğlu, Ş. (1997). *Diyanetçilik Fikir ve Sanat Adamları*, Ankara: San Matbaası, 2, 235.

⁹⁴ Boyacıyan M.M. (1908). *Cenab-i Peygamber-i Zîşan Tarafından Müsaadat ve Himayeyi Havi Hristiyanlara İhsan Buyurulan Ahidname-i Mübareke*. İstanbul: Arşak Garoyan Matbaası, 6.

⁹⁵ Boyacıyan M.M. (1908). 6.

⁹⁶ Boyacıyan M.M. (1908). 22.

⁹⁷ Boyacıyan M.M. (1908). 22-23.

⁹⁸ Karacakaya, R. (2004). “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3, 128.

⁹⁹ Ermenilerin nispi temsil talepleri Meşrutiyet dönemi boyunca devam etmiştir. 15 Kasım 1913 tarihinde Ermeni Patrik Kaymakamlığı tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne verilen taktirde patrik "Osmanlı

kavramını öne çıkarmaları meşrutiyeti kabul etmekle birlikte vatandaşlık meselesinde günümüzdeki vatandaşlık tanımından uzak olduklarını göstermektedir. Ancak; Rumlar 1908 seçimlerini nispi temsil gerçekleşmediği gerekçesi ile protesto ederken, İstanbul Ermenileri gösterişli bir tören ile seçim sandıklarını Bab-ı Ali'ye getirmişler ve Ermeni din adamları Müslümanlarla dostluk gösterileri yapmışlardır.

5 Ekim 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine yaşanan gelişmeler de Ermenilerin genel olarak Meşrutiyet'e olumlu baktıklarını göstermeleri bakımından önemlidir. Mesela Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine İngiltere Büyükelçi Sir Gerard Lowther¹⁰⁰ aracılığıyla Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımayacağını iletince İngiltere lehine gösteriler yapılmış; 6 ekimde Ermeniler, Müslümanlarla birlikte İngiltere sefarethanesisinin önüne gelerek İngiltere lehine gösteriler yapmışlardır. Ayrıca 14 ekimde Sultanahmet Meydanında 50 bine yakın kişinin katıldığı bir gösteri düzenlenmiştir. Bu gösteriye Duyun-u Umumiye Hukuk Müşaviri Halaçyan Efendi de konuşmacı olarak katılmıştır. Bu gösteride Bulgaristan, Avusturya-Macaristan eleştirilmiş, İngiltere'ye teşekkür edilmiştir¹⁰¹.

1912 seçimlerinde Ermeni cemiyetlerinin yaptıkları ittifaklar da Ermenilerin genel olarak "Meşrutiyet"e olumlu baktıklarını göstermektedir. Örneğin ilk olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile anlaşılan Sosyal Demokrat Hınçak Partisi; "hilaf-ı Meşrutiyet harekât ve vücud-u devletten ayırmak temayülâtı şiddetle merduttur" ¹⁰² ilkesini kabul ederek meşrutiyet ve devletin varlığı meselelerini aynı gördüğünü belirtmiştir. Hınçak Reforma Cemiyeti, İttihat ve Terakki ile ittifak yapmasını "Bundan önce Ahrar Fırkası¹⁰³ ile birlikte hareket etmeye

ülkesindeki nüfusları iki milyonu geçtiği birçok kaynaklarda sabit olan Ermenilerin 50.000 nüfusa bir mebus hasebiyle 20'den fazla mebus çıkarmaları gerekirken, şimdiye kadar yapılan seçimlerde ancak yarısı kadar mebus seçilmiş ve bunların çoğunluğu da Ermeniler tarafından seçilmemiştir. Şimdiki seçim tarzına göre; diğer unsurların muvafakat ve yardımı olmadıkça bir Ermeni mebusunun seçilmesi bile zordur. Ermenilerin sakin oldukları vilâyetler ve sancaktardaki nüfusuna nisbeten ayrıca takdim olunacak defter taksimatına göre tevzi olunmak üzere Ermenilerden nüfus nisbetinde mebus seçilmesi ve mebusların doğrudan doğruya Ermeni müntehib-i sanileri tarafından intihab olunması hususunun kaide olarak kabul edilmesi ve bu konuda acilen vilâyetlere talimat ve lazım gelen emirlerin verilmesi gerekir" demiştir. (Bkz. Karacakaya, R. (2004). 135.) Nispi temsil konusunda gayrimüslimler gibi Müslüman olan Araplar da aynı tavrı göstermişler ve 66 Mebusla temsil edildikleri halde nüfuslarının 10 milyondan fazla olduğunu iddia ederek nüfusları oranında temsil edilmediklerini savunmuşlardır. Eraslan, C., Olgun K. (2006). 88.

¹⁰⁰ 1908 yılında İngiliz Büyükelçisi olarak İstanbul'da görev yapmıştır. Türkiye 1908 adıyla dönemin gelişmelerini anlattığı bir raporu bulunmaktadır. Bkz. Özüçetin, Y., Yıldız, S. (2008) "14 Şubat 1909 Hükümet Krizi Öncesinde: "İngiliz Gözüyle Osmanlı Hükümeti ve Meclis-i Mebusan", *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (2), 372.

¹⁰¹ Dağlar, O. (2008).146.

¹⁰² Olgun K. (2014). 5.

¹⁰³ 1908 yılında Nureddin Ferruh, Ahmet Fazlı, Kıbrıslı Tevfik, Nazım, Şevket, Celalettin Arif gibi isimler

karar verdik. Fakat 31 Mart Olayı'nın çıkması bize Ahrar Fırkası'nın istibdad taraftarı ve meşrutiyete karşı olan gerçek yüzünü gösterdi. Şimdi de İtilâf Fırkası'nın arkasında yine o müstebidlerin mevcudiyetini hissediyoruz. Bundan dolayı meşrutiyetin muhafızı olduklarından asla şüphemiz olmayan İttihat ile birleştik"¹⁰⁴ diyerek açıklamıştır. Bu açıklama gayet net bir şekilde Meşrutiyet'in cemiyet tarafından kabul gördüğünü göstermektedir. Aynı şekilde Manzume-i Efkar Gazetesi'nin¹⁰⁵ "Meşrutiyet'in devamını temin eden yegâne müessese İttihat Cemiyeti'dir. itilâf cemiyetine gelince faaliyeti yarın bir hareket-i irticaiyeye tebeddül edebilir. İtilâfın teşekkül sebebi, yeni siyasi telâkkiler, yeni idealler neticesi olmayıp adeta şahsi düşmanlıklardan ve İttihat ve Terakki Cemiyetini devirmek arzusundan ibarettir. Şu kadar var ki bunların arasına tesadüfen düşmüş bazı samimi vatanperverler dahi bulunabilir"¹⁰⁶ yazması ve Ermeni gazeteci Yervant Odyan'ın¹⁰⁷ da "Ermeni gazeteleri bu güne kadar İttihat'a taraftar olmuşlardı, çünkü bunlar zannediyorlardı ki; bu memlekette meşrutiyeti tesis eden İttihat Cemiyeti, ahkam-ı meşrutanın da ciddi ve hakiki bir müdâffî kalacaktır. Fakat son intihâbât bu fikri cerh etti. Artık anlaşıldı ki; bu adamlar esasat-ı meşrutiyete riayet etmekten pek uzak bir mevkiye bulunuyorlar"¹⁰⁸ demesi, (İttihat ve Terakki'ye karşı bu olumlu ve olumsuz yaklaşımların) Ermenilerin temelde meşrutiyete partici bir bakış açısında olmadıklarını mevzuya Meşrutiyet'in kazanımları açısından baktıklarını göstermektedir.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermenilerin meşrutiyete önem verdikleri ve meşrutiyetin fikir olarak yaygınlaşmasını ve kabul edilmesini istedikleri görülmektedir. Mesela Gavroş¹⁰⁹

tarafından kurulmuştur. Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet fikrini savunmuşlar, Ermenilerle yakın ilişkilerde olmuşlardır. Bkz. Seyitdanlıoğlu, M. (1997). "Osmanlı Ahrar Fırkası: Programı, İç Tüzüğü, Beyannameleri", *Liberal Düşünce Dergisi*, 6, 102.

¹⁰⁴ Karacakaya, R. (2004). 138. (Ayrıca Sosyal Demokrat Hınçak Partisi programında da "İşbu esbab ve mütalaata göre Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti'nin maksad-ı asgarisi meşru (legal) bir esasa müstenid ve şerait-i meşrutiyete (parlamentaire) muvafık olup bu çığırda sarf-ı mesai ederek meşrutiyet ve hukuk-ı avam (democrate) esasına müsteniden teşkilat-ı cedide vücuda getirmeye çalışmaktadır ki, bu teşkilatın şerait-i esasiyesi bervechi âtidir" diyerek parlamenter sistem ve demokrasi konusunda tutumunu açıkça beyan etmiştir. Bkz. Aydoğan, E. (2003-2004). "Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti ve Nizamıyesi". *Ermeni Araştırmaları*, 12-13, 43.

¹⁰⁵ İstanbul'da 1901-1909 ve 1912-1917 yılları arasında Ermeniler tarafından çıkarılmış siyasi gazetedir. Misak Koçunyan ve Aram Andonyan gibi isimler editörlüğünü yapmışlardır. Bkz. Mildanoğlu, Z. (2014). 392.

¹⁰⁶ Karacakaya, R. (2004). 138

¹⁰⁷ 1869 yılında İstanbul'da doğmuştur. Arevelk, Manzume-i Efkar, Hayrenik gazetelerinde yazmıştır. Osmanlı Bankası'nın işgalinden sonra yurt dışına kaçmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a dönmüştür. Jamanak, Azdamard gibi gazetelerde yazmıştır. Romanları ve mizah yazıları vardır. 1915'te sürgüne gönderilmiştir. 1918'te İstanbul'a dönmüş ve 1922'de Türkiye'den ayrılmıştır. Bkz. İzrail, N.O. (2013). 446-447.

¹⁰⁸ Meclisi Mebusan Etrafında, (24 Temmuz 1912). *Arevelk Gazetesi*, 1.

¹⁰⁹ İstanbul'da 1908-1926 yılları arasında Yervant Tolayan tarafından çıkarılan iki günlük mizah ve siyaset gazetesidir. Bkz. İzrail, N.O. (2013). 448.

isimli Ermeni mizah dergisi ilk sayısını 31 Temmuz 1908’de çıkarmıştır. Bu nedenle dergi Meşrutiyet’in ilanından bir kaç gün sonra çıkmasını meşrutiyetin özgürlükçü ortamının bir delili olduğunu¹¹⁰ savunmuştur. Dergiye göre eskiden bir gazete çıkarmak için bir dizi kişiye rüşvet vermek gerekmesi; ama Meşrutiyetle birlikte bir kaç saat içinde bir hiciv dergisi için izin alınması bunun için önemli bir kanıttır. Garabet Çalyan¹¹¹ Adana olayları¹¹² dolayısıyla hazırladığı raporda; halkların kardeşliği, ifade ve düşünce özgürlüğü gibi kavramların Kanun-ı Esasi’nin kutsal hükümlerinde mevcut olduğunu; ancak Meşrutiyet’in kurmaya çalıştığı eşitliğin halkı esaretleri altına almak suretiyle servet ve nüfuz elde edenlerin şahsi çıkarlarına uymadığını¹¹³ vurgulayarak meşrutiyetin neden önemli olduğunu belirtmiştir. Diğer yandan Çalyan, raporunda Osmanlı hükümetinin ilerlemesi ve olgunlaşmasına destek

¹¹⁰ Minassian, A.T. (2006).71. (Gavroş, Günlük Ermeni gazetelerine (başta Taşnakların yayın organı olan Azadamard). Ermeni siyasi partilerine, patrikhaneye eleştirel yaklaşımlar sergilemiştir.)

¹¹¹ Adana olaylarını yaşamış ve "Adana Vakası ve Mesulleri" adında bir rapor hazırlamıştır. Bu rapor "Adana'da Adalet Nasıl Mahkûm Oldu?" (Artin Arslanyan) ve "Adana Raporu" (Hagop Babigyan) ile birlikte Ari Şekeryan tarafından bir arada Aras Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.

¹¹² 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile birlikte kısa bir süre içinde olsa Osmanlı toplumsal yapısı içinde baş göstermiş olan ayrılıkçı hareketler meşru bir zemine kaymışlardır. Osmanlılık fikrinin tekrar devlet politikası haline geldiği bu dönemde, hükümetlerin temel hedefi tüm unsurların Osmanlı kimliği altında huzur içinde yaşamasını sağlamak olmuştur. Ancak, II. Meşrutiyet Dönemi'nde iç ve dış politikada karşılaşılan siyasi krizler bu hedefin gerçekleşmesine imkân tanımamıştır. Zira Ermeni ayrılıkçı hareketi, emperyalist devletlerin de desteği ile II. Meşrutiyet devrinde yaşanan siyasi krizleri ihtilalci hedefleri için bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir.

13 Nisan 1919 tarihinde İstanbul’da yaşanan 31 Mart Vakası, II. Meşrutiyet döneminin ilk siyasi krizidir. Meşrutiyet ilan edileli henüz bir yıl olmamışken başkentte büyük bir ayaklanmanın çıkması, ihtilalci grupları cesaretlendirmiştir. Bu durumun en önemli örneği ise Adana Olayları ile kendini göstermiştir.

1909 yılı, Adana ve civarında yaşayan Ermenilerin uzun bir süre zarfında silahlı olarak gerçekleştirdikleri örgütlenmelerini tamamladıkları bir yıl olmuştur. Bu çevredeki Ermenilerin Müslüman Türk nüfusun mevcudiyetine karşı bir propaganda hareketi içinde oldukları bilinmektedir. Nitekim hâlihazırda örgütlü bulunan Ermeni komitacıları, bölgede yer alan misyonerlerden Mösyö Muşeg’in emri ile Türklere yönelik bir tecavüz hareketi başlatmışlardır.

Adana Olayları, 14 Nisan 1909 tarihinde patlak vermiştir. Olaylar, Ermenilerin Türklere ait iş yerlerine daha sonra saldırmak üzere işaret bırakmalarından hemen sonra ortaya çıkmıştır. Bu yönü ile ortaya çıkan manzaranın Ermenilere yönelik bir katliam hareketi olmaktan ziyade Müslüman Türklerin nefsi-i müdafaa hareketi olduğunu söylemek hakkaniyetli bir tespit olacaktır.

Adana Olayları karşısında kolluk kuvvetlerinin yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu durum da bir iç savaşa dönüşen olayların yarattığı tahribatın büyük olmasına sebep olmuştur. Ayrıca karışıklık Adana ile de sınırlı kalmamış ve Çukurova bölgesi geneline yayılmıştır. Hal böyle olunca birkaç gün içerisinde bölge genelinde üç bin den fazla insan hayatını kaybetmiştir. Olayların ilk faslının yatışmasından sonra hazırlanmış olan tahkikatta ölü sayısının Müslüman nüfus için 1900, Ermeni nüfus içinse 1500 olarak verildiği görülmektedir.

Adana Olaylarını bastırmak için bölgeye Vali olarak Cemal Paşa tayin edilmiştir. Cemal Paşa göreve başladıktan sonra bölgedeki olayları sonlandırmak için ilk iş olarak mahkemeler kurmuştur. Söz konusu bu mahkemelerde yapılan yargılamalarda 30 Müslümanın idam edildiği bilinmektedir. Adana Olaylarının asıl sorumlusu olan Mösyö Moşeg ise, olayların ikinci günü İskenderiye’ye kaçmıştır. Bu nedenle Moşeg, Divan-ı Harp tarafından ancak gıyabında yargılanmış ve hükmedilen idam cezası da uygulanamamıştır.

Cemal Paşa’nın bölgedeki uygulamaları, Ermenileri teskin etmek maksadıyla gerçekleştirilmiştir. Olayların temel sorumluları Ermeniler iken Müslümanlara yönelik gerçekleştirilen idamlar bunu göstermektedir. Nitekim olayların üzerinden iki ay geçtikten sonra aralarında Bahçe Müftüsü İsmail Hakkı Efendi’nin de bulunduğu 17 Müslüman ve 1 Ermeni’nin daha idam edilmesi de bunun bir göstergesidir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Hatipoğlu, S.(2014). “Doğu Kapsamında Adana Ermeni Olayları". *Yeni Türkiye*, 6 , 1.

¹¹³ Şekeryan, A. (2015).*1909 Adana Katliamı: Üç Rapor*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 32.

veren ciddi Osmanlılar oldukları için Osmanlı milletini oluşturan halkların Meşrutiyete sonuna kadar bağlı olmalarını istediklerini belirtmiştir¹¹⁴. Bu durum Çalyan'ın devletin gelişmesi ve olgunlaşması için meşrutiyeti önemli gördüğünü göstermektedir. Ayrıca Çalyan'ın bu ifadeleri Adana olaylarından sonra yazdığı raporunda kullanması da Meşrutiyet'in önemi konusunda samimi düşüncelere sahip olduğunu göstermektedir. Meşrutiyet'in önemli olduğunu ve fikir olarak kabul görmesi gerektiğini isteyenlerden biri de Kozan Mebusu Hamparsun Muradyan'dır. Muradyan, Cemiyetler Kanunu Lâyihası münasebetiyle yaptığı bir meclis konuşmasında "Gerek Ermeni, gerek Türk her milletten ayrı adamlar vardır ki o milletler meşrutiyeti başka bir fikirle anlıyorlar, esasını idrak edemiyorlar. Madem ki ben Osmanlıyım; gayret edeceğim ki herhangi millet içinde bu fikir geri kalmışsa onun lisanını öğrenip oraya daha ziyade o fikri ilka edeceğim. Çünkü onlara o fikir ilka olup müsavat yapılmazsa öbür taraf halel gelecek. İşte görüyorsunuz ki ben Ermeni olduğum halde Kürtler arasına gitmeyi istiyorum. Onların kendi lisanlarıyla o fikri tamim edeyim, onlar Ermenilerle beraber meşrutiyet fikrini anlasınlar ve aynı surette kabul etsinler"¹¹⁵ demiştir. Bu ifadeler onun, Osmanlı olmak için Meşrutiyet'in (özellikle eşitlik) bütün unsurlar tarafından doğru anlaşılması gerektiğini savunduğunu göstermektedir.

Yazar İstefan Karayan¹¹⁶, meşrutiyetin önemini kısa bir tarihçe ve gerekçe ile izah etmiştir. O, Osmanlı hanedanının, vekillerin, ulemanın ve çeşitli ricalin Osmanlı Devleti'nin gerilemeye yüz tuttuğunu açık açık gördüklerini, baskı yoluyla devletin daha fazla yaşamayacağına kanaat getirdiklerini savunmuştur. Karayan'a göre Osmanlıların idrak ve irfan seviyelerinin farklı olması; Osmanlıyı oluşturan anasırın mezhep ve dil farklılığı dikkate alınarak "hâkimiyeti milliye ve meşrutiyet" meseleleri tehlikeli görülmüştür¹¹⁷. Ancak yöneticiler kadim hükümet şeklini koruyarak kanunların "hürriyet, adalet ve müsavat" esasları üzerine kurulabileceğine karar vermişler ve böylece 1255 tarihli Gülhane Hattı Hümayunu yayınlanarak ilan edilmiştir¹¹⁸. Yazara göre Gülhane Hattı Hümayunu, aslında 1293 tarihli Kanun-ı Esasi'nin vaz ettiği can, ırz, mal güvenliği ile Müslüman ve

¹¹⁴ Şekeryan, A. (2015).76.

¹¹⁵ MMZC, 7 Temmuz 1325, İ:115, C:1, 452.

¹¹⁶ 1880 yılında açılan Hukuk Mektebi'nin müdür yardımcılığını yapmıştır. Daha öncesinde Mekteb-i Sultani'de öğretmenlik yapmıştır. Cumhuriyet döneminde İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi'nde hukuk muhakemeleri usûlü dersi vermiştir. Bkz. Yörük, A. A. (2008). *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 37.

¹¹⁷ Karayan, İ. (1330). *Muhterem Osmanlı Müntahiblerine Bir Nida-yı İrşad*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 3.

¹¹⁸ Karayan, İ. (1330). 3-4.

gayri Müslim bütün halkı kapsayan özgürlük, adalet ve eşitlik kavramlarının 1255 tarihinde resmen kabul edilmesidir¹¹⁹.

İstefan Karayan, yenilik hareketlerinin gündeme gelmesiyle Osmanlı Devleti'nde yönetimle ilgili üç tarzın ön plana çıktığını belirterek meşrutiyetin önemini ve nasıl uygulanması gerektiğini de belirtmiştir. Karayan'a göre Osmanlı Devleti'nde yönetimle ilgili ortaya çıkan tarzlardan birincisi; merkezi yönetim dâhilinde yasama ve yürütme bağımsızlığının sağlanması; ikincisi, meşrutiyet ve adem-i merkeziyet üçüncüsü; meşrutiyet ve tevsi-i mezuniyettir¹²⁰. Yazar bu üç yönetim sistemini de değerlendirmiştir. Sonuç olarak yazara göre "bir devletin müstakbelini temin edebilecek şekl-i hükümet ancak meşrutiyettir". Dünyada ilerlemiş birçok ülke meşrutiyetle yönetilmektedir. Ancak yazara göre meşrutiyetin tam olarak gerçekleşebilmesi için milli egemenliğin de doğru bir şekilde tecelli etmesi gerekmektedir. Bu da ancak seçim sisteminin doğru olması ile mümkün olabilir¹²¹.

Bu dönemde Meşrutiyet'in önemini geçmişte yaşananlardan örnekler vererek izah etmek sık görülen bir yöntemdir. Arevelk Gazetesi¹²² yazarlarından Y. Odyan hikâyenin gerçekliği ya da kurgu olup olmadığı ile ilgili bilgi vermeden II. Meşrutiyet'in ilan edildiği dönemde yabancıların ve meşrutiyet yanlısı subayların ruh halini anlatan bir hikaye yayınlamıştır. "Buhran Zamanı" başlığını taşıyan hikâye şu şekildedir:

"Aziz Bey refikasını karnaval eyyamını "Nice" şehrinde geçirmeğe giden son derece mail-i zevk ü sefa, dul ve zengin bir Fransız prensesi zan ediyordu. Mümaileyh kendi hakkında dahi refikasına malumat vererek firari bir Türk zabiti olduğunu anlatmış.

Her şeye vakıf olduğunu gösteren prenses cenapları siyasetten dahi bahsetmeye başlayıp söz Abdülhamid'e intikal edince kemal-i hiddetle: Af edersiniz, Kolağası efendi! Hükümdarınız bir canavar ve bir hunrîzdir.

Zabit gülerek: "Aksini iddia eden yok ya.

¹¹⁹ Karayan, İ. (1330). 5.

¹²⁰ Karayan, İ. (1330). 10. (Yazara göre; "İttihat ve Terakki Cemiyeti, birinci reyde tefrit, ikinci reyde ifrat gördü ve her iki reyden maksadına evfak, ve tefrit ve ifrattan ari olan üçüncü reyî tercih" etmiş ve başarılı olmuştur.)

¹²¹ Karayan, İ. (1330). 14.

¹²² Düzensiz bir yayın politikası ile 1898-1912 yılları arasında yayınlanmış daha çok liberal düşüncelere sahip siyasi ve edebi bir gazetedir. Bkz. Mildanoğlu, Z. (2014). 53.

“Dersaadet Fransız sefarethanesinde birkaç sene ifa-yı memuriyet etmiş olan amcazadelerimden biri Abdülhamid hakkında pek fena şeyler hikâye ediyordu.

Mükâlemenin arzu ettiği bir mevzu etrafında cereyan etmesinden fevkalade memnun olmuş olan zabıt efendi: “Hikâye ettikleri belki de hakikat-i hale nisbeten pek cüz’i şeylerdir. Güzel gözlerinden ateş sıçramakta olan prenses: “Siz ise otuz seneden beri böyle bir zalime inkıyad ediyorsunuz değil mi?

“Fakat ne yapabilirdik?

“Rica ederim! Gevşek adamlar olduğunuzu itiraf ediniz... Fransa’da olmuş olsa idi böyle bir hükümdarı çoktan hal’ etmiştik... Biz Abdülhamid’e nispeten bir melek addedilebilen 16. Luis’e kadar çıkardık. Halbuki siz böyle bir zalime halen itaat ediyorsunuz.

“Fakat bizde de isyan başlamıştır.

Prensес müstehziyane: “Evet! Sizde isyanın ne demek olduğunu bilirim... Amcazadem Jön Türklerin faaliyeti hakkında bana malumat ita etmiştir... Sizde hareket-i ihtilaliye, korkularından Avrupa’ya can atmış beş on Türk komitacılarından ibaret değil midir? Bunlar da kafeşantan komitacıları. Daha durup da biz böylelikle Türkiye’yi istibdattan tahlis mi ederiz zannediyorsunuz?

Prensесin beyanatını evvelleri bir zevk hissederek dinlemekte olan Aziz Bey izzet-i nefс-i milliyесinin bu suretle cerihadar olmasından dolayı hiddetlenmeye başlamış olduğundan barid ve sert tavırla: “Af edersiniz madam! Bizdeki hareket-i ihtilaliye hakkındaki zehabınız pek yanlıştır. Bu hareket farz ve takdir ettiğinizden kat ender kat ciddi ve kat’idir.

“Ben gördüğüm, işittiğim ve okuduklarıma nazaran beyan-ı mütalaa ediyorum. Kimsenin bilmediği ve bilemeyeceği bazı hafi işler görmüş iseniz ona diyeceğim yok. Benim fikrimce inkılap hafi olmaz.

“Hafi iş gördüğümüzü size kim söylüyor? Gazeteler vasıtasıyla her gün verilmekte olan Makedonya havadislerinden haberdar değil misiniz?

“Evet! Birkaç zabitin isyanı...

Sabrı bitmekte olan Aziz Bey: “Birkaç zabitin değil, birkaç ordunun.

“Bunlar ne istiyorlarmış?

“Şimdilik Kanun-ı Esasi’nin iadesi, mütebakisini sonra düşünürüz...

“Demek olur ki; hareket-i askeriye ciddi bir şeydir.

“Şüphe yok! Fikr-i isyan o kadar çabuk tevessü ediyor ki; az müddet zarfında tekml ordular ona iştirak edeceklerdir...

Prenses lisanındaki şive-i adavetkaraneyi tebdil ederek: “Öyleyse yaşasın ordu-yı Osmanî! İşte şimdi bir semere-i fiiliye meydana getireceğinize itimat edebilirim... Biraz evvel sizi cerihadar edecek surette idare-i kelam ettiğimden naşı affınızı istirham eylerim. Bunu bittabi samimiyetime hamledersiniz değil mi?”¹²³

Bu hikâye incelendiğinde II. Abdülhamid’in hem yabancılar hem de Türk subaylar nezdinde despot; hatta bir canavar gibi görüldüğü savunulmaktadır. Bu durum aynı zamanda Ermeni gazetesinin ve yazarının da bakış açısını yansıtmaktadır. Ancak Türk subaylarının milli duygularını kaybetmedikleri ve isyan hareketini bu milli duygular içinde gerçekleştirdikleri de metinden anlaşılmaktadır. Genel manada Odyan bu hikaye ile Abdülhamid dönemini eleştirmekte ve Meşrutiyet hareketinin çağdaş normlara sahip olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır.

Meşrutiyet’in ilanı ile Ermenilerin genel olarak durumdan memnun oldukları ve Meşrutiyet’i destekledikleri gerçeğine karşı özellikle Adana olaylarından sonra endişeli ve umutsuz yaklaşımlar da olmuştur. Mesela 1909 yılında Ermeni Patrikhanesi tarafından sadarete yazılan yazıda "şânlı, kahraman İkinci ve Üçüncü Orduların mutâlebât-ı kat’iye ve tehdidât-ı şedîdeleri eseri olarak 11 temmuz tarihinde Meşrutiyet’in iade-i ilânıyla ol devr-i menhûs-ı istibdâda hâtime çekildiğine ve onun açmış olduğu derin, pek derin yaraların iltihâm-pezîr olacağına ve ahkâm-ı şer’iye ve nizâmiyeye tevfikân müsâvât-ı hukuk ve vezâif kaide-i sâlimesinin Ermeniler hakkında dahi tatbik olunacağına kanaat hâsıl olmuş ve hatta gerek Dersâadet’de gerek vilâyâtta avene-i istibdâd güruhu müstahık oldukları

¹²³ Buhran Zamanı. (24 Temmuz 1912). *Arevelk Gazetesi*, 2.

mücâzât-ı şedideden dolayı azîm telaşlara düştikleri müşahede olunmuş ise de ne çare ki Dersaadet'de malumü'l-esâmî birkaç erkânın mevkufiyetiyle iktifa olunmuş yani şecere-i istibdâd kal' edilecek yerde bazı dallarını budayıp kökünü kuvvetleştirmekten başka bir netice hâsıl olmamış ve bu sayede reis ve avene-i istibdâd Meşrutiyet unvanı tahtında meslek-i kadîmlerinde sâbit olup hafıyyen icra-yı mel'anete ve iade-i zulm ü istibdâda çalışmaya meydan bulmuşlar ve bittab' ittihâd ve Meşrutiyet-i Osmaniyye'ye en ziyade ciddiyet ve hulûs ve safvet ile sarılmış olan Ermeni unsuruna karşı beslemekde oldukları buğz ve adâvet hadd ü nihayet bilmez derecede tezâyüd ve teşeddüd etmiştir.¹²⁴ denilmiştir. Buna göre patrikhane Meşrutiyet'in istibdatı önleyeceğini düşünmüş ancak bu konuda umut edilen durum gerçekleşmemiş ve patrikhane Ermenilere karşı artan düşmanlık konusunda şikayetçi olmuştur. Hınçak Partisi'nin önde gelen isimlerinden Paramaz¹²⁵ 1914 mayısında yayınlanan ve bilinen son yazısında Meşrutiyet'le ilgili genel bir eleştiri yapmıştır. "Ermenilerin Talebi" başlıklı bu yazıda Paramaz, Ermeni fedailerin anayasanın hürriyet, adalet, müsavat ve uhuvvet kavramlarına güvenip silahlarını bıraktıklarını, birlikte hayatı yeniden inşaa etmek istediklerini ifade etmiştir. Ancak Paramaz'a göre Ermeniler yanlış yapmışlardır. Çünkü Osmanlı Devleti, dar, aşağılık, zavallı, şovenist ve hoşgörüsüz bir İslami dünya görüşüne sahiptir. Bu dünya görüşünün devletin bünyesindeki diğer unsurların maddi ve manevi çıkarlarını koruyabilmesi mümkün değildir¹²⁶.

Meşrutiyet konusunda en ilginç olumsuz tepki ise Ermenice, Rumca ve Türkçe yayınlanan mizah gazetesi Hokkabaz'dan gelmiştir. Hokkabaz'da yayınlanan Heredot imzalı bir yazıda Meşrutiyet dönemi "Şaşkınlık devri, Oh ile başlayan taşkınlık devri, Yaşasın'la başlayan aşkınlık devri, Yemin devri, Kısık sesler devri, Niyazi ve Enver devri, Firar ü nâr ü mâr-ı kibâr devri, Filozof Rıza ve Selim Sırrı devri, Kruvazör devri, Vatan tiyatrosu devri, Said Paşa'nın reddiye-i mütevaridesi devri, Çırçır devri, Dırdır devri, Kundakçılar devri, Hüseyin Cahit devri, Hatimler devri, Taassup devri, Tekfir devri, Terk-i işgal-i amele ve teksir-i meşagil-i vükela devri ..." gibi ifadelerle eleştirmiştir. Gazete bu dönemde öne çıkan isim ve kavramları vurgulayarak bir kargaşadan bahsetmiştir. . Yine Hokkabaz'da "Hokkabazın Rüyası" başlığıyla imzasız yayınlanan yazıda basın hürriyetine

¹²⁴ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2010). *Osmanlı Belgelerinde Adana Olayları I*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 62.

¹²⁵ Gerçek adı Mateos Sarkisyan'dır. Karabağ doğumlu olan Sarkisyan Hınçakların önde gelen isimlerindendir. Van isyanında görev almıştır. 15 Haziran 1915'te İstanbul'da idam edilmiştir. Bkz. Teodik. (2010). 96.

¹²⁶ Akın K. (2015). *Ermeni Devrimci Paramaz*. Ankara: Dipnot Yayınları, 289.

¹²⁷ Edvar-ı Hürriyet. (4 Ekim 1908). *Hokkabaz*, 14.

değinilmiş, çok sayıda gazete çıkarılması mizahi bir şekilde eleştirmiştir. Yazıda “Kanun-ı Esasi’nin neşrinden beri beş sene geçmişti. Bu beş sene zarfında memleketimiz saadet içinde yaşamış, tarik-i medeniyette pek büyük adımlarla ilerlemişti. Fakat en ziyade terakki eden sanat gazetecilik olmuştu. Evet, gazetecilik sanatı hayret-efza bir surette, akıllara sığmayacak bir süratle, alem-i medeniyette misli görülmemiş bir tarzda tevessü etmişti. O, beş sene içinde şehrimizde her gün için bir yeni gazete neşrolunmuş, mevcut gazetelerin adedi üç bini bulmuştu. Bunlardan pek çokları yalnız yaşamayı menafi-i insaniyet addederek el ele vermişler, kuvvetlerini, kalemlerini birleştirmişler ve “yedi gazete”. “on üç gazete”. “iki gazete” gibi namlarla intişara başlamışlardı. Sonra bu gazetelerden pek çoklarının isimleri bi’l-iltizam veya bi’z-zarure numune-i garabet tarzında arz-ı vücut ediyordu. Bi’z-zarure dedim; çünkü lisanımızdaki kelimelerin birçoğu zaten gazetelere isim ittihaz olduğundan, gazete unvanı kâhtı baş göstermeğe başlamıştı. İşte bu kaht neticesiyle “kapama dolması”. “lahana turşusu”. “fasulye piyazı” gibi aşçı dükkânlarından; “kına kına hûlasası” gibi eczanelerden; “ezhar-ı ruh-nüvaz-ı bahar” gibi şair kitaplarından istifade edilmiş birçok gazete isimlerine tesadüf olunuyordu. Fakat en garibi şüphesiz bir mizah gazetesiydi ki, isim olarak “isimsiz” kelimesini intihap etmişti. Müvezziler “isimsiz gazete” diye kulakları yırtıyorlardı...”¹²⁸ denilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus gazete Meşrutiyet kavramını ve onun getirdiği özgürlükleri eleştirmemiş; yaşanan kargaşaya ve özgürlüklerin getirdiği basın enflasyonuna eleştirel bir bakış sergilemiştir.

Bu örnekler hep birlikte değerlendirildiğinde meşrutiyet fikrinin ve Meşrutiyet’in ilanının genel olarak Ermenilerde kabul gördüğü, olumlu karşılandığı, desteklendiği ve fikir olarak yaygınlaştırılmasının istenildiğini; ancak kavramsal değerlendirmenin ve benimsemenin dışında 1909 Adana olayları gibi olayların Meşrutiyet’in uygulanması noktasında Ermenilerin endişelenmesine ve konuyla ilgili umutsuzluk yaşamalarına neden olduğunu da söyleyebiliriz.

1.1.4. Adem-i Merkeziyet Düşüncesi

Yönetim anlayışının gelişmesi ile devletlerin yönetiminde merkeziyetçilik ve adem-i merkeziyetçilik sıkça tartışılan bir konu olmuştur. Merkeziyetçiliği savunanlar temel olarak

¹²⁸ Hokkabazın Rüyası. (4 Ekim 1908). *Hokkabaz*, 6.

milli birlik ve dayanışmayı güçlendirmesi, uzmanlık gerektiren işlerin daha sağlıklı yapılması ve tarafsızlığı sağlaması bakımından bu anlayışın önemli olduğunu iddia ederken, adem-i merkeziyeti savunanlar ise bu anlayışın demokratik ilkelere daha uygun, zaman kaybını azaltan, daha yerinde kararlar almaya imkan sağlayan bir sistem olduğunu iddia etmişlerdir¹²⁹. Genel olarak Osmanlı Devleti'nde merkeziyetçi bir anlayış benimsenmiştir. Nitekim mülki amirlerin merkezden atanması, adliye ve belediye işlerinin merkezden atanan kadılar tarafından yürütülmesi gibi unsurlar bu anlayışı gösterirken, bazı eyaletlerin merkeze uzak olması sert bir merkeziyetçiliğin uygulanmasına engel olmuş; tevsi-i mezuniyet (yetki genişlemesi) esasına uygun bir yönetim gelişmiştir¹³⁰. Osmanlı Devleti'nde de adem-i merkeziyet önemli bir yönetim sorunu olarak ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nde doktrin olarak adem-i merkeziyet meselesini ilmi delillerle savunmaya çalışan ilk kişi Prens Sabahaddin olmuştur¹³¹. Prens Sabahaddin konuyla ilgili 1906'da Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurmuştur. Cemiyet programının birinci maddesinde "Osmanlı memleketlerinde tatbik edilecek siyasî ıslahat, sınıfların ve tebaanın istisnasız kâffesine şümüllü (tümünü kapsamına alacak şekilde) olmak üzere, mevcut vilayetlerin usul ve kaidesiyle (adem-i merkeziyet ve tevsi-i mezuniyet) idaresi esasına müstenit olacaktır¹³²" denilmiştir. Bu duruma, "İmparatorluğu adem-i merkeziyetçi bir yapı olarak kurmakla, İmparatorluğu parçalamak aynı şeydir"¹³³ anlayışıyla karşı çıkmıştır. Prens Sabahattin'in "teşebbüsü şahsi" ilkesi genel olarak kabul görürken İttihat ve Terakki Fırkası adem-i merkeziyet ilkesine şiddetle karşı çıkmıştır. Prens Sabahaddin tarafından yerel yönetim birimlerine yetki devrinin artırılması düşüncesine İttihat ve Terakki'nin karşı çıkmasındaki temel neden "adem-i merkeziyet" in ayrılıkçı hareketlere bir verilen bir prim olacağıdır. Başta Taşnaksütyun olmak üzere azınlıkların kurduğu milliyetçi oluşumların da ısrarla adem-i merkeziyet vurgusu yapması İttihat ve Terakki'nin bu görüşte olmasında etkili olmuştur. İttihat ve Terakki, Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet fikrini "bulunan bu deva dertten büyük bir bela" olarak nitelemiş ve "Bütün bir vilâyeti selâhiyet-i tamme ile ellerine bırakacağımız şu yerli azalar acaba kimler olacaktır? O âzâlar

¹²⁹ Ekinci, E.B. (2008). "Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler". *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 6, 7-84.

¹³⁰ Ekinci, E.B. (2008). 7-84.

¹³¹ Abadan Y. (1965). "Siyasi Teori Açısından Türkiye'de Ademi Merkeziyet Problemi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 20(4). 37.

¹³² Ünal, F., Kavuncuoğlu, S. (2015). "Prens Sabahattin ve Adem-i Merkeziyetçilik Anlayışı". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 45, 122.

¹³³ Ünal, F., Kavuncuoğlu, S. (2015). 45, 124.

Arabistan'da İngilizler'in, Suriye'de Fransızlar'ın, Arnavutluk'ta İtalya ve Avusturya'nın, Vilâyât-ı Sitte'de komitecilerin, Adalar'da Yunanistan'ın, Makedonya'da Bulgarlar'ın tahtı te'sir ve nüfuzunda bulunan kimselerden mürekkep olursa ne yapacağız? "¹³⁴ ilkesi ile karşı çıkmıştır. Nitekim etnik milliyetçiliğin hayli geliştiği bu dönemde devleti korumakla kendisini sorumlu gören İttihat ve Terakki'nin bu düşüncede olması beklenen bir durumdur. Bu durum Hüseyin Cahit tarafından İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılıktan vazgeçip Türk milliyetçiliği yapmasının nedenleri arasında da sayılmış, Türklerin Osmanlı Devleti'ni yönetebilmek için Türk milliyetçiliğine ihtiyaç duyacakları ifade edilmiş ve "Etnik ayrılıkçı akımlar sebebi ile İttihat ve Terakki Âdemimerkeziyete şiddetle karşıdır. Çünkü bu Midilli, Sakız ve diğer adaları Rumların kucağına atmak anlamına gelir"¹³⁵ denilerek açıklanmıştır. Ancak İttihat ve Terakki iktidarına karşı kurulan muhalif partilerden Osmanlı Ahrar Fırkası ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası programlarında bu görüşün etkileri görülmüştür¹³⁶.

II. Meşrutiyet dönemi Ermenilerin düşüncelerinde adem-i merkeziyet her zaman olmuştur. Ancak henüz Ağustos 1908'de İsteban Zoryan, Taşnakların İttihat ve Terakki'nin Prens Sabahattin kanadını desteklenmesi yönünde yoldaşlarına Ahmet Rıza kanadının sağa kayacağını düşündüğünü; ancak "Rızacılarla bile" iyi geçinmeleri gerektiğini belirtmiş "ama kendi taleplerimizi unutmamalıyız. O yönde propaganda yapmalı, Sabahaddincileri teşvik etmeli ve gelecek uygulamalar için zemin hazırlamalıyız"¹³⁷ demiştir. Bu ifadelerin Meşrutiyet'in ilanının başında söylenmiş olması genel olarak Taşnakların Osmanlı vatandaşlığı üzerine kurulu yapıcı, söylemleri hakkında da şüphelenmeyi haklı kılmaktadır. Yalnızca Garabet Çalyan, 1909 Adana olaylarıyla ilgili yazdığı raporunda, olayların başlamasında adem-i merkeziyet taraftarlarının ortaya çıktığı ve Müslümanların da bu

¹³⁴ Hanioglu, M.Ş. (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 157.

¹³⁵ Semiz, Y.(2014). "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, 230

¹³⁶ Mardin, Ş. (2014). "Adem-i Merkeziyet". *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1,366.

¹³⁷ İsteban Zoryan, Taşnakların kurucuları arasında yer almıştır. 1909-1914 yılları arasında Taşnaksütyun'un Doğu Bürosunda en etkili isimlerden biri olmuştur. Kaligian, D.M (2017). 37.

Genel olarak İttihat ve Terakki ile Ermenilerin ilişkilerini inceleyen ve Ermeni tezlerini destekleyen araştırmacılar bu ilişki konusunda özellikle Adana olayları ve 1915 olayları bağlamında şu soruyu sormaktadırlar: "Yoksa bu durum İTC'nin o zamana kadar liberal demokratik bir maskenin ardında gizlemekte olduğu tahammülsüzlüğün dışavurumu muydu?"(Bkz. Kaligian (2017).69.) Ancak İsteban Zoran'ın bu ifadesi aynı sorunun Taşnaklar için de sorulması gerektiğini düşündürmektedir. Yine Kaligian'ın çalışmasında yer alan bir bilgiye göre Britanya Konsolosu yardımcısı Matthews İttihat ve Terakki ile Taşnakların ilişkisini anlamının zor olduğunu söylemiştir. Ona göre İttihat ve Terakki Taşnaklar vasıtasıyla Ermeni cemaatinin geleneksel örgütlenmesini yok etmek istemektedir. Taşnaklar da uygun an geldiğinde İttihat ve Terakki ile ilişkilerini kesmeye hazırdır. Bkz. Kaligian (2017).118.

duruma tepki gösterdiği iddiasının yanlış olduğunu yazmıştır. Ona göre Hınçak, adem-i merkeziyet programını asla tasvip etmediğini öte yandan halkın cahil olduğunu, adem-i merkeziyet ve merkezi yönetimin ne demek olduğunu bilmeyeceklerini, bunun için vahşi ve çılgın bir faciaya neden olacak kalkışmayı yapmayacaklarını savunmuştur¹³⁸. Ancak Hınçak Partisi'nin 1910 yılında yayınlanan ana tüzüğünde adem-i merkeziyet kabul edilmiş, il, sancak, kaza ve nahiyelerin bağımsız yönetim kurulları kurmaları ve 20 yaşını geçen herkesin millet, kavim, sınıf, mezhep ve cinsiyet ayrımı yapılmadan bu kurullara aday olmaları ve seçilebilmeleri de tüzükte yer almıştır¹³⁹.

Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftarı Ermeni Fırkası da programında; her unsuru kendi mevcudiyeti dairesinde özgür kabul ettiğini, uhuvvet ve kardeşliğin özgürce sağlanabilmesinin buna bağlı olduğunu belirtmiş ve bu esaslara binaen ırklarının hukukunu muhafaza etmek için adem-i merkeziyeti savunduğunu¹⁴⁰ belirtmiştir. Taşnaksutyun da adem-i merkeziyeti savunmuştur. Nitekim, 17 Ağustos 1913'te Cenevre'de düzenlediği kongresinde İttihat ve Terakki ile yapılan işbirliğini bitirme kararı almıştır. Kongre İttihat ve Terakki'nin kendilerinin en sıradan isteklerini (güvenlik garantisi, toprak, nüfus oranı, temsil vb) bile yerine getirmediklerini, adem-i merkeziyet ilkesini yalnızca yüzeysel kabul ettiğini¹⁴¹ bu durumun nedeni olarak belirtmiştir.

1913'te Patrik Kaymakamlığına seçilen Cevahirciyan Gabriel Efendi¹⁴² de adem-i merkeziyetin uygulanmasını istemiştir. O, 5 eylülde Avrupalı sefirlere verdiği bir andıçta Ermeni sorunun çözümü için bazı önerilerde bulunmuştur. Ona göre doğudaki altı vilayet birleştirilmeli, bu vilayetin başına Avrupalı bir vali atanmalıdır. Bu valinin verimli iş yapabilmesi için Bab-ı Ali'ye bağımlı olmaması gerekir. Bunun için vali tam yetkili ve bütün

¹³⁸ Şekeryan, A. (2015). 51.

¹³⁹ Akın K. (2015). 299.

¹⁴⁰ Minassian, A. T. (2012). *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 86. (Maksad Osmânlılık âlemini teşkil eden büyük, küçük, bil-cümle akvâmın mevcûdiyyet ve terakkiyât-ı ırkıyyeleri nokta-i nazarından hâiz oldukları hukûkdan bilâ-fark ve istisnâ te'mîn-i istifâdeleridir. Anâsır-ı Osmâniyye arasındaki iştirâk-ı menâfî böyle âlî bir esâsa istinâd olunması ve anâsır-ı merkûmenin uhuvvet ve kardaşlığı bu derecede hürriyet-perverâne bir râbîta ile te'mîn kılınması sâyesinde her unsur kendi mevcûdiyyeti dairesinde ser-bestâne terâkki eder ki bu da terakkiyât-ı umûmiyyeyi ve devlet ve memleketin feyz ve saâdetini te'mîn eder. İşte şu esâslara binâ fırkamız (Hukuk-i ırkıyye)nin muhâfazası nı ve sarf-ı umûr-ı idâreyi şâmil olmak şartıyla (adem-i merkeziyyet) usûlünü iltizâm eder. Bkz. İlter, E. (1993).525.)

¹⁴¹ Akın K. (2015). 163.

¹⁴² Ermeni Patriği Arşaruni Ohannes Efendi'nin istifası üzerine patrik kaymakamlığına seçilmiştir. Bkz. Karacakaya, R. (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 99.

yargı hakkına sahip olmalıdır¹⁴³. Bu ifadeler İttihat ve Terakki'nin adem-i merkeziyet düşüncesine karşı olmasında nedenleri haklı kılmaktadır.

Necatı Millet Gazetesi, bağımsız bir Ermeni devleti mi yoksa bir Ermeni federasyonu mu kurulmalıdır sorusuna “Ermeniler ve Osmanlılık Fikri” başlıklı yazısında ilginç bir örnekle cevap vermiştir. Gazete bu konuda bir yabancıнын Fransız sefiri Mösyö Cambon'un bir açıklamasına sütunlarında yer vermiştir. Buna göre Cambon: “Ermeniler memalik-i Osmaniye'nin hiçbir kısmında ekseriyet teşkil etmediklerinden bir Ermeni devleti ihdas etmek kabiliyet haricindedir! Olsa olsa bir gün devlet-i aliye diğer bir devlet ile harbe tutulup ve neticesinde mağlup olup da muzaffer çıkan tarafın şerait-i sulhiye meyanına bir Ermenistan teşkili şartını dermiyan eylemesi varid-i hatır olabilir. Lakin bu takdirde bile memalik-i ecnebiyede bulunan cümle Ermenileri vilayat-ı sitteye ithal ve iş bu vilayatta bulunan Türk ve Kürt ve sair akvamı evlerinden ihraç edip Ermenilerin lehinde suni bir ekseriyet teşkil etmek icap edeceğinden ve bu ise esasen gayri kabil olmakla beraber hukuk-ı düvel kaidesine külliyyen muhalif bulunduğundan Ermenistan teşkili efkârı hayal kabilinden, şu halde katiyen mümkünsüz bulunuyor! Ermeniler ancak ıslahat-ı umumiyyeye muhtaç olup bu gibi ıslahattan istifade edebilir ki esasen Berlin ahitnamesi bu bapta kendilerine bazı hukuk bahşetmektedir”¹⁴⁴ demiştir. Gazete Cambon'u “Ermeni dostu” diye nitelemiş ve Ermenilerin bağımsızlık düşüncesinde olmaması gerektiğini en fazla Prens Sabahattin'in¹⁴⁵ adem-i merkeziyet fikrine uygun hareket edilebileceğini vurgulamıştır¹⁴⁶.

¹⁴³ Güllü, R.E. (2015). *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 413.

¹⁴⁴ Ermeniler ve Osmanlılık Fikri, (7 Ekim 1908). *Necatı Millet (Musavver Necat)*.1.

¹⁴⁵ Sultan Abdülmecit'in kızı Seniha Sultan'ın ve Damat Mahmud Celalettin Paşa'nın oğlu, II. Abdülhamid'in yeğenidir. Bu nedenle prens olarak bilinmektedir. 1899'da babası ve kardeşi Lütfullah Bey'le Paris'e yerleşmişlerdir. Burada Jön Türklerin önde gelen isimlerinden biri olmuş ve Abdülhamid'e muhalefeti ile dikkat çekmiştir. 1948 yılında İsviçre'de ölmüştür. Adem-i Merkeziyet (yerinden yönetim) düşüncesi ile tanınmaktadır. Bkz. İzrail, N.O. (2013), 440-441.

¹⁴⁶ Ermeniler ve Osmanlılık Fikri, (7 Ekim 1908). *Necatı Millet (Musavver Necat)*.1.

(Gazete bu durumu Avusturya-Macaristan üzerinden de örneklendirmiş ve : “Eğer Ermeniler, Kürtler, Rumlar, Suriye, Bağdat ve Yemen kıtalarındaki Araplar, Bulgarlar, Sırlar, Arnavutlar hep akıllarından eseni icraya kalkıştırlarsa Türkiye o zaman tam Avusturya Macaristan'ın dahili halini alır. Öyle bir hal ki, orada yani Avusturya-Macaristan'da İmparator François Josef'in vefatından sonra fevkalade kesb-i vehamet eyleyecektir” demiştir.)

Ermenilerin geçmiş talepleriyle II. Meşrutiyet Dönemi'nde yaşanan gelişmeler birlikte değerlendirildiğinde adem-i merkezîyet düşüncesi Ermeniler için bağımsız Ermenistan talebinin bir aşaması olarak görülmüştür.

1.1.5. Kanun-ı Esasi'de Kuvvetler Ayrılığı Prensibi

Kuvvetler ayrılığı, kısaca iktidar yetkilerinin birbirinden bağımsız bölümlere ayrılması ve bu bölümlerin yetkilerinin başka organlara bırakılması demektir. Kuvvetler ayrılığı prensibi milli egemenlik ve temsili hükümet açısından ilk olarak Locke tarafından "Kanun yapanların eline bunları uygulama yetkisi verilirse bu durum toplum için zararlı hale gelebilir" denilerek yasama ve yürütmenin ayrılması olarak ele alınmış; Montesquieu tarafından ise yasama, yürütme ve yargı ayrı ayrı ele alınarak açıklanmıştır¹⁴⁷. Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da ve Amerika'da sıkça tartışılan bir olgu olan kuvvetler ayrılığı prensibi Osmanlı Devleti'nde de etkisini göstermiş ve ihtiyaçlar doğrultusunda siyasi hayata girmiştir. Osmanlı Devleti'nde 1838 yılında kurulan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin iş yükünün artması sonucunda 1845 yılında bu meclisin yargı işlerine bakmak üzere Meclis-i Ahkam-ı Adliye, yasama işlerine bakmak üzere Meclis-i Tanzimat olarak ikiye ayrılması güçler ayrılığı bakımından ilk uygulamadır¹⁴⁸.

Kanun-ı Esasi'de ise kuvvetler ayrılığı açıkça düzenlenmiştir. Kanun-ı Esasiye göre yasama organı Meclis-i Umumi'dir. Meclisi Umumi, Heyeti Ayan ve Heyeti Mebusan'dan oluşmuştur. Kanun teklif etme hakkı Heyet-i Vükelaya ve kendi görev alanlarında Meclis-i Mebusan'a ve Heyet-i Âyan'a ve aitti. Kanun teklifleri önce padişaha iletilir ve onun izni istenirdi (m.53). Padişah izin verirse, teklif Şura-ı Devlete gönderilir; Şura-ı Devlet bir kanun lahiyası hazırlar (m.54); bu lahiya (tasarı) önce Heyet-i Mebusanda, daha sonra Heyet-i Âyanda görüşülürdü (m.54). Tasarı her iki meclis tarafından da kabul edilirse, tasdik için padişaha sunulurdu. Padişah bir "irade-i seniyye" ile tasdik ederse, kanun yürürlüğe girerdi (m.54). Görüldüğü gibi, kanunlar üzerinde Padişahın "mutlak veto" yetkisi vardır¹⁴⁹.

Yürütme yetkisi ise padişah ve Heyet-i vükela'dadır. Padişah sorumsuz ve kutsaldır. Hiçbir nedenle görevden alınamaz ve hakkında herhangi bir ceza açılmazdı. Padişahın yetkileri arasında "Bakanların tayin ve azli, rütbe ve nişan verilmesi, para basılması, uluslararası

¹⁴⁷ Feyzioğlu, Turhan (1947). *Kuvvetlerin Ayrılığı Nazariyesi*, Ankara: ASBF, 2(1), 51.

¹⁴⁸ Eraslan, C., Olgun, K. (2006). 23.

¹⁴⁹ Gözler K. (2007). *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*. Bursa: Ekin Yayınları, 3-42.

antlaşma yapma yetkisi, “harb ve sulh ilânı”, kara ve deniz kuvvetlerinin komutanlığı, kanun ve şeriat hükümlerinin uygulanması, “nizamnamelerin tanzimi”. cezaların hafifletilmesi ve affı, Meclis-i Umumînin toplantıya çağırılması ve tatil edilmesi, Heyet-i Mebusanı fesih hakkı, vb. Bunların yanında kanunları veto etme yetkisi (m.54)" bulunurdu. “Heyet-i Vükelâ” bakanlar kuruludur. Heyet-i Vükelânın başkanı Sadrazamdır (m.28). Heyet-i Vükelâda Sadrazamdan başka Şeyhülislâm ve diğer vekiller bulunur. Sadrazam, Şeyhülislâm ve diğer vekiller (bakanlar) doğrudan doğruya padişah tarafından atanır ve azledilirlerdi (m.7, 27)¹⁵⁰.

Yargı organı ise mahkemelerdir. Kanun-ı Esasi'nin 87. maddesinde mahkemelerin bağımsız olduğu hüküm altına alınmıştır.

Ermeni mebus ve yazarların devlet organları ile ilgili ortak düşüncesinin kuvvetler ayrılığı ilkesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu konuda örnekler şu şekildedir: Artin Boşgezenyan¹⁵¹, Kanunu Esasi'nin 7, 43 ve 102'nci maddelerinin tadiline dair kanun lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada kuvvetler ayrılığına dikkat çekmiştir. O, hükümetin yetki genişliği istemesi üzerine denge ve eşitliğin bir kuvvetin diğer kuvvete çevrilmesi ile olmayacağını; bu eşitlik ve dengenin ancak bir kuvvetin diğer kuvvete tasallut edemeyecek hale getirilmesiyle mümkün olacağını söylemiştir¹⁵². Hallacyan¹⁵³, mecliste yaptığı bir konuşmada kuvvetler ayrılığına da değinmiştir. Yürütme organının mali bir konuda heyet kurulması talebi için meclisin yasama organı olduğunu hatırlatmış ve yürütmenin tedbirlerine karışılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Yürütmenin tedbirlerine karışmanın aynı zamanda onun sorumluluğuna da ortak olmak olduğu anlamına geldiğini belirtmiş ve bunun Meşrutiyet'e de aykırı olduğunu söylemiştir¹⁵⁴. Buna göre Hallacyan'ın günümüzdeki anlamıyla kuvvetler ayrılığının sıkı bir savunucusu olduğunu söylemek mümkündür. Buna rağmen çoğu zaman hukukun üstünlüğünü savunan Kirkor Zohrab, gayrimüslimlerin askerliği ile ilgili bir konuda konuşurken “Bir hükümet reisi, ben bunu yapmaya muktedirim dediği halde mebusların; hayır, sen bunu yapamazsın demesi

¹⁵⁰ Gözler K.(2007). 3-42.

¹⁵¹ 1909-1918 yılları arasında üç dönem Halep mebusluğu yapmıştır. Bkz. Nalcı, T., Dağlıoğlu, E.C. (2010). “Farklı Bir Mebus: Artin Boşgezenyan”, *Agos Gazetesi*, 15.

¹⁵² MMZC, 5 Kânunusani 1330, İ:14, C:1,196.

¹⁵³ 1871 yılında İstanbul'da doğmuştur. İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra Paris'te hukuk doktorası yapmıştır. 1908 yılında İttihat ve Terakki'den mebus seçilmiştir. Nafia Nazırlığı yapmıştır. Bkz. Güneş, İ. (1997). *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 402.

¹⁵⁴ MMZC, 26 Kanunusani 1324, İ:24 C:1, 496.

sadırazam paşaya iktidarsızlık isnat etmektir ki bu doğru olamaz. Mevkii iktidarda bulunan Kuvvei İcraiye reisinin, ben yapmaya muktedirim dediği bir kavli, hayır, sen yapamazsın demek doğru bir düstur değildir”¹⁵⁵ demiştir. Bu durum Zohrab’ın kuvvetler ayrılığı açısından diğer mebuslardan ayrı düşündüğünü göstermektedir. Mecliste talim ve terbiye hakkında bir görüşmede yine Zohrab "Biz herhangi fırkaya mensup olsak olalım, esasen tevsii mezuniyet taraftarıyız. İttihat ve Terakki Cemiyeti, kezalik onun taraftarıdır. Diğerleri, onun taraftarıdır. Kendi programlarına bunu dercetteler. Kanunu Esasî de böyle. Aynı zamanda kabul edelim ki tevsii mezuniyet demek, herkes kendi başına hareket etmek suretiyle istifade tarikine gitmek demek değildir"¹⁵⁶ diyerek yetki genişlemesini savunmuş ancak bu konuda aşırıya gidilmemesi gerektiğini de vurgulamıştır.

Azadamard “Adalet”¹⁵⁷ başlıklı yazısında bu kavramı inceleyerek medeniyetin “yasama, yürütme ve yargı” kuvvetlerinin ayrılması zarureti kabul etmemesine rağmen bu konuda henüz kemale erişmediğini belirtmiştir. Gazete bu duruma örnek olarak; görünürde hâkimlerin ve mahkemelerin “yürütme”den ayrıldığını; ancak “adliye nazırının” yürütmenin bir parçası olduğunu; yine hâkimlerin atama ve görevden alınma işlerinin adliye nezareti tarafından yapıldığını göstermiştir. Gazete bu tespiti ile kuvvetler arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Bu durum günümüzde de ülkemizde bazı büyük davalarda hala gündeme gelmektedir.

Mecliste asayişle ilgili bir görüşmede Hallacyan, İstanbul'da asayiş olmadığı hakkında konuşurken gelen itiraza "Bendeniz, bunu zatiâlinize arz ediyorum efendim ve bunu rica ederim ki, bu istizahı reddetmeyiniz; zaten reddedemezsiniz. Bu istizahı reddetmek Kuvve-i Teşriiye'nin mesaili mühimmede hakkı istizahı yoktur demektir"¹⁵⁸ diyerek meclis iç işleyişinde gensorunun önemi ve yürütme organı üzerinde yasamanın gensoru hakkı olduğunu ifade etmiştir.

Kirkor Zohrab, 29 Aralık 1909 tarihinde kabinenin istifası hakkında yaptığı konuşmada diğer meselelere geçilmeden bu konu hakkında konuşulmasını istemiştir. Zohrab, öncelikle kabinenin istifasını gazetelerden duymuş olmaktan şikayet etmiştir. Kabinenin istifasının sadece padişaha sunulmasının doğru olmadığını, aynı şekilde Meclisi Mebusan'a da bilgi

¹⁵⁵ MMZC, 22 Haziran 1325, İ:106, C:1, 191.

¹⁵⁶ MMZC, 28 Temmuz 1325, İ:129, C: 2, 302.

¹⁵⁷ Adalet. (26 Ekim 1913). *Azadamard*, 1349,1

¹⁵⁸ MMZC, 27 Kanunusani 1324, İ:25, C:2, 547.

verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Zohrab'a göre bütün meclis tartışmalarında hükümet bulunmalıdır. Hükümet olmadan herhangi bir konunun tartışılması gereksiz olmaktadır¹⁵⁹. Bu durum Zohrab'ın yasama gücünün yanında yürütme gücünün de olması gerektiği kanaatinde olduğunu göstermektedir.

Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes, cemiyetler kanun lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada "Biz cemiyetleri tahdit edeceğimiz yerde biz çalışmalıyız. Öyle nizamlar, öyle kanunlar koyalım ki, umum milletin efradı hepsi birleşerek hürriyet namı ile vatanı nasıl terakki ettirmek lâzım gelirse düşünsünler ve siyasî fırkalara ne türlü hareket ettirmek lâzımdır, hükümetin başında bulunan adamları, istedikleri gibi hareket etmemeğe bırakmamalı ki bunlar milleti bir tehlikeye koysunlar. Biz ahalinin hareketlerini tahdit edecek yerde, mezuniyet vermeliyiz"¹⁶⁰ diyerek günümüz demokrasi, siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşlarının görevleri gibi konularda önemli bir açıklama yapmıştır. Günümüzde demokrasi de siyasi partilerin ve sivil toplum kuruluşlarının ortak amacı ülkenin gelişmesine katkı sağlamaktır. Ayrıca Vartkes'in hükümetin kontrol edilmesi yönündeki (kuvvetler ayrılığı) görüşü de günümüz demokratik anlayışlarına yakındır.

Ayan Meclisi'nde Gabriyel Noradonkiyan Efendi ile Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey arasında kuvvetler ayrılığı açısından önemli sayılabilecek bir tartışma yaşanmıştır. Gabriyel Noradonkiyan'a göre Kuvvei İcraiye (hükümet), Kuvvei Teşriyyeye (yasama, meclis) karşı sorumlu olmalı, rica etmeli, istirham etmeli, izahat vermeli ve ikna etmelidir. Kuvvei Teşriyye bazı konularda kendi hukukunun bir kısmını Kuvvei İcraiye'e bırakabilirse de tamamen terk-i hukuk yapması mümkün değildir¹⁶¹. Yine Noradonkiyan'a göre özellikle imtiyazat (elektrik, gaz, tramvay vb hizmetlerin özelleştirilmesi) Meclisi Milli'den geçmeyecek olursa dört duvar arasında kalacağı için Meşrutiyet'in ruhuna aykırı olacaktır. Ona göre imtiyazatlar yalnızca hükümetin ya da bir bakanın tekelinde olursa yapılacak bir hatanın bedelini millet ödeyecektir. Bu nedenle imtiyazat mecliste görüşülmelidir¹⁶².

Maliye Nazırı Mehmet Cevat Bey de uzun uzun imtiyazat meselesinde ülkenin gelişmesi için hükümetin yetkisinin artırılması gerektiğini izah etmiş ve " Meşrûtiyyet ne içindir, milleti 'hâkim etmek için. Şüphe yok. Sizin burada, Millet Meclisi'nin diğer tarafta

¹⁵⁹ MMZC, 16 Kanunuevvel 1325, İ:19, C:1, 393.

¹⁶⁰ MMZC, 6 Haziran 1325, İ:96, C:1,477

¹⁶¹ MAZC, 25 Mayıs 1326, İ:83, C: 2, 370.

¹⁶² MAZC, 25 Mayıs 1326, İ:83, C: 2, 372.

mevcudiyyeti, hâkimiyeti milliyettin en büyük delilidir. Kanunları tanzim ediyorsunuz, bütçeyi tanzim ediyorsunuz, bütçenin en ehemmiyetsiz teferruatına kadar tetkikat icra ediyorsunuz. Vükeladan sual ve istizah ediyorsunuz. Milletın kâffeı muamelât ve mukadderatını elde tutuyorsunuz. Artık hâkimiyeti millîye yoktur denilebilir mi?"¹⁶³ diyerek imtiyazat konusunda hükümetin yetkilerinin genişletilmesinin millî hâkimiyete aykırı olmadığını savunmuştur.

1.2. Anayasal Düzen Ve Hukuk Konusunda Ermenilerin Düşünceleri

Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan itibaren İslam hukuku esas alınmış ve hukuk sistemi şer-i ve örfî hukuk olmak üzere iki şekilde uygulanmıştır.

Örfî hukukun bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'nde hukukî düzenlemeler padişahın onayıyla yürürlüğe giren sadece bir komuta özgü olacak şekilde düzenlenen kanunnamelerle gerçekleştirilmişlerdir. Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar bu şekilde devam eden hukuk sistemi 1840 yılında Tanzimat Fermanı'na uygun şekilde çıkarılan Ceza Kanunuyla birlikte değişmiş; daha geniş kanun ve nizamnameler hazırlanmıştır¹⁶⁴.

Hukuk konusunda en önemli gelişme ise 1876'da II. Abdülhamid'in iradesiyle yürürlüğe giren Kanun-ı Esasi'nin kabul edilmesi olmuştur. Her ne kadar kısa ömürlü de olsa o döneme kadar Osmanlı Devleti'nde görülen en önemli hukukî gelişme budur. Bu anayasa 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'in de temelini oluşturmuştur. Nitekim dönemi kapsayan 1909 anayasa tadilatı da bu anayasa üzerinden gerçekleştirilmiştir.

II. Meşrutiyet'in özünü teşkil eden bu anayasa diğer hukukî düzenlemelerin de kaynağı olduğu için dönemin devlet adamları ve düşünürlerinin de sürekli gündeminde olmuştur.

1876 yılında kabul edilen ve 1908 yılında tekrar yürürlüğe giren Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi bireysel haklar açısından modern bir anayasanın sahip olması gereken niteliklere sahiptir. Bu anayasanın 8-26. maddelerinde vatandaşlık hakkı, kişi özgürlüğü, kişi güvenliği, ibadet özgürlüğü, basın özgürlüğü, teşebbüs - şirket kurma hakkı, dilekçe hakkı, eğitim- öğretim hakkı, eşitlik ilkesi, devlet memurluğuna girme hakkı, mali

¹⁶³ MAZC, 25 Mayıs 1326, İ:83, C: 2, 372-378.

¹⁶⁴ Ergin, K.(2016). "Osmanlı Devleti'nde Kanunnamelerden Nizamnamelere Geçiş". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39, 5-20.

güce göre vergi ilkesi , mülkiyet hakkı , konut dokunulmazlığı , kanuni hakim güvencesi , müsadere ve angarya yasağı , yasal vergi ilkesi , işkence yasağı gibi günümüzde de geçerli olan temel hak ve özgürlüklere yer verilmiştir¹⁶⁵.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerin hemfikir oldukları konulardan biri anayasanın (Kanun-ı Esasi) önemli ve üstün olduğudur. Mesela İstefan Karayan, Kanun-ı Esasi'nin üç meziyete sahip olduğunu savunmuştur; bunların birincisi padişahın bütün İslam dünyasının halifesi olması ve bütün tebanın haklarının koruyucusu olduğunu kabul eden bir ahit olduğudur. İkincisi bütün Osmanlı anasının vazifelerini tayin eden mülki, siyasi ve idari bir mukaveledir. Üçüncüsü hükümet memurlarının yetki ve sorumluluklarını belirleyen bir kanunname¹⁶⁶. Zohrab, askerlikle ilgili bir konuşmasında “Hiçbir vakit bir gayrimüslime hiçbir hükümet diyemez ki, sen hizmeti askeriye bilfiil ifa etmeyeceksin. Bunu demek hakkı hükümet için Kanun-ı Esasi'nin ilânı tarihinden sakıttır; esas budur. Yoksa, Kanun-ı Esasi yoktur demektir, Meşrutiyet yoktur demektir. Kanun-ı Esasi müsavvâtı muhil olan bilcümle kanunları feshetmiştir”¹⁶⁷ diyerek anayasanın meşrutiyetin temeli olduğunu; eşitlik anlamına geldiğini, bütün vatandaşların hak ve sorumluluklar bakımından eşit olduğunu vurgulamıştır. Artin Boşgezenyan da Kanunu Esasi'nin 7, 43 ve 102. maddelerinin tadiline dair kanun lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada Kanun-ı Esasi'nin öneminden uzun uzun bahsetmeye gerek olmadığını, bunun herkes tarafından bilindiğini söylemiştir. O, bu konuşmasında sadece bir bina örneği verilecek olursa, temelin binanın kendisinden önemli olduğunu, Kanunu Esasi'nin de diğer kanunlara göre temel niteliğinde olduğunu; diğer kanunların gücünü, haddini ve sınırlarını belirlediğini izah etmiştir. Bu nedenle bir binanın temelinde yapılacak tadilat, binanın diğer kısımlarında yapılacak tadilata benzemeyeceğini de eklemiştir¹⁶⁸. Garabet Çalyan'a göre de anayasa, özgürlük anlamına gelmektedir. Nitekim o, 1909 Adana olaylarında tutuklanan Garabet Gökdereliyan'dan bahsederken “Osmanlı

¹⁶⁵ Yamaç, M.(2014). “ İlk Anayasa”. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 60.

¹⁶⁶ Karayan, İ. (1330). 19.

¹⁶⁷ *MMZC*, 3 Haziran 1325 İ:94, C:1, 428.

¹⁶⁸ *MMZC*, 5 Kânunusani 1330, İ:14, C:1, 195.

vatanını hürriyet ve meşrutiyet ışığına boğan Kanun-ı Esasi'nin ilanından sonra Gökdereliyan¹⁶⁹ da özgürlüğüne kavuşmuştu”¹⁷⁰ demiştir.

Mecliste bedelli askerlik ile ilgili bir görüşmede Hallacyan, kanun maddelerini ikiye ayırarak değerlendirmiştir. Ona göre kanunlar Kanun-ı Esasisi'nin sarahatine uygun olanlar ve olmayanlar olarak ayrılırlar. Kanun-ı Esasi'nin sarahatine uygun olmayanlar Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile mülga olmuştur. Bunu şöyle bir örnekle açıklamıştır: Kanun-ı Esasi'den önce Osmanlıların hür olmadığına dair bir kanun olsaydı, Kanun-ı Esasi'de Osmanlıların hür olduğu ilan edildiği için önceki kanun mülga olacaktır¹⁷¹. Bu durumda Hallacyan, anayasanın üstünlüğünü kabul ettiğini vurgulamıştır. Azadamard Gazetesi de, “Muvakkat Kanunlar” başlıklı¹⁷² yazısında muvakkat kanunları¹⁷³ eleştirilmiş ve anayasanın üstünlüğünü vurgulamıştır. Yazıda muvakkat kanun çıkarmanın Kanun-ı Esasi'de yer alan bazı hükümlere tabii olduğu belirtilmiştir. Muvakkat kanun çıkarmanın Kanun-ı Esasi'nin ruhuna aykırı olmaması gerektiği muvakkat kanunların yayımlandıktan sonra en kısa zamanda parlamentonun tasdikine arz edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu durum gazetenin “anayasanın üstünlüğü” prensibini savunduğunu göstermektedir.

Anayasanın korunması ve düzenlenmesi gibi konular da Ermeni partilerin gündeminde olmuştur. Mesela, İttihat ve Terakki ile Taşnak arasındaki yakınlık ve genel olarak Hınçak'ın bu ilişkinin dışında bırakılması Hınçak Partisi'nin Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile 3 Şubat 1912 tarihinde anlaşmalarını sağlamıştır. Hınçak Partisi adına Sabah Gülyan, Hürriyet ve İtilaf Fırkası adına Mahit Sait tarafından imzalanan anlaşmanın birinci ve ikinci maddesinde Kanun-ı Esasi'den bahsedilmiştir. Anlaşmaya göre devletin yönetiminde Kanun-ı Esasi'ye bağlılık esas kabul edilmiş; ülkenin bütünlüğü ve Meşrutiyet'in savunulması iki tarafın ortak dileği olarak belirlenmiştir. Ayrıca anlaşmada ayrılıkçı her eğilim ve Kanun-ı Esasi'ye aykırı hareketlerin engellenmesi de yer almıştır¹⁷⁴. Daha önceden Taşnaksutyun Fırkası'nın

¹⁶⁹ İlk olarak 1896 isyanlarında görev almıştır. Yakalanmış ve idam cezası almış ancak cezası dış baskılar nedeniyle infaz edilmemiştir Aynı şekilde 1909 Adana olaylarının azmettiricileri arasında yargılanan hukukçudur. Yargılama sonucunda idamla cezalandırılmıştır. Ancak yine cezası infaz edilmemiştir. Milli Mücadele döneminde Adana'nın işgal edilmesinde de ön planda olmuştur. Fransızların bölgeden çekilmesinden sonra Türkiye'yi terk etmiştir. Adana olaylarındaki rolü için Bkz. Asaf, M. (1986). *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 45.

¹⁷⁰ Şekeryan, A. (2015). 54.

¹⁷¹ MMZC, 22 Haziran 1325, İ:106, C:1, 180.

¹⁷² Muvakkat Kanunlar, (1 Kasım 1913). *Azadamard*, 1353, 1.

¹⁷³ Muvakkat Kanun günümüzde “kanun hükmünde kararname” karşılaman bir ifade olup İttihat ve Terakki Partisi'nin meclissiz bir yönetim uygulama isteğinin en belirgin aracı olmuştur. İttihat ve Terakki binin üzerinde Muvakkat Kanun çıkarmıştır. (Bkz. Çavdar, T.(1991). *İttihat ve Terakki*. İstanbul: İletişim Yayınları, 102.)

¹⁷⁴ Akın K. (2015). 157.

anayasada “Adem-i merkeziyet usulüne muvafık surette tashihi, Heyet-i Vükela’nın Meclis-i Mebusan’a karşı mesul tutulmaları, padişahın ve ordunun meşrutiyete riayet edeceklerine dair tahlifleri, Heyet-i Âyân’ın ilgası, intihabâtın ârâ-yı umumiye usulüyle icrası”¹⁷⁵ gibi konularda Kanun-ı Esasi’nin düzeltilmesini istemiş olması da Ermeni siyasi partilerinin anayasayı önemsediklerini göstermesi bakımından önemlidir.

1.2.1. Hukuki Düzenlemeler

II. Meşrutiyet Dönemi'nde hukuk, Ermenilerin değerlendirdiği konular arasında önemli bir yer tutmuştur. Genel olarak hukukun üstünlüğü ve eşit haklar bu değerlendirmenin merkezinde olmuştur.

1.2.1.1. Eşitlik ve Hukukun Üstünlüğü

Hukukun üstünlüğü adaletin sağlanmasını için gerekli olup, hukuk kurallarının yönetimin üzerinde olması anlamına gelmektedir. Günümüz demokrasi anlayışında ve demokratik devletlerinde hukuk karşısında eşitlik ve hukukun üstünlüğü haklar konusunda vazgeçilmez bir unsurdur. Her iki kavram da II. Meşrutiyet Dönemi'nde çeşitli vesilelerle gündeme gelmiş ve Ermeniler tarafından da savunulmuştur. Mesela Hınçak Partisi’nin 1910 yılında yayınlanan ana tüzüğünde, her türlü ünvanın kaldırılması, millet, mezhep ve cinsiyet ayrımı yapılmadan herkesin kanun önünde eşit sayılması kabul edilmiştir¹⁷⁶. Bu partinin Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile 3 Şubat 1912 tarihinde yaptığı anlaşmada da Osmanlı halklarının haklarının savunulması ve bir ulusun bir ulusa üstünlüğünün olmaması karara bağlanmıştır¹⁷⁷. Ramgavar Partisi de programında "Umûr-i adliyye müdâhale-i hükümetden masûndur." diyerek yargı bağımsızlığını savunmuş, işkencenin yasaklanmasını, kimsenin 24 saattten fazla gözaltında tutulmamasını sağlayacak şekilde adli reform yapılmasını talep etmiştir¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Taşnaksutyun Fırkasının Programı, (4 Kasım 1908). *Tanin*, 1.

¹⁷⁶ Akın K. (2015). 300. Bu bağlamda askerlik konusunda da eşitlik ilkesi ve herkesin askere alınması tüzüğün 12. maddesinde yer almıştır: “Her gûna payelerin (ordres) ilgâsıyla millet, kavim, mezheb ve cins tefrik edilmeksizin her ferdin kanun nazarında müsavi tanınması”. Bkz. Aydoğan E.(2003-2004).“Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti ve Nizamiyesi”. *Ermeni Araştırmaları*, 12-13, 44.

¹⁷⁷ Akın K. (2015). 157. (Ancak bu kararın alındığı 3. maddede Ermeni Patriğin ezelden beri sahip olduğu ayrıcalıkların korunması da yer almıştır.)

¹⁷⁸ İlter, E. (1993). 532.

Hallacyan bakanlığı döneminde (ve genel olarak) yol vergisiyle ilgili talepleri de hukukun eşitlik ilkesi dâhilinde değerlendirilebilir. O konuyla ilgili bir meclis görüşmesinde yolların, yol mükellefiyeti vergisi karşılığı yapıldığını; bu verginin 20-60 yaş arasındaki erkeklerden alındığını ifade ederek bu durumun eşitlik ilkesine aykırı olduğunu söylemiştir. Ona göre olması gereken öncelikle yoldan yararlanan herkesin yol mükellefiyeti vermesi ve herkesin yoldan yararlandığı kadar mükellef olmasıdır. Ayrıca hiçbir malı olmayan köylü ile bir malı olan çiftlik sahibi arasında eşitlik olmadığı için vergide de eşit olmamalıdır¹⁷⁹. Kırkor Zohrab, genel meclisin dâhili nizamname düzenlemesi ve bu nizamnamenin bütün olaylara uygulanması¹⁸⁰ görüşüyle hukuk devletini ve eşitlik ilkesini savunmuştur, diyebiliriz. Ancak Zohrab'a göre bu eşitliğin sağlanması mümkün değildir. Çünkü ona göre Türk hükümetinin Hristiyanlar karşısında adil ve tarafsız bir idare kurmalarının önündeki en büyük engel İslam hukukunun Hristiyanlara karşı Müslümanların tahakkümünü ön görmesidir¹⁸¹.

Garabet Çalyan, 1909 Adana olaylarıyla ilgili yazdığı raporunda, Ermeni iş adamları Rupen Dikran Ceridyan, Mihran Boyacıyan ve Haygazun Bzdikyan'ın Meşrutiyet'in ilanından sonra silah ticareti yapmakla suçlanmalarını hukuka ve eşitliğe aykırı bulduğunu ifade etmiştir. Ona göre Osmanlı milletinden herhangi biri için serbest olan bir ticaretin Ermeniler için hoşgörülmemesi kabul edilemez¹⁸². Edirne Mebusu Hagop Babigyan¹⁸³ da Adana olayları hakkında yazdığı raporda Ermenilerin de silah kullandığına dair iddialara cevap verirken, Ermenilerin bu olaylarda silah kullanmalarını hukukun önemli bir unsuru olan meşru müdafaa ile izah etmiştir. Ona göre meşru müdafaa sadece kanunlarla değil, insan vicdanıyla da teyit edilmiş doğal bir haktır. Kendini savunmak insani bir içgüdüdür, hatta bu güdüye sahip olmayan bir hayvan dahi yoktur. Ermenilerin de bu haktan mahrum olduğuna dair mazaret olamayacağını¹⁸⁴ da ifade etmiştir.

Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiyye Kanunu muvakkatına zeyl mevadd-ı kanuniyye lâyihası münasebetiyle yaptığı konuşmada, bazı cezaların kanunda

¹⁷⁹ MMZC, 28 Nisan 1327, İ:96, C:2, 417.

¹⁸⁰ MMZC, 16 Kanunuevvel 1325, İ:19, C:1, 397.

¹⁸¹ Leart M. (2015). 64.

¹⁸² Şekeryan, A. (2015). 46.

¹⁸³ 1909 Adana olaylarını incelemesi için oluşturulan komisyonda yer alan Edirne mebusudur. Ancak komisyon Adana'ya varduktan kısa bir süre sonra Adana'nın sıcaklarını bahane ederek İstanbul'a geri dönmüştür. Bu durum mecliste tepkilere neden olmuştur. Babikyan yine de Adana olayları hakkında bir rapor yazmış ve raporunda yirmi bir bin Ermeni'nin öldürüldüğünü yazmıştır. Ancak raporu incelenmeden kalp krizi geçirerek ölmüştür. Bkz. Gazel, A.A. (2004). "Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Meclis Araştırması", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 15, 322-323.

¹⁸⁴ Şekeryan, A. (2015).123.

açık bir şekilde yer almasını istemiştir. Bu cezaların hâkimin keyfine bırakılmaması gerektiğini belirtmiştir. Hâkim bir suç için hem hapis cezası hem nakdi ceza verememelidir. Ona göre cezalarla ilgili Fransızca "«... sont communs aux delits et aux crimes»" ifadesinin "müştereken hükmolunabilir" şeklinde tercüme edilmesi yanlıştır. Ona göre bu cümleye "kanunen tayin edilen ahvalde" ifadesi eklenmelidir¹⁸⁵. Bu durum Boşgezenyan'ın hukuk devleti yolunda önemli bir talebi olarak görülebilir.

İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab Mürur ve Pasaport Kanunu hakkında bir konuşmada Mustafa Sabri Efendi'nin kendisine "Kanuni Esasiye muhafık olmaz ile Kanuni Esasi hükümsüz bırakır" ifadelerinin arasında fark olup olmadığını sorunca "Memnu olmayan (yasaklanmayan) her şey mübahtır"¹⁸⁶ diye cevap vermiştir. Buna göre Zohrab günümüzde de geçerli olan hukuk kaidelerine atıf yapmıştır.

Bu örneklerde görüldüğü üzere Ermeniler hukukun üstünlüğü ve herkese eşit uygulanması gerektiğini savunmakla birlikte genel olarak bu kavramları Ermenilerin yaşadığı sorunları dile getirmek için bir savunma aracı olarak kullanmışlardır.

1.2.1.2. Siyasi Hukuk ve Kanunların Uygulanması

Bu dönemde dönemin ruhuna uygun olarak hukuk konusunda siyasi hakların neler olduğuna dair görüşler de ifade edilmiştir. Örneğin Şadaruyan Toros Zeki, hukuk konusunda detaylı bir çalışma yapmış ve Mütalaat-ı Siyasiye ve Umraniye adını verdiği eserinde siyasi hukuku üç kısma ayırmıştır. Bunlar; Hukuk-ı Esasiye; Hukuk-ı Umumiye-i Mürettebe ve Hukuk-ı İdare'dir¹⁸⁷. Hukuki Esasiye, devletin yönetim şeklini belirlemektedir. Hukuk-ı Umumiye-i Mürettebe, anayasanın bildirdiği seçim kanunu, tabiat kanunu, eğitim kanunu gibi kanunlardır. Hukuk-ı İdare ise devlete ait kuvvetlerin işleyişini ve şahsi hakların neler olduğunu belirleyen kanunlardır¹⁸⁸. Hallacyan da ceza hukuku hakkında bir görüşmede, siyasi hukukun geliştirilmesi hakkında önemli bir konuşma yapmıştır: "Denildi ki Avrupa memalikinde pek büyük terakkîyatı maneviyeye mazhar olan devletlerde ahiren istihsal kılınmış olan bazı hukuku biz nasıl şimdi hemen memleketimize, ahalimize bahşedeceğiz?

¹⁸⁵ MMZC, 24 Şubat 1326, İ:55, C:2, 555.

¹⁸⁶ MMZC, 21 Nisan 1326, İ:82, C:1, 538.

¹⁸⁷ Toros Zeki Ş. (1325). 4.

¹⁸⁸ Toros Zeki Ş. (1325). 5-7.

"¹⁸⁹ sorusuyla konuşmasına başlayan Hallacyan, siyasi hukukun bahşedilen bir şey olmadığını geliştirilen bir şey olduğunu ifade etmiştir. Hallacyan'a göre Japon İmparatoru Mikado'dan başka hiçbir hükümdar halkına siyasi hukuk bahşetmemiştir. Her zaman kuvvetli olan zalimler halkın haklarını vermemek için uğraşmışlardır. Siyasi hukukun geliştirilmesinde halkın irfan seviyesi dikkate alınmamalıdır. Nitekim Hallacyan'a göre en gelişmiş siyasi hukuk olan Meşrutiyet'in geliştirilmesinde halkın irfanı dikkate alınmamıştır. Yine ona göre Meşrutiyet, İslam şeriatının bir gerekliliğidir. İslamiyet'in ihdas ettiği hukukta da halkın irfanı dikkate alınmamıştır.

Kanunların uygulanması konusu da bu dönemde ele alınmıştır. Azadamard Gazetesi, "Servetimiz"¹⁹⁰ başlıklı yazıda kanunların önemine değinmiştir. Ancak gazete "Osmanlı Devleti'nin mukadderatına riyaset edenler 60 seneden beri Avrupa'dan kanunlar ödünç alıyorlar. Osmanlı memurun kırtasiyesi yarım asırdan beri Avrupa'dan kanunlar tercüme etmenin arkasından düşmüşler. Dahası var: Bir vakitler Makedonya için ve şimdiye kadar devletin muhtelif müessesatı için Avrupa'dan mütehasıslar davet edilmektedir. Fakat itila edecek yerde tedennide devam ediyoruz. Selamet ve necata doğru hatvezen olacak yerde izmihlale, inhilale doğru gidiyoruz. Acaba niçin?"¹⁹¹ diyerek o dönemde yapılan kanunların taklit olmasından şikâyet etmiştir. Gazete bu duruma çözüm olarak kanun yapmak yerine yapılan kanunların uygulanacağından emin olmayı önermiştir. Yine Azadamard Gazetesi, "Ermeniler Kanunun Tatbikinden Meyusturlar"¹⁹² başlıklı yazısında kanunların uygulanması açısından Devr-i Hamid ile Meşrutiyet'te Ermeniler açısından değişen bir şey olmadığını eleştirmektedir. Mahkemelerin Ermenilerin hakkını vermemesi, Ermenilerin arazilerine el konulması, Ermeni kadın ve kızlarının aşırılması, Ermenilerin katledilmesi gibi sorunların devam ettiği belirtilen bu yazıda sorunun kanunlar olmadığı, kanunların makul olduğu ancak kanunların uygulanmamasının sorun olduğu belirtilmektedir. Yazıya göre eğer kanunlar uygulanırsa Ermeniler haklarını alabileceklerdir. Bu konuda en önemli eleştiri de Türk mütefekkirlerine ve Türk basınına getirilmektedir. Türk mütefekkirleri ve Türk matbuatı bu sorunları dile getirip seslerini çıkarmadıkları için durumdan mesuldürler. Krikor Zohrab'a göre de Türkiye'nin ihtiyacı olan yeni kanunlar değil, onları uygulayacak

¹⁸⁹ MMZC, 6 Haziran 1325, İ:96, C:1, 482.

¹⁹⁰ Servetimiz..., (10 Mayıs 1913). *Azadamard*, 1208, 1.

¹⁹¹ Servetimiz..., (10 Mayıs 1913). *Azadamard*, 1208, 1.

¹⁹² Ermeniler Kanunun Tatbikinden Meyusturlar, (20 Aralık 1912). *Azadamard*, 1091, 1

insanlardır. Aslolan yeni kanunları çıkarmaktan çok mevcut olanları mutlak bir tarafsızlık anlayışıyla ve yeni zorunlulukları kavrayarak uygulamaktır¹⁹³.

1.2.1.3. Suç ve Ceza Oranı

Ermeni milletvekillerinin üzerinde durdukları bir husus da suç ve cezanın orantılı¹⁹⁴ olmasıdır. Kirkor Zohrab, Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiyye Kanunu muvakkatına zeyl mevadd-ı kanuniyye lâyihası münasebetiyle yaptığı konuşmada, nakdi cezanın hapse çevrilmesine karşı olduğunu; bu parayı ödeyemeyen birine hapis cezası verilmesini adalet ilkesine uygun bulmadığını ifade etmiştir¹⁹⁵. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan da Zohrab'a katıldığını belirtmiş; maddi zarar ile insanın özgürlüğünün değişilemeyeceğini belirtmiş ve çözüm olarak nakdi cezayı ödeyemeyenin hükümetin göstereceği bir işte cezanın muadili bir süre için istihdam edilmesini, mahkum bu işten imtina ederse hapsedilmesini önermiştir. Böylelikle zengin ile fakir arasında dengenin sağlanabileceğini savunmuştur¹⁹⁶. Boşgezenyan'a göre ise bir zarar misliyle izale edilemez. Bu nedenle mala karşı işlenen suçlar için cana karşı cezalar verilmemelidir. O verdiği bir örnekle; bir kaç kişinin bir üzüm bağına girmesi halinde bekçinin onları engelleyemediği halde öldüremeyeceğini savunmuştur. O kanunda herşeyin açıkça yazılmasını, kanun maddelerinin tereddüte yer bırakmayacak şekilde düzenlenmesini istemiştir¹⁹⁷. Hallacyan da, hukuk konusunda görüşlerini mecliste yaptığı bir konuşmada şöyle dile getirmiştir: “Bütün kanunların üzerinde bir genel şartlar vardır. Bu şartlara uymak zorunludur. Bu şartların en önemlisi de suçun kesinlikle tespit edilmiş olmasıdır. Eğer suç kesin olmazsa, suç için ceza belirleyen kanunun etkisi olmaz, o kanun uygulanamaz. Ceza suça göre şiddetli olursa hâkim o cezayı uygulamamalıdır. Eğer suç-ceza orantılı olsa bile suçun tespiti zorsa hâkim yine o cezayı uygulamamalıdır”¹⁹⁸.

¹⁹³ Leart M. (2015). 65.

¹⁹⁴ Günümüz evrensel hukuk kabulünde de cezanın suçla orantılı olması kabul edilmiştir. Örneğin 26.9.2004 tarih 5237 sayılı Türk Ceza Kanunun 3. Maddesinde “Suç işleyen kişi hakkında işlenen fiilin ağırlığıyla orantılı ceza ve güvenlik tedbirine hükmolunur. “Ceza Kanununun uygulamasında kişiler arasında ırk, dil, din, mezhep, milliyet, renk, cinsiyet, siyasal veya diğer fikir yahut düşünceleri, felsefi inanç, millî veya sosyal köken, doğum, ekonomik ve diğer toplumsal konumları yönünden ayırım yapılamaz ve hiçbir kimseye ayrıcalık tanınamaz.” denilmektedir. Bkz. Türk Ceza Kanunu, (12 Ekim 2004). *Resmî Gazete*, 25611

¹⁹⁵ MMZC, 24 Şubat 1326, İ:55, C:2, 559.

¹⁹⁶ MMZC, 24 Şubat 1326, İ:55, C:2, 559.

¹⁹⁷ MMZC, 24 Şubat 1326, İ:55, C:2, 567.

¹⁹⁸ MMZC, 19 Haziran 1328, İ:24, C:1, 584. (Ayrıca Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiyye Kanunu muvakkatına zeyl mevadd-ı kanuniyye Lâyihası münasebetiyle yaptığı konuşmada mahkemenin aleni olması ve tarafların mahkemeye celbedilmeli husununun kabul edilebilir olduğunu

Mecliste ceza hukuku ile ilgili bir görüşmede de (anayasanın ihlal edilmesi ile ilgili) Zohrab, bir maddede irtikab kelimesinin kullanılmasına karşı çıkmış ve yerine icra kelimesinin kullanılmasını istemiştir. Görüşünü de "efendim, niçin irtikâbın yerine icra koymak lâzımdır. Zira bilirsiniz ki ceraimde ve bilhassa cinayatta mücrimiyet ve mesuliyet İki vaziyet üzerine icrayı hükmeder. Birincisi, tasaddî, yani icrayı tâm vuku bulmaksızın, ikincisi icrayı tâm, cünhalarda böyle cereyan etmediği için yalnız inayata mahsus olan bir vaziyettir"¹⁹⁹ sözleriyle delillendirmeye çalışmıştır. Zohrab'a göre bir suça girişmek (irtikab) yerine o suçun işlenmesi (icrası) cezaya tabii olmalıdır.

Sivas mebusu Nazarat Dagavaryan²⁰⁰ da, Serseri ve mazannai su' eşhas hakkında kanun lâyihası münasebetiyle yaptığı konuşmada, serserilik yapan çocukların ailelerinin cezalandırılmasına, para ödemelerine ya da hapis yatmalarına karşı çıkmıştır. Ona göre hiçbir ebeveyn çocuklarının serseri olmasını istemeyeceği için böyle bir cezayı da hak etmemektedirler. O böyle bir cezalandırma yerine Avrupa'dakiler gibi ziraat çiftlikleri kurulmasını ve serseri çocukların oralarda çalışmaya mecbur edilmelerini istemiştir²⁰¹.

Kozan Mebusu Muradyan, serserilerin cezalandırılmasıyla ilgili bir meclis görüşmesinde, 12 yaşından küçük serserilerin tembellik ya da haylazlık yapmaları durumunda ebeveynlerinin cezalandırılmasına karşı çıkmıştır. Ona göre Amerika'daki gibi ulum ve irfan zorunlu olsaydı ve aileler çocuklarını okula göndermeyip haylazlık yapmalarına izin verselerdi bu aileler cezalandırılabilirdi. Ancak şu an böyle bir durum olmadığı için bu ailelerin cezalandırılmaları da doğru değildir. Muradyan bu konuda haklı olduğunu "Eğer ki ebeveyni - en birinci pederdir, hükûmettir derse, hükûmete o vakit ceza vermek lâzımdır"²⁰² diyerek ispat etmeye çalışmıştır. Yine Muradyan serserilerin cezalandırılmasıyla ilgili bir meclis görüşmesinde çocuk suçlular hakkında çok önemli tespitlerde bulunmuştur. "Şu halde o çocuk ki, ne vakit ki doğduğu zaman ne günahı vardır, ne vakit görüyor ki, falan zengin evlatları mektebe gidiyor terbiye oluyor ve güzelce giyiniyor ve onlar güzel masarif ediyorlar, o çocuk hattâ onun babası ölmüş ve yetim kalmış ve yiyeceği ekmeği bile yoktur,

söylemiş; ancak mahkemelerin temyiz yükünü azaltmak için istinaf usulüne yer verilmesini istemiştir [*MMZC*, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 581.]]

¹⁹⁹ *MMZC*, 27 Mayıs 1325, İ:89, C:1, 248.

²⁰⁰ 1862 Sivas doğumlu olan Nazarat Dagavaryan, Paris'te önce ziraat mühendisi olmuş daha sonra da 1897'de Sorborne Üniversitesinde tıp okumuştur. 1908'den sonra meclise Sivas mebusu olarak girmiştir. 1915'te tehcir edilmiştir. Bkz. Güneş, İ. (1997). 531.

²⁰¹ *MMZC*, 19 Mart 1325, İ:51, C:1, 615.

²⁰² *MMZC*, 19 Mart 1325, İ:51, C:1, 616.

o halde, ne vakit ki o aç kalıyor veyahut terbiyesiz kalıyor ve sonra serseri oluyorsa, kabahat o çocuğun mudur? Yoksa o hükümetin mi? Ki, haksızlığı ile beraber, onun babasının elinden servetini almış, toprağını almış, şu halde serseri var mıdır? Bunun için Aristidi Paşa'nın getirdiği misali tabiattan kaldıracak olursak, şu halde hak veririz. O serseriler gidiyorlar, yankesicilik ediyor, gidiyor başkasının rahatını bozuyor. Demek ki, onun da istihkakı vardır, hakkı vardır yaşasın, terbiye olsun. Ne vakit ki biz terbiye etmiyoruz, Serseri Nizamnamesini koyuyoruz, tazyik tahtına koyuyoruz, hattâ dövüyoruz. Malumualileridir ki, Devri İstibdatta ne vakit ki ahrâr vardı, fikri ahrâr sahibini dayak altında değil, zindanlarda çürüttüler, kamçılar altında öldürdüler. Hattâ yine muvaffak olamadılar. Niçin? Sebep kalkmadıkça o fikir, o inatlık geçmedi. Fakat ne vakit hürriyet geldi, ne vakit lâzım olan şey verildi, ne o ifsat kaldı meydana ne de dayak, öyledir. Şimdi zaman geldikçe, sebepler kalktıkça serserilik de kalkacaktır ve serserilik olmadıkça dayak da olmayacaktır. Bunun için ben dayak aleyhindeyim ve refolunmasını teklif ediyorum”²⁰³ demiştir. Bu durum Muradyan'ın sosyal olayları neden-sonuç ilişkisi içinde değerlendirildiğini göstermektedir.

Görüldüğü üzere genel olarak cezanın suçla orantılı olmasını ve suçun şahsiliğini savunmalarına rağmen söz konusu doğrudan Ermeniler olduğunda bu gibi ilkelerin ihlal edildiği talepler de gündeme gelmiştir. Örneğin, 1911 yılında Ermeniler ile Kürtler arasında yaşanan sorunlar üzerine 10 Ermeni milletvekili meclise sunulan lahiyada “bir aşiretin üyeleri arasında sürekli suç işleyen birileri varsa ve bu kişilerin yine suça karıştıkları tespit edilip de ele geçirilememişlerse, bunlar yakalanana kadar o aşiretin başkanı ve önde gelenlerinin suçluyu gizledikleri gerekçesiyle tutuklanmaları” istenilmiştir²⁰⁴. Bu talep hükümet tarafından “kanuni hükümleri aşmamak kaydıyla uygulanabilir” kabul edilmiştir. Bu durum hukukta suçun ve cezanın şahsiliği ilkesi ile çelişen bir durumdur.

Hakkı Telif Kanun Lâyihası münasebetiyle yapılan bir meclis görüşmesinde Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes, tarihi şahsiyetler ile sıradan şahsiyetler arasında bir ayrım yapmıştır. Ona göre Mithat Paşa, bütün Osmanlıların Mithat Paşası'dır; ancak Rıza Efendi yalnızca ailesinin Rıza Efendisi'dir. Mithat Paşa'nın ailesine ait olan bir şey bütün Osmanlılara aittir. Rıza Efendi'ye ait olan şeyler ise yalnızca ailesine aittir. Bu nedenle telif meselesinde Rıza Efendi'nin durumunda olanların şan ve şöhretlerinden (telif hakkından)

²⁰³ MMZC, 18 Mart 1325, İ:50, C:2, 595-596.

²⁰⁴ Güllü, R.E. (2015). 400.

çocukları da yararlanabilmelidir²⁰⁵. Bu ifadeler de Vartkes'in bir hakkın teslim edilmesinde kimliğin konumunun da dikkate alınması bakımından önemlidir.

1.2.1.4. Yargılanma Hakkı ve Yargı Bağımsızlığı

Yargılama, bir sorununun taraflarını dinleyerek, sorunu inceleyerek bir sonuca yargıya varmaktır. Bu nedenle yargılamanın adil olması evrensel bir hukuk kuralıdır. Günümüzde kabul edilen en gelişmiş hukuk sözleşmeleri de adil yargılanma hakkı kavramını güvence altına almışlardır. Nitekim Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 6. maddesinde " Âdil Yargılanma Hakkı: 1. Herkes, gerek medeni hak ve yükümlülükleriyle ilgili nizalar, gerek cezai alanda kendisine yöneltilen suçlamalar konusunda karar verecek olan, yasayla kurulmuş bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından davasının makul bir süre içinde, hakkaniyete uygun ve açık olarak görülmesini istemek hakkına sahiptir. Hüküm açık oturumda verilir; ancak, demokratik bir toplumda genel ahlak, kamu düzeni ve ulusal güvenlik yararına, küçüklerin korunması veya davaya taraf olanların özel hayatlarının gizliliği gerektirdiğinde veya davanın açık oturumda görülmesinin adaletin selametine zarar verebileceği bazı özel durumlarda, mahkemenin zorunlu göreceği ölçüde, duruşmalar dava süresince tamamen veya kısmen basına ve dinleyicilere kapalı olarak sürdürülebilir²⁰⁶" denilmiştir. Bu durum yargı bağımsızlığıyla da yakından ilgilidir.

Günümüz uluslararası sözleşmelerinden 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 10. maddesinde, İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme'nin 6.maddesinde ve Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme'nin 14. maddesinde²⁰⁷ adil yargılanma hakkı için mahkemelerin bağımsız olması gerektiği belirtilmiştir. Bağımsız yargı, hâkimin yasama ve yürütmenin etkisi altında kalmadan hukuka ve vicdani kanaatine göre karar verebilmesinin sağlanması demektir. Bu ifadeler II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerin gündeminde de olmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeni siyasi partileri programlarında adalet kavramına yer vermişlerdir. Hınçak Partisi'nin 1910 yılında yayınlanan ana tüzüğünde, adalet işleri hakkında, herkesin kendi anadilinde yazılı ve sözlü ifade hakkının olması, yargılamaların masrafsız yapılması, jüri sistemine geçilmesi, idam cezasının kaldırılması, haksız yere tutuklanan, suçlanan ve hapsedilen

²⁰⁵ MMZC, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:2, 600.

²⁰⁶ Mole, N., Harby, C. (2001). *Adil Yargılanma Hakkı*, Strasbourg: Council of Europe, 7.

²⁰⁷ Özkorkut, N.Ü. (2008). "Yargı Bağımsızlığı Açısından Osmanlı'da ve Günümüz Türkiye'sinde Yargıya Genel Bir Bakış". *AÜHFD*, 227-228.

kişilere tazminat ödenmesi²⁰⁸ gibi konulara yer vererek daha çok yargılama usulüne değinirken; Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftarı Ermeni Fırkası “umur-ı adliye müdahale-i hükümetten masundur”²⁰⁹ diyerek meseleye daha kavramsal yaklaşarak yargı bağımsızlığını savunmuştur. Yargı bağımsızlığı hakkında Azadamard Gazetesi’nde “Adalet” başlığıyla yayınlanan bir yazı da önemlidir. Gazeteye göre adalet, insanlığın en daimi endişelerinden biridir. Tarih boyunca adalet medeni gelişmişliğe göre çeşitli şekillerde ortaya çıkmıştır. Gazete, adalet konusunda medeniyetin istenilen noktaya ulaşmadığını, hükümetlerin adaleti sosyal güç unsuru olmaktan çıkarıp yönetme gücü olarak kullandıklarını iddia etmiştir. Gazete, dünyadaki adalet anlayışı ile ilgili gelişmeleri aktarmış ve Türkiye ile kıyaslamalar da yapmıştır. Türkiye’deki adalet eleştirilerinde özellikle askeri mahkemelerde hukuk ilmi görmeyen hakimler olduğunu iddia etmiştir²¹⁰. O dönemde yürürlükte olan Kanun-ı Esasi’nin yargılama ile ilgili 81-91. maddeleri incelendiğinde hakimlerin tayin ve azlinin kanuna göre gerçekleştirilmesi, azledilememeleri, mahkemelerin herkese açık olması, mahkemelere herhangi bir tesirde bulunulmaması, fevkalade mahkemelerin kurulamaması gibi düzenlenmelerin yer alması²¹¹, verdiğimiz örneklerde yargı bağımsızlığının kavramsal düzeyde tartışıldığını ve uygulamada da eksikliklerin giderilmesini istediklerini göstermektedir.

İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab da yargı bağımsızlığını savunmuştur. O, Meclisi Âyân Riyaseti Tezkiresi münasebetiyle yaptığı konuşmada milli hâkimiyetten bahsederken farklı bir örnek vermiştir. Ona göre, milli hakimiyetin tesis edilmesinin bir yolu da hâkim bağımsızlığını sağlamaktır. Zohrab, hakimlerin herkesin mükedderatına, canlarına, ırzlarına hükmedecek konumda olduklarını söylemiştir. Diğer yandan bu adaletle hükmetmesi gereken hâkimlerin hükümet tarafından atanan memurlar olmaları ve bu durumun hükümete karşı karar vermelerinde yaşanacak olumsuz durumu dile getirmiştir. Bu duruma karşı medeni devletler hâkim bağımsızlığını sağlamak için "layenazil" (azledilememelik) kaydını bulmuşlardır²¹². Zohrab, günümüzde güçler ayrılığı ile birlikte değerlendirilen bağımsız mahkemeler kavramına hâkimler üzerinden dikkat çekmiştir, diyebiliriz.

²⁰⁸ Akın K. (2015). 300-301.

²⁰⁹ Minassian, A. T. (2012). 94.

²¹⁰ Adalet, (26 Ekim 1913). *Azadamard*, 1349, 1.

²¹¹ Gözübüyük, Ş., Kili, S. (1982). 37-38.

²¹² *MMZC*, 5 Şubat 1326, İ:43, C:2, 111.

1.2.1.5. Adalet Anlayışı

Hukukçular tarafından genel olarak kanunların herhangi bir çıkar ya da ayrıcalık gözetmeden eşit uygulanması olarak tanımlanan adalet, toplum hayatında menfaat, yakınlık, düşmanlık gözetmeden hakkı hak sahibine vermek²¹³ olarak görülmektedir. Bu ifadeler doğrultusunda adaletin sağlanması için hukuk çerçevesinde bir yargılamanın olması ve sonucunda hakkın teslim edilmesi gerekmektedir. Yargılanma hakkı ve yargı bağımsızlığı adalet anlayışı açısından II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler tarafından zaman zaman gündeme getirilmiştir.

Ermeni mebuslar farklı zamanlarda ve farklı konularda yaptıkları konuşmalarda adalet konusuna değinmişlerdir. Bu konuşmalar genellikle toplumsal adaletin sağlanması yönündeki talepleri içermiştir. Örneğin Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes cemiyetler kanunu lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada "Hükümeti öyle bir hale bırakalım ki asla ahali adaletsizlik görmesin, asla haksızlık görmesin. Ahali haksızlık görmediği halde, zaten hükümete mugayir bir teklif icra etmek asla onun fikrinden bile geçmez"²¹⁴ demiştir. Yine Vartkes askerlikle ilgili bir kanun görüşmesinde de bir milletin gelişmesinin adalet ve eşitliğe bağlı olduğunu söylemiştir. Ona göre bir millet ne kadar zengin olursa olsun, ne kadar ticaret ve sanatta ileri giderse gitsin o halkın beyninde adalet ve eşitliğin olmadığı fikri oluşursa o millet asla ilerleyemez ve o millet için ihtilal eksik olmaz²¹⁵. Vartkes'in bu sözleri Türk Milleti'nde yaygın olan "adalet mülkün temelidir" bakış açısıyla yakından ilgili olup devlet yönetiminin esasını ifade etmektedir. Kayseri Mebusu Karabet Tomayan da, 1330 senesi Adliye Nezareti bütçesi münasebetiyle yaptığı konuşmada devletin ve milletin temel Esasi'nin adalet olduğunu söylemiştir. Bir milette ya da bir ülkede adalet olmazsa ya da eksikse o ülkede ne kadar gelişme olursa olsun eksik olacağını da sözlerine eklemiştir²¹⁶. Bu ilkesel yaklaşımlar karşısında kendisi de mebus olan Krikor Zohrab, Marcel Leart adıyla yazdığı "Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi" adlı propaganda kitabında Osmanlı Devleti'nin tarihin bütün dönemlerinde Müslüman ya da Hristiyan bütün tebasına iyi bir

²¹³ Hökelekli, H. (2011). "Adalet", *DEM Dergi*, 5, 132-136.

²¹⁴ Konuşmanın başka bir bölümünde Vartkes "eğer haksız olursak, bin de nizam koysak ihtilâl cemiyetlerinin önünü alamayız. İhtilâl cemiyetlerinin teşkilâtına meydan vermemek için, hak ve adalet olmalı, başka türlü olamaz. Nizamla kimseyi men edemeyiz" demiştir. *MMZC*, 6 Haziran 1325, İ:96, C:1, 478.

²¹⁵ *MMZC*, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 432.

²¹⁶ *MMZC*, 28 Haziran 1330, İ:30, C:1, 118-119.

idarenin sağlaması gereken asgari güvenlik ve adaleti sağlamaktan aciz olduğunu²¹⁷ yazmıştır.

Çeşitli toplumsal olaylar sonrasında Ermenilerin adalet konusunda, talep, endişe ya da destekleri sık sık gündeme gelmiştir. Örneğin Azadamard Gazetesi “İki İtlaf” başlıklı bir yazısında Ermenilere ve Kürtlere zulm eden Şakir ve Mirmihi adında iki eşkiyanın hükümet tarafından öldürülmesiyle ilgili bir haber yapmış ve bu iki eşkiyanın yok edilmesi ile ilgili memnuniyetini dile getirmiştir. Ancak bu memnuniyet dile getirilirken de eleştiri yapılmıştır. Şöyle ki gazeteye göre; bu eşkiyalara daha önce göz yumulmuştur. Eşkiyalığı doğuran nedenler ortadan kaldırılmamıştır. Van bölgesi yeni eşkiyaların türemesi için uygun bir bölgedir. Ülkede güzel bir idare ve adalet hâkim olmadıkça, yöneticiler (vali) değıştikçe valiye göre durum değışecektir²¹⁸. Gazetenin bu konudaki eleştirisi “soruna günlük çözümler bulmak yerine sorunun temeline inilmesi ve kişilere bağılı olmayan bir adalet sisteminin tesis edilmesi talebi” açısından makul bir eleştiri olarak değeriendirilebilir.

Adalet talebi konusunda en yoğun ifadeler 1909 Adana olaylarından sonra görölmüştür. Mesela Reforma Hınçak Cemiyeti adına yayınlanan ve Garabet Çalyan’a hazırlatılan Adana olaylarıyla ilgili raporun uyarı bölümünde, Adana olaylarının Türk gazetelerinde tam olarak aktarılmadığı, Meşrutiyet’in kutsallığının ihlal edildiğı, hakarete uğrayan bir halkın (Ermenilerin) kalbinde kargaşa ve tereddüt oluştuğı, bu halkın Osmanlı toplumuna başarılı bir şekilde adapte edilebilmesi için sorumluların cezalandırılarak adaletin yerine getirilmesine bağılı olduğı²¹⁹ belirtilmiştir. Garabet Çalyan aynı raporunda, Abdülhamid dönemini 33 yıllık uğursuzluk dönemi olarak nitelendirmiştir. O dönemde Türklerin taze hayatlarının Marmara Denizi’ndeki balıklara yem edildiğini, kendi hayatlarının (Ermenilerin) da istibdat mezbahasında vahşî hayvanlara yem edildiğini söyleyen Çalyan o kırııcı dönemi birlikte atlattıklarını, milli hâkimiyeti çile ve işkenceyle elde ettiklerini, bu nedenle Meşrutiyet’in ve Osmanlının alnına sürölen lekenin (Adana olaylarının) temizlenmesi için kendilerinden tedavi etme merhametini isteme hakları olduğunu; vatanın selametinin birliğe, dostluğun tesisinin ise adalete bağılı olduğunu ifade etmiştir²²⁰. Artin Arslanyan da 1909 Adana olayları nedeniyle yazdığı raporunda adalet talebinde bulunarak Adana Birinci Harp Divanı Harp Başkanlığı’na yazdığı bir mektuba yer vermiştir. Arslanyan

²¹⁷ Leart M. (2015). 61.

²¹⁸ İki İtlaf, (10 Ekim1913). *Azadamard*, 1335, 1.

²¹⁹ Şekeryan, A. (2015). 26.

²²⁰ Şekeryan, A. (2015). 83.

mektupta, Venedik'te yüz yıl önce bir ekmekçinin işlemediği bir cinayet nedeniyle idam edildiğini, daha sonra suçsuz olduğunun ortaya çıktığını; bu nedenle Venedik'te her mahkemede mübaşirlerin salona girerek hâkimlere “Ekmekçiyi hatırlayınız” dediklerini anlatmıştır. Bu hikâyeden sonra Arslanyan mektubu “Kasap Misak'ı²²¹ hatırlayınız”²²² diyerek bitirmiştir. Edirne Mebusu Hagop Babigyan da Adana olayları hakkında bir rapor yazmıştır. Babigyan, yazdığı raporda Ermenilerin silahlanması ile ilgili bilgileri eleştirmiştir. Ermenilerin “diğer unsurlar gibi” silahlanmasında isyan ve ayaklanma niyeti aranamayacağını, aksi halde bunu düşünmenin adalet ve sağduyuya sığmayacağını söylemiştir. Ona göre Ermenilerin silah taşımalarının engellenmesi ancak silahlanmanın tüm Osmanlılara yasaklanması ile mümkün olabilecek bir durumdur²²³. Babigyan bu sözleriyle adaletin tesis edilmesinin; ancak bütün unsurlara hukukun eşit şekilde uygulanmasıyla mümkün olduğunu ifade etmiştir. Kanun-ı Esasi'nin 8. maddesi²²⁴ dikkate alındığında Babigyan'ın adaletin tesisi için önerdiği bu ön koşul haklı görünmektedir.

Yazar Mihran M. Boyacıyan, hükümetlerin kanun yapması gerektiğini belirtirken; bu kanunların Meşruiyet'e aykırı olan ve labirent haline dönen kısımlarının ayıklanmasını istemiştir²²⁵. Boyacıyan'a göre devletin ruhu adalettir. Adaletten mahrum bir devlet, düzensiz bir gemiye benzer ve bir dalga halinde kayalara çarpacaktır. Eğer bir ülkede adalet gereği gibi işlerse Allah'ın nimeti görülecek ve o ülke günden güne gelişecektir. Yazar, bu düşüncelerini “memalik-i Osmaniye'deki adalet ve emniyet-i umumiye hasebiyle ahali-i mütecavire-i Hristiyanıye İstanbul İmparatorluğunun zulüm ve taaddisinden bizar kalarak peyderpey zir-i cenah-ı Osmani'ye sığındıklarından”²²⁶ diyerek Osmanlı'nın büyümesi ile örneklendirmiştir.

²²¹ 1909 Adana olaylarında etkin rol oynadığı ve Türkleri öldürdüğü gerekçesi ile yargılanmış ve suçlu bulunarak idam edilmiştir. Ermeniler tarafından önemli kabul edilmiş ve kendisi ile ilgili ağıtlar yazılmıştır. Adana olaylarının yargılama süreci için bkz. Akkuş, T. (2003). "1909 Adana Olaylarına İlişkin Yargılama Süreci", *Ermeni Araştırmaları*, 10, 26-45.

²²² Şekeryan, A. (2015). 100.

²²³ Şekeryan, A. (2015). 122.

²²⁴ Devleti Osmaniye tabîyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise bilâ istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir. Kz. Kili, S., Gözübüyük, Ş. (1985). 32.

²²⁵ Boyacıyan M.M. (1908). 12-13. (Ayrıca yazar, yapılacak ve düzenlenecek kanunların “bir mecmua şekline vaz ve herkesin tedarik edebileceği bir fiyatla serian tab ve neşri vesailinin istihsalı”ni de talep etmiştir.)

²²⁶ Boyacıyan M.M. (1908). 14. (Yazar burada ayrıca Londra'da hâkimlerden bazılarının başvekil kadar maaş aldıklarını da örnek olarak zikrederek İngiltere'nin büyümesinde adaletin öneminden bahsetmiştir.)

1.3. Ermenilerde Politik Yaklaşımlar

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler politik yaklaşımlarıyla Osmanlı Devleti'nde ideolojik akımlara, iktidar ilişkilerine ve Osmanlı dış politikasına dair söylemler geliştirmişler ve etkili olmuşlardır.

1.3.1. İdeolojik Fikirler

19. yüzyıldan itibaren Ermeniler arasında yayılan ideolojik akımlar liberalizm, sosyalim ve milliyetçiliktir. Liberalizm, daha çok batıda eğitim görmüş aydınlar ve şehirli orta sınıf arasında görülmüştür. Siyasi olarak Ramgavar Partisi tarafından temsil edilmiştir. Ancak Ramgavar Partisi liberalizmi ekonomik olarak savunmuş, genel olarak milliyetçi ve muhafazakar bir parti olmuştur. Sosyalizm ise Sosyal Demokrat Hınçakyan ve Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksütyun) tarafından temsil edilmiştir. Hınçakyan daha çok sınıf bilincini öne çıkarmaya çalışırken Taşnaksütyun Ermeniler arasında milli birliği sağlamayı sınıf savaşından daha önemli görmüştür²²⁷. Milliyetçilik ise hemen hemen bütün Ermeni hareketlerin ortak noktası olmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerde en etkili ideolojik akım olan sosyalizmin Osmanlı topraklarında etkili olması 19. yüzyılın sonlarında görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde sosyalizm Türklerden önce Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar ve Yahudiler arasında yayılmıştır. Friedrich Engels'in Komünist Manifesto'nun 30 Ocak 1888 tarihli önsözünde İstanbul'da birinin Manifesto'yu Ermenice'ye çevirdiğini ve bastırmak istediğini belirtmesi²²⁸ de Ermenilerin sosyalizmle erken dönemde ne kadar ilgilendiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Azınlıklar arasında sosyalist düşünceler ulusalcı bir tutumla ele alınmıştır. Örneğin, 1912 yılında Basel'de düzenlenen Sosyalist Enternasyonel sonucunda yayınlanan bildiride Balkan Sosyalistlerine "Başkasının topraklarında gözü olan Balkan burjuvazisi tarafından kendi çıkarlarına kullanılmasını engellemek için herşeyi yapacağına inanır"²²⁹ denildiği halde Bulgarlar tarafından kurulan Sosyal Demokrat İşçi Partisi ulusal kurtuluş hareketlerinde burjuvaziyle işbirliği yapmak gibi yöntemler belirlemiştir. Aynı şekilde Rum

²²⁷ Yumul, A.; Bali, R. N. (2009). "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler". *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 365.

²²⁸ Tunçay, M. (2009). "Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünce". *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 297.

²²⁹ Lenin, V.İ. (2003). *Emperyalizm ve Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Eriş Yayınları, 135

ve Ermeni sosyalistleri de ulusçu amaçlar için çalışmalar yapmışlardır. Romen sosyalist Christian Rakovski'ye göre Türkiye ve Balkan sosyalistleri bildirisine en uyumlu davrananlar Selanik Yahudileri olmuştur. Çünkü Yahudiler Osmanlı pazarındaki konumlarını sürdürmek istemişlerdir. Ayrıca Yahudilerin, Hristiyanların boyunduruğuna girmekten korkmaları²³⁰ da bu durumda etkili olmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türkler arasında sosyalizm meselesi işçi grevleri ile birlikte değerlendirilmiştir. Ancak bu dönemde işçi grevleri çalışma şartlarının iyileştirilmesi ve ücretler konusunda sınırlı kalmış; sosyalist bir nitelik göstermemiştir. 1910 yılında kendisine "İştirakçi" denilen Hüseyin Hilmi adında bir gazeteci, oluşturduğu çevresiyle birlikte "İştirak" adında bir dergi yayınlamaya başlamıştır. Aynı yıl İştirakçi Hilmi ve arkadaşları Osmanlı Sosyalist Fırkası adında bir parti kurmuşlardır. Bu grup dergilerinin ilk sayısında "biri yer, biri bakar; kıyamet ondan kopar"²³¹ sloganını kullanmıştır. 1913 yılında İttihatçıların Hürriyet ve İtilafçılara yönelik baskılarıyla birlikte Hüseyin Hilmi ve Osmanlı Sosyalist Fırkası üyeleri de Hürriyet ve İtilafçılara yakın oldukları gerekçesiyle²³² Sinop'a sürülmüşlerdir.

1871 Paris Komünü'nden sonra Osmanlı Devleti'nde İbret Gazetesi başta olmak üzere bazı yayınlarda Enternasyonal tanıtılmaya çalışılmıştır²³³. Bu yıllardan itibaren sosyalizm, aydınların ve devlet adamlarının söylemlerinde yer bulmaya başlamıştır. Ermenilerden de sosyalist örgütlenmeye dahil olan ilk parti Taşnaksutyun olmuştur. Taşnaksutyun, Marksist programı benimseyerek 1907 yılında İkinci Enternasyol'e²³⁴ girmiştir²³⁵. Meşrutiyet'in ilanından sonra da genel olarak Ermeniler üzerinde etkili olan fikir akımının sosyalizm olduğu görülmektedir.

Diğer yandan dönemin en etkili Ermeni partilerinden olan Hınçak Partisi de programında "Sosyal Demokrat Fırkası – nitekim Hınçakyan Cemiyeti- için bütün Memâlik-i

²³⁰ Tunçay, M. (2009). 298.

²³¹ Tunçay, M. (2009). 299.

²³² Baydar, O. (2009). "Hüseyin Hilmi". *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 301.

²³³ Aydar, Ö.(2015). "Osmanlı Devleti'nde İlk Sosyalizm Tartışmaları ve İlk Sosyalist Örgütlenmeler". *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, 4(2), 61-63.

²³⁴ Sosyalist ve işçi partileri tarafından Birinci Enternasyonal'in dağılmasından sonra 1889 yılında kurulmuştur. Amacı uluslararası sosyalizm mücadelesini yürütmektir. 1915 yılında dağılmıştır. Bkz. Dat, R.P (1968). "Marksizm ve Enternasyonalizm", *Yeni Çağ Dergisi*, 47, 317.

²³⁵ Aydar, Ö.(2015)., 71.

Osmaniye’de yani Ermenistan, Makedonya, Arabistan, Arnavutluk ile Memâlik-i Osmaniye’nin kıtaat-ı sairesinde şu sosyalist teşkilat-ı içtimaiyesinin vücut bulması azami-i amali teşkil eylediği gibi metalib-i atıye dahi cemiyet için bir maksad-ı asgari teşkil eylemektedir”²³⁶ diyerek sosyalist bir devlet anlayışı benimsediğini açıkça ifade etmiştir. Bununla birlikte Hınçak Partisi, “Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti millet-i meşrûta-i Osmaniye’ye karşı vücut-ı devletten ayrılmak temâülâtını (seperatisme) bütün kuvvetiyle reddeder.”²³⁷ ilkesini kabul etmiş ve devletin bütünlüğüne sahip çıkacağını açıklamıştır. Hınçak örgütünün 1909’da İstanbul’da yaptığı VI. Kongrede güncellenen programında da Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü’nün temel siyasetinin, kuruluşundan beri bilimsel sosyalizm olduğu kabul edilmiş ve örgüt hayatta olduğu sürece de değişmeyeceği belirtilmiştir²³⁸. Hınçakların ünlü gençlik önderlerinden Keğam Vanikyan²³⁹ da 1913 yılında yazdığı “Hayatın Amacına Dair” başlıklı yazısında, günümüzde kapitalist sisteminin çarkları arasında ezilen insan topluluklarının, proletaryanın amacının hakim sınıfları ortadan kaldırmak, hürriyet, eşitlik ve mutlulukla örülmüş bir sistem yaratmak²⁴⁰ olduğunu ifade etmiştir. Ona göre sosyalist mücadelenin tek bir amacı olacaktır: O da sınıfları devirmek, insanı yücelten bir sistem kurmaktır. Aynı şekilde Taşnak Partisi’nin programında da “Heyet-i ictimaiyede müşahade edilen haksızlıkların def’ ve izalesi ancak hayat-ı iktisadiye-i ictimaiye kaide-i amel üzerine ibtina edilmek, vaz’ ve amel sayesinde hasıl olan emval bunları vücuda getirenlere münhasır tutulmak suretiyle sosyalizm usulünün tesisine vabeste bulunduğu... halde cemiyet işbu ahkam-ı esasiyeyi terk etmemekle beraber mekasidi tedricen ve bilcümle milel-i Osmaniye’nin vesayası fırkaların teavün ve ittihadı ile istimal ve ma haza usul-i cedideyi bir gûne tezelsülata uğramamak vücut-ı katiyesi dahi teslim ve tasdik eylediği cihetle Osmanlı Meclis-i Umumisi’nin birinci devre-i ictimaiyesine ait olmak üzere şimdilik elzem ve menafi-i hakikiye-i devlete ufak addeylediği mutalebât-ı atıyeyi dermeyan eder”²⁴¹ denilerek partinin sosyalist olduğu açıklanmıştır. Diğer yandan Enternasyonal üyesi olan Taşnakların yayın organı olarak bilinen Azadamard Gazetesi, 1912 yılında İttihat ve Terakki Fırkası’nın programını incelediği baş yazısında partinin Balkan Savaşları sonrasında “sol”a doğru kayan bir idare yapısına doğru ilerlediğini ancak partinin program tadilatını yapan komisyonda komisyon Emrullah Efendi, Agayef ve Babanzade

²³⁶ Aydoğan, E. (2003-2004). 41.

²³⁷ Aydoğan, E. (2003-2004). 45.

²³⁸ Akın K. (2015). 145.

²³⁹ 1884 yılında Van’da doğmuştur. Vanikyan, küçük Van anlamına gelmektedir. Hınçakların öğrenci gençlik örgütünün kurucusudur. Kıvılcım dergisini çıkartmıştır. 1915 yılında idam edilmiştir. Bkz. Teodik. (2010). 98.

²⁴⁰ Akın K. (2015). 196.

²⁴¹ Taşnaksutyun Fırkasının Programı, (4 Kasım 1908). *Tanin*, 1.

İsmail Hakkı Beylerin bulunmasının partide yine “sağ” ruh ve düşüncenin hakim olduğunu gösterdiğini kaydetmektedir. Bu durumu eleştiren gazete “Fırkaların şerait-i zindegisinden biri tekamül yani daima tashih-i nefis ve kemale doğru temayüldür. Halihazırda ise İttihat ve Terakki fırkasına en ziyade lazım olan bîtarafane tenkid-i nefis ve siyasi birtakım itikadaat-ı kadimeye suret-i kat’iyede veda etmektir”²⁴² diyerek İttihat ve Terakki’de “sağ” ruhun hakim olmasından hoşnut olmadığını göstermektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, sosyalizm konusunda İttihatçılar sosyalistlik olmamakla birlikte sosyalizme ve sosyalistlere düşmanlık içinde olmamışlardır. Ancak sosyalizmi benimsemedikleri gibi bu konuda temkinli olmuşlar, zaman zaman da sosyalizmi ülkenin gelişmesinde tehdit olarak değerlendirmişlerdir²⁴³.

Mebusan Meclisi’nde de bazı Ermeni mebuslar açıkça sosyalizm savunuculuğu yapmışlardır. Mesela Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes, Müsakkafat Vergisi Kanunu münasebetiyle yaptığı bir konuşmada sosyalizmin servetin bölüşülmesi gibi algılanmasına kaşı çıktığını; sosyalistliğin hiçbir zaman servetin bölüşülmesini savunmadığını; sosyalistlerin her zaman herkesin çalıştığı kadar kazanmasını savunduklarını iddia etmiştir²⁴⁴. Ona göre Osmanlı’da asırlar boyunca sosyalizmin esaslarına göre yönetilmiştir. Bu iddiasını da arazilerin millete, devlete ait olması ve kimsenin o arazilere sahip olamaması ile izah etmiştir²⁴⁵. Sosyalizmi ısrarla savunan bir başka mebus da Kırkor Zohrab’tır. Sendikalarla ilgili bir meclis görüşmesinde bazı mebusların sosyalizmle ilgili olumsuz ifadeler kullanmaları İstanbul Milletvekili Zohrab’ı rahatsız etmiştir. O ,”Evvelâ bir sosyalizm kelimesiyle bu heyeti muazzamayı bir ihafe, bir dehşet altında bulundurmak istediler. Halbuki bugün ben pek müteessirim ki bilhassa ulûmu şer’iye mütehassısı olan arkadaşlarımız sosyalizm kelimesini bir başka manada telakki ediyorlar. Ben temin edebilirim ki, indelhace isbat edebilirim ki, sosyalistlerin doktrinleri bizim ahkâmı şer’iyede tamamiyle mevcuttur. Her bir defasında da isbata muktedirim.. ”²⁴⁶ diyerek ilginç bir sosyalizm savunması yapmıştır. Burada dikkat çeken ifade sosyalizm ilkelerinin ahkâmı şeriyede bulunduğunu söylemesi olmuştur. Nitekim günümüzde de İslamiyet’in bazı hükümlerinin sosyalizmle benzeştiğine savunanlar olmaktadır²⁴⁷. Nitekim Zohrab

²⁴² İttihat ve Terakki Fırkasının Kongresi, (13 Eylül 1913). *Azadamard*, 1312, 1.

²⁴³ Tunaya, T.Z. (1989). *Türkiye’de Siyasi Partiler İttihat ve Terakki*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 3,323-324.

²⁴⁴ *MMZC*, 7 Nisan 1326, İ:76, C:11, 276.

²⁴⁵ *MMZC*, 7 Nisan 1326, İ:76, C:11, 277.

²⁴⁶ *MMZC*, 13 Mayıs 1325, İ:80, C:1, 691.

²⁴⁷ İslam ve Sol kavramlarının kullanımı hakkında detaylı bir çalışma yapan Abdülaziz Kıransal, İslam

konuşmasının devamında Almanya'nın da sosyalist olduğunu savunmuştur. Ona göre Almanya'nın işçiler için zorunlu sigorta uygulaması yapması, işçilerin bazı üretimleri için halktan vergi toplamasını ileri derece sosyalizm olarak görmektedir²⁴⁸. Bu görüşmede sosyalizmin askerlik ve vatan ile ilgili konularda sıkıntılı olduğuna dair itirazlara da Zohrab "Sosyalizm, militarizm (askerlik) aleyhinde değildir. Bir ordu olmasın, vatan muhafaza edilmesin, onun aleyhinde değildir"²⁴⁹ diyerek cevap vermiştir. Müterakki vergi konusunda yapılan bir tartışmada Cavit Bey de Kirkor Zohrab'ın sosyalizm üzerinden müterakki vergi talebine karşı çıkmış ve fertlerin servet konusunda eşitliği konusunu sosyalizmin bir takım hayalleri olarak nitelendirmiştir. Hatta servetlerin eşitliğinin mümkün olmadığını Zohrab'ın zekâsı üzerinden "İnsanlar arasında müsavat var mıdır ki, servetler arasında müsavat husule gelsin? Acaba fitrat herkesi Zöhrap Efendi gibi bir zeka ile yaratmış mıdır ve öyle yaratmış olsaydı, Zöhrap Efendinin zekasının bir kıymeti kalır mıydı? Zannedirim ki kalmazdı. Demek ki, fitraten mevcut olmayan bir müsavatı, fitratın insanlara bahşetmediği bir müsavatı vücuda getirmeye çalışmak muhal olan bir şeyle uğraşmak demektir"²⁵⁰ diyerek açıklamıştır. Bu tartışmada Menteşe Mebusu Halil Bey, Ermeni mebusların (Zohrab ve Vartkes) müterakki vergi taleplerini sosyalizmle ilişkilendirmiş ve bunu yanlış bulduğunu belirtmiştir. Ona göre Avrupa'da sosyalistler yıllardır bunu kabul ettirmek için uğraştıklarını başarılı olamadıklarını, Taşnaklara mensup iki mebusun bunu meclise kabul ettirmeleri halinde kendileri için büyük, ülke için korkunç bir başarı elde etmiş olacaklarını söylemiştir. Halil Bey'e göre ülkenin ihtiyacı olan sermayedir. Sermayeyi mahvedecek taleplerin kabul edilmemesi gerekir²⁵¹.

Genel olarak Ermenilerin sosyalizm yanlısı olduğu II. Meşrutiyet Dönemi'nde sosyalizme gerek olmadığını söyleyen tek örgütlü güç ise Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftarı Ermeni Fırkası (Ramgavar) olmuştur. Bu parti programında; Osmanlı Devleti'nin mevcut ekonomik yapısının sosyalizme ait gerekliliklerin tatbikine uygun bir zemine sahip olmadığını,

Sosyalizmi kavramının sistematik biçimde ilk kez 1945 yılında Faruk Bercavi tarafından kullanıldığını savunmaktadır. Yazar daha sonra İslam dünyasında Mustafa es-Sıbai, Emin el-Huli, Hasan Hanefi, Ali Şeraiti ve Türkiye'de Nurettin Topçu'nun İslam ve Sosyalizm değerlendirmeleri yaptığını belirtmiştir. (Bkz. Kıransal, A. (2014). "İslam-Sol Sentezinin Tarihsel Arka Planı". *Tezkire*, 50, 106-111.) Ancak örnekte de görüldüğü gibi İslam ve Sosyalizm meselesi Meşrutiyet döneminde de tartışılan bir konudur. Nitekim Osmanlı'da ilk sosyalizm tartışmaları başladığından itibaren bu ideolojinin İslamiyetle ilişkisi de tartışılmaya başlanmıştır. Hatta sosyalizme karşı olanlar bu kavramın İran Mazdekiliğini çağrıştırdığını, dine ve ahlaka aykırı olduğunu savunurken, sosyalizmin İslamiyet'e uygun olduğunu savunanlar da zekat kavramı üzerinden değerlendirmeler yapmışlardır.

²⁴⁸ MMZC, 13 Mayıs 1325, İ:80, C:3, 692.

²⁴⁹ MMZC, 13 Mayıs 1325, İ:80, C:3, 693

²⁵⁰ MMZC, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 272.

²⁵¹ MMZC, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 262.

demokrasinin Osmanlı halkı için yapılması gereken yenilikler için yeterli olduğunu²⁵² belirtmiştir. Ermeni Yazar Yervant Odyan ise, sosyalizm konusunda eleştirel bir yaklaşım izlemiştir. Yazar "Tzablvar'a Bir Sefer: Yoldaş B. Pañcuni'nin Sosyalist Mektupları" isimli 1913 yılında yayınlanan eserinde Ermeni devrimci partileri ve onların sosyalist ideolojileriyle alay etmiştir. Yazar, eserin kahramanı (Pañcuni) aracılığıyla bir Ermeni sosyalistin hayatını anlatarak propaganda, kapitalizm, proleterya, işçi sınıfı, sınıf savaşımları, grev, kilise düşmanlığı gibi kavramları yerli yersiz kullanarak Ermeniler, Kürtler, Yezidiler, Kızılbaşlar ve Lazlar arasında bir ittifak oluşturmak için başvurulmuş kardeşleştirme girişimlerinin de bir felâketle sonuçlanmasını²⁵³ anlatmıştır.

1.3.2. İktidarla ve Türk Partileriyle İlişkileri

II. Meşrutiyet Dönemi'nde iki Türk partisinin etkili olduğu görülmüştür. Bunlardan ilki Meşrutiyet'in tekrar ilan edilmesini sağlayan İttihat ve Terakki, diğeri ise Hürriyet ve İtilaf Fırkasıdır. Bu dönemde doğal olarak Ermenilerin en çok ilişkili oldukları yapı İttihat ve Terakki Partisi olmuştur.

1.3.2.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti

Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmet Reşit Bey, Diyarbakırlı İshak Sukuti, Bakülü Hüseyinzade Ali Bey tarafından 1889 yılında Meşrutiyet idaresinin tekrar kurulması amacıyla İttihad-ı Osmani adıyla kurulan gizli cemiyet İttihat ve Terakki'nin öncüsü olmuştur. İttihad-i Osmani örgütlenme konusunda, kurucularından İbrahim Temo'nun İtalya'da bulunduğu sırada temas ettiği Carbonari Teşkitanı örnek almıştır. Cemiyet üyeleri aynı Carbonari teşkilatında olduğu gibi isimleri ile değil kendilerine verilen numaralarla tanımlanmıştır²⁵⁴. Bu ilk defa 1895 yılında yaşanan Ermeni olayları sırasında adını duyurmuştur. İstanbul'da üç gün süren Müslüman-Ermeni çatışmaları ile ilgili olarak cemiyet hazırladığı bildirileri çeşitli yerlere asarak fikirlerini kamuoyuyla paylaşmıştır. Bildirilerde, Müslüman-Ermeni çatışmalarının sorumlusu olarak II. Abdülhamit ve idaresi

²⁵² Minassian, A. T. (2012). 87.

²⁵³ Minassian, A. T. (1995). "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü". *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 236-237.

²⁵⁴ Aslan, T. (2010). "II. Abdülhamit'in Jön Türk Siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Önlemler". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1). 105.

gösterilmiştir. Bu durum cemiyetin artık II. Abdülhamit'e karşı olduklarını gizlemeyeceklerini göstermiştir²⁵⁵.

Askeri öğrenciler arasında hızla yayılan cemiyet, II. Abdülhamit'i askeri bir darbe ile tahttan indirmek istemiş, ancak bu planın açığa çıkmasıyla cemiyete yönelik tutuklamalar başlamıştır. 1897 yılında, sürgünlerin “Şeref Vapuru” ismini verdikleri vapurla öğrenciler Trablusgarp ve Fizan'a sürülmüşler, fırsat bulan diğer cemiyet üyeleri de yurt dışına kaçmışlardır²⁵⁶. Yurtdışına çıkan cemiyet üyeleri Kahire, Paris ve Cenevre’de örgütlenmeye devam etmişlerdir. Paris’te Ahmet Rıza Bey, Prens Mehmet Ali Paşa, Gazeteci Suad Bey, Sami Paşazade Sezai, Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım gibi isimlerin öncülüğünde örgütlenmesini sürdüren cemiyet Meşveret adında birde gazete çıkararak propaganda faaliyetlerini de devam ettirmiştir. Cemiyetin Cenevre Şubesi ise, İshak Sukuti, Abdullah Cevdet, Mizancı Murat, Mithat Şükrü Bleda, Akil Muhtar ve Tunalı Hilmi Bey gibi isimlerden oluşmuştur. Bu isimler de Mizan ve Osmanlı gazeteleri aracılığıyla propagandaya devam etmişlerdir. Kahire’de Hoca Kadri tarafından kurulan şube ise etkili olamamıştır. Ayrıca İbrahim Temo öncülüğünde, Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk’ta da cemiyetin şubeleri açılmıştır²⁵⁷.

Avrupa’da, Jön Türkler olarak adlandırılan cemiyetin üyelerinin ideolojik olarak fikir birliğinde olmadıkları bilinmektedir. Cemiyeti bir arada tutan ortak payda Osmanlılık fikri ve Meşrutiyet’in tekrar tesis edilmesi düşüncesidir. Ancak bu fikirler cemiyeti bir arada tutmaya yetmemiştir. 1902 yılında Cemiyet, Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahattin arasındaki çekişmenin bir sonucunda bölünmüştür. Bölünmenin temel nedeni Meşrutiyet’in nasıl kurulacağı, ordunun ve yabancı devletlerin rolünün ne olacağı tartışmaları olmuştur. Prens Sabahattin ve taraftarları, gerçekleşmesi istenen ihtilalin ordu ve daha çok dış güçlerin müdahalesi ile gerçekleştirilmesini istemişler ve kongreye katılan Ermeni ve Rum temsilciler de, Prens Sabahattin’in düşüncesini desteklemişlerdir.

Ahmet Rıza Bey ve taraftarları ise hareketin hiç bir yabancı destek alınmadan gerçekleşmesini savunmuşlardır. Bu kongre sonucunda Prens Sabahattin cemiyetten

²⁵⁵ Ertan, T.F(ed.) (2011). *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 47.

²⁵⁶ Hanioglu, Ş.(1998). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul: İletişim Yayınları, 175.

²⁵⁷ Aydın, M., Aydın M.K (2011). *Türk İnkılabı Tarihi*. Ankara: Cantekin Matbaası, 54.

ayrılarak Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurmuş buna karşılık Ahmet Rıza Bey ve taraftarları ise cemiyetin adını Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti olarak değiştirmişlerdir.

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Avrupa'da faaliyetlerine devam etmiştir. Cemiyetin Osmanlı topraklarında etkili olması ise, 1907 yılında, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşmesi ile mümkün olmuştur²⁵⁸.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 1906 yılının eylül ayında Mehmet Tahir Bey, Naki Bey, Talat Bey, Ömer Naci Bey, İsmail Canbolat Bey, Edip Servet Bey ve Şükrü Bleda tarafından Selanik'te kurulmuştur. Meşrutiyet'in ilanını temel amaç olarak belirleyen cemiyet kısa sürede ordu içinde örgütlenmiştir²⁵⁹. Bu cemiyetin örgütlenmesi, Avrupa'daki Jön Türklerin de dikkatini çekmiştir. Nitekim kuruluşundan hemen sonra Paris'te bulunan Jön Türkler cemiyetle irtibata geçmişlerdir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son şeklini almasında 1907 yılında düzenlenen II. Jön Türk Kongresi'nin önemli bir etkisi vardır. II. Jön Türk Kongresi'ne Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti dışında kongreye, Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Ermeni Taşnaksutyun, Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi, Ahd-ı Osmani Mısır Cemiyeti temsilcileri ile Ermeniler ve Araplar tarafından yayınlanmakta olan bazı gazete ve dergilerin temsilcileri de katılmışlardır. Ortaya çıkan bütünleştirici ortam, tüm kadroların Ahmet Rıza Bey'in fikirleri etrafında birleşmelerini sağlamıştır. Yine aynı kongrede alınan kararlar doğrultusunda Makedonya'da faaliyet gösteren cemiyetler ile temasa geçilmesine karar verilmiştir ki, bu karar doğrultusunda 1907 senesinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşilmiştir. İki cemiyetin adı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak belirlenmiştir.

II. Jön Türk Kongresi'nde alınan kararlar ve kongre sonrasında ihtilalci kadroların İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde birleşmeleri, II. Abdülhamit'e yönelik gerçekleşecek olan muhalefetin sertleşmesine yol açmıştır²⁶⁰.

²⁵⁸ Lewis, B. (2015). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Arkadaş Yayınları, 199-200.; Durdu, M.B.(2003) "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri". *OTAM*, 14, 300.

²⁵⁹ Aslan, T. (2008). "İttihad-i Osmani'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne". *Bilgi*, 47, 103.

²⁶⁰ Akşin, S.(1996). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 62.; Eraslan C., Olgun, K. (2006). 58.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni, II. Jön Türk Kongresi'nde ifade edilen şekilde Meşrutiyet'in ilan edilmesi için harekete geçiren şartlar ise Reval Görüşmesi ile birlikte ortaya çıkmıştır. İngiltere ve Rusya, Reval'de bir araya gelerek Osmanlı Devleti'nin kaderi hakkında bir görüşme gerçekleştirmişler ve Osmanlı Devleti'nin paylaşılması fikri ortaya çıkmıştır. İttihat ve Terakki'ye mensup bazı askerler söz konusu şartların sorumlusu olarak gördükleri II. Abdülhamit'e karşı bir ayaklanma başlatmışlardır. Ortaya çıkan ayaklanma kısa süre içinde halktan da destek almıştır.

Makedonya bölgesinden Yıldız Sarayı'na çekilen telgraflarda II. Abdülhamit'ten tekrar Meşrutiyet idaresinin kurulması istenmiştir. Makedonya'da başlayan karışıklıkların İstanbul'a da ulaşmasından çekinen II. Abdülhamit de Meşrutiyet idaresini kabul etmiş ve 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edilmiştir²⁶¹. Dolayısıyla II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde doğrudan etkisi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu dönemde en önemli aktörü olmuştur.

Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki, Ermenilerden Meşrutiyet'ten önceki ayrılık düşüncelerinden uzaklaşmalarını ve Osmanlı vatandaşı olarak kalmalarını istemiştir. Ermenilerin en önemli iki temsilcisinden Taşnaksutyun bu talebe büyük ölçüde uyarken Hınçak genel olarak özerklik konusunda taleplerini sürdürmüştür²⁶². Bu durum II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler arasında en çok fikir ayrımının ve tartışmaların olduğu konunun İttihat ve Terakki ile ilişkiler olmasına neden olmuştur. Simon Zavaryan, birlikte yaşamak konusunda günün gereği olarak Türkler (İttihat ve Teraki) ve Ermenilerin (Taşnaksutyun) yakınlaşmasını sağlayacak, genel sorunları koordine edecek ortak bir yapının kurulması gerektiğini²⁶³ savunmuştur.

Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile İttihat ve Terakki ile Taşnaksutyun arasındaki ilişkiler gelişmiştir. 1909 Adana olaylarından sonra bile Taşnakların Rusyalı sözcüsü Aknuni²⁶⁴ yaptığı açıklamada: "Taşnakzaganların en önde gelen görevlerinden biri de, Osmanlı anayasa rejimini korumak, Osmanlı uluslarının birbirleriyle birleşmelerini sağlamak, İttihat

²⁶¹ Eraslan C., Olgun, K. (2006). 58,59 Akkuş, M.E., Akkuş, T., Kesiriklioğlu, F. (2004). 52.

²⁶² Kocabaş, S.(2014). " Ermeni Komitacıların Jön Türklerle İşbirliği". *Yeni Türkiye*, 60, 12.

²⁶³ Kaligian, D.M(2017). 38.

²⁶⁴ Gerçek adı Khaçadur Malumyan'dır. Azadamard Gazetesi'nde çalışmıştır. Petersburg'da Troşak (Bayrak) Gazetesinde Agnuni adıyla yazılar yazmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gelip Taşnakların resmi sözcülüğünü üstlenmiştir. 1912 yılında Amerika'ya gitmiş ve oradaki Ermenilerin durumlarını incelemiştir. Tekrar Türkiye'ye dönen Malumyan, Azadamard Gazetesinde çok sayıda imzasız başyazı yazmıştır. Malumyan 24 Nisan 1915'te sürgün edilmiş ve 5 Mayıs 1915'te Diyarbakır'da ölmüştür. Bkz. Teodik. (2010). 12.

ve Terakki Derneğiyle işbirliği yapmaktır”²⁶⁵ demiştir . Nitekim bu dönemde Taşnaklarla İttihatçılar arasında önemli bir anlaşma yapılmıştır²⁶⁶. Bu durum Hınçak ile Taşnak arasında gerginliklere neden olmuştur. Hınçak önderlerinden Sabah Gülyan bu durumu “Sorumlular” başlığıyla yayınladığı kitapçıkta eleştirmiştir. Gülyan’a göre İttihat ve Terakki Ermenilerin tek temsilcisi olarak Taşnak’ı görüyor, Taşnak da bu yönde hareket ediyordu ama aslında bu Türklerin Ermenileri bölmeyi amaçlayan Makyavelist²⁶⁷ bir yaklaşımın sonucudur. Taşnak da kendi dostları için bir kaç devlet memurluğu elde ettiği için bu durumu kabulleniyordu. Ona göre bu durum Ermenileri zarara uğratmıştır²⁶⁸. Hınçak Partisi’nin önde gelen isimlerinden olan Paramaz da, Sabah Gülyan’a yazdığı mektupta İttihat ve Terakki’ye güvenilmemesi gerektiğini söylemiştir. Paramaz’a göre Adana olayları henüz Kanun-ı Esasi’nin birinci celsesi tamamlanmadan vaatlerini yerine getirmeyen İttihat ve Terakki’nin bir organizasyonudur. Paramaz, Gülyan’a “Türk hükümetinin vaatlerine güvenmeyiniz” demiş ve bu ifadenin bir slogan ya da nefret patlaması olmadığını, bunun tarihi bir tecrübenin sonucunda söylendiğini ifade etmiştir²⁶⁹. 1909 Adana olaylarıyla ilgili 25 eylülde Ermeni Milli Meclisi’nde halka açık yapılan toplantıda İttihatçı olan Nişan Civanyan İttihat ve Terakki’nin olaylar karşısında duruşunu ve bu duruşun olayların doğu illerine yayılmasını önlediğini savunmuştur²⁷⁰. Ancak Civanyan’ın konuşması yuhalanarak kesilmiştir. Bu durum genel olarak meclis üyelerinin ve toplantıyı izleyen Ermenilerin İttihatçı Ermenilerle aynı düşüncede olmadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Hınçakları temsilen

²⁶⁵ Sonyel, S.R.(2014). *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 6.

²⁶⁶ 1909’da Taşnaksutyun Komitesi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında imzalanan anlaşmada;
1.Mezkur iki cemiyet meşrutiyeti takviye ve halkın terbiye-i fikriyesini en metin esaslar üzerine bina etmek için kuvva-i müttehidelileriyle ve hiçbir fedakarlığı esirgemeyerek çalışacaklardır.

2.Her türlü hareket-ı rtica’akârâne ihtimaline karşı müsaadat-ı kanuniye dairesinde azm-i kavi ve istikamet-i muayeneyle hareket edeceklerdir.

3.Vatan-ı mukaddes-i Osmani’yi taksim ve tefrikten masun bulundurmak, her iki cemiyetin hedef-i yeganesi olduğu cihetle Ermenilerin temayülât-ı istiklalkarane beslediklerine dair devr-i istibdattan mevrus ve efka-ı umumiyyede mevcut olan şaiyat-ı kâzibenin bilfiil izalesine çalışacaklardır.

4.Her iki cemiyet dahi vatan-ı umuminin terakki ve tealisine hadim olan ‘tevsî-i mezuniyet-i vilayat’ usulü hakkında hemfikir bulunuyorlar.

İttihat ve Terakki Cemiyetiyle Taşnaksutyun Komitesi 31 Mart vekayi’iyle, Adana fecayi’ini bir ders-i ikaz olmak üzere telakki ederek yukarıda zikrolunan nikat-ı esasiyenin kuvveden fiile çıkması için el ele vererek çalışmaya karar vermişlerdir. Maddeleri yer almıştır. İttihad-ı Anasır, (7 Eylül 1909). *Tanin*, 3.

²⁶⁷ Makyavelizm, İtalyan düşünür Machievelinin, dış ilişkiler konusunda devletin ya da devlet adamının, ülkesinin yararına olabilecek her eylem ve hareket tarzının meşru olduğunu, amacın aracı meşrulaştırdığını dile getiren bu konuda her türlü ahlâk ilkelerinin göz ardı edilebileceğini savunan görüşüdür. Zamanla sadece dış politikada değil bütün siyasi ilişkilerde amaca giden her yolu mübah gören anlayışlar için de kullanılır hale gelmiştir. Bkz. Kesgin, A. (2015). "Machiavelli ve Makyavelizm", *Beytülhikme Dergisi*, 5(1), 107-110.

²⁶⁸ Akın K. (2015). 143.

²⁶⁹ Akın K. (2015). 155.

²⁷⁰ Kevorkian, R.H.; Paboudjian P. B, (2012). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 34.

konuşan Hımayag Aramyants ise İttihatçılarla Abdülhamid yönetimi arasında bir devamlılık olduğunu savunmuş, fark olarak İttihatçıların gerçek yüzlerini ustalıkla gizlediklerini savunmuştur. Taşnaklar adına konuşan Harutyan Şahrikyan ise bir durum değerlendirmesi yaparak Mebusan Meclisi'ndeki Ermenilerin "Türk yetkilileri açıkça suçlayan kamuoyuna yönelik her demece karşı olduklarını; böylelikle hükümetin çalışmalarını Ermenilerin arzu ettiği doğrultuda rahatça yürütebilme fırsatı bulacağına inandıklarını"²⁷¹ söylemiştir. Bu ifadeler meclisteki Ermenilerin müspet konuşmalarının da samimiyetinin sorgulanmasını gerektirmektedir. Bütün bu ifadeler birlikte değerlendirildiğinde Ermenilerin kamuoyuna yönelik sert açıklamalar yapmamaları planlı bir sürecin sonucu olarak görülmektedir.

Bu dönemde yazar İstepan Karayan da, İttihat ve Terakki'ye getirilen eleştirilere karşı İttihat ve Terakki'yi savunmuştur. Yazar "Cemiyetin ittihat-ı anasır düsturunu meydana atmaktan maksadı anasır-ı Osmaniye'yi Türklük potasında izabe etmektir" diyen bedhahana cemiyetin neşrettiği programın kıraatini tavsiyeden ziyade belîğ ve mülzem bir cevap verilemez. Şu veya bu unsurun potasında izabe hususunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düşündüğü, hem pek derin düşündüğü bir mesele varsa, o da Türk unsurunun izabe edilmemesidir"²⁷² diyerek, İttihat ve Terakki'nin asimilasyon politikası uyguladığı iddialarını reddetmektedir. Ayrıca İstepan Karayan, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gaye-i maksadı devletin selameti ve ittihat-ı anasır husulü değil, kendi erkan ve mensuplarını devletin en büyük makamlarına ikame etmektir"²⁷³ iddiasına yazar, İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet'i ilan ederek mukaddes bir görev ifa ettiğini ve sayılan memurların partinin programını uyguladıklarını ifade ederek karşı çıkmıştır. Yazar bunu ifade ederek memurların kendi çıkarları için değil meşrutiyet için çalıştıklarını savunmuştur. Ayrıca yazar, "İttihat ve Terakki Cemiyeti erkanı ve mensubîni tarik-i ilmiye ricali dahi dahil olmak üzere dinsiz ve farmasondurlar. Ve programları ümmet-i Muhammediye'yi dinsizliğe sevk etmektir. Binaenaleyh bu cemiyetin vücudu vacibü'l-izale'dir"²⁷⁴ iddiasına da "İttihat ve Terakki Cemiyeti ne dahili bedhahanın iddia ettiği gibi maazallah ehli İslam'ı dinsizliğe sevk eder ve ne dahi harici bedhahanın dermeyeran ettiği gibi yüz milyonlarca ahali-i müslimeyi mensup oldukları düvel-i ecnebiyeye karşı isyana tahrik eder."²⁷⁵ diyerek karşı çıkmıştır.

²⁷¹ Kevorkian, R.H.; Paboudjian P. B, (2012). 34.

²⁷² Karayan, İ. (1330). 38.

²⁷³ Karayan, İ. (1330). 41.

²⁷⁴ Karayan, İ. (1330). 41-42.

²⁷⁵ Karayan, İ. (1330). 42-43.

Ermenilerin İttihat ve Terakki Partisi ile ilişkileri 1910 yılından itibaren bozulmaya başlamıştır. İlk olarak Taşnaksütyun'a bağlı yayın organlarında İttihat ve Terakki'nin eleştirilmesiyle başlayan süreç Taşnakların Ruslarla ilişki kurması üzerine daha da bozulmuş ve 18 Temmuz 1912'de Taşnaksütyun Batı Bürosu "Bağımsız bir parti olarak, başka hiçbir partiye bağlı olmadıkların" açıklamışlar; iktidara "güvensizliği önleme, vergileri indirme, İslamcılıktan ve Türkçülükten vazgeçme, anayasal özgürlükleri güvence altına alma"²⁷⁶ çağrısı yaparak İttihat ve Terakki ile ilişkilerini bitirmişlerdir. Aynı dönemde 1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki'nin başarısı Hınçakçı Nor Aşgar Gazetesi'nde değerlendirilmiştir. Hınçak bu seçimlerde İttihat ve Terakki'nin başarısını yapay ve görünürde olarak değerlendirmiştir. Hınçak'a göre Osmanlı halkları İttihat ve Terakki'ye karşıdır. Halkın İttihat ve Terakki'ye karşı olmasının nedeni bütün halkların geleceğini ortadan kaldırmak ve onları Türkleştirmek istemesi nedeniyle. İttihat ve Terakki, hükümet olmanın avantajlarını kullanarak seçimleri kazanmıştır²⁷⁷.

1908-1910 yılları arasında İttihat ve Terakki ile Taşnakların iyi ilişkileri neticesinde Ermeniler arasında bu konuda başlayan fikir ayrılıkları, 1912 yılında İttihat ve Terakki ile Taşnakların ayrılması ile sona ermiştir.

1.3.2.2 Hürriyet ve İtilaf Partisi

Meşrutiyet'in ilanından sonra güç merkezi İttihat ve Terakki Fırkası olmuştur. Bu durum İttihat ve Terakki'nin dışında kalan kadrolar için olduğu kadar, cemiyetin içinde olan ancak yeteri kadar söz sahibi olamayanlar için de rahatsızlık kaynağı olmuştur. Söz konusu durumdan rahatsız olanlar, partinin ve memleketin dar bir kadro tarafından ve keyfiyetle idare edildiğinden şikâyet ederek İttihat ve Terakki'den istifa etmeye başlamışlardır. Öte yandan, parti içindeki azınlıklar da ayrılıkçı hareketlerin etkisi altına girerek İttihat ve Terakki'den ayrılmışlardır. İstifalar karşısında İttihat ve Terakki'nin tutumu ise yapıcı olmamış, muhalif kadrolara karşı politikaları sertleşmiştir. Bu dönemde, İttihat ve Terakki muhalifi bazı aydın ve gazetecilerin öldürülmesi, parti yöneticilerinin suçlanmasına neden olmuş ve 1911 yılının ortalarından itibaren kamuoyunda yeni bir partinin kurulacağı yönünde haberler çıkmaya başlamıştır²⁷⁸.

²⁷⁶ Avagyan, A., Minassian, G.F. (2015). *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul:Aras Yayıncılık, 189.

²⁷⁷ Akın K. (2015). 162.

²⁷⁸ Birinci, A.(1998). "Hürriyet ve İtilaf Fırkası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM,

Türk siyasi hayatının ilk ciddi muhalefet partisi olarak kabul edilen Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 21 Kasım 1911 tarihinde kurulmuştur. Partinin kurucuları; Emekli Miralay Sadık, Dersim Mebusu Lütfi Fikri, Sinop Mebusu Rıza Nur, Şam Mebusu Şükrü El Aseli, Gümülcine Mebusu İsmail, Edirne Mebusu Rıza Tefik, Ankara Mebusu Mahir Sait, Priştine Mebusu Volsetrinli Hasan, Aydın Mebusu İsmail Sıtkı, Kemal Mithat, Hüseyin Siret, Tahir Hayrettin, Müşir Fuat Paşa Meclis-i Ayan üyelerinden Damat Ferit ve Süleyman Paşa'dan oluşmaktadır²⁷⁹.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ideolojisi incelendiğinde, yapının tek bir ideolojiye sahip olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte fırka mensuplarının üzerinde tartışmasız olarak anlaşabildikleri temel husus İttihat ve Terakki idaresine son vermek olmuştur. İttihat ve Terakki Fırkası ise, kadrolarında yer alan çok farklı eğilimlere sahip isimlerin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na geçmesi ile birlikte, milli bir çizgide hareket etme ve Türkçülük fikrini, dönemin bir zarureti olarak devlet politikası haline getirme imkânı bulmuştur.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın programında “Osmanlılık, Âdem-i Merkeziyetçilik, Meşrutiyetçilik ve Liberal Ekonomi” ilkeleri bulunmuştur. Bu durum Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğe kayan politikalarının karşısında olduğunu göstermektedir. Liberalizm konusunda ise, Âdem-i Merkeziyetçilik, eski Ahrar Fırkası mensupları tarafından anti-İttihatçılığın bir ideolojisi olarak yeni partiye taşınmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İttihat ve Terakki ile enternasyonalist ve sosyalist hareketlere karşı oluşları ve ekonomik alanda benzer düşünceleri de bulunmaktadır²⁸⁰.

Kısa süre içinde, Meclis-i Mebusan içindeki muhalif partilerden Mutedil Hürriyetpervan ile Ahali Fırkaları ve Hizb-i Müstakil grubu yeni partiye katılma kararı almışlardır. Ayrıca, Ermeni, Rum, Bulgar, Arnavut ve Arap mebusların büyük bir bölümü de bu partiye dâhil olmuşlardır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, muhalefet cephesindeki yerini güçlendirirken, tüm muhalif kadrolar için bir çekim merkezi olma özelliğini de sürdürmüştür. Nitekim 2-9 Haziran 1912

18, 507- 508.

²⁷⁹ Okur, M.(1999). “II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Partileri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11, 236.

²⁸⁰ Tunaya, T.Z. (1998). *Türkiye’de Siyasi Partiler (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918)*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1, 268-269.

tarihleri arasında gerçekleştirilen ve partinin bilinen tek kongresi olan toplantıda özellikle İttihat ve Terakki Fırkası'na muhalif olan Rum ve Ermenileri memnun edecek değişikliklere gidilmiştir. Söz konusu değişikliklerin Rum ve Ermeni grupları ile parti idarecileri arasında yapılan bir anlaşmaya uygun şekilde gerçekleştirildikleri bilinmektedir²⁸¹.

1912 Kongresi'nde azınlıklar ile ilgili bir takım düzenlemeler yapılmış olmakla birlikte, fırka içinde bu konuda bir görüş ayrılığı olduğu da bilinmektedir. Nitekim fırka içinde özellikle gençlerden oluşan bir grup, azınlıklara yeni bir takım haklar verilmesinin devletin bütünlüğüne zarar vereceği görüşünde olmuşlardır²⁸².

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ilk seçim imtihanı ise, 1911 yılında, Haricîye Nazırı Rıfat Paşa'nın Londra'ya tayini ile boşalmış olan İstanbul mebusluğu için yapılan İstanbul seçimleri olmuştur. Parti, kuruluşundan sadece 20 gün sonra giriştiği bu ilk sınavında Tahir Hayrettin Bey'i aday göstermiş ve seçim propagandasını da İttihat ve Terakki karşıtlığı ekseninde gerçekleştirmiştir. Partinin, İttihat ve Terakki karşıtı olarak yürüttüğü propaganda faaliyetleri olumlu sonuç vermiş, Hürriyet ve İtilaf Fırkası seçimleri bir oy farkla da olsa kazanmıştır. Bu durum, İttihat ve Terakki'nin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı ciddi bir rakip olarak görmesine ve sert tedbirler almasında yol açmıştır²⁸³.

İttihat ve Terakki'nin 1911 seçimlerinin kaybı karşısında aldığı ilk tedbir, Anayasa'nın 35. Maddesi çerçevesinde Meclis-i Mebusan'ın feshi ve seçimlerin yenilenmesi şeklinde olmuştur. 1912 yılında gerçekleştirilen genel seçimlere İttihat Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası katılmıştır. İttihat ve Terakki, kendisine karşı bir tehdit olarak gördüğü Hürriyet ve İtilaf Fırkasına hazırlanma imkânı vermeden seçimleri gerçekleştirmeyi başarmış, ayrıca seçim esnasında hükümeti kontrol ediyor oluşundan istifade ederek kendi lehine seçimlerin sonucunu etkileyecek bir takım uygulamalara girişmiştir. Bu yönü ile "Sopalı Seçimler" olarak nitelendirilen 1912 seçimlerinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın hiçbir varlık gösteremediği görülmektedir. Seçim sonuçlarına göre, İttihat ve Terakki Partisi, meclisteki 270 mebusun 264'ünü kazanmıştır.

İttihat ve Terakki'nin 1912 seçimlerinde elde ettiği üstünlük çok uzun sürmemiştir. Trablusgarp Savaşı ile başlayan siyasi bunalım, Balkanlar'daki azınlıkların isyanı ile birlikte

²⁸¹ Alkan, M.Ö. (1994) "Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İlk Program ve Nizamnamesi". *Toplumsal Tarih*, 2, 49.

²⁸² Birinci, A.(1998).507- 508.

²⁸³ Okur, M.(1999).236.

İttihat ve Terakki'yi zor duruma düşürmüştür. Arnavutluk'ta baş gösteren ayaklanmayı bastırmak üzere bölgeye gönderen subaylar “Halaskar Zabitan” adında bir grup kurarak, İstanbul'daki taraftarlarının da destekleriyle hükümete bir muhtıra vermişlerdir. Halaskar Zabitan grubu söz konusu muhtıra ile Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasını ve Kamil Paşa başkanlığında yeni bir hükümetin kurulmasını istemişlerdir. İsteklerinin kabul edilmemesi halinde ise askeri müdahale gerçekleştirecekleri tehdidinde bulunmuşlardır. Muhtıra, hükümeti tedirgin etmiş ve Yakup Şevki Paşa, sadrazamlıktan istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu istifa da istikrarı sağlamamış, Halaskar Zabitan grubuna rağmen Sait Paşa hükümet kurarak Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu almış; fakat bu hükümetin ömrü de sadece bir gün sürmüştür.

Halaskar Zabitan grubunun sebep olduğu hükümet krizi, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın iş başına gelmesi ile çözülmüştür. Öte yandan, Mebusan Meclisi memleketin içinde bulunduğu savaş şartları ve iç karışıklıkların bir sonucu olarak kapatılmıştır. Bu haliyle 1912 seçimleri ile meclisin tek hâkimi konumuna gelen İttihat ve Terakki, devre dışı bırakılmış, seçimlerde hiçbir varlık gösteremeyen Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise en azından zihniyet olarak iktidara sahip olmuştur.

Balkan Savaşları sırasında da, İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki çekişme, ordu içinde etkili olmuştur. Bu siyasi çekişmelerin etkisi ile Osmanlı Devleti, Batılı muhataplarının tedirgin beklentilerinin aksine, ordusu dahi bulunmayan ve çeteler marifeti ile savaştan Balkan devletçiklerine mağlup olmuştur. Savaşın sonunda Gazi Muhtar Paşa, sadaret makamından istifa etmiş; yerine Hürriyet ve İtilafçıların doğrudan desteklediği Kamil Paşa sadrazam olmuştur. Ardından da, Kamil Paşa Hükümeti Balkan Savaşı'nın bir sonucu olarak muhatapları ile Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan tamamen çıkarılmasını içeren barış şartlarını görüşmeye başlamıştır.

Kamil Paşa hükümetinin gerçekleştirdiği barış görüşmeleri İttihat ve Terakki mensuplarının tepkisini çekmiştir. Nitekim İttihatçılar, Balkan Savaşı'nın kaybedilmesinin öfkesiyle, 23 Ocak 1913 tarihinde Bab-ı Ali Baskını'nı gerçekleştirmişlerdir. Baskın esnasında, Harbiye Nazırı Nazım Paşa ile Halaskar Zabitan grubundan Arnavut Nafiz ve yaver Kıbrıslı Tevfik vurularak öldürülmüşlerdir. Böylece İttihat ve Terakki tekrar idareye hâkim bir konuma gelmiştir.

Bab-1 Ali Baskını, muhalif çevrelerin iç karışıklık çıkarmak üzere çeşitli eylemler gerçekleştirmelerine sebep olmuştur. 11 Haziran 1913 tarihinde Sadrazam Mahmut Şevki Paşa muhalifler tarafından katledilmiştir. Bu suikast İttihatçılara, muhalefete karşı harekete geçmek için bir fırsat sunmuştur. Nitekim hükümetin harekete geçmesi ile birlikte, suikast ile ilgileri olduğu düşünülen Hürriyet ve İtilafçı isimler sürgüne gönderilmişlerdir²⁸⁴.

İttihat ve Terakki Partisi, muhalifleri tasfiye ettikten sonra ülke yeni bir seçim sürecine girmiştir. 1914 yılında gerçekleştirilen genel seçimlere sadece İttihat ve Terakki Partisi katılmıştır²⁸⁵. Hürriyet ve İtilaf Fırkası bu seçimlere katılamamış, siyasi faaliyetleri engellenmiştir. Bununla birlikte partinin kapatılmadığı bilinmektedir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası bu dönemde siyasi anlamda bir sessizliğe bürünmek zorunda kalmıştır²⁸⁶.

Bu dönemde Ermeniler zaman zaman Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile işbirliği yapmışlar, adem-i merkeziyet gibi konularda hem fikir olmuşlar, ancak İttihat ve Terakki'nin iktidar olması ve gündemi belirlemesi nedeniyle bu parti Ermenilerin genel düşünce hayatında önemli yer edinememiştir.

1.3.3. Osmanlı Dış Politikası

1.3.3.1. Şark Meselesi ve Avrupa Devletlerinin Ermeni Politikaları

19. yüzyılda Ermeniler Osmanlı dış politikasında önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Fransa ve Rusya ile ilişkilerinde Ermenilerin önemli bir yeri olmuştur. Bu durum daha çok "Şark Meselesi" dahilinde Osmanlı dış politikasında etkili olmuştur. Şark Meselesi ilk kez resmi olarak 1815 Viyana Kongresi'nde dile getirilmiştir²⁸⁷. Avrupa devletlerinin ve halklarının durumunun görüşülmesi hakkında toplanan kongrede konu dışına çıkmış; Osmanlı Devleti'nin durumu daha çok gündem olmuş ve Şark Meselesi,

²⁸⁴ Olgun K. (2014). 5

²⁸⁵ Saygı, S.K.(2014). *Meclis-i Mebusan'da İzmir Mebusları 1908-1918*. Yayınlanmamış Doktora Tezi Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 60- 61.

²⁸⁶ Okur, M.(1999). 236.

²⁸⁷ Şark Meselesinin tam olarak ne zaman başladığı tartışmalı bir konudur. Sorel gibi Türklerin Avrupa'ya ayak basması ile şark meselesinin ortaya çıktığını savunanlar olduğu gibi Derbiyo gibi İslam dininin doğuşuyla birlikte şark meselesinin başladığını ifade edenler de olmuştur. Genel olarak "Şark Meselesi", Avrupalı düşünürlerin ve devletlerin meseleye özel bakışları Yusuf Akçura tarafından detaylı incelenmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için Bkz. Gündoğdu, A. (2010). *Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul: IQ Yayıncılık, 79-84

Osmanlı Devleti'ndeki gayr-i Müslim tebaanın himayesi için kullanılmıştır²⁸⁸. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kesin olarak bakan Avrupalıların gözünde Şark Meselesi, Osmanlı mirasının paylaşılması anlamına gelmeye başlamıştır. Ancak bu paylaşmanın nasıl olacağı konusunda anlaşma sağlanamamış; bu da Osmanlı Devleti'nin ömrünün uzamasına vesile olmuştur²⁸⁹.

Şark Meselesi, bütün Avrupa'nın genel meselesi olduğu gibi tek tek dönemin büyük devletlerinin de özel meselesi olmuştur. Fransa'nın Şark Meselesi ile bağlantılı Ermeni ilişkisi İngiltere ve Rusya'nın ilgisinden daha önceki bir zamanda başlamıştır denilebilir. Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi De Breves 1604'te kapitülasyonların yenilenmesinden sonra Fransa'ya dönmüş ve "Osmanlı Devleti'ni Yıkıp Yok Etmenin Emin Çareleri" adıyla bir rapor hazırlamıştır. Breves, bu raporunda Hristiyan Arnavutları, Rumları, Eflak ve Boğdan ahalisini isyan ettirmekten; devşirmelere aslında Hristiyan olduklarını hatırlatmaktan; Mısır'daki Kiptileri, Lübnan'daki Marunileri ve Anadolu'daki Rum, Gürcü ve Ermenileri ayaklandırmaktan bahsetmiştir. Kapitülasyonların yenilenmesi ile Fransa'nın Katolikler üzerinde söz sahibi olması, Katolik misyonerlerin Fransa'nın her türlü himayesini kazanacakları vaadiyle Ermenileri Katolikliğe davet etmelerini kolaylaştırmıştır. Misyonerlerin faaliyetleri sonucunda 18. Yüzyılda birçok Ermeni Katolikliğe geçmiştir. Rusya ve İngiltere'nin de Ermenilere ilgi göstermesi üzerine Fransa, Ermenilerle daha çok ilgilenmeye başlamış ve 1810 yılında Paris Doğu Dilleri Okulu'nda bir Ermenice Kürsü ihdas edilmiştir²⁹⁰. Fransa, başta büyükelçileri ve misyonerleri olmak üzere basın yayın yoluyla Ermenileri etkisi altında tutmaya çalışmıştır.

Rusya'nın jeopolitik konumunu güçlendirmek amacıyla batıda ve güneyde genişleme ya da buralarda önünde bulunan devletleri etkisi altına alma isteği; Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın doğal hedefi haline getirmiştir. Dolayısıyla Rusya'nın Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan ırki ve dini yakınlığı bulunan toplumlarla kendi lehine ilişkiler kurması; Ermenilerin, Rusya-Osmanlı ilişkilerinin bir nesnesi haline gelmelerine neden olmuştur. Rusya, nihai hedefleri doğrultusunda Ermeniler arasında Ortodoksluğun yayılmasına gayret etmiş, bu yönde

²⁸⁸ Turan, M. (2014). 5.

²⁸⁹ Örneğin, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki amaçlarından rahatsızlık duyan İngiltere ve Fransa Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni desteklemişler; 1856 Paris Antlaşması'nda Osmanlı toprak bütünlüğünü garanti etmişlerdir. Bkz. İltis, E. (1995). "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, 158.

²⁹⁰ Kılıç, D. (2001). "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri, *Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II)*. 38, 137.

Ermeni milli kimliğinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Rusya'nın Ermenilerden yararlanma düşüncesi 17. Yüzyılda I.Petro zamanında başlamıştır. Doğu ticaretinde Ermenilerden yararlanmayı düşünen Çar I.Petro, Ermenileri Rusya'ya yerleşmeye davet etmiş; kendilerine dini ve dünyevi her türlü imtiyazı vermeye hazır olduğunu bildirmiştir. 18.yüzyılın sonlarında II.Katerina'nın cesaretlendirmesi ile Ermeniler bağımsız bir Ararat Krallığı kurma hayaline kapılmışlardır. Bu konudaki en önemli gelişme 1816 Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nün kurulması olmuştur²⁹¹. Ermeni milli bilincinin oluşmasında bu okulun önemli rolü vardır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar Ermenilerin yardımını alarak Kars ve Erzurum gibi şehirleri ele geçirmişlerdir. Ermenilerin Ruslarla işbirliği 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da tekrarlanmış; bir çok Ermeni Rus Ordusu'nda subay olarak görev yapmıştır. Nitekim bu savaş sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesinde Ermenilerden de bahsedilmiştir.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'yle ilişkilerinde Rusya'nın belirleyici rolü ve bu devletin Ermenilere olan ilgisi, İngiltere'nin de konuya kayıtsız kalmamasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde Katoliklerin Fransız, Ortodoksların Rus etkisine girmesi karşısında İngiltere Protestanlık üzerinde yoğunlaşmış ve 1850 yılında Ermeni Protestan milletinin tanınması ile İngiltere, Fransa ve Rusya karşısında hem bir denge unsuru hem de ilerleyen süreçte çıkarları için aracı bir toplum oluşturmuştur. Ayrıca 19. Yüzyılın başlarında İngiltere'ye yerleşmiş olan Ermeniler İngiltere'de üretilen pamuklu kumaşları İran ve Orta Asya'ya pazarlıyorlardı. İngiltere, pazarı genişletmek ve stokları eritmek amacıyla Doğu Anadolu'da bulunan Ermeni tüccarları sermaye ve kredi yoluyla desteklemiştir. Bu da İngiltere'nin Doğu Anadolu'da kendi lehine bağımsız/yarı bağımsız bir Ermeni devletinin varlığına ılımlı bakmasına neden olmuştur²⁹². Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın Şark Meselesi'ni kendi çıkarları doğrultusunda çözmeye çalışması İngiltere'yi hayli rahatsız etmiştir. Bu dönemde Ermeni Patriği Nerses, başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlere bağımsız bir Ermenistan kurulması düşüncesi ve dileklerini iletmiştir. İngiltere'nin baskısı ile toplanan Berlin Kongresi'nde diğer devletlerin Ermenilerin bağımsızlık fikrine sıcak baktıkları görülmüştür. Ancak İngiltere bu fikre sıcak bakmayarak yalnızca Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesinin Berlin Antlaşması'nda 61. Madde olarak yer almasını sağlamıştır. Dolayısıyla

²⁹¹ Sarııay, Y. (2018). "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)". *Gazi Akademik Bakış*, 1(2) 69-72.

²⁹² İıter, E. (1995). "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, 162.

İngiltere, bağımsız bir Ermenistan kurulmasını önlemiş; Ermeni meselesini çözmeden meselenin çözüm adresi olarak kalmayı tercih etmiştir.

Görüldüğü gibi 20. Yüzyıla ve I. Dünya Savaşı'na yaklaşırken Osmanlı Devletiyle ve Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu coğrafyada birbirleriyle mücadele eden devletler, çıkarları doğrultusunda kullanabilecekleri unsurlar arasında Ermenileri de değerlendirmişlerdir. Ancak Ermenilerin, kısa sürede bağımsızlıklarını ilan eden diğer unsurlardan farklı olarak herhangi bir yerleşim yerinde (ya da geniş bir coğrafyada) çoğunluğu oluşturmamaları; daha dağınık halde bulunmaları doğrudan koparılmak yerine oyalanarak kullanılmalarına neden olmuştur.

1.3.3.2. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Dış Politikası

Meşrutiyet'in ilk yıllarında Ermeniler dış politika konusunda Osmanlı Devleti'nin resmi politikalarını destekledikleri, Avrupa'ya karşı eleştirilerde bulundukları görülmektedir. Mesela; Tanin Gazetesi'nin bildirdiğine göre Manzume-i Efkar Gazetesi, Berlin Antlaşması'nı eleştirerek antlaşmanın Ermenilerin yaşadığı bölgelerde herhangi bir ıslahat yapılmasına katkı sağlamadığını ve sağlamayacağını, bu antlaşmanın Türkiye için bir tehdit olduğunu ve Avrupalıların Türkiye'den bir şeyler koparmak istediklerinde bu anlaşmayı kullandıklarını, dolayısıyla antlaşmanın Türkiye'nin zararına ve Avrupanın yararına olduğunu savunmuştur. Gazete çok keskin ifadelerle "Avrupa hiçbir zaman Türkiye'nin samimi dostu olamaz. Türkiye, Avrupa'dan hiçbir şeyi ümit etmemeli. Her şeyi kendinden, kendi kavminden beklemelidir. Eğer Hükümet-i Osmaniye bu maddenin Berlin Muahedenâmesine idhalini icap eden esbab-ı menhuseyi izale ederse aynı zamanda bu silahı da Avrupa'nın elinden çekip almış olacaktır. O zaman Osmanlı İmparatorluğu'nu teşkil eden anasır arasında hakiki bir uhuvvet ve müsavat hükümferma olacaktır" diyerek Ermenilere de Berlin Antlaşmasının 61. maddesini unutarak Türklerle müşterek çalışmalarını tavsiye etmiştir²⁹³. Ermenilerin dış politikaya bakışlarını yansıtmaları bakımından önemli bir yazı da Necatı Millet²⁹⁴ isimli Ermeni gazetesinde yayınlanmıştır. "Biz ve Avrupa" başlığında yazılan yazıda "Kamil Paşa"²⁹⁵ hazretlerinin siyasiyun-ı Osmaniye meyanında en parlak ve

²⁹³ Ermeni Matbuatı, (10 Ekim 1908). *Tanin*, 2.

²⁹⁴ 1908-1909 yıllarında İstanbul'da Asadur Madteosyan (Matosyan) tarafından çıkarılmış haftalık gazetedir. "Necat-ı Millet : Osmanlı vatanımızın menâfi-i mukaddese-i siyasiye, iktisadiye ve maliyesini müdâfi, nısfı Türkçe ve nısfı Ermenice haftalık neşrolunur gazetedir" alt başlığı ile yayınlanmıştır. Bkz. Mildanoğlu, Z. (2014). 104.

²⁹⁵ 1908-1909 ve 1912-1913 yıllarında sadrazamlık yapmıştır. İngilizlere yakınlığı ile bilinmiştir. Bkz.

âli bir mevki ihraz etmiş bulunduğuna kani olduğumuz derecede hüsnüniyet ve istikametinden dahi emin bulunuyoruz. Lakin Devlet-i Aliye gibi koca bir imparatorluğun harici ve dahili politikasını idare etmek pek kolay bir şey addolunmamak icap eder...”²⁹⁶ denilerek Keşof ve Şimendifer Hadisatı’nda hükümetin başarılı olamadığı ifade edilmiştir. Aynı yazıda “Devlet-i Aliyye’nin bu her iki meselede esas itibariyle son derece haklı olduğunu kimse inkar edemez.” Denilerek bu meselelerde Osmanlı Devleti’nin haklı olduğu gazete tarafından savunulmuştur. Özellikle Meşrutiyet’in ilanının Osmanlı Devleti’ne harici müdahaleyi engellediği yazının devamında “Lakin memalik-i Osmaniye’de Kanun-ı Esasi’nin ilan edilmiş olmasından asla hoşlanmaz ecnebi hükümetler mi eksik? “Berlin” kabinesi Türkiye’deki imtiyazat-ı iktisadiyesini devr-i istibdad sayesinde istihsal etmedi mi? Viyana diplomatları Kanun-ı Esasi’nin ilanından sonra hala Selanik’e göz dikebilirler mi? “Romanof”lar sülalesi²⁹⁷ artık “Koca Petro”nun vasiyetnamesini tatbik edebilmek hülyasında bulunabilir mi?” denilerek açıklanmıştır. Dolayısıyla gazete Meşrutiyet’in ilan edilmesinin Osmanlı Devleti’ne yönelecek bir çok dış müdahaleyi engellediğini savunmuştur. Bu durum bir Ermeni gazetesi olan Necatı Millet’in Türk dış politikasında gayet devletçi bir tutum izlediğini göstermektedir.

İstefan Karayan da, Meşrutiyet’in ilan edilmesinden sonra yaşanan gelişmeleri; Avusturya’nın Bosna-Hersek’i ilhak etmesini, Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesini, Girit’in Yunanistan’a ilhak edinmek istenilmesini, İtalya’nın Trablusgarp’ı ilhak etmek istemesini Meşrutiyet’in ilan edilmesinden Avrupa devletlerinin korkmuş olmasına bağlamaktadır²⁹⁸. Çünkü yazara göre Meşrutiyet’in ilan edilmesi Osmanlı Devleti’nin geleceğinin parlak olduğunu göstermiştir. Nitekim İstefan Karayan geçmiş değerlendirmesi de yapmıştır. Ona göre 1877-78 Osmanlı Rus harbinin çıkmasında Abdülhamit’in tutumu etkili olmuştur. Yazara göre Abdulhamit Kanun-ı Esasi’nin uygulanması konusunda ciddiyetini ve bu kanunları tatbik edeceği hususunda ne tebasını ne de Avrupa’yı temin edememiştir. Eğer Abdülhamit bu konuda Avrupa’yı temin etseydi bu savaşın önüne geçilebileceği siyaset erbabı tarafından bilinmektedir²⁹⁹. Yine yazara göre Rusya ile savaş önlenseydi I. Meşrutiyet devam edecekti. Böylece ülkenin yetiştirdiği devlet adamları çeşitli

Demiryürek, M. (2006). "Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa Hakkında Bazı Notlar ve Kamil Paşa'nın Terekesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25 (40), 59-105.

²⁹⁶ Biz ve Avrupa, (7 Ekim 1908). *Necatı Millet (Musavver Necat)*. 7.

²⁹⁷ 1613-1917 yıllarında Rusya'yı yöneten hanedandır.

²⁹⁸ Karayan, İ. (1330). 50.

²⁹⁹ Karayan, İ. (1330). 8.

takibatlara maruz kalmak yerine yeni devlet adamları yetişecekti. Böylece hafiyelik ve jurnalcılık yerine irfan ve ahlak medeniyetin istediği noktaya gelecekti³⁰⁰. Yazar esefle Rusya ile savaşın engellenmediğinden belki de engellenmek istenmediğinden bahsetmektedir. Yazara göre Abdulhamit "Meclis-i Mebusanı bir daha toplamamak ve millet-i Osmaniye'nin en vatanperver erkan-ı mülkiye ve askeriyesini bir bir mahv ü perişan etmek için"³⁰¹ bile bu savaşı engellememiş olabilir.

1910 yılında Rusya'da tutuklanan Erzurum Milletvekili Pastırmacıyan³⁰² Efendi, Osmanlı Devleti'nin çabaları ile özgürlüğüne kavuşmuştur. Nitekim bu durum bir röportajda şu şekilde yer almıştır:

“-Rusya hükümetinin sizi tahliyeden maksadı siyasi bir gerginliğe mahal vermemek olduğunu ümit ediyor musunuz?

-Şüphe yok ki, hükümet-i Osmaniye tarafından müracaat-ı mükerrere vaki olmasaydı şimdiye kadar mahpus kalırdım.

-Mebus oluştunuz tahliyenizi teshile yardım etti mi?

-Hayır, Rusya hükümeti böyle sıfatlar tanımaz. Duma Meclis Reisi Mösyö Kuçkov'un bile tevkif edildiğini işitmediniz mi?”³⁰³ Bu röportaja göre Pastırmacıyan'ın serbest bırakılması için müracaat etmesi etkili olmuş ve bu durum Pastırmacıyan tarafından takdirle karşılanmıştır. Ancak bu olumlu sözlerin sahibi Pastırmacıyan, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti'nin aleyhine, Rusya'nın lehine faaliyetlerde bulunup bir çok Türkün katledilmesinde önemli rol oynamıştır.

Azadamard Gazetesi “Ecnebi Tesiri”³⁰⁴ başlıklı yazıda Türk gazetecilerinin sıkça kullandığı "ecnebi nüfuzu" ifadesini eleştirmektedir. Gazeteye göre batıl inançlar sadece dini alanda

³⁰⁰ Karayan, İ. (1330). 9.

³⁰¹ Karayan, İ. (1330). 9-10.

³⁰² 1872 yılında Erzurum'da doğmuş ve 1896 Osmanlı Bankası baskınında elebaşı olarak rol oynamıştır. Bu olaydan sonra Marsilya'ya, İsviçre'ye ve Tiflis'e gitmiştir. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Taşnakların isteği Erzurum mebusu olarak meclise girmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın yanında olmuş ve 1915 Van isyanlarında yer almıştır. Ermenistan'ın kurulmasından sonra bu devletin ABD Büyükelçiliğine getirilmiştir. 1921 ve 1922 yıllarında Türk devlet adamlarının öldürülmelerini organize etmiştir. 1923 yılında ölmüştür. Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008). 30.

³⁰³ Pastırmacıyan Efendi, (24 Ağustos 1910). *Tanin*, 3.

³⁰⁴ Ecnebi Tesiri, (12 Aralık 1913). *Azadamard*, 1388, 1.

değil tarih ve siyaset gibi alanlarda da görülmektedir. Ecnebi nüfuzu da böyle bir batıl inançtır. Gazeteye göre Makedonya, yirmi senedir milli hakları için çalkalanırken, Arnavutluk aynı şekilde hareketlenirken Türk siyasi hayatına “Ecnebi nüfuzuna kapı açılacak” fikri hâkim olduğu için gerçekçi çözümler aranmamıştır. Gazete bugün de (1912) aynı ifadenin Ermenilerin ve Arapların göğsüne bir hançer gibi atıldığını savunmaktadır. Gazeteye göre Ermeniler, ecnebi nüfuzuna kapı açmak için değil Anadolu'da yaşayan Ermenilere, Kürtlere ve Türklere huzur getirecek düzenlemeler için taleplerde bulunmaktadır.

Balkan Savaşlarına kadar genel olarak dış politikada Osmanlı Devleti'nin yanında görünen Ermeniler bu savaşla birlikte dış politikada çıkarıcı bir yol izlemişler ve bu savaşların etkilerini özerklik ve bağımsızlık için değerlendirmek istemişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'na doğru ise özellikle Rusya lehine söylemlerde bulunmuşlardır. Nitekim İstanbul Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin bu dönemde Mişak Gazetesi'ne verdiği röportajda bütün Ermenilerin kaderinin Rusya'ya bağlı olduğunu belirtmesi ve “Ruslar buraya ne kadar çabuk gelirse bizim için o kadar iyi olur”³⁰⁵ demesi diğer yandan Taşnakların sürekli Rusya lehine faaliyet göstermesi bu durumun en önemli kanıtı olmuştur.

1.3. Ermenilerin Yönetime Katılım Hakkında Düşünceleri

II. Meşrutiyet dönemi, halkın yönetime katılması bakımından önemli yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde ilk kez çok partili seçim uygulamaları yaşanmış, her unsur kendi niteliklerine göre taleplerde bulunmuş buna uygun siyasi teşekküller kurma imkânına sahip olmuşlardır. Bu dönemde Ermeniler de seçimlere önem vermişler, seçim olgusu hakkında düşüncelerini ifade etmişler ve 1908, 1912 ve 1914 seçimlerine katılmışlardır.

1.4.1. Seçimler

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler seçim kavramı ve seçim yöntemleri konusunda çeşitli tartışmalara katılmışlardır. Mesela, Azadamard Gazetesi “Gelecek İntihabatta Ermenilerin İştiraki” başlıklı yazısında yapılacak olan seçimler hakkında endişelerini dile getirmiştir. Seçimin ne kadar kanunlara uygun olacağı, “Ekaliyetlerin” haklarının korunması için ne gibi

³⁰⁵ Kaçaznuni, O. (2005). *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 12.

tedbirler alınacağı gazetenin gündemidir. Gazete seçim kanunnamesinin azınlıkların nisbi temsilini sağlayamadığını iddia etmektedir. Gazete tabii bir şekilde örnek olarak Ermenilerin temsilini göstermektedir. Gazete mecliste 20 Ermeni milletvekili olması lazım geldiğini; ancak onbirden fazla milletvekillerinin olmadığını belirtmektedir. Ayrıca gazete Ermeni milletvekillerinin Ermenilerin ihtiyarı ile seçilmediklerinden Türk seçmenlerin oylarıyla seçilmiş olmalarından şikâyetçidir. Gazete çözüm önerisini şu şekilde sunmaktadır: “Her bir unsur-ı Osmaniyenin hiç olmazsa ekalliyette kalanlar miktar-ı nüfusu nazar-ı dikkate alınır ve o hesap üzere Meclis-i Mebusan’da ne kadar mebusları olmak geleceği taht-ı karara alınır. Badehu unsur-ı mezkurun sakın olduğu devair-i intihabiyeye tevzi edilir ve her bir unsurun kendi mebusunu ara-yı hodîsiyle intihap etmesine müsaade edilir. Böylece dahil-i devlette iki milyondan fazla olan Ermenilerin en azı yirmi mebusları olmak hakkını haizdirler. Bu yirmi mebus Ermeniler ile mezkur vilayatin devair-i intihabiyesine tevzi edilir ve Ermeniler kendi reyleriyle kendi namzetlerini intihaba davet edilirler. Bunda müşkülât var mıdır? Bunda uzun uzadıya tettebbuata ihtiyaç görünüyor mu?”³⁰⁶

Buna göre gazetenin daha önce iddia ettiği “Osmanlılık” bilincinden tamamen uzaklaştığını “ekaliyet” azınlık kavramı üzerinde yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Nitekim gazetenin daha önce değindiği haklar konusunda eşitlik kavramları seçim meselesinde Ermeniler lehine kontenjan ayrılması yönünde bir talebe dönüşmektedir. Oysa Türk seçmen tarafından seçilen 11 milletvekiline sahip olmak günümüzde de geçerli olan vatandaşlık anlayışında daha doğal bir uygulama iken ön seçimle ve ayrılmış kontenjanla 20 milletvekiline sahip olmak tamamen “azınlık” kimliği siyaseti gütmek demek olup hem o dönem “Osmanlılık” anlayışı ile hem de günümüz “eşit vatandaşlık” anlayışı ile bağdaşmamaktadır.

Gazete bu konuda yazılan İntihabat-ı Milli Usulü başlıklı yazısında ise “temsil-i nispi”³⁰⁷ ve intihab-ı milli” usulünü savunmalarının nedenini açıklamaya çalışmıştır. Rusya’nın Batum ve Sohum’da Müslümanların haklarını muhafaza etmek için bu usulü kullandığını örnek

³⁰⁶ Gelecek İntihabatta Ermenilerin İştiraki, (29 Eylül 1913). *Azadamard*, 1326, 1.

³⁰⁷ Azınlıkların mecliste temsil edilmek için savundukları bu seçim sisteminde partiler oy oranlarıncı milletvekili çıkarırlar. Temsil noktasında ayrıcalık isteyenler yalnızca Ermeniler ve diğer gayrimüslim mebuslar olmayıp Müslüman Arap mebuslardan da benzer taleplerin geldiği görülmüştür. Örneğin Şam Mebusu Şükrü El-Esali Bey, bir konuşmasında Arapların devlet kademelerinde nüfusları oranınca yer bulamadıklarını, nüfusları oranında (kendi ifadesi ile 15 Milyon) devlet kademelerinde yer almak istediklerini söylemiştir. Bunu da " Madem ki hakimiyeti milliyeye iştirak ediyoruz. Ben Araplar namına bu hakkı heyeti muhteremenizden ve hükümeti hazırardan isterim " diyerek savunmuştur. *MMZC*, 16 Mart 1327, İ:68, C:1, 441.

olarak gösteren gazete Ermenilerin kendilerini ihmal edilmiş görmemeleri için bu usulün benimsenmesi gerektiğini ısrarla savunmaktadır. Bu yazıda gazete Ermenilerin Anadolu'nun en gelişmiş, medeniyet seviyesinde birkaç derece daha yüksek ve eğitim konusunda nispet kabul etmez ölçüde gelişmiş bir millet olduğunu ve bunun da Türk vatandaşları tarafından itiraf edildiğini iddia ederek yönetimde daha çok söz sahibi olmaları gerektiğini söylemektedir. Hatta gazete Belçika ve Portekiz'in tahsilli insanlara oy hakkı verdiğini, Rusya'nın da şehir sakinlerinin daha aydın olduğu gerekçesi ile temsil haklarını artırdığını örnek göstererek bu talebini desteklemeye çalışmıştır³⁰⁸. Her ne kadar gazete aynı yazıda diğer "anasırlar" aleyhine Ermeniler lehine bir ayrıcalık talep etmediğini iddia etse de açıkça bilimsel verilere dayanmayan "Ermeni toplumunun daha aydın olduğu" iddiası ile bir ayrıcalık talebinde bulunmuştur.

Ermeniler Rumlarla birlikte sadarete seçimler hakkında bir arzuhal vermişlerdir. Bu arzuhalde Kanun-ı Esasi övülmüş, Kanun-ı Esasi'nin eşitlik ilkesinin insan hakları konusunda asli düstur olduğu vurgulanmıştır. Ermeniler ve Rumlar bu asli dusturun seçim kanununda da uygulanmasını istemişlerdir. Ancak bu taleplerini dile getirirken Rumların kırk, ermenilerin yirmi mebus çıkaracak şekilde kendileri tarafından seçilmesini, Müslümanların Ermeni ve Rum mebusları seçmemelerini istemişlerdir. Bunun "anasır-ı gayrimüslimenin hissiyatının" Osmanlı siyasetine iştirak etmesinin engellenmesi anlamına geldiği³⁰⁹ ifade edilmiştir.

Meşrutiyet'in getirdiği en önemli yeniliklerden biri de yönetime katılma hakkının elde edilmesi olmuştur. Bu hak Mebusan Meclisi seçimleri ile gerçekleşmiştir. Bu dönemde Bu dönemde 1908, 1912 ve 1914 yıllarında Ermenileri de yakından ilgilendiren seçimler yapılmıştır.

³⁰⁸ İntihabat-ı Milli Usulü, (2 Ekim 1913). *Azadamard*, 1328, 1.

³⁰⁹ Rum ve Ermeni Cemaatleri, (11 Kasım 1908). *Tanin*, 3. (Tanin bu arzuhalı "Buna arzıhal demekten ziyade bir ultimatom demek daha münasip olur zannederiz. Memleketin sükûnetini halele uğratmamak için tedbir ittihazından vazgeçilmiş olduğu ihtar edildikten sonra en nihayet istedikleri olmazsa tedabir-i meşrua'yı ittihazda "muztar kalacakları" tabii olduğu söyleniyor ve mesuliyet başkalarına atılıyor. İttihaz edilecek tedabir dedikleri gibi daire-i meşruiyette ve meşrutiyette ise bunu evvelden ihtara neden lüzum görüyorlar. Her fert menfaatini muhafazada böyle meşru tedbirlere müracaatla zaten mükelleftir. Binaenaleyh biz buradaki meşru ve meşrutiyete muvafık gibi sıfatların maani-i hakikilerini pek açık olarak okuruz" diyerek eleştirmiştir.)

1.4.2. 1908 Seçimleri

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, meclisin açılması için seçim hazırlıkları başlamıştır. 1908 senesinde gerçekleştirilen seçim, II. Meşrutiyet devrinin ilk genel seçimi olmakla birlikte, 1876'dan itibaren gerçekleştirilecek olan bu üçüncü seçimde karşılaşılan en önemli sorun, seçim kanunu hakkında olmuştur.

Daha önce, I. Meşrutiyet Meclisi, “İntihab-ı Mebusan” adıyla bir kanun hazırlamış ancak II. Abdülhamit'in 1877'de meclisi feshetmesi nedeniyle onaylanmadığı için yürürlüğe girmeyen bu kanun Sait Paşa tarafından Sultan II. Abdülhamit'e imzalatılmış ve uygulamaya konulmuştur. Böylece 1908 seçimleri, I. Meşrutiyet Meclisi tarafından hazırlanan seçim kanununa göre gerçekleştirilmiştir³¹⁰. Bu kanuna göre, 25 yaşını doldurmuş ve seçmen olma şartlarını taşıyan erkekler birinci derece seçmendirler. Kadınlar seçme ve seçilme hakkına sahip değildirler. Bununla birlikte 25 yaşını doldurmadığı için medeni haklara sahip olmayanlar, yabancı devletlerin uyruğunda bulunan veya bu iddiada bulunanlar, geçici olarak bir yabancı devletin imtiyazına sahip olanlar, iflas ile mahkûm olmuş ve iade-i itibar etmemiş olanlar, siyasi hakları kısıtlanmış olanlar ve devlete vergi vermeyenler de seçmen sayılmamışlardır.

Yine bu kanuna göre sancaklardan seçilecek mebus sayılarını da belirli esaslara bağlanmıştır. Buna göre, mebus sayıları sancakların nüfusuna göre belirlenecek olup elli bin erkek nüfusa karşılık bir; nüfusu 125.000'e kadar olan sancaklarda iki, nüfusu 175.000'e kadar olan yerleşim yerlerinde üç, 225.000'e kadar olan yerleşim yerlerinde ise dört mebus seçilmesi ve sancaklarda nüfus sayısı arttıkça bu usule göre mebus sayısının artması kabul edilmiştir.

Mebus seçimleri, iki dereceli olacaktır. İlk olarak, birinci derece seçmenler (Müntehib-i evvel), ikinci derece seçmenleri (Müntehib-i Sani) belirleyecek, bu kimseler de mebusları seçeceklerdir³¹¹.

İkinci derece seçmenler belirlendikten sonra, bu kimselerin isimleri listeler halinde sancak, köy ve kaza merkezlerine gönderilmiştir. Kazalarda seçimlerin sorunsuz gerçekleşmesi için belediye meclis üyeleri tarafından oluşturulan heyet-i teftişiyeler görevlendirilmiştir. Heyet-

³¹⁰ Tunaya, T.Z (1989). 161.

³¹¹ Saygı, S.K, (2014). 26-27.

i teftişiyeler, kazaların büyüklüğüne göre dört veya altı kişiden oluşturulmuştur. Heyetler, seçmen listelerini altı ila on beş gün içinde inceledikten sonra listeler halkın görebilmesi için cami, kilise, havra ve hükümet konağı gibi yerlere asılacaktır³¹².

Mebusan Meclisi'nde azınlık unsurlar, nüfusları nispetince temsil edilmek istemişlerdir. Bunun için, 1908 seçimlerinde Rumlar en az 20, Ermeniler ise en az 40 mebus ile Mebusan Meclisi'nde temsil edilmek istediklerini hükümete de bildirmişlerdir. Ancak bu talep karşılıksız kalmıştır.

Seçimlere, İttihat ve Terakki'nin yanı sıra Ahrar Fırkası³¹³ da katılmıştır. Ancak Ahrar Fırkası seçim çalışmalarının başladığı dönemde henüz teşkilatlanmasını tamamlayamadığı için seçimlere sadece İstanbul'da katılabilmıştır. Ancak bu seçimin Türk siyasi tarihinde ilk çok partili seçim olmasını sağlamıştır.

II. Meşrutiyet döneminin ilk seçimleri, sadece çok parti kavramını ortaya çıkarmamış, ayrıca Osmanlı Devleti tebası olan çeşitli etnik unsurlar arasında bir siyasi mücadelenin gerçekleşmesine yol ağmıştır. Seçimler ve meşrutiyet için kendi programlarını hazırlamış olan Gayrimüslimlere karşı İttihat Terakki tarafından hazırlanmış olan ve “Türklerin Programı” olarak kabul edilebilecek bir program ortaya çıkmıřtır³¹⁴. Cemiyet programında seçimler hususunda ise şu maddelere yer verilmiştir;

“1- 20 yaşını dolduran her Osmanlı teb’ası erkek emlak ve serveti olsun veya olmasın birinci seçmen sayılacaktır.

2- Seçimler kemal-i serbesti ile yapılacak buna engel olabilecek edna bir mülahazanın hükümet tarafından yapılmasına meydan verilmeyecek şekilde değiştirilecektir.

³¹² Saygı, S.K, (2014). 26-27.

³¹³ Ahrar Fırkası, Prens Sabahattin'in öncülüğünü yaptığı “Adem-i Merkeziyetçilik” anlayışı doğrultusunda kurulmuş bir partidir. Bununla birlikte Prens Sabahattin parti liderliğine çok sıcak bakmamış, parti çatısı altında mebus adayı olmakla yetinmiştir. Meşrutiyet yanlısı olmakla birlikte, İttihat ve Terakki'nin politikalarına muhalif olan çevrelerin partisi olan Ahrar Fırkası, 31 Mart Vakası'nın ardından kapatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz; Kaluç, ř. (2009). “Osmanlı Ahrar Fırkasının Kuruluşu, Faaliyetleri ve Sonu”. *Liberal Düşünce Dergisi*, 53-54, 177-213.

³¹⁴ Akşın, S.(1985). “İttihat ve Terakki”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletifim Yayınları,5, 1423.

3- Seçilmeye haiz Osmanlı'nın ülkenin her yerinde seçilebilme hakkı teklif edilecektir.”³¹⁵

Mebusan Meclisi seçimleri, kasım ve aralık ayları içinde gerçekleştirilmiştir. Seçimler İstanbul'da ise, 11 Aralık Cuma günü Yeni Postane binasında yapılmıştır. İstanbul seçimlerinde İTC'nin adayları 340-503 arasındaki oylarla milletvekili seçilmişlerdir. Oy verme işlemi iki dereceli seçim usulüne göre, “20 daire-i belediyeden intihap olunan 512 muntahib-i sani” tarafından gerçekleştirilmiştir. Buna göre, Manyasizade Refik Bey 513 oy, Hoca Nasuh Efendizade Mustafa Asım Efendi 475 oy, Ahmet Rıza Bey 472 oy, Reji Hukuk müşaviri Faraci Efendi 461 oy, Hallacyan Efendi 455 oy, Ahmet Nesimi Bey 425 oy, Kirkor Zöhrap Efendi 392 oy, Konstantin Konstantinidi Efendi 368 oy, Hüseyin Cahit Bey 354 oy, Pandelaki Kozmide Efendi 340 oy almışlardır.³¹⁶ Muhalefet kanadında ise oylar oldukça düşük kalmıştır. Buna göre, Mithat Paşazade Ali Haydar Bey 67 oy, Ali Kemal Bey 64 oy, Sadrazam Kamil Paşa ve Prens Sabahattin 18'er oy, Mizancı Murat 16 oy alabilmiştir³¹⁷.

Seçimlerin tamamlanması ile birlikte Mebusan Meclisi'ne toplam 285 mebus gönderilmiştir. İttihat ve Terakki bu mebusların 220'sini kazanmıştır. Meclis'in milliyet esasına göre dağılımı göz önünde bulundurulduğunda; “Türkler 140, Araplar 60, Arnavutlar 25, Kürtler 2, Rumlar 23, Ermeniler 12, Yahudiler 5, Bulgarlar 4, Sırlar 3, Romenler 1” mebus ile temsil edilmişlerdir.³¹⁸

Çok partili siyasi hayat için önemli bir tecrübe olarak kabul edilmesi gereken 1908 seçimleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahrar Fırkası arasında sert bir rekabete sebep olmuştur. Kamuoyu ilk kez 1908 seçimleri sürecinde partiler arası rekabetten doğan siyasi tartışmalar ile karşılaşmıştır. İlk olarak Meşrutiyet'in yarattığı sevinç nedeniyle Osmanlı tebası olan farklı etnik unsurlar arasında yakınlık ve kardeşlik hisleri doğmuştur. Ancak seçim sürecinin başlaması ile birlikte bu hisler, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahrar Fırkası arasındaki rekabet çerçevesinde yerini gerginliğe bırakmıştır. Seçimden sonra da bu gerginlik sürmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ahrar Fırkası'nın adem-i merkezîyetçi bir çizgide olmasını bir eleştiri malzemesi haline getirmiştir. Nitekim bu sürecin sonunda, Ahrar Fırkası'nın Gayrimüslimlere, İttihat ve Terakki'nin ise Müslüman Türklere hitap eden yapılar haline geldikleri görülmektedir. Zira seçimlerden sonra Ahrar Fırkası'nın propaganda

³¹⁵ Saygı, S.K, (2014). 31

³¹⁶ Tunaya, T.Z (1989). 163.

³¹⁷ Çavdar, T.(1991). 41.

³¹⁸ Şahin, N.(2015). *Osmanlı Ermenileri ve II. Meşrutiyet*. Konya: Çizgi Yayınları, 57.

faaliyetleri neticesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup 65 gayrimüslim mebus istifa ederek Ahrar Fırkası'na geçmişlerdir³¹⁹. Bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlıcılık anlayışını daha fazla sürdüremeyeceğini göstermiş ve ilerleyen süreçte İttihat ve Terakki daha Türkçü bir anlayış geliştirmiştir.

1908 Seçimlerine yönelik gayrimüslimler tarafından gerçekleştirilen propaganda faaliyetleri dikkate alındığında, Rum, Ermeni ve Bulgarların Türklerin aleyhinde oldukları ve genel olarak politikalarından rahatsız oldukları İttihat ve Terakki karşısında Ahrar Fırkası'nı detekledikleri görülmektedir. Özellikle Rum ve Ermeni basını tarafından sürdürülmüş olan İttihat ve Terakki karşıtı kampanyalara seçim sürecinin sonlarına doğru İstanbul basınından, İkdam, Sabah ve Yeni Gazete yayın organları da destek vermişlerdir³²⁰. 1908 seçimlerinde Taşnaklar İttihat ve Terakki genel merkezine bir telgraf göndererek İttihat ve Terakki'yi sert bir dille eleştirmişler ve “Seçim iyi gitmiyor. Harput'ta sadece bir Ermeni mebus seçildi. Yerel birimlerimize komitemizle işbirliği içinde çalışmaları veya beraber çalışmak, propaganda yapmak vs. için ortak komiteler kurmaları yönünde emirler göndermenizi size söylemiştik. Önerilerimiz uygulanmadı. Halkın yararına, önceki devlet memurlarının uzaklaştırılması gerekiyordu. Sizin hükümetle bağlantınız var ve bunun yapılmasını sağlayabilirdiniz. Durum kriz noktasına varmaktadır. Bunu engellemek için sizi, demokrasi ruhunuz ve samimiyetinizle birlikte bu durumla ilgilenmeye çağırıyoruz. Karanlık güçlerin meşrutiyeğe karşı komplo kurduğunu biliyorsunuz. Dostluk, işbirliği ve kardeşliğin yüceltildiği bu topraklara artık şüphe, husumet ve tehditler hakim”³²¹ demişlerdir.

Ermeni toplumunun seçimler ve meşrutiye çerçevesinde daha geniş bir özerlik elde etmeye çalışmışlardır. Seçimlerde Ermeni cemaatini temsilen kimlerin aday gösterileceği meselesi, Galata'daki Ermeni kilisesinde Ermeni Gregoryan, Katolik ve Protestan cemaatlerinden kimselerin katılımı ile görüşülmüştür. Ermenilerden iki mebus seçileceğinin ilan edilmesinden sonra, Kirkor Zohrab ve Vıram Şabuh mebus adayları olarak belirlenmiştir³²².

Seçimler gerçekleşirken, Ermeniler ile ilgili bazı küçük sorunlar ortaya çıkmıştır. İttihat ve Terakki, İstanbul'daki Ermeni mebus adayı Kirkor Zohrab'a itiraz etmiştir. Bu konuda, İttihat

³¹⁹ Zeyrek, S. (2013). “II. Meşrutiye Döneminde İktidar – Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış”. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2). 29.

³²⁰ Eraslan C., Olgun, K. (2006). 77

³²¹ Kaligian, D.M (2017). 39.

³²² Karacakaya, R. (2004). 130.

ve Terakki adına Mürsel Selim Bey, Ermeni Patriği İzmirliyan Efendi ile görüşmüştür. Ermeniler, iki Ermeni mebusunun seçilmesi konusunun protokol ile kabul edildiğini belirterek Zohrab Efendi'nin mebusluğunun üzerinde ısrarla durduklarını belirtmişlerdir. Bu konuda İttihat ve Terakki, Zohrab Efendiye karşı duruşunda ısrarcı olmamıştır. Ayrıca, İttihat ve Terakki tarafından, Anadolu'da dağınık vaziyette oldukları için seçimlerde varlık gösteremeyen Ermenilerin menfaati gözetilmiş, İzmir'den mebus seçilen Ethem Bey istifa ettirilerek yerine Ispartalızade İstefan Efendi mebus olarak seçilmiştir³²³.

Seçim sonucunda mebus seçilen Ermeniler ve bunların seçildikleri yerler şu şekilde sıralanabilir; Agop Babikyan; Tekfurdağı, İstefan Ispartalıyan; İzmir, Nazaret Dagarvaryan; Sivas, Karakin Pastırmacıyan ve Vartkes Serengülyan; Erzurum, Vahan Papazyan; Van, Kegam Der Garabetyan; Bitlis, Artin Boşgezenyan; Halep, Hamparsum Boyacıyan; Adana.³²⁴ Mebusan Meclisi'ne seçilen Ermenilerin bazıları (Karekin Pastırmacıyan, Vartkes, Karabedyan, Papazyan)Taşnak üyesi; bazıları Hagop Babikyan, Bedros Hallacyan) İttihat ve Terakki üyesiydiler. Hamparsum Boyacıyan Hınçak üyesi, Krikor Zohrab ise liberaldir³²⁵.

1.4.3. 1912 Seçimleri

1912 seçimleri, 2 Ağustos 1908 tarihli seçim kanunu çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Kanuna göre, her sancak bir seçim dairesi sayılırken her nahiye bir seçim şubesi olacaktır. önceki seçimlerde olduğu gibi iki dereceli bir seçim usulünü ihtiva eden seçim kanununa göre, her elli bin erkek nüfus için bir mebus seçilecektir.

1912 Seçimlerine İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası olmak üzere iki parti katılmıştır.

İttihat ve Terakki Fırkası, iktidar partisi olarak girdiği seçimlerde, bu gücünü etkili bir şekilde kullanmıştır. 1912 seçimleri, kamuoyunda yer alan baskı ve şiddet iddiaları çerçevesinde “Sopalı Seçimler” olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme, İttihat ve

³²³Demir, F. (1991). “İzmir Sancağı'nda 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, 1(1). 161.

³²⁴Karacakaya, R. (2004). 1131.

³²⁵Kaligian, D.M (2017). 35.

Terakki Fırkası'nın seçimlerin gerçekleştiği bölgelerde, sandık sonuçlarına müdahalede bulunduğu; hatta halkın serbestçe oy vermesine engel olduğu iddiaları yüzünden yapılmıştır.

İttihat ve Terakki Fırkası, seçim çalışmaları sırasında, kendi ile alakalı olumsuz yargıları ortadan kaldırmak için seçim öncesi pek çok yerde mülki idare amirleri değiştirilmiş. Yerlerine yeni yöneticiler atanmıştır. Ayrıca İttihat ve Terakki genel olarak gayrimüslimleri etkilemek adına, bu gruplar lehine düzenlemeler yapılacağı ve bunlara çeşitli imtiyazlar sağlanacağı yönünde propaganda faaliyetlerinde de bulunmuştur. Fırka mensupları, söz konusu propaganda faaliyetleri, Anadolu'ya yönelik gerçekleştirdikleri seyahatler sırasında yapmışlar; Anadolu'nun pek çok yerinde, seçimlere yönelik konferanslar düzenlemişlerdir. Bu toplantılar, siyasi partilerin düzenledikleri seçim çalışmaları içinde bir ilk olma özelliğini taşıması bakımından önemlidir³²⁶.

1912 seçimleri için siyasi partiler arasındaki rekabet, İttihat ve Terakki'nin devletin imkanlarını etkin bir şekilde kullanmasının da bir sonucu olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın aleyhinde sonuçlanmıştır. Meclis-i Mebusan'ın çalışmalarına katılmak üzere toplam 270 mebus seçilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 264 mebus çıkararak meclise neredeyse tek başına hakim olmuştur. Muhalefet ise sadece 6 mebus ile temsil edilme imkanı bulabilmiştir³²⁷.

1912 seçim çalışmalarının başlaması ile birlikte Ermeniler Meclis-i Mebusan'da temsil edilebilmek için çalışmalara başlamışlardır. Bu noktada, gayrimüslimler, 1908 seçimlerinde olduğu gibi mecliste belirli sayıda mebusla temsil edilmek için pazarlık yapmak yerine, İttihat ve Terakki'nin gayrimüslim vatandaşları aday göstermesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu noktada Yahudiler nüfusları göz önünde tutulduğunda, İttihat ve Terakki tarafından aday gösterilmedikleri takdirde meclise girmelerinin mümkün olmadığını ifade etmişlerdir. Aynı şekilde, Ermeniler de memleketin pek çok yerinde Müslümanların nüfus yoğunluğuna sahip olduklarını, haliyle Müslümanlardan oy almadan mebus seçilemeyeceklerini ifade

³²⁶ Tepekaya, M. (2013) "1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan (Manisa) Sancağı İttihat ve Terakki Fırkası Adayı Yusuf Rıza Bey ve Seçim Beyannamesi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(27). 39.

³²⁷ Armağan, S. (1967). "Türkiye'de Parlamento Seçimleri". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 33(3-4). 45-100.

etmişlerdir. Ermeniler Hükümetten, din ve soy ayrımı yapmaksızın mebusluğa layık kimselerin seçilmesi maksadıyla bildiriler yayınlamasını istemişlerdir³²⁸.

Ermeni toplumunun 1912 seçimlerinde nasıl bir politika takip edeceğini belirleyebilmek maksadıyla Ermenilere ait dini ve siyasi teşkilatların temsilcileri sık sık bir araya gelmişlerdir. Bu noktada Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Cismanisi, Patrik Arşoroni Efendi'nin başkanlığında toplanmış ve patrikhane, seçimlere müdahale etmemek ve tarafsız kalmak yönünde bir karar almıştır. Patrikhane tarafsız kalırken, Ermeni siyasi cemiyetlerine birlikte ve ortaklaşa hareket etmelerini tavsiye etmiştir³²⁹.

1912 seçimleri öncesinde Ermeni toplumunun siyasi açıdan bir birlik içinde olmadıkları görülmektedir. 1908 seçimleri sırasında Taşnak Cemiyeti, Ermeni Patrikhanesi'nin emri altına girmek istememiştir. Buna karşılık Taşnaklar, 1908 yılının Eylül ayında İttihat ve Terakki ile bir anlaşma yapmıştır. Taşnakların takip ettiği bu politika, Patrikhane tarafından samimiyetsizlikle suçlanmış ve kınanmıştır. Aynı seçim döneminde Hınçaklar ise, Ahrar Fırkası'nı desteklemişlerdir. 1912 yılına gelindiğinde de, Patrikhane'nin birlik çağrılarına karşılık Ermeni teşkilatlarında bölünmüşlük devam etmekteydi. Üstelik bu bölünmüşlük, seçime giren İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf fırkalarının azınlıkları kendi yanlarına çekebilmek için iş birliği yapmak istemeleri ile daha da derinleşmiştir.

Ermeniler, iki rakip partinin kendilerine yönelik geliştirdiği politikaların farkında olarak, 1912 meclisine 1908 meclisine katılardan daha fazla Ermeni mebus yollamanın yollarını aramaya başlamışlardır. Taşnak cemiyeti, İttihat ve Terakki ile işbirliği yapma kararı almıştır. Hınçak cemiyeti ise başlangıçta İttihat ve Terakki ile iş birliği yapacaklarını ilan etmiş olmalarına rağmen daha sonra Lütü Fikri Bey'in girişimleri ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında yer almaya karar vermişlerdir.

1912 seçimlerine yönelik olarak Hınçak ve Taşnak komitelerinin farklı partilerle iş birliği içine girmelerinin yanı sıra, Patrikhane'nin liberal fırkasının da İttihat ve Terakki ile ittifak kararı almış olması, Ermeni cemaati içinde önemli bir bölünmeyi ortaya çıkarmıştır.

³²⁸ Olgun K. (2014). 4.

³²⁹ Karacakaya, R. (2004). 132.

1912 seçimleri esnasında, İttihat ve Terakki Fırkası'nı destekleme kararı almış olan Ermeni Patrikhanesi de Sadaret makamına, Hürriyet ve itilaf Fırkası gibi seçimlere yönelik bir şikayette bulunmuştur. Patrikhane, Sis Katagikosluğu ile Haçin Murahasahanesi'nden gelen telgraflar doğrultusunda, seçimler esnasında Ermenilerin hukukunun çiğnendiği ve haksızlığa maruz kaldıkları iddiasında bulunmuştur. Sadaret makamı durumu, Diyarbakır, Bitlis, Mamuratülaziz, Van, Sivas, Ankara, Halep, Hüdavendigâr ve Trabzon vilayetlerine sormuş, seçimler esnasında gayri müslim vatandaşların hukukunu zedeleyecek bir muamelenin ortaya çıkmadığı, seçim usullerine riayet edildiği ve bir suistimalin ortaya çıkmadığı yönünde cevaplar almıştır³³⁰.

Görüldüğü gibi 1912 seçimleri gerek partiler gerekse toplum içindeki farklı unsurlar açısından oldukça tartışmalı geçmiştir. Seçim sonuçları da bu tartışmaları güçlendirecek bir özellik taşımaktadır. Zira, seçim sonuçlarına göre meclise girmeye hak kazanan 284 mebusun tamamına yakını İttihat ve Terakki'ye mensuptur. Seçimlerde, muhalefeti temsilen ancak 15 mebus seçilebilmiştir³³¹.

1912 Mebusan Meclisi'nin sandalye dağılımına bakıldığında, 157 Türk, 68 Arap, 18 Arnavut, 15 Rum, 13 Ermeni, 9 Slav, 4 Yahudi mebusun seçilmiş oldukları görülmektedir. Bedros Hallaçyan ve Kirkor Zohrab (İstanbul), Vahan Efendi (İzmir), Agop Boyacıyan (tekkurdağı) Vartkes ve Karakin Pastırmacıyan (Erzurum), Kegam Der Garabetyan (Bitlis), Artin Boşgezenyan (Halep), İstepan Çırakçıyan (Diyarbakır), Vremyan Efendi (Van), Dr. Paşayan (Sivas)³³² Mebusan Meclisi'ne girmeye hak kazanan Ermeni mebuslar olmuşlardır.

1.4.4. 1914 Seçimleri

Yaşanan iç ve dış gelişmeler neticesinde Meclis-i Mebusan'ın Ahmet Muhtar Paşa tarafından kapatılmasının ardından seçim sürecinin başlaması gerekiyordu. Ancak, 24 Ekim 1912 tarihinde bir hükümet kararnamesi yayınlanarak seçimlerin “imkan olana kadar” ertelenmesine hükmedilmiştir. Balkan Harbi'nin sonuçlanmasının ardından ise yeni hükümet Dahiliye Nezareti'nin seçimlerin yapılması için görevlendirilmesi yönünde bir

³³⁰ Karacakaya, R. (2004). 134.

³³¹ Eraslan C., Olgun, K. (2006). 106-107.

³³² Karacakaya, R. (2004). 134.

karar almıştır. Söz konusu karar padişah tarafından da onaylanarak 14 Ekim 1913 tarihinde yürürlüğe girmiştir³³³.

Seçimler, 1908 tarihli İntihabat-ı Mebusan Kanunu'na göre gerçekleştirilmiş ve 1914 seçimlerine İttihat ve Terakki Fırkası tek parti olarak girmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası, seçimlere yönelik siyasi programını İstanbul'da düzenlediği bir kongre ile hazırlamıştır. 15 Ekim 1913'te son toplantısını yapan İttihat ve Terakki Fırkası böylece seçimle ilgili faaliyetlerini sonuçlandırmıştır. Seçim işleri de yine 1913 yılının ekim ayında başlamış ve 14 Mayıs 1914 tarihine kadar sürmüştür³³⁴.

Ermeniler, 1914 seçimlerine birlik ve beraberlik içinde girmek istemişler ve bu arzularını gerçekleştirmek için bir komisyon kurmuşlardır. Ermenilerin seçimlere yönelik takip edecekleri siyaseti belirleme amacı olan komisyon, Ermeni Katolik, Ermeni Protestan cemaatleri ile Ermeni siyasi partilerinin murahhaslarından oluşmuştur. Söz konusu komisyonun ilk icraatı ise hükümete seçimlere yönelik bir tahrir vermek olmuştur. Tahrirde, Ermeni millete genel nüfus nispetince Ermeni mebus seçme yetkisinin verilmesini ve bu seçimlerin patrikhane aracılığı ile Ermeniler tarafından yapılmasını istemişlerdir.

Ermeni komisyonunun tahriri, hükümet tarafından cevaplanmamıştır. Adliye ve Mezahib Nezareti, Patrikhanenin taleplerinin usul ve kanunlara aykırı olduğu ve yetkilerinin dışında olduğunu belirterek tahriri iade etmiştir. Bu noktada, bakanlığın en önemli itirazı siyasi meseleler için Osmanlı Hükümetine başvurmanın Patrikhanenin yetkileri dışında olduğu, Ermeniler tarafından seçilmesi arzu edilen Ermeni mebusların tüm Osmanlı vatandaşlarının vekili olarak görülmesinin mümkün olmayacağı ve bu haliyle zaten anayasaya aykırı olduğu yönündeydi.

Ermeni Patrikhanesi'nin talepleri geri çevrilmiş olmasına karşın, hükümet yine de Ermenileri memnun etmenin yollarını aramıştır. Bu noktada, hükümetin Ermenileri memnun etmek için takip etmek istediği yol ise, mevcut seçim usulünü değiştirmeden, Ermenilerin istedikleri milletvekili sayısını gerçekleştirmektir. Nitekim Dahiliye Nazırı, Ermeni Patrikhanesi murahhasları Artin Şaharbekyan, Hamparsum Boyacıyan ve Diran Yerganyan

³³³ Eraslan C., Olgun, K. (2006). 126

³³⁴ Saygı, S.K, (2014). 60-61.

ile görüşerek muhataplarına, seçim kanunun değiştirilmeyeceğini fakat Ermeni mebuslarının miktarı ile ilgili Patrikhane'nin itirazlarının kabul edileceğini bildirmiştir³³⁵.

Hükümetin orta yolu bulma çabaları, Ermeni Patrikhanesi üzerinde olumlu bir tesir oluşturmamıştır. Aksine, Patrikhane, seçimlere yönelik talep ettikleri nispi temsil usulü konusunda ısrarını sürdürmüştür. Bu durum karşısında Sadrazam Talat Paşa, Ermenilere, nüfus yoğunlularının hiçbir yerde çoğunluğu teşkil etmediğini ve farklı unsurlarla iç içe yaşadıklarını hatırlatarak, Patrikhane'nin talebinin aslında kendi menfaatlerine hizmet etmeyeceğini ifade etmiştir.

Talat Paşa, Ermenilere nispi temsil konusunda olumsuz cevap verdikten sonra, Patrikhane'nin oluşturduğu komisyon tekrar kendisi ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Söz konusu görüşmede, Ermenilere 20 mebus verilmesine ve Ermeni adaylarının yine Ermeniler tarafından belirlenmesine karar verilmiştir. Ayrıca hükümet, seçim sürecinde Ermenilerin gönlünü kazanmak arzusu ile İdare-i Vilayat Kanunu'nda bir takım düzenlemeler yaparak Ermeni dilinin mehkemeler ve resmi dairelerde kullanılmasının da önünü açmıştır. Ancak hükümetin tüm çabaları yinede Ermeni Patrikhanesini memnun etmeye yetmemiştir³³⁶.

Hükümetin, Ermenileri hoşnut etmek için atmış olduğu adımlar, Ermeni Patrikhanesi ve siyasi partileri arasında bir karşılık bulmamıştır. Ermeni mebusların, genel seçiler yolu ile değil, sadece Ermeni toplumu tarafından seçilmesinde ısrarcı olan Patrikhane, bu yöndeki ısrarını seçimlerin boykot edilebileceği yönünde bir tehditte bulunarak sürdürmüştür. Bu tartışmalar sonucunda İttihat ve Terakki Ermenilere tekrar 16 mebus hakkı tanımış, bu mebusların sadece sekiz tanesini seçmeye ve geri kalanlarının Ermeni temsilcileri tarafından belirlenmesini kabul etmiştir. Ancak seçim işlerinin sonuna gelinmiş olmasının nedeniyle meclise 12 Ermeni mebus girebilmiştir. Bu mebuslar şunlardır; Stepan Çıracıyan (Ergani), Vartkes Serengülyan (Erzurum), Bedros Hallacyan (İstanbul), Onnik İhsan (Aydın), Karabet Tomayan (Kayseri), Matyos Nalbantyan (Adana), Agop Hırlakyan (Halep), Kegam Dergarabeyan (Muş) ve Dikran Barsamyan (Sivas), Medetyan Efendi (Erzurum), Artin Boşgezenyan (Halep), Krikor Zohrab (İstanbul)³³⁷.

³³⁵ Karacakaya, R. (2004).135-137.

³³⁶ Karaca, E. (2014). "1914 Seçimleri Sürecinde İttihat ve Terakki Partisi'nin Ermenilerle Uzlaşma Çabalarının Osmanlı Basınına Yansıması". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10(19), 87-92.

³³⁷ Karaca, E. (2014). 93-99.

1914 seçimleri esnasında Ermeniler ile İttihat ve Terakki arasında yaşanan tartışmalar, Ermenilerin talepleri konusunda artık çok daha örgütlü olduğunu göstermiştir.

1.5. Ermenilerin Örgütlenmeleri

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler örgütlenme ve ifade özgürlüğüne önem vermişlerdir. Bu dönemde etkili olan Ermeni siyasi partileri 19. yüzyılın sonunda kurulmuşlardır. Komiteci olarak faaliyete başlayan bu örgütlenmelerden üç tanesi ön plana çıkmıştır. Bunlar Hınçak Partisi, Taşnaksütyun Partisi ve Ramgavar Partisi'dir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeni düşünce ve siyasi hayatında daha çok Hınçak ve Taşnaksütyun partileri etkili olmuştur.

1.5.1. Örgütlenme ve İfade Özgürlüğü

Örgütlenme ve ifade özgürlüğü zaman zaman Ermeniler tarafından gündeme getirilmiştir. Mesela, Hallacyan, gösterilerin ve umumi toplantıların yapılması ile ilgili bir meclis görüşmesinde, kanunun yedinci maddesinin nerede ve ne zaman umumi toplantı yapılamayacağını açıkladığını; ancak nerede toplantı yapılabileceğini açıklamadığını ifade etmiştir. Hallacyan, yabancı ülkeleri de örnek vererek umumi toplantıların sadece açık alanlarda değil kapalı alanlarda da yapılmasını savunmuştur³³⁸. Ona göre bir kişinin evinde 5-30 kişi toplaması umumi toplantı değildir, ancak Sultanahmet meydanında ya da bir tiyatrodaki toplanan insanlar umumi toplantı yapmış olurlar. Hallacyan tartışmaların devamında her türlü toplantıda inzibatların bulunması gerektiğini savunmuştur. Ona göre eşkıyalar bile toplantılarında bir düzen olmasını isterler. Bu nedenle bir araya gelen her insan topluluğunun düzen içinde tutulabilmesi için bu durum gereklidir³³⁹. Bu durum bazı hürriyetlerin kısıtlanması anlamına gelmemektedir³⁴⁰. Buna göre Hallacyan'ın günümüzdeki anlamıyla toplantı özgürlüğünün genişletilmesini istediği ancak bunun bir düzen içinde yapılması gerektiğini savunduğunu söylemek mümkündür.

³³⁸ “Mesela, tiyatrolar kapalı yerlerdir, hâlbuki orada da içtimaatı umumiyenin mevâkii umumiyyede vukuunu tasdik etmeli” *MMZC*, 25 Nisan 1325, İ:68, C:2, 288.

³³⁹ *MMZC*, 25 Nisan 1325, İ:68, C:2, 298

³⁴⁰ Hallacyan bunu şöyle ifade etmiştir: “Efendim, her nevi hürriyet muhafaza edilmek şart olmakla beraber, bu hürriyetten bil'istifade sui istimal yoluna gidilmek memnu olmak lâzımdır. Bunun için, yani asayişî âmmenin muhafazası için tedâbiri lâzime ik'tihaz etmeli ve ona göre vesaiti lâzimedeki bulunmak lâzım gelir. Yoksa, o heyet için mukaddes olan hürriyet de feda olur. Her şeyin esası intizam ve inzibattır” *MMZC*, 25 Nisan 1325, İ:68, C:2, 299.

Kozan Mebusu Hamparsum Boyacıyan, Cemiyetler Kanun Lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada "efendiler, bilirsiniz ki, iki adam birbiri karşısında oturup da birbirini kandırmak için, tabîî, teatii efkâr- etmek lâzımdır. Söylemedikçe, sen anlayamazsın ki öbürü ne düşünüyor, acaba fena mı düşünüyor iyi mi düşünüyor? Burası anlaşılmaz. Onun için söylenmesi lâzımdır. Demek ki bir insan, bir milleti, bir ahaliyi anlamak için serbest bırakmalıdır ki söylesin. Ne kadar isterse söylesin, ne kadar isterse yazsın. Çünkü yazmakla, söylemekle bir adamın, bir milletin mülahazası, gidişatı anlaşılır"³⁴¹ demiştir. Bu ifadeler Hamparsum Efendi'nin demokratik bir ifade özgürlüğü anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Hamparsum, hükümetin kendi milletinin hissiyatını, fikirlerini ve gidişatını anlamak için bu özgürlüğün sağlanmasını istemiştir. Ayrıca Hamparsum Boyacıyan "Bırakmıyoruz ki farz edelim Araplar ne düşünüyor, Ermeniler ne düşünüyor? Eğer ki biz, tahdit edecek olursak, kendi milletlerinin yolunda düşündüklerini tahdit edecek olursak, hürriyet vermeyecek olursak, o vakit biz anlamıyoruz ki acaba onlar ne düşünüyorlar ve onlara ne lâzımdır, acaba düşündükleri doğru mu, değil mi, haklı mı, haksız mı? O vakit onların hakkına lâzım gelen muamelede bulunamayacağız"³⁴² demiştir. Bu durum Hamparsum'un Ermenilerin ve diğer unsurların kendi milli çıkarları için dahi olsa da düşüncelerini ifade etmelerini savunmuştur. Ona göre bu durum onların hak ettikleri muamelenin ne olduğunun tespiti için gereklidir. Sadrazama Hüseyin Hilmi Paşa'nın 13 Şubat 1324'te toplantı özgürlüğüne bazı kısıtlamaların getirileceğini açıklaması üzerine Mebusan Meclisi'nde sadrazama soru önergesi verilmiştir. Konuyla ilgili konuşmasında Hüseyin Cahit Bey uzun bir açıklamayla Fransa'dan ve Osmanlı'dan örnekler vererek halkın bu konuda geri olduğunu ve toplantıların sınırlandırılması yönünde sadrazamın haklı olduğunu savunmuştur. Bunun üzerine Vartkes "Bize Fransa'yı örnek gösteriyorlar. Halbuki Fransa bir cumhuriyettir, hem de bürokratik bir cumhuriyet. İngiltere ise padişahlıktır. Fakat İngiltere, Fransa'dan daha hür, daha serbest, medeniyetin daha baş yerinde oturan bir devlettir. Niçin İngiltere'yi değil de Fransa'yı örnek olarak alıyoruz. Oysa bugün dünyanın en adil memleketlerinden olan İngiltere'de her şey serbesttir. Fransa'da kanunlar, toplantıları böyle sıkıca bağladığı halde orada mitinglerde toplantılarda olaylar yaşanıyor; ama İngiltere'de bu bağlar olmadığı halde olay çıkmıyor. Acaba İngiliz halkı Fransızlar'dan daha medeni olduğu için mi? Hayır, bunu asla kabul etmem. Sebep sıkıktır. Her şey sıkılırsa patlar. Zaten bu kadar baskı görmüş halkımızı serbest bırakalım, korkmayalım. Korkmak za'fiyyetten, acizlikten ileri geliyor. Başkasını sıkıkmak kendi acimizi ortaya

³⁴¹ MMZC, 6 Haziran 1325, İ:96, C:1, 476.

³⁴² MMZC, 6 Haziran 1325, İ: 96, C:1, 476.

çıkarıyor. Her halde bir olay çıkarsa zabıtamız müdahale edecektir. Birisi anarşist fikirlerini, öbürü sosyalist fikirlerini beyan edebilir. Herkes fikrinde hürdür. Vatana, millete mugayir hale geldiğinde hükümet o vakit müdahale eder. Şayet, Meşrutiyet'i ruhuyla yaşatmak istiyorsak matbuatı da, içtimaları da hür bırakalım"³⁴³ diyerek toplantı hürriyetini meşrutiyetle özdeşleştirmiştir. Buna karşı ittihatçı mebuslar Sinop Mebusu Hasan Fehmi ve İpek Mebusu İbrahim Efendi toplantı hürriyetini savunmakla birlikte ülkenin bazı şehirlerde jandarmanın yetersiz olduğu ve muhtemel büyük olayların engellenemeyeceği gibi pratik nedenlerle bazı sınırlamaların gerekli olduğunu savunmuşlardır. Bu durum Vartkes'in teorik yaklaşımlarına karşı bu mebusların daha gerçekçi yaklaşıtlarını göstermektedir.

Bu konuda benzer bir durum da Cemiyetler Kanunu tartışmalarında görülmüştür. Azınlık mebusları genel olarak cemiyetlerle ilgili sınırlamaya gidilmemesini (kavim ve cinsiyet esaslı cemiyetlerin kurulabilmesi gibi) savunmuşlardır. Mesela Bulgar Vlahof Efendi Avusturya'da kavmiyet ve cinsiyet esasına göre cemiyetler kurulmasına engel olunmadığı gibi, ekalliyete tahakküm sevdasında olan siyasî cemiyetlere de izin verildiğini; Vartkes de Osmanlı Milleti, cemiyetlerin faydasını bizzat müşahade ettikten sonra cemiyetlerin sıkı kurallara bağlanmasının geriye gitmek olduğunu ifade etmişlerdir. Buna karşı muhalif kimliğiyle bilinen Dersim Mebusu Ahrarcı Lütfi Fikri Bey ve Konya Mebusu Mehmet Vehbi Bey gibi isimler 31 Mart Olayı gibi sorunları örnek göstererek cemiyetler konusunda önceden izin alınması gerektiğini savunmuşlardır³⁴⁴.

1.5.2. Partileşme ve Temsil

Genel olarak bu dönemde Ermeniler partileşmeye ve temsile önem vermişler; partilerin nasıl oluşması gerektiği, partilerin iç işlerinin nasıl olması gerektiği gibi konuları gündemlerine almışlardır. Mesela bu konuda Kirikor Zohrab bir yazısında "Her şey hükümetten beklemeğe ve binaenaleyh her şeyi bigane durmağa alışmış pek çok vatandaşlarımız var. Bunlar bir nevi muhafazakarandır. Biz böyle lakayd duramayız. Vatanimizin selamet ve tealisi her birimizin umur-ı memleketle iştigal etmesi, her şeyi arayıp sorması, adat-ı sabıkamızdan 'neme lazım' yahud 'yorganı başına çek' gibi meskenetleri terk ederek gösterilmesiyle hasıl olur. Bu gayretler müfid ve müsemmir Olmak için makasid-i malume üzerine cem ve tanzüm edilmeli

³⁴³ Özçelik, A. (2002). "1908 Meclis-İ Mebusanı'nda Temel Haklar ve Hakimiyet-i Milliye İle İlgili Bazı Tartışmalar". *Türkler*, (ed. Güzel, H.C.; Çiçek, K.; Koca, S.). Yeni Türkiye Yayınları, 14, 1360.

³⁴⁴ Özçelik, A. (2002). 1361-1363.

ve usul-ü Meşrutiyet'in temin eylediği vesait dahilinde intihabatta ve matbuatta ve cemiyetler tertibiyle daima istimal edilmelidir. Buna siyasi fırkalar teşkil etmek derler”³⁴⁵ diyerek partileşmenin önemini açıklamıştır. Azadamard Gazetesi de, “Parlamentoda Mebusluk Hakk-ı Milli ve Kuva-yı Siyasiye” başlıklı yazısında siyasi partilerin önemine dikkat çekmiştir. Gazeteye göre medeni ülkelerde siyasi, iktisadi, sosyal meselelerde çözüm önerileri siyasi partilerden gelir ve bu partiler kendi program ve adaylarını ileri sürerler. Ancak gazeteye göre bazı kişiler vardır ki bunlar herhangi bir partiye mensup olmasalar da bir istikameti temsil ederler. Nitekim Ermenileri temsil eden böyle kişilerin de bulunması gerekiyordur. Çünkü Ermenilerin genel milli çıkarları herhangi bir fırka-i siyasiyeye mahsus olamaz. Ayrıca gazeteye göre nispi temsille parlamento da Ermenileri temsil eden 5-10 fazla milletvekili olursa milli hakların dile getirilmesi daha kolay olacaktır³⁴⁶. Buna göre gazetenin siyasi örgütlenmenin öneminden bahsetmesine rağmen bu örgütlenmeden çok, Ermenilerin milli hakları üzerinde durduğunu söylemek mümkündür.

Azadamard Gazetesi, “İtiraf” başlıklı yazısında Dersim mebusluğu da yapmış olan Tanzimat Gazetesi yazarı Lütfi Bey’e³⁴⁷ atıf yaparak İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkalarının programları arasında temel bir fark olmadığı, her iki partinin de programlarının ülkenin hususi menfaatleri dikkate alınmadan belirlendiği ve iki partinin de var olmasına gerek olmadığı yönünde hem fikir olduklarını beyan etmektedir. Gazete, Lütfi Fikri Bey’in Hürriyet ve İtilaf’tan bahsederken kullandığı “Bir fırka ancak mütecanis kimselerden mürekkep olursa işe yarar” sözlerini çok doğru kabul etmekte ve bunu bir partinin hayat ve faaliyetlerinin temeli kabul etmektedir. Her iki partinin de ilericilerle gericilere aynı anda kapılarını açmalarını eleştiren gazete bu partilerin ateşle suyu bir avuçta tutmaya çalıştıklarını söylemektedir. Buna göre hem gazete hem de Lütfi Bey, partilerin homojen bir yapıda olması gerektiğini savunduklarını söylemek mümkündür. Bu durumun günümüzde sıkça kullanılan “parti içi demokrasi” kavramı ile uyuşmadığını söyleyebiliriz. Ancak gazetenin partilerle ilgili teklifi şu şekildedir: İki partili bir sistem olmalıdır. Partinin biri Avrupaperest bir diğeri muhafazakâr parti olmalıdır³⁴⁸. Yine Azadamard Gazetesi, “Hukuk-

³⁴⁵ Zohrab. K (2009). “Vatan-ı Osmaniye’nin Esbabı-ı Tealisi Nedir?”. *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 473.

³⁴⁶ Parlamentoda Mebusluk Hakk-ı Milli ve Kuva-yı Siyasiye. (30 Ekim1913). *Azadamard*, 1351, 1.

³⁴⁷ 1872 yılında İstanbul’da doğmuştur. Muhallif kimliği nedeniyle bir süre Fransa, Almanya ve Mısır gibi ülkelerde yaşamıştır. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’a dönmüş ve meclise Dersim mebusu olarak girmiştir. Önceleri İttihat ve Terakki yanlısıyken daha sonra yine muhalif düşünceleri ile dikkat çekmiştir. Cumhuriyet döneminde de muhalif düşünceleri nedeniyle yargılanmıştır. 1934 yılında Paris’te ölmüştür. Bkz. Tuncer, H. (2014). “Bir Müzmin Muhallif ya da Karışan Ömer Lütfiler” *Yedi Kıt Dergisi*, 65, 56-59.

³⁴⁸ İtiraf. (28 Kasım 1912). *Azadamard*, 1072, 1

ı Milliye Sadaka Meseleleri Değildir”³⁴⁹ başlıklı yazısında milli hakların (azınlık hakları) hiçbir hükümetin ya da partinin temayülüne bağlı olamayacağını kanunlarla sabitlenmesi gerektiğini yazmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası’nın faal azası olan Yeserya Efendi ‘nin “Ermenilere, Rumlara ve Musevilere gelince, hâlihazırda memlekette mevcut olan fırka-i siyasiye ancak Müslümanlardan müteşekkıl değildir. Anasır-ı saireye ait birçok azası vardır. Binaenaleyh programını kabul etmiş olan Ermeni, Rum, Musevi namzet tayin olunacaktır. Bundan evvel fırka-i mezkure böyle hareket etmiştir ve yine böyle hareket edeceğinde şüphe yoktur” sözlerinin de eleştirildiği yazıda partilerden önce ülkede “anasır-ı Osmaniye” (Osmanlı’yı oluşturan milletlerin) mevcut olduğu, bu anasırın önce kendi seçim haklarının kanunla temin edilmesini istediklerini belirtmektedir. Gazete Yeserya Efendi’nin sözlerini eleştirmeye devam ederken İttihat ve Terakki Partisinde “birkaç hatta bir çok” Ermeni, Rum, Musevi bulunmasının bu milletlerin temsil edildiği anlamına gelmeyeceğini; İttihat ve Terakki Partisi’nin “milleti mahsusayı” yani Türk Milleti’ni temsil eden bir parti olduğu Ermeni, Rum ve Musevi üyelerinin bulunmasının partiyi Türk milli partisi niteliğinden tecrit edemeyeceğini de vurgulamıştır. Ermenilerin “Ermeni Milletini temsil eden” mebusları olmasını istediklerini belirten yazı gazetenin Osmanlılık fikrinden uzaklaştığını göstermektedir.

Azadamard Gazetesi “Ermenilerin Matalib-i İntihabiyesine Karşı Esassız İtirazat”³⁵⁰ başlıklı yazısında da Tanin Gazetesi’ni ve Hüseyin Cahit Bey’i eleştirmiştir. Gazete mecliste "milli temsili" savunmuştur. Gazeteye göre Hüseyin Cahit, Tanin’de yayınlanan yazısında "temsili i milli ve nispi üzere intihap olunan mebuslar Meclis-i Mebusan’da milli fırkalar teşkil ederler, milliyet ihtilafatı tahaddüs eder ve bu ihtilafat milli muhitlere aksederek yapılır" dediğini ve bunun yanlış olduğunu belirtmiştir. Gazete, mecliste "Arnavut, Rum, Arap, siyasi zümre veya fırkaların teşekkül" ettiğini belirterek bunun doğal olduğunu, engellenemeyeceğini ve olması gerekenin milli temsil olduğunu savunmaktadır. Gazeteye göre milli temsilde oluşan siyasi zümreler vatanın menfaati için çalıştıkları sürece hükümeti ve devleti sarsmayacaklardır.

Gazete bu yazısında "Türk fırkalarında ve bugün dahi ittihat fırkasında Türk olmayan efrat vardır ise de bunlar İttihat ve Terakki Fırkası’nın Türk simasını değiştirmezler. Ve

³⁴⁹ Hukuk-ı Milliye Sadaka Meseleleri Değildir. (2 Kasım 1913). *Azadamard*, 1354, 1.

³⁵⁰ Ermenilerin Matalib-i İntihabiyesine Karşı Esassız İtirazat. (16 Kasım 1913). *Azadamard*, 1367, 1.

Ermeniliğin ve Rumluğun, Kürtlüğün, Araplığın mümessilleri asla olmazlar"³⁵¹ diyerek çok açıkça siyasi alanda Ermeni örgütlenmesi üzerinde durmuştur.

Kozana Mebusu Hamparsum Muradyan³⁵², Cemiyetler Kanunu Lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada³⁵³ milletin terakkisi için fırkaların olması gerektiğini savunmuştur. Ona göre hükümetin terakkisi de siyasi cemiyetlere bağlıdır. Nitekim, Meşrutiyet'in kazanılması da cemiyetler sayesinde olmuştur. Muradyan siyasi partilerin kabul edildiği varsayımıyla ayrı milletler için de ayrı cemiyetlerin kurulması gerektiğini ve bunun müsavatin (eşitliğin) bir gereği olduğunu savunmuştur. Ona göre millet esasına dayalı cemiyetler Meşrutiyet fikrini kendi lisanlarıyla yayabilirler.

Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes, Cemiyetler Kanun Lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada İttihat ve Terakki, Taşnaksütyun, Bulgar Cemiyeti gibi cemiyetlerin eski rejim (Meşrutiyet öncesi) zamanında da çalıştıklarını, Fransa'daki cemiyetler gibi Osmanlı'da hâkimiyeti milliyetnin tesisinde etkili olduklarını savunmuştur. O, Osmanlı milletinin cemiyetlerin faydasını gördüğünü; ancak yapılan kanunla bu cemiyetlerin bir kaide altına alındığını ve düzenlendiğini; cemiyetlerin düzenlenmesi ile ilgili kanunun cemiyetlerin gücünü engellemek ya da cemiyetlerin teşekkülünü engellemek anlamına gelmediğini savunmuştur³⁵⁴.

1.5.3. Hınçak Cemiyeti

Hınçak Cemiyeti, Marsilya'da Portakalyan isimli bir Ermeni'nin çıkardığı Armenia isimli gazetenin yaydığı fikirlerin etkisiyle kurulmuştur. Portakalyan, Marsilya'ya yerleştiği yıl çıkarmaya başladığı Armenia isimli gazetenin temel amacını ticaret ile uğraşan Ermenilerin çeşitli ülkelerdeki ticari faaliyetlerini desteklemek şeklinde nitelendirmiş olsa da, gazete kısa süre sonra Avrupa'daki çeşitli şehirlerde öğrenim gören gençlerin devrimcilik ve bağımsızlık yönündeki fikirlerinin işlendiği bir yayın organı haline gelmiştir. Armenia'da yayınlanan yazıların çoğunluğu Türkiye ile ilgiliyken Rusya Ermenileri ve bunların ihtilal düşüncelerini

³⁵¹ Ermenilerin Matalib-i İntihabiyesine Karşı Esassız İtirazat, (16 Kasım 1913). *Azadamard*, 1367, 1.

³⁵² 1867'de Haçin'de doğmuştur. Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisinin kurucuları arasında yer almıştır. Kumkapı ve Sason olaylarında etkin rol oynamıştır. Sason olaylarından sonra idam cezasına çarptırılmıştır. Ancak cezası ömür boyu hapse çevrilen Boyacıyan Fransaya kaçmıştır. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a gelmiş ve Kozan mebusu olarak meclise girmiştir. Bkz. Güneş, İ. (1997). 228.

³⁵³ *MMZC*, 7 Temmuz 1325, İ:115, C:1, 451.

³⁵⁴ *MMZC*, 6 Haziran 1325, İ:96, C:1, 477.

de destekleyen yazılar da bu gazetede yer bulmuştur. Bu durum Armenia Gazetesi'nin Osmanlı Devleti ve Rusya'da yasaklanmasına neden olmuştur. Söz konusu yasaklar, gazetenin yayın politikalarının radikalleşmesini beraberinde getirmiştir.

Yayın çizgisi gittikçe radikalleşen Armenia Gazetesi, Ermenilerin Türkiye'de harekete geçmeleri ve bunun için ihtilalci bir cemiyetin kurulması fikrini işlemeye başlamıştır. Nitekim çok geçmeden bu yönde yazıları kaleme alan gençler, Armenia Gazetesi'nin sahibi Portakalyan'dan kurmayı planladıkları ihtilalci cemiyetin başına geçmesini istemişlerdir. Ancak Portakalyan bu teklifi kabul etmemiştir. Osmanlı Devleti aleyhinde yayınlar yapan bir gazetenin sahibi olmasına rağmen Portakalyan'ın söz konusu teklifi reddetmesi Ermeni gençler arasında şaşkınlığa sebep olmuştur. Ermeni gençler kısa süre sonra Portakalyan'ın katılmadığı bir cemiyet kurmaya karar vermişlerdir³⁵⁵.

Armenia Gazetesi'nin etrafında toplanmış olan Ermeni öğrencilerinin kurduğu cemiyetin adı, Ermenice'de "çan sesi, çingirak" anlamına gelen Hınçak olmuştur. Örgüt 1887 yılında Cenevre kentinde kurulmuştur. Hınçak, kuruluşundan kısa bir süre sonra merkezini İngiltere'nin yardımları ile Londra'ya taşımıştır. Örgütün temel hedefi, Armenia Gazetesi'nde de işlendiği gibi, Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurarak bu yapıyı Rusya ve İran Ermenistan'ı olarak tabir ettikleri bölgeler ile birleştirmektir. Kurucuları ise, Avedis Nazarbegian, Maro Markarian, Kapriel Gafian, Roupén Khanazad, Kevork Gharajian ve Kristapor Ohanian gibi isimlerden oluşmaktadır³⁵⁶.

Hınçak Cemiyeti'nin programında, cemiyetin ideolojik olarak Marksist bir çizgide olduğu belirtilmiş olup, Osmanlı Devleti'nin mutlakiyet yönetimi altında ezilen Ermenilerin kurtuluşu için sosyalist bir teşkilatın kurulmasının zaruret olduğu ifade edilmiştir. Hınçaklar, Ermenilerin Türk hükümeti karşısında Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt ve Asuri unsurlarla da iş birliği yapmalarını planlamışlardır. Programda, cemiyetin yakın vadeli hedefi olarak ise, Ermeni halkının Türk hükümetine karşı genel bir isyana teşvik edilmesi ve bu yolla bir ihtilal gerçekleştirilmesi şeklinde verilmiştir. Cenevre'de kurulmuş olan bu cemiyetin, ihtilal alanı olarak neden Osmanlı coğrafyasını seçtiği ise yine aynı programda açıklamıştır. Buna

³⁵⁵ Doğan, O.(2008). "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 311-312.

³⁵⁶ Küçük, C. (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 101.

göre, Ermeni nüfusu en yoğun haliyle Osmanlı coğrafyasında yaşamaktadır. Bu coğrafya aynı zamanda Ermenilerin yaşadıkları diğer yerlere nazaran daha geniş topraklara sahiptir. Ayrıca, Berlin Anlaşması'nın 61. Maddesi uyarınca Ermeni meselesi uluslararası bir mesele haline gelmiş, Ermenilerin hakları Avrupalı devletler tarafından tanınmıştır. Ermenilerin haklarını tanıyan Avrupalı Devletler, Osmanlı Devleti'ni sistemli bir şekilde parçalamaktadırlar. Bu şartlar karşısında Hınçaklar, Türk hükümetinin iç ve dış problemler karşısında dayanamayarak kesin olarak yıkılacağına inanmaktadırlar³⁵⁷.

Cemiyet, kuruluşundan kısa bir süre sonra, kendi adıyla anılan bir yayın organı çıkarmaya başlamıştır; Hınçak Gazetesi. Gazete, Ermenice harflerle çıkması bakımından önemlidir. Cemiyet üyeleri, gazeteyi çıkarmak için lazım gelen Ermenice harfli baskı makinesini, Cenevre'de bir Kafkas gecesi düzenleyerek temin etmişler, böylece kendi matbaalarını kurma imkânına da sahip olmuşlardır. Hınçak Gazetesi yayın hayatında başladıktan sonra Avrupa kamuoyunda, Osmanlı Devleti aleyhinde bir Ermeni algısı oluşturmayı başarmıştır³⁵⁸.

Hınçak Cemiyeti'ni kuran gençler, her ne kadar Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurma idealini benimsemiş olsalar da, ilginç bir şekilde bunların hiç biri Osmanlı topraklarına ayak basmamışlardır. Ermenilerin tamamı adına hareket ettikleri iddiasında bulunan cemiyet üyeleri, hedeflerine ulaşmak için Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne müdahalesinin zaruri olduğunu düşünmekteydiler. Bu müdahalenin gerçekleşmesi içinse ülke genelinde pek çok kanlı eylem gerçekleştirmişlerdir³⁵⁹.

Hınçaklar, Osmanlı sınırları içinde kendilerine merkez olarak İstanbul'u seçmişlerdir. Örgütlenmeleri İstanbul ile sınırlı kalmayan Hınçaklar, kısa süre içinde Anadolu'nun pek yerinde faaliyete geçmişlerdir. Cemiyetin teşkilatlanması sürdükçe, hâlihazırda ayrılıkçı fikirlerin etkisi altında bulunan pek çok Ermeni de Hınçaklara katılmıştır³⁶⁰.

³⁵⁷ Uras, E. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 432-436.

³⁵⁸ Doğan, O. (2008). 312.; Bu noktada, Genelkurmay Başkanlığı'nın hazırladığı bir çalışmada, Hınçakların programında Ermeni tezlerinin Avrupa hükümetlerinin aracılığı ve müdahalesi ile sağlanması düşüncesinin kabul edilmediği ve bu yönde bir düşüncenin boş bir beklenti olarak görüldüğü ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008). 10.

³⁵⁹ Yıldırım, M.A. (2008). "1895-1896 İsyanları Sırasında Ayntab'da Ermeniler ve Hınçak Cemiyeti". *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27(44). 171.

³⁶⁰ Tetik, A., Gürler, M., Aksu, Ç. (hz.) (2008). 10

Hınçaklar, teşkilatlarını sağlamak istedikleri bölgelerde, Ermeniler arasında gönüllü olan, esnaf, tüccar, eğitimci, öğrenci ve memurlardan istifade etmişlerdir. Bu örgütlenme gizlilik içinde gerçekleştirilmiş, örgütlenme için ihtiyaç duyulan; ancak örgüte sıcak bakmadıkları için gönüllü olmayan Ermenilere yönelik ise tehdit, baskı ve şiddet uygulanmıştır. Bu noktada cemiyetin, Ermenileri ihtilale teşvik etmek, bu amaca hizmet etmeyenleri ise katletmek üzere kurulmuş olduğu da söylenebilir. Ayrıca, dini duygular ve milli bağlar çerçevesinde kendi toplumlarından dışlanmak istemeyen Ermenilerin de cemiyete katılmak mecburiyetinde kaldıkları bilinmektedir.

Cemiyete üye olan Ermeniler; "...ya istiklal ya hürriyet esasını kabul ve şirketin her türlü nizamına itaat edeceğine..." dair bir yemin evrakını imzalamak zorundaydılar. Bu yemin evrakını imzalayan Ermenilere sahip oldukları nüfuza göre çeşitli görevler verilmekteydi. Bu görevlerden ilki, yayın ve dağıtım yolu ile propaganda idi. İkincisi, bulundukları yerde tahrik edici eylemler gerçekleştirmek, üçüncüsü ise terör eylemleri düzenlemektir³⁶¹.

Hınçak Komitesi'nin Ermeniler üzerinde etkisini artırmasına yol açan bir diğer önemli gelişme, 1894 yılında Patrik Matyos İzmirliyan'ın Hınçak Komitesi başkanlığını üstlenmiş olmasıdır. Bu durum, Komite ile Kilise birleşmesini sağlarken kilise ve manastırlar da çete merkezi ve silah deposu haline gelmiştir³⁶².

Marksist ideolojiyi, çetecilik faaliyeti ile uygulama alanına geçirmiş olan Hınçak Cemiyeti'ne mensup olan Osmanlı Ermenilerinin pek çoğu elbette ki bu ideolojiden bağımsız olarak yukarıda bahsedildiği gibi ya tehdit ve şiddet ile ya da Ermeni toplumundan dışlanma korkusu ile cemiyete üye olmuşlardı. İşte bu durum cemiyetin en azından başlangıçta türdeş bir kuruluş olmadığını ve geniş bir cephe kurmak arzusu ile üyeleri arasında ideolojik bir bağlılık yerine, amaç birliği tesis etmek istediğini göstermektedir. Bu durum 1896 yılında Londra'da gerçekleştirilen Hınçak Kongresi'nde büyük tartışmalara neden olmuş ve cemiyet içinde bir bölünmeye yol açmıştır. Nitekim bu tartışmaların bir sonucu olarak cemiyetten ayrılan bir grup "Reforme Hınçak Partisi" ismiyle yola devam etme kararı almış, buna karşılık cemiyet içinde kalan sosyalist grup ise Nazarbegyan liderliği altında kalmaya devam etmiştir³⁶³.

³⁶¹ Yıldırım, M.A. (2008). 172-173

³⁶² Tunaya, T.Z. (1998). 568

³⁶³ Tunaya, T.Z. (1998). 569.

1896 Kongresi ile su yüzüne çıkan tartışmalar, cemiyet içindeki bölünmeye rağmen sonlanmamıştır. 1902 yılına gelindiğinde, cemiyet içindeki tartışmalar çatışmaya dönüşmüş, cemiyet mensuplar İngiltere, Rusya, İran ve Mısır gibi ülkelerde birbirlerini öldürmüşlerdir. Ortaya çıkan bu iç çatışmalar da doğal olarak cemiyeti zayıflatmıştır³⁶⁴.

Osmanlı sınırları içerisinde ise teşkilatlanması kısa süre içinde tehlikeli bir noktaya taşınan Hınçak Cemiyeti, ülke genelinde kanlı terör eylemlerine ve isyan hareketlerine girişmiştir.

Hınçak Cemiyeti üyeleri, Osmanlı sınırları içinde kanlı eylemlerini gerçekleştirirken, ülkenin siyasi kavgalarına da müdahil olmaktan geri kalmamışlardır. Bu noktada Hınçak Cemiyeti'nin yöneticileri, II. Abdülhamit idaresine karşı Meşrutiyet'in tekrar ilanı için örgütlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile temasa geçmişlerdir. Meşrutiyet'in yarattığı hürriyet ortamı içinde Hınçak Cemiyeti'nin de partileşmesine müsaade edilmiş ve yapı yer altından çıkarak legal bir görünüm kazanmıştır.

II. Meşrutiyet devrinde bir siyasi parti hüviyeti kazanan ve artık Hınçak Partisi olarak anılan yapı, ayrılıkçı talep ve niyetlerinden vazgeçmemiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin bu savaşa katılması ile birlikte Ermenilerin, emperyalist devlerinde teşvikleriyle çıkardıkları büyük isyanlarda bu yapının büyük bir rolü olduğu bilinmektedir. Nitekim, 17 Eylül 1913 tarihinde Köstence'de düzenlenen 7. Hınçak Kongresi'nden sonra şu açıklama yapılmıştır: “Şu dört, beş yıllık dönemde, Osmanlı Meşrutiyet yönetiminin gerçekçi hiçbir söz vermediği, her şeyin lafta kaldığı; hükûmet yasalarının, bütün siyasi partiler ve özellikle sol partiyle aşırı sol parti hakkında birtakım baskılar içerdiği; Osmanlı Hükûmetinin bu yeni düzenlemelerinin, çeşitli unsurları birbiriyle karıştırmaya yönelik olduğu anlaşıldı. Hâkim ulusun, şimdiye kadar yeni bir hükûmet kurma konusundaki yeteneksizliği görüldü. İktidarı elinde tutan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde bir oligarşinin egemen olduğu bilinmektedir. Bu cemiyetin asıl amacı, Türk bürokrasisini korumak ve ilerici bir hükûmetin kuruluşuna izin vermemektir. Görünürdeki amacı çeşitli toplulukları birleştirmek, asıl izlediği siyaset ise bu toplulukları sürekli bir baskı altında bulundurmaktır. Osmanlı Hükûmeti tarafından belirlenen birtakım koşullar altında, Ermeni milletinin, artık kendi prensiplerinin gerçekleşmesini sağlamaya gücünün yetmeyeceği açıktır. Ermeniler,

³⁶⁴ Küçük, C.(1986). 102.

başlarının üstünde asılı olan kılıcı kaldırmak ve hâkim sınıfları yok etmek için, bundan sonra daima yılmadan direnmek gerektiğine inanmışlardır.”³⁶⁵

1.5.4. Taşnaksutyun Cemiyeti

Taşnaksutyun Cemiyeti, 1890 senesinde Tiflis’te “Ermeni İhtilalciler Birliği” adıyla kurulmuştur. Cemiyetin yayın organı ise Türkçe “Bayrak” anlamına gelen “Troşak” gazetesidir.

Bir federasyon olarak ortaya çıkan Taşnaksutyun Cemiyeti’ni oluşturan üç ana grup olduğu bilinmektedir. Bunlardan ilki, sosyalist olmayan, milliyetçi ihtilalciler olarak tanınan ve Petersburg’da eğitim gören öğrencilerden oluşan gruptur. Aynı zamanda toplandıkları pansiyondan gelen isimleri ile Kuzeyliler olarak anılan grup üyeleri, Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermenilerin bağımsızlığını hedefleyen Armenakan Partisi’ne ilgi duymaktaydılar. Sözcüleri ise, zengin bir Rus Ermeni’si olan Konstantin Hatisyan’dır. Cemiyeti teşkil eden diğer iki grup ise sosyalist gençlerden oluşmaktaydı. Bunlardan biri, Rus ve Gürcü ihtilalciler ile iş birliği yaparak Çarlık rejimini devirmeyi planlıyordu. Diğer sosyalist gruptakiler ise, sadece Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermenilerle meşgul olmak arzusunda idiler. Sosyalist gruplarda yer alan gençler Moskova’da eğitim görmüşlerdi. Bu gençler de, Tiflis’te toplantı yaptıkları Güney Pansiyonu ile anılıyor ve Güneyliler olarak biliniyorlardı. Ayrıca bu gençlerin arasında Hınçak cemiyetine üye olanlar da bulunuyordu³⁶⁶. Taşnaksutyun Cemiyeti, işte bu üç grubun bir araya gelmesi ile kurulmuştur.

Taşnaksutyun Cemiyeti’nin kuruluş bildirgesinde ise şu cümleler yer almaktadır; “Bugün Avrupa, insani hakları müdafaa eden Ermenileri görüyor. Böyle anlarda menfaatler bir tarafa itilerek birleşmelidir. Bu sebeple Ermeni ihtilal cemiyetleri bütün Ermenileri bir bayrak altında toplanmaya çağırmaktadır. Türkiye’deki Ermenilerin siyasi ve iktisadi bağımsızlığını gaye edinen bu birleşme, Ermenilerin Osmanlı hükümetine karşı savaş açmasına ve hürriyet için kanlarının son damlasına kadar akıtacaklarına söz vermiştir. Bu sebeple gençleri, zenginleri, Ermeni kadınlarını ve din adamlarını birleşmeye çağırmaktadır.”³⁶⁷

³⁶⁵ Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008). 50.

³⁶⁶ Özşavlı, H. (2012). “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 41, 159.

³⁶⁷ Günay, N. (2015). *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 21-22.

Cemiyetin kuruluş bildirisiinden de anlaşılacağı üzere Taşnakların temel amacı, tüm Ermenileri ve Ermeni siyasi gruplarını tek çatı altında birleştirmektir. Nitekim cemiyet üyeleri, Genç Ermenistan, Armenaganlar ve Hınçak Cemiyetlerini bir araya toplamak için çalışmışlardır. Ancak birleşme çalışmaları cemiyetin arzu ettiği yönde ilerlememiştir. Çünkü Hınçak Cemiyeti, Taşnaksutyun ile birleşmek için cemiyetin ana prensibinin sosyalizm olmasını şart koşturmuştur. Taşnaklar ise, Osmanlı Ermenilerinin bu fikre hazır olmadıklarını ve bu nedenle Ermeniler arasındaki dayanışmanın bozulmasından korktuklarını belirterek bu talebe sıcak bakmadıklarını belirtmişlerdir. Bununla birlikte iki yapı arasında, “halkın iktisadi ve siyasi hürriyeti” düşüncesi etrafında bir anlaşma sağlanmıştır³⁶⁸.

Hınçak Cemiyeti, ortaya çıkan Ermeni birliği içinde çok uzun süre kalmamıştır. Özellikle sosyalizm üzerinden ortaya çıkan tartışmalar, Hınçakları yol ayrımına getirmiş ve cemiyet 1891 yılı içinde bu birlikten ayrılmıştır. Ayrıca bu dönemde sosyalist olmayan üyelerden de Taşnaksutyun’dan ayrılanlar olmuş, böylece yeni Ermeni komiteleri kurulmuştur.

Taşnaklar, 1892 yılında harekete geçerek teşkilatlanma ve yöntemlerinde değişikliğe gitmişlerdir. Bu noktada Taşnaklar Rus ihtilalci örgüt Narodvelts’i örnek almışlardır. Böylece Taşnaklar, başlangıçta ortaya koydukları tüm çekincelere rağmen sosyalist bir programa sahip olmuşlardır. Ayrıca Taşnaklar, Narodvelts’in çetecilik ve terör yöntemlerini de benimsemişlerdir³⁶⁹. 1892’de toplanan Taşnak Kongresi, cemiyetin temel prensiplerini belirlemiş ve 1894 yılında yayınlanan program için de temel teşkil etmiştir. Söz konusu kongre Cenevre’de gerçekleşmiş ve 32 Taşnaksutyun üyesinin katılımı ile tamamlanmıştır. Kongre kararları incelendiğinde Taşnakların artık sadece Osmanlı Ermenilerinin yaşadığı bölgelerle ilgilendikleri görülmektedir. Taşnaklar bu çerçevede; “Türkiye Ermenistan”ı olarak saydıkları bölgenin ihtilal yolu ile siyasi ve ekonomik yönden bağımsızlığını sağlamak hedefini ideal olarak benimsemişlerdir.

1892 Kongresi neticesinde ortaya çıkan programa göre, “Türkiye Ermenistanı” bağımsızlığına kavuştuğu takdirde devlet yöneticileri seçimle iş başına gelecek ve vatandaşlar kanunlar karşısında eşit olacaklardır. Cemiyetin bu amaca ulaşmak için temel yöntemi ise ihtilalci gruplarla hükümete karşı mücadele etmektir. Taşnaklar bu mücadeleyi çetecilik yöntemleri ile gerçekleştireceklerdir. Bu noktada halka yönelik propaganda

³⁶⁸ Doğan, O. (2008). 316.

³⁶⁹ Tunaya, T.Z. (1998). 568.

faaliyetleri gerçekleştirilecek, halkın silahlanması ve silahlı eğitim alması sağlanacaktır. Halkın silahlanmasının sağlanması için de Anadolu'ya silah sevkiyatı gerçekleştirilecek, oluşturulacak gruplara silah, para ve insan yardımı sağlanacaktır³⁷⁰.

Taşnaksutyun' un 1892 tarihli kongre kararları incelendiğinde, cemiyetin hedeflerine ulaşmak için temel yönteminin terör olduğu görülmektedir. Ermeni ayrılıkçılarının mücadele yöntemi olarak terörü seçmelerinin temelde iki farklı sebebi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, bağımsız devlet kurmak istedikleri bölgelerdeki Müslüman Türk çoğunluğu katlederek veya göçe zorlayarak nüfus yoğunluğunu ele geçirmek, ikincisi ise Ermeni taşkınlıkları neticesinde ortaya çıkacak manzara ile Batı kamuoyunda; Anadolu'da Ermeni katliamı yapıldığı yönünde bir algı oluşturmak ve böylece Osmanlı Devleti'ne yönelik bir müdahalenin gerçekleşmesini sağlamaktır³⁷¹.

Taşnaksutyun Cemiyeti de tıpkı Hınçaklar gibi hedeflerini gerçekleştirmek için ihtilalci düşüncelere sahip olmayan Ermeniler üzerinde baskı ve şiddet politikası izlemiştir. Ayrıca Avrupa üzerinde de Anadolu Ermenilerinin Osmanlı Devleti'nin zulüm ve baskılarına uğradıkları yönünde bir kamuoyu oluşturmayı başarmışlardır.

Taşnaksutyun Komitesi tüm ihtilalci ve kanlı eylemlerine rağmen, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kısa bir süre için de olsa Osmanlı kanunları çerçevesinde meşru bir siyasi parti görünümü arz etmiştir.

1.5.5. Ramgavar Partisi (Meşrutiyet ve Hukuk-i Avam Tarafdarı Ermeni Fırkası)

II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine ihtilalci Ermeni komiteleri Meşrutiyet'e bağlılıklarını bildirerek partileşme imkânı bulmuşlardır. Ramgavar Partisi, işte bu ortamda kurulmuştur. Kuruluş tarihi 1908 olan partinin merkezi İstanbul'dur³⁷².

Ramgavar Partisi, Meşrutiyet devrinde partileşen diğer Ermeni komitelerinden farklı olarak şiddet yanlısı olmamıştır. Partinin ses getiren herhangi bir etkinlik içine girdiği ise görülmemiştir.

³⁷⁰ Doğan, O. (2008). 318.

³⁷¹ Günay, N. (2015). 23-24.

³⁷² Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008). 2.

Parti programı 1908 Meşrutiyet Meclisi'ne sunulmuş olup meclis kayıtlarına; “Meşrutiyet ve Hukuk-i Avam Tarafdarı Ermeni Fırkası'nın Beyanname ve Programı” başlığı ile geçmiştir. Beyanname hükümlerinde; partinin kanunlar çerçevesinde teşkil edilmiş bir siyasi cemiyet olduğu ve gizli bir ihtilal komitesi olmadığı ifade edilmiştir. Ramgavar Partisi diğer Ermeni partilerinden farklı olarak devrimci bir anlayışa da sahip değildir. Partinin ekonomik yönden liberal olduğu görülmektedir. Bu noktada “Laissez-faire” yani “bırakınız yapsınlar” ilkesi benimsenmiştir³⁷³.

Ramgavar da, Hınçak ve Taşnaksutyun partileri gibi siyasi faaliyetlerini Ermenistan'da, günümüze kadar sürdürmüş olan bir partidir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde diğer Ermeni partilerine kıyasla daha mutedil bir görünüm arz eden Ramgavar, I. Dünya Savaşı'ndan sonra günümüze kadar geçen süreç içerisinde Türkiye Cumhuriyeti'ni “soykırımcılık” ile suçlamaktan geri kalmamıştır. Bu yönüyle hareket tarzına göre olmasa bile, zihniyet çerçevesinde Ramgavar'ın da diğer Ermeni komiteleri ile aynı çizgide olduğu söylenebilir.

1.6. Meclis Hakkında Ermenilerin Düşünceleri

Osmanlı Devleti, devlet teşkilatını kendisinden önceki Türk devletlerinden etkilenecek oluşturmuşlardır. Bu teşkilatın en önemli unsuru Divan-ı Hümayun olmuştur. Divanın önemini kaybetmeye başlamasıyla meşveret (danışma) meclisleri kurulmuştur. Sistemli bir meclis ihtiyacı neticesinde, kanun tasarılarının hazırlanması, devlet memurlarının yargılanması, vatandaşların devletle sorunların çözülmesi amacıyla 1838 yılında Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye kurulmuştur. Bu mecliste üyelerin fikirlerini açıkça söyleyebilmeleri ve bu durumdan sorumlu olmayacaklarının kabul edilmesi, düşünce özgürlüğü açısından da önemli bir gelişmedir³⁷⁴. Bir danışma meclisi olan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, Tanzimat döneminde kurulan meclislerin ve Osmanlı Devleti'nin parlamenter geleneğinin de temelini oluşturmuştur³⁷⁵. Halkın yönetime seçilmesi konusunda ilk örnek ise Muhassallık meclislerin kurulması ile olmuştur. 1840 yılında kurulan bu meclislerin görevi sancaklardan toplanacak vergilerin miktarını belirlemek ve düzenli

³⁷³ İltis, E. (1993). 517-519.

³⁷⁴ Eraslan, C.; Olgun, K. (2006). 20.

³⁷⁵ Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayın, 99. (Ortaylı Meclis-i Vala'nın (ve genel olarak Tanzimat Reformlarının) Fransa'nın örnek alınarak oluşturulduğunu ancak bunun ihtilal Fransa'sına ya da monarşiye ne düşünsel bağlılıkla ne de özentiyle ilgili olmadığını; Fransa'nın merkeziyetçi yapısının Osmanlı Devleti'nin beklentilerine uygun olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bir danışma organı olarak kurulan Meclis-i Vala tekkelerin ihtiyaçlarından memurların yolsuzluklarına kadar her işi gözden geçiren ve karar alan bir meclis haline gelmiştir. Ortaylı, İ. (1987). 110.)

toplanmasını sağlamaktır. Muhassallık meclislerinin üyelerini seçecek kişiler kaza ve köylerde akıllı, söz anlar, emlak sahipleri arasından kura ile belirlenmiştir³⁷⁶. Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye'nin 1845 yılında Meclis-i Ahkam-ı Adliye ve Meclis-i Tanzimat olarak ikiye ayrılmasından sonra Sultan Abdülmecit'in Meclis-i Tanzimat'a vilayetlerden ikişer kişiyi davet etmesi ve dönemin bazı yazarları tarafından yarı mebuslar olarak nitelendirilen bu temsilcilerin geldikleri yerlerin sorunlarını mecliste tartışmaları "meşrutiyet" fikrinin yerleşmesi açısından önemli bir aşama olmuştur³⁷⁷.

Meclis ve seçim konusunda önemli bir gelişme de 1864 Vilayet Nizamnamesi'dir. Bu nizamname ile eyaletler kaldırılmış, il sistemine geçilmiştir. Muhassallık meclisleriyle başlayan yönetimde seçilmişlere de yer verme sistemine bu nizamnameyle de devam edilmiştir. Nizamname'yle illerde il genel meclisleri ve il idare meclisleri kurulmuştur. Bu meclislerin kurulmasında amaç illerin ileri gelenlerinin atanmış yetkililere yardım etmelerinin, dilek ve şikâyetlerin bildirilmesinin sağlanmasıdır. Bu amaç doğrultusunda sancak ve kaza meclisleri de genişletilmiş, bu meclislerin iki Müslüman, iki gayrimüslim ve dini belirtilmeyen üç üyeden oluşmasına karar verilmiştir³⁷⁸. Bununla ilgili olarak ileride kurulacak olan Mebusan Meclisi'nde seçim konusu tartışılırken taşradan gelen vekillerin "İstanbuluların ilk defa seçim gördüklerini, kendilerinin ise Tanzimat'ın başından beri seçim usulünü bildiklerini"³⁷⁹ söylemeleri ve gayrimüslimlerin de bu meclislerde Müslümanlarla eşit temsil edilmeleri Tanzimat meclislerinin Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet düşüncesinin yerleşmesine etkileri konusunda yargıları desteklemektedir.

1.6.1. Mebusan Meclisi'nin Önemi

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler için meclis, temsil ve mebusların ifade özgürlüğü önemli olmuştur. Bu dönemde konuyla ilgili dikkat çeken unsurlardan biri Mebusan Meclisine seçilen Ermenilerin, Ayan Meclisi'ne karşı tutumları olmuştur. Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla halk ile devletin irtibatını sağlayan ayanlar 16. yüzyılın sonlarına doğru önem kazanmaya başlamışlardır. Zamanla ayanlar bulundukları yerlerde siyasi ve ekonomik etkilerini artırmışlar ve etki alanlarını merkezi otorite aleyhine genişletmişlerdir. 18. yüzyılda devlet otoritesini tesis edemediği için Anadolu'da ve

³⁷⁶ Eraslan, C.; Olgun, K. (2006). 26.

³⁷⁷ Ortaylı, İ. (1987). 117.

³⁷⁸ Tural, E. ve Çapar, S. (Ed.) (2015). *1864 Vilayet Nizamnamesi*. Ankara: TODAİE – TİAV Ortak Yayını, 57.

³⁷⁹ Ortaylı, İ. (1987). 129.

Rumeli’de ayanların kurduğu hanedanlıkları tanımak zorunda kalmıştır. Ayanların ulaştığı güç Kabakçı Mustafa İsyanı’ndan sonra daha belirgin hale gelmiştir. Bu isyandan sonra III. Selim’in tahttan indirilmesi üzerine ayanlardan Alemdar Mustafa Paşa İstanbul’a gelerek III. Selimi tekrar tahta geçirmek istemiştir. Ancak III. Selim’in öldürülmüş olması üzerine II. Mahmut tahta çıkarılmış ve Alemdar Mustafa Paşa 28 Temmuz 1808 tarihinde sadrazam olmuştur³⁸⁰. Bu tarihten sonra Osmanlı yönetiminde etkinliği bilinen ayanlık müessesesi meşrutiyetle birlikte Ayan Meclisi’nin kurulmasını da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Ayan Meclisi konusu ilk olarak II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesinden sonra Mehmet Reşat’ın tahta çıkış töreni sırasında tartışmalara neden olmuştur. Yemin töreninde Ayan Meclisi başkanı, Mebusan Meclisi başkanı, ikinci başkanları, Heyet-i Vükela ve bazı subaylar bulunmuştur. Ancak Mebusan Meclisi ikinci başkanı Mehmet Talat Bey, yemin töreninde olmadığını söyleyince Ayan Meclisi ikinci başkanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa, yemin törenini teyit etmek için “Evet hazırdım ve kasem ederim” demiştir. Bunun üzerine Mebusan üyesi Nazaret Dagavaryan kendilerinin olmadığını söyleyerek “Asıl milletvekilleri mebuslardır efendim”³⁸¹ demiştir. Kozan Mebusu Hamparsum Meclisi Âyân Riyaseti Tezkiresi münasebetiyle yaptığı bir konuşmada Meşrutiyete nasıl ulaşıldığını izah etmeye çalışmıştır. Ona göre İstibdat Dönemi’nde (II. Abdülhamit Dönemi) kimsenin özgürce fikir beyan etme hakkı yoktur. İstibdat yönetimleri milletin haklarını millete kendi isteği ile vermemiştir. Bu ancak milletin irfan seviyesinin yükselmesi ile elde edilmiştir. Bir toplumda ahalinin gücü ya da irfanı ne kadar yüksekse elde ettiği haklar da o kadar fazladır. O bunları izah ettikten sonra Ayan Meclisi’ne karşı çıkmış, milli hâkimiyetin tecessüm ettiği meclisin doğrudan milletin kendi oyu ile seçilen meclis olduğunu savunmuştur. Bu nedenle Ayan Meclisi’nin onun gözünde hiçbir zaman milletin gerçek vekilleri olmayacağını belirtmiştir³⁸². Taşnaksutyun Partisi de programında “Heyet-i Ayan’ın ilgası”nı istemiştir³⁸³. Buna karşı İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab, Ayan Meclisi’nin Kanun-ı Esasi ile getirildiğini bu nedenle hukuki olduğunu savunmuştur. Zohrab, iki meclis uygulamasının bazı hataları

³⁸⁰ Akyıldız, A. (1998). "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni, *İsam Araştırmaları Dergisi*, 2, 209.

³⁸¹ Demirci, H. A. (2006). *İkinci Meşrutiyet’te Ayan Meclisi 1908-1912*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 174-175.

³⁸² *MMZC*, 5 Şubat 1326, İ:43, C:2, 104.

³⁸³ Taşnaksutyun Fırkasının Programı, (4 Kasım 1908). *Tanin*, 3. (Hüseyin Cahid, programı aktardıktan sonra “Heyet-i Âyân’ın ilgası fikrine de muarızız. Yalnız Heyet-i Âyân’ın hiç olmazsa büyük bir kısmını intihap suretiyle teşkil etmelidir. Vazifeleri müddetinin tahdidi de bu tedbire inzıam ederse şimdiki âyân teşkilatında görülen mahzurlar bertaraf olur. Heyet-i Âyân’ı kaldırmak meclis-i mebusanın bir nevi istibdadına saik olabilir. Kontrolsüz her kuvvet su-i istimale müsaittir. Milletin emniyetine haiz olan zevattan intihab-ı umumi ile teşkil edilmiş bir heyetin, yani heyet-i âyânın Meclis-i Mebusan’dan geçen layihaları tedkik etmesini nazariyat-ı hukukiye’ye ve ihtiyâc-ı memlekete daha muvafık buluyoruz” diyerek Ayan Meclisi’nin ilgası talebini eleştirmiştir.)

önleme bakımından önemli ve gerekli olduğunu ısrarla savunmuştur³⁸⁴. Burada farklı düşünmenin temelinde seçim ve anayasa kavramlarının etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca; Zohrab, Ayanı bir millletin içinden çıkmış, o milletin varlığıyla ilgilenmiş, varlığı, şahsiyeti, şeref ve makamıyla milletin varlığı ve şerefiyle şiddetle alakadar olmuş tecrübeli adamlar olarak tanımlamıştır. Ona göre Ayanlık Türk tarihinde mevcuttur. Tarih boyunca hükümdar devlet idaresiyle ilgili önemli mevzularda bir kısım önemli ricali çağırılmış ve onların oylarını talep etmiştir³⁸⁵. Hal böyleyken Zohrab'ın önemli bir tarihi tahlil yaptığı ve ayanlığın tabii bir yönetim unsuru olduğunu ifade ettiğini söylemek mümkündür. Diğer yandan İstanbul Mebusu Kırkor Zohrab, Meclisi Âyân Riyaseti Tezkiresi münasebetiyle yaptığı konuşmada mebusların sıfatının vekaletten ibaret olduğunu belirtmiştir. Bağdat Mebusu İsmail Hakkı'nın mebusluğun vekaleti mukayyede olmadığını, vekaleti mutlaka olduğunu söylemesi üzerine bu iki kavramı izah etmeye çalışmıştır. O'na göre milli hakimiyetin tamamen tatbik edilmesi halinde vekalet mukayyide kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir. Aksi halde vekaleti mutlaka, milli hakimiyetin mebusların şahsi hakimiyeti anlamına gelecektir³⁸⁶.

1.6.2. Meclisin ve Mebusların Görev ve Sorumlulukları

Meclisle ilgili bir diğer konu da meclisin ve mebusların görevlerinin neler olduğu olmuştur. Mesela; Sivas Mebusu Nazarat Dagavaryan bir konuşmasında ülkenin ziraai durumu ile ilgili konuşurken olumsuz bir tablo çizmiştir. Ancak Dagavaryan meclise seslenerek durumu karanlık göstermeye çalışmadığını ifade etmiş; hakikati olduğu gibi gösterdiğini ve Osmanlı milletinin mebuslarının bu şerefi taşıyan insanlar olarak bu sorunları olduğu gibi bilmeleri gerektiğini söylemiştir. Çünkü ona göre bir Osmanlı mebusu bu derlere çare bulmakla yükümlüdür. Büyük sorunlara büyük çözümler bulmak Osmanlı mebuslarının görevidir³⁸⁷. Arevelk Gazetesinde Y. Odyan imzasıyla yazılan “Meclis-i Mebusan Etrafında” başlıklı yazıda da kabinenin ve meclisin görevlerine değinilerek “Nihayet milli bir kabine teşkil edebildik!.. Memleketi sarsan buhranın “bir kısmı” teskin edildi. Bir kısmı diyorum, çünkü Said Paşa kabinesinin acze müstenit sükûtu buhranın sebebi değildir, belki ehemmiyetsiz neticelerinden biridir. Yeni bir kabinenin teşkil etmesiyle buhran izale edilmez. Asıl buhranın

³⁸⁴ MMZC, 5 Şubat 1326, İ:43, C:2, 109. (Zohrab özetle “Heyeti Ayanda da milletten istihsali itimat esası vardır” demiştir.)

³⁸⁵ MMZC, 5 Şubat 1326, İ:43, C:2, 110.

³⁸⁶ MMZC, 5 Şubat 1326, İ:43, C:2, 111.

³⁸⁷ MMZC, 5 Mayıs 1325, İ:74, C:2, 518.

sebepleri izale edilmeli³⁸⁸” denilerek kabinenin kurulmasını olumlu karşılanmış ve o dönemde yaşanan sorunları kabinede değil, mebusların (meclisin) görevini yapmamasında aranmıştır. Bu nedenle Odyan, şartlar ne olursa olsun meclisin yenilenmesini istemiştir. Gazete de “Tanin Ne Diyor?” başlıklı yazıda da Tanin Gazetesi’nde yer alan “Birçok malumlardan sonra... Milletın ekseriyet-i resmiyesi kendisiyle birlikte bulunan bir fırkanın kendi itimat-kerdeleriyle iş görmeyip bitaraflara müracaat etmesi kendi kendisine itimatsızlığını gösterdiği için mantıkı olamaz!..” denilerek yeni hükümetin eleştirilmesi “Garip bir mantık... Bu adamlar hala anlamadılar ki; milletin esbab-ı isyanıyesi fırkanın istinat ettiği Meclis-i Mebusan’dır. Bugünkü hadısatin tekevvünüyle sukût eden kabine, meclisin itimat ettiği ve mana-yı hakikisiyle meclisin teşkil ettiği bir kabinedir. Bu kabine sukût etti. Şimdi Meclis-i Mebusan’ın mevkii tezelzüle uğramıştır”³⁸⁹ diyerek tenkit edilmiştir. Yine İstanbul Mebusu Kırkor Zohrab, Meclisi Âyân Riyaseti Tezkiresi münasebetiyle yaptığı konuşmada, bazı konularda harcanan zamanı kaybedilmiş olarak görmemek gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre meclisin yönetimin çeşitli unsurları hakkında fikir üretmesi o an bir işe yaramıyor görünse de gelecek için atılmış bir tohum olacaktır³⁹⁰. Azadamard Gazetesi’ne göre meclisin görevi bütün halkların temsilini sağlamaktır. Gazete, “Parlamentoda Mebusluk Hakk-ı Milli ve Kuva-yı Siyasiye”³⁹¹ başlıklı yazısında siyasi ve medeni hukuk sorunu olmayan çok uluslu toplumlarda seçim tartışmalarının siyasi partiler aracılığıyla yapıldığını ancak ülkemizde Ermenilerin sorunlarının siyasi partilere bırakılamayacak kadar önemli olduğunu belirtmiştir. Ermeni temsilcilerinin Ermenilerin meseleleri üzerinde ittifak etmeleri gerektiğini belirten gazete, nisbi temsil sisteminde Ermenilerin sahip olacağı beş-on mebusun meclise tesir edeceğini düşünmediklerini vurgulamıştır. Yine de gazete parlamentoyu seslerini işittiren, hukuklarını takdis eden bir hitap kürsüsü olarak gördüklerini yazmıştır. Dolayısıyla gazete Osmanlı ülkesini gelişmiş bir ülke olarak görmediğini, parlamenter sisteme tam olarak inanmadığını (hatta Ermenilik meselesinde parlamenter sistemi sadece bir araç olarak gördüğünü) beyan etmiştir.

³⁸⁸ Meclisi Mebusan Etrafında. (24 Temmuz 1912). *Arevelk Gazetesi*, 1.

³⁸⁹ K. Boyacıyan’ın sahibi olduğu Arevelk Gazetesi 24 Temmuz 1912 tarihli sayısında “Şura-yı Devlet Reisi Kamil Paşa / Harbiye Nazırı Nazım Paşa” alt yazısı ve “Memleketimiz halkına kendilerini bihakkın sevdirmiş olan iki muhterem simalar[Arevelk Gazetesi, 24 Temmuz 1912 (Gazetenin üst bandında beş köşeli bir yıldız ve yönü sola bakan bir hilal de bulunmaktadır.)]” açıklaması ile bu iki devlet adamının fotoğraflarını paylaşmıştır. Bu durum gazeteyi genel manada iktidarı bir kabulleniş ve takdir ediş içinde olduğunu göstermektedir.

³⁹⁰ *MMZC*, 5 Şubat 1326, İ:43, C:2, 105.

³⁹¹ *Parlamentoda Mebusluk Hakk-ı Milli ve Kuva-yı Siyasiye*. (30 Ekim1913). *Azadamard*, 1351, 1.

Azadamard Gazetesi “Fırkalar ve Efrad”³⁹² başlıklı yazısında da Meşrutiyet tanımını yaparak, gerçek parlamentonun gerçek bir parlamento olabilmesi için bütün ülkeyi ve bütün “anasırı” ihtiva eden bir nitelikte olması gerektiğini belirtmiştir. Ancak gazete 31 Mart olayından sonra meclisin ve Osmanlı hâkimiyetinin kendi düşündükleri gibi olmadığını beyan etmiştir. “Osmanlılığı terkip eden bütün milletlerin, gerek kuvve-i teşriyyede mümessilleri bulunmak gerek memleketin hayat-ı idaresine iştirak etmek gibi hakları ahkâm-ı kanuniye ile tayin edilmek lazım gelirdi” diyerek hem kendi parlamenter sistem anlayışlarını ortaya koymuş hem de gerçekleşmediğini söylediği bu durumu eleştirmiştir. Gazete İttihat ve Terakki Partisinin farklı milletlerden fertleri bünyesine almakla Türk milli fırkası olmaktan çıkmayacağını da ifade etmiştir. Bu durumda gazetenin temsil anlayışının yalnızca “milletler” anlayışına dayandığını söylemek mümkündür. Nitekim gazete fırkaların programlarından bahsetmeyip konuyu yalnızca “milli kimlik-milli temsil” noktasına bağlamaktadır. Vartkes Eefendi, seçim mazbatası ile ilgili bir konuşmada "Bizim işimiz burada Osmanlı şanını vikaye etmek ve adaleti vikaye etmektir"³⁹³ demiştir. Buna göre Vartkes Efendi meclisin ve mebusların görevini adalet ile izah etmiştir.

Bu dönemde Ermenilere göre mebusların ve nazırların hesap vermeleri önemli görülmüştür. Mesela Hallacyan bir konuşmasında "Efendiler, bendeniz biraz evvel söylemiş olduğun veçhile 1,5 Nafia Nezaretini işgal ettim. Binaaleyh size hesap vermeye mecburdum, yalnız size değil, efkâr-ı umumiyei dahiliye ve hariciyeye de cevap ve hesap vermeye mecburum"³⁹⁴ demiştir. Bu durum Hallacyan'ın yürütme görevini icra edenlerin hesap vermesi gerektiğine inandığını göstermektedir. Zohrab da mecliste nazırların görev, yetki ve sorumlulukları tartışılırken nazırların hem siyasi görevlerinin hem de idari görevlerinin olduğunu belirtmiş ve nazırların aynı zamanda memur olduklarını vurgulamıştır. Bu nedenle örneğin bir mebus hakkında ihanet iddiası bir nazır hakkında ihanet iddiasından daha hafif olacaktır. Zohrab, bunu “Nazır, bir mesuliyeti siyasiye ve mesuliyeti cezaiyeye maruzdur”³⁹⁵ diyerek açıklamıştır. Ayrıca Zohrab Meclisin çalışma şekli ve usulleri hakkında da önemli açıklamalar yapmıştır. Mesela; 13 Aralık 1909 tarihli bir meclis görüşmesinde istizah (gensoru) kavramının kendisini değerlendirmiştir. Zohrab'a göre gensoru gelecek hakkında verilmez. Anayasaya göre gensoru hükümetin icraati hakkında olur. Hükümetin tasavvurları için gensoru verilmek istenilmesi anlamsızdır. Çünkü gensorunun neticesinde günevoyunun

³⁹² Fırkalar ve Efrad. (5 Kasım 1913). *Azadamard*, 1356, 1.

³⁹³ *MMZC*, 2 Şubat 1324, İ:29, C:1, 646.

³⁹⁴ *MMZC*, 28 Nisan 1327, İ:96, C:2, 411.

³⁹⁵ *MMZC*, 27 Mayıs 1325, İ:89, C:1, 234.

düşmesi ya da hükümetin bir konuda tehdit edilmesi durumu ortaya çıkar. Ona göre olmamış bir şey için gensoruyla hükümete yön tayin edilemez³⁹⁶. Bu konuda Mecliste asayişle ilgili bir görüşmede Hallacyan, İstanbul'da asayiş olmadığı hakkında konuşurken gelen itiraza "Bendeniz, bunu zatiâlinize arz ediyorum efendim ve bunu rica ederim ki, bu istizahı reddetmeyiniz; zaten reddedemezsiniz. Bu istizahı reddetmek Kuvve-i Teşriyenin mesaili mühimmede hakkı istizahı yoktur demektir"³⁹⁷ diyerek meclis iç işleyişinde gensorunun önemi ve yürütme organı üzerinde yasamanın gensoru hakkı olduğunu ifade etmiştir.

Zohrab, Harp Vergisi Kanunu Lâyihası münasebetiyle yaptığı konuşmada Mebusan Meclisi'nin kendisine gelen kanun tasarılarını nasıl değerlendirmesi gerektiğini izah etmiştir. Ona göre göre tasarılar milletin hürriyeti, hukuk ciheti ve ekonomik cihetiyle incelenmelidir. Ayrıca bu kanunla vatan vazifesi açısından da kanunu incelenmiştir³⁹⁸. Bu açıklama Zohrab'ın hukuk anlayışını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Bütün bu sorumluluklar karşısında mebusların güvenliği ve düşüncelerini özgürce ifade edebilmeleri de önemli görülmüştür. Kirkor Zohrab, bir konuşmasında "böyle bahislerde ve bilhassa şu bahiste bunun aleyhinde söz söyleyecek Mebusların hakkı kelâmı muhafaza buyrulsun. O haklar meksubdur, onlara hâlel gelemes"³⁹⁹ diyerek Meclisi Mebusan'da mebusların düşüncelerini ifade etme özgürlüğünü savunmuştur. Hallacyan, 1912 yılında Manastırda bazı zabitlerin vatana ihanet ettikleri hakkında bir beyanda bulunmuştur. Hallacyan ülkenin önemli bir süreçten geçtiğini ifade etmiş ve bu olayların Meşrutiyet'in hayatıyla alakalı olduğunu söylemiştir. "Meşrutiyet'in bu memleket için ne kadar büyük bir ehemmiyeti haiz olduğunu, zannederim bütün vatanperverler takdir ederler"⁴⁰⁰ diyen Hallaçyan, isyan eden zabitlerin Meşrutiyete zarar verdiğini savunarak bu şahıslar hakkında ceza uygulanmamasını eleştirmiştir. Bu durumda Hallaçyan'ın devletin isyanları bastırmasını ve cezalandırmasını hakimiyet olgusu ile açıkladığını söylemek mümkündür. Bu konuda Erzurum milletvekili Vartkes Efendi de konuşmuş ve isyanın önemli olmadığını asıl önemli olanın milletvekillerinin tehdit edilmesi olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Meşrutiyete ve hakimiyeti milliyeye zarar veren milletvekillerinin tehdit edilmesidir⁴⁰¹.

³⁹⁶ MMZC, 26 Teşrinisani 1325, İ:14, C:2, 285.

³⁹⁷ MMZC, 27 Kanunusani 1324, İ:25, C:2, 547.

³⁹⁸ MMZC, 27 Haziran 1328, İ:30, C: 1, 205.

³⁹⁹ MMZC, 26 Kanunusani 1324, İ:24,C:1, 510.

⁴⁰⁰ MMZC, 7 Temmuz 1328, İ: 37, C: 1, 402.

⁴⁰¹ MMZC, 7 Temmuz 1328, İ:37, C:1, 403.

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUMU İLGİLENDİREN KONULARDA ERMENİLERİN GÖRÜŞLERİ

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler içinde yaşadıkları toplumun çeşitli sorunlarıyla ilgilenmişlerdir. İşçi hakları, memurlar, kadınlar, ekonomi, hak ve sorumluluklar, askerlik, eğitim ve toplumsal ilişkiler Ermenilerin ilgilendiği başlıca sorunlar olmuştur.

2.1. İşçiler Hakkında Ermeni Görüşleri

Klasik dönem Osmanlı toplumunda Avrupa'daki keskin sınıf ayrımlarına rastlanmaz. Ancak toplumda ümera, ulema, tüccarlar, memurlar, ayanlar, eşraf, esnaf, zanaatkârlar, çiftçiler ve işçiler olmak üzere çeşitli sınıfların görüldüğünü söylemek mümkündür. Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmeler II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerin genel düşünce yapıları içinde öncelikli olarak işçi sınıfıyla, daha sonra bürokrasi ile ilişkileri nedeniyle memur sınıfıyla ilgilenmelerine ve bu sınıflar hakkında düşüncelerini açıklamalarına neden olmuştur. Bununla birlikte ekonomik faaliyetler ve vergiler konusu dahilinde çiftçilerin de gündeme getirildiği görülmüştür.

2.1.1 İşçi Hakları

Günümüzdeki anlamıyla, dünyada işçi sınıfının ortaya çıkması Sanayi İnkılabı ile gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde de Sanayi İnkılabına paralel şekilde işçi sınıfının ortaya çıkışı Tanzimat sonrası döneme denk gelmektedir. Bu dönemde Osmanlı toprak sisteminin değişime uğraması ve 1838 Balta Limanı Anlaşması uyarınca ekonomide Batılı tüccar ve iş adamlarının etkisinin artması küçük atölye endüstrisinden batıdaki anlamıyla fabrikalara geçişi hızlandırmıştır. Bu da Osmanlı Devleti'nde modern işçi sınıfının doğmasını sağlamıştır. Ancak Meşrutiyet öncesi dönemde işçiler hakları konusunda ciddi mağduriyetler yaşamışlardır. Osmanlı Devleti'nde işçi haklarıyla ilgili ilk düzenleme 1834 yılında Çukurova'da tarım işçileri için yapılmıştır. Bu düzenleme ile işçilerin haftada 1,5 gün dinlenmeleri ve yarım gün için de ücret almaları kararlaştırılmıştır⁴⁰². İşçiler için ilk grev

⁴⁰² Koç, Y. (2003). *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 17. (Koç, Kütahya Şeri'ye Mahkemesinin 1764 yılında tescilini yaptığı Fincancılar Cemiyeti anlaşmasında işçilere

yasağı sayılacak düzenleme ise 1845 yılında Polis Nizamnamesi ile yapılmış ve polise greve giden işçi örgütlenmelerini ortadan kaldırma yetkisi verilmiştir. 1867 tarihli Memaliki Mahsusa Demiryollarının Usulü Zabıtasına Dair Nizamname’de de her ne şekilde olursa olsun araçların seyretmesine engel olanların bir yıldan üç yıla kadar yargılanmalarının ön görülmesi⁴⁰³ de demiryolu işçilerinin grev yapmalarını engelleyen düzenlemeler olarak görülmüştür. 1867 tarihinde Ereğli Kömür Havzası’nda çalışan işçiler için uygulanan Dilaver Paşa Nizamnamesi⁴⁰⁴ işçilerin 10 saat çalışmaları, dini bayramlar dışında hiç tatil yapmamaları gibi işçiler açısından zor düzenlemeler yapmakla birlikte ücretlerin zamanında ödenmesi ve boşta kalan işçilere de ücret ödenmesi gibi işçilerin lehine düzenlemeler de yapmıştır. Bu şartlarda işçiler Meşrutiyet’in getirdiği hürriyet ortamında kendilerini ifade edecek imkânlarla kavuşmuşlardır⁴⁰⁵.

II. Meşrutiyet Dönemi’nde Ermeniler de işçi hakları konusunda görüşlerini belirtmişlerdir. Mesela, Hınçak Partisi’nin 1910 yılında yayınlanan ana tüzüğünde, 24 madde ile en çok vurgu yapılan konu ekonomik durum olmuştur. Dolaylı vergilerin tamamen kaldırılması, kademeli vergi uygulanması, köylülerin borç ve vergilerinin silinmesi, zorla çalıştırmanın ve angaryanın yasaklanması, Genel Borçlar İdaresi’nin kaldırılması, işçilerin sekiz saatten fazla çalıştırılmaması, haftada kırkiki saat aralıksız dinlenme hakkının verilmesi, gece mesailerinin kaldırılması, ondört yaşından küçüklerin çalıştırılmaması, ondört-onyedi yaş arasında en fazla altı saat çalışılması, kadınların bedeni yapılarına uygun olmayan işlerde çalıştırılmamaları, kadınların doğumdan dört hafta önce ve doğumdan dört hafta sonra ücretli izinli sayılmaları, çalışma yerlerinde çocuk bakımevlerinin kurulması ve emziren çalışanlara her üç saatte bir yarım saat süt izni verilmesi, çalışanlar için sermayedarlardan alınan paralarla bir sigorta fonu kurulması, asgari ücret belirlenmesi⁴⁰⁶ gibi günümüzde de

ödenecek fiyatların belirlenmesinin bir toplu sözleşme olmadığını anlaşılanın işçileri değil lonca ustalarının kendi aralarında yaptıkları bir anlaşma olduğunu, çırakları ve kalfaları bağlamadığını savunmaktadır.)

⁴⁰³ Koç, Y. (2003). 17.

⁴⁰⁴ Yüksel, B.(2017).”Çalışma İlişkilerine Yönelik İlk Düzenleme: Dilaver Paşa Nizamnamesi ve Çalışma Hayatına Etkileri”. *İş ve Hayat Dergisi*, 3, 6, 160-163.

⁴⁰⁵ Arslan, T. (2012). “II. Meşrutiyet Dönemi İşçi Hareketleri ve Bu Hareketlerin Meydana Getirdiği Sorunlar Üzerine Bir Deneme”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 25, 36-38. (Arslan, Meşrutiyet öncesi işçi sorunlarını: “Osmanlı İmparatorluğu’nda işçiler her bakımdan yoksul ve perişandı. İş saatleri gün doğuşundan gün batışına kadar olarak belirlenmişti. Yer yer 14-16 saate kadar yükselmekteydi. İşçilerin çalışma koşulları da oldukça kötüdür. Hasta işçiye hiçbir ücret ödenmeden işten çıkartılırdı. Şirket yöneticileri işçiye kötü davranmakta, birçok haktan da yoksun bırakmaktaydılar. İşçilerin, sağlık örgütleri olmadığı gibi, hiçbir güvenliğe de sahip değildiler. Henüz iş yasaları çıkmadığı gibi, ne sigorta haklarından yararlanabilir, ne de geleceklerine güvenle bakabilirlerdi. Ayrıca, fabrika ve işyeri kapılarında büyük bir işsiz kalabalığı beklediğinden ve işçi haklarını koruyucu hiçbir yasa bulunmadığından işçinin elinde ücretini yükseltecek imkân olmadığı gibi, bunu isteyecek bilinç de yoktu” diyerek açıklamaktadır.)

⁴⁰⁶ Akın K. (2015). 301-303.

geçerli sayılabilecek birçok talep Hınçak Partisi ana tüzüğünde yer almıştır. Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin tüzüğünde insan topluluğun çoğunluğunu oluşturan işçilerin, mal ve mülk sahibi olan azınlıkların emri altında çalıştıkları belirtilmiştir. Bu işçilerin gerçek özgürlüğü kazanabilmeleri için üretime, sermayenin dolaşımına, toprağa, fabrikalara, bankalara, demiryolu ve diğer taşıtlara bizzat sahip olmaları gerekmektedir. Partiye göre işçilerin özgür olması ile millet, kavim ve cins farkına bakılmaksızın bütün bütün insanların ekonomik ve siyasi bağımsızlığa ulaştıkları anlamına gelecektir⁴⁰⁷. Buna göre parti, işçi (üretici) sınıfın haklarını önceleyen bir ideolojik yapılanma içerisindedir. Ayrıca parti programında “Müstahsil sınıfı gaye-i maksuduna vasıl olmak için her memlekette müstakil fark-ı siyasiye teşkiliyle memleketin bilcümle vesait-i içtimaiye ve siyasiyesi taht-ı idaresinde bulundurmağa ve mâheza memalik-i sairede bulunan bu misillü fırkalar ile dahi bil-italâf hareket ederek bir inkılâb-ı ictimai (sociale) husule getirmeye sei edecektir”⁴⁰⁸ diyerek işçi sınıfının sosyal bir değişimin öncüsü olacağını kabul etmektedir. “Partinin programında yer alan “beynelmilel amele ittihadına iltihakın kâmilten serbest olması”⁴⁰⁹ ifadesi de işçilerin uluslararası örgütlenmesi de savunulmuştur.

Mebusan Meclisi'nde görev alan Ermeni mebuslarda farklı zamanlarda işçi haklarına değinmişlerdir. Mesela Halep Mebusu Artin Boşgezenyan'ın işçi haklarıyla ilgili kanun teklifi Ermeni mebusların genel düşüncesini yansıtmaları bakımından önemlidir. Boşgezenyan, halkın sermayedarlar ve işçiler olarak iki sınıfa ayırarak hükümetin zayıf olan işçi sınıfını korumak görevinde olduğunu belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nde patron-işçi ayrımının ve buna bağlı sorunların diğer ülkelere göre çok görülmediğini belirten Boşgezenyan, ancak fabrikaların artması ile baş gösteren sorunların önlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Boşgezenyan'ın tespitlerine göre hamile ve hasta kadınların, 7-8 yaşında çocukların yaşlarına uygun olmayan işlerde çalıştırıldıklarına dair sorunlar vardır. Boşgezenyan, konu hakkında teklif ettiği kanunda 4 hususun olmasını istemiştir. Birincisi;

⁴⁰⁷ Akın K. (2015). 152. (“Cemiyet-i beşeriyenin ekseriyetini teşkil eden amele yani müstahsil sınıfının –ki sermayedar (capitaliste) ve ashab-ı emlak bulunan bir ekalliyetin taht-ı hükm ve nüfuzunda bulunmaktadır-. Hürriyet-i hakikiyeyi iktisab edebilmesi istihlal ve tedavül-i servete ve münasebat ve müraselâta hizmet eden bilcümle vesaita yani araziye ve fabrikalara ve bankalara ve itibar-ı mali müessesatına ve şimendüferlerle emsali vesait-i nakliyyeye bi'n-nefs malik olmasına mutavakkıftır. Müstahsil sınıfının hürriyet-i hakikiyeye malikiyeti tabiriyle millet, kavim ve cins (sexe) farklarına bakmaksızın cemiyet-i beşeriyenin siyasi ve iktisadi bir hürriyet-i tammeye malik bulunması anlaşılır” Bkz. Aydoğan, E. (2003-2004). 42.)

⁴⁰⁸ Aydoğan, E. (2003-2004). 42. (Bu değişimin sonucu sosyalist bir düzen kurulması olacaktır: “müstahsil (proleterya-proletariat) sınıfı memleketin siyasi ve iktisadi ve ictimai bilcümle teşkilatı yedd-i idaresine geçirmek ve umur-ı hükümeti derdest etmek suretiyle sınıflara münkasım teşkilatına ve binaenaleyh sınıf ve tefevvuk mübarezatına nihayet verecek ve bu suretle bir sosyalist teşkilat-ı ictimaiye tesis eyleyecektir)

⁴⁰⁹ Aydoğan, E. (2003-2004). 44.

güneş doğmadan önce ve güneş battıktan sonra işçi çalıştırmak kesinlikle yasaklanmalıdır. İkincisi, her üç saatte bir mola vermek kaydıyla günlük çalışma süresi 10 saati geçmemelidir. Üçüncüsü 12 yaşını tamamlamamış çocuklar fabrikalarda çalışmamalıdır. Dördüncüsü kanunun şartlarına uymayan ve usule aykırı işçi çalıştıran fabrika sahipleri çalıştırdıkları işçi sayısının adedince 1 mecrediye nakdi ceza ödemelidir⁴¹⁰. Sivas Mebusu Dağavaryan, Serseri Nizamnamesine itiraz etmiş ve bu nizamnamede yer alan 2 ay süresini az bulduğunu ifade etmiştir. İstanbul'a gelip de altı ay boyunca iş arayan insanlar olduğunu ifade eden Dağavaryan, sürenin 6 aya çıkarılmasını hatta mümkünse sürenin kaldırılarak kefillik yöntemine geçilmesini teklif etmiştir. Aynı konuda Kozan Mebusu Muradyan da kefillik konusunda hem fikir olduğunu belirtmiş aksi takdirde sürenin 2 ayla sınırlı kalmasını istemiştir⁴¹¹.

Ermeni mebuslar gibi yazarlar arasında da işçi haklarına değinenler olmuştur. Mesela Keğam Parseğyan⁴¹² işçilerden bahsettiği “Vakur Kahramanlar” yazısında işçilerin mahrumiyetlerinin bilinciyle sertleştiklerini ama buna rağmen gururlu oldukları için yorulma bilmeden -yorgunluk içinde mutsuz olsalar da- mutsuzluklarını çekiş sesleriyle boğduklarını anlatmıştır. Ona göre kahramanlık sedalet, irade ve emeğin yaratıcı ocağında pişen bir şeydir⁴¹³. Bu nedenle Parseğyan’a göre işçilere önem verilmelidir.

Bu dönemde Ermenilerin işçi hakları ile ilgili görüşlerini daha çok sendikalaşma hakkı dâhilinde ele aldıkları görülmüştür. Bu durum Ermenilerin ideolojik yaklaşımları olan sosyalizm düşüncesi ile de yakından ilgilidir.

2.1.2. İşçi Örgütlenmeleri

Osmanlı Devleti’nde işçi hareketlerinin 19. yüzyıldan öncede görüldüğünü söylemek mümkündür. Ancak işçilerin haklarını yoğun olarak istemeye başlamaları 1870 yılından sonrasına tekabül etmektedir. 1872-1908 yılları arasında farklı sektörlerde toplam 91 grev görülmüştür. Bununla birlikte Meşrutiyet’in getirdiği özgürlük ortamı işçilerin 1908-1912 yılları arasında 216 grev yapmalarına imkan tanımıştır⁴¹⁴. Ancak her iki dönemde de modern

⁴¹⁰ MMZC, 9 Mart 1326, İ:59, C:1, 301.

⁴¹¹ MMZC, 12 Mart 1325, İ:46, C:1, 461.

⁴¹² 1883 yılında İstanbul’da doğmuş Ermeni yazardır. 1915’te Tehcir edilmiş ve Ayaş’ta öldürülmüştür. Bkz. Teodik. (2010). 50.

⁴¹³ Teodik. (2010). 50.

⁴¹⁴ Yıldırım, K. (2012). “Balkan Savaşlarının Osmanlı İşçi Hareketleri Üzerindeki Etkileri”. *Türk Dünyası*

anlamda bir sendikalaşma söz konusu değildir. Bilinen ilk işçi örgütlenmesi 1871 yılında kurulan "Ameleperver Cemiyeti"dir⁴¹⁵. Ancak bu cemiyet de bir sendikal örgüt olmayıp yardım derneği görünümündedir. Sınıf bilincine sahip olarak kurulan ilk işçi cemiyeti ise Amele-i Osmaniye Cemiyeti'dir. Bu cemiyet, 1894 yılında kurulmuş ve bir yıl kadar gizli faaliyet göstermiştir. Cemiyetin açığa çıkmasıyla cemiyet dağıtılmış ve yöneticileri sürgün edilmiştir⁴¹⁶. Meşrutiyet'in ilanından sonra grevlerin artması üzerine Tatil-i Eşgal Cemiyetler Hakkında Kanunu-ı Muvakkat-ı çıkarılmıştır. 1909 yılında önemli değişikliklerle Tatil-i Eşgal Kanunu çıkarılmış grev ve sendikalaşmayla ilgili önemli yasaklar getirilmiştir⁴¹⁷. Sendikalaşma konusunda Türk mebusların (ittihatçı) farklı düşünceleri olmuştur. Meşrutiyet'in ilanından hemen önce 1908 yılının başlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti de işçi örgütlenmelerine önem vermiştir. Cemiyetin Paris şubesi Selanik şubesine gönderdiği yazıda "İhtilal işlerinde köylüden pek faydalanılamaz, ancak işçiden çok faydalanılabilir. Bu yüzden cemiyetin fabrikalara kadar sokulması ve işçiler arasında taraftar edinmesi gerekir. Yakında Kavala, Drama ve İskeçe'deki tütün fabrikaları binlerce işçi ile dolacak. Bilhassa İskeçe fabrikasına gelen işçiler Rodop dağ zinciri ahalisinden olup çoğu okuyup yazma bilir; bunlar üzerinde işlemek gerekir"⁴¹⁸ denilmiştir. Ayrıca, İttihat ve Terakki 1913 kongresinde de büyük şehirlerde esnaf ve işçi kulüplerinin kurulması yönünde karar almıştır; ancak bu konuda bir çalışma yapılmamıştır. İttihat ve Terakki'nin bu konuda isteksiz olduğu bilinmektedir. Çünkü II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı işçilerinin bir çoğunun Ermeni ve Rumlardan oluşması ve bu işçilerin de ayrılıkçı milliyetçi örgütlerin etkisi altında olmaları cemiyetin işçilere karşı tavrını belirlemiştir. Nitekim 1910 yılında Sosyalist Enternasyonal Başkanlık Kurulu'nu sunulan bir raporda yer alan "İstanbul, Selanik, Kavala, Drama ve İskeçe'deki Rum örgütleri, birbirlerinden kopuk ve tamamıyla Türkiye'deki Rum milliyetçilerinin etki ve yönetimi altındadır. Söz konusu sendikaların başkanlığına, rahipler hiyerarşisinin üst kademelerindeki piskopos, başpiskopos ve benzeri kişilerin ya da ün yapmış Rum yurtseverlerinin seçilmesi alışlagelmiş bir olaydır. Bu yüzden bu örgütlerin milliyetçi ve şoven tutumlarına, öteki milliyetlere karşı alabildiğine kin

İncelemeleri Dergisi, 12(2). 213-234.

⁴¹⁵ Haydaroglu, C., Erdoğan, H. (2016). "Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısındaki Dönüşümünde Sendika-Siyaset İlişkisi". *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2). 40.

⁴¹⁶ İleri, Ü. (2014). "Tanzimattan Cumhuriyet İşçi Örgütlenmelerini Hazırlayan Etmenler". *Emek ve Toplum Dergisi*, 3(7). 36.

⁴¹⁷ Haydaroglu, C., Erdoğan, H. (2016). 40.

⁴¹⁸ Koç, Y. (2013). II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki ve Osmanlı İşçi Sınıfı, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 233, 2. (Koç, İttihat ve Terakki'nin yabancı işverenlere karşı işçi grevlerini desteklediğini, 1 Ekim 1908'de gerçekleşen İzmir Aydın Demiryolu grevinde grevcilerle güvenlik güçleri arasında çatışma çıktığını ve bir kişinin öldüğünü, Enver Paşa'nın ertesi gün olay yerine gelip askerlere bir konuşma yaparak onları kınadığını ve ateş emri veren komutanın rütbesini söktüğünü belirtmektedir.)

beslemelerine ve yaymalarına şaşmamak gerek.”⁴¹⁹ ifadeleri İttihat ve Terakki'nin bu konuda ne kadar haklı olduğunu göstermektedir.

Daha önceden işçilerden yana tavır alan İttihatçıların II. Meşrutiyet'le birlikte grevlerin yaygınlaşması üzerine işçi hareketlerini denetim altına almaya çalışan ve sendikalaşmayı yasaklayan bir kanun lahiyası hazırlamışlardır. Ancak; yine bazı İttihatçı mebuslar (örneğin Cavit Bey) sendikaların ihtilal cemiyeti olmadıklarını, amaçları dışına çıkmaları halinde cezalandırılabilirliklerini savunmuşlardır⁴²⁰. Bu konuda Kırkkilise Mebusu Emrullah Efendi'nin “Medeniyeti en fazla zarara uğratan, gücün hakka tahakküm etmesidir, kanunlar da bunu önlemek için çıkarılır... Eğer kanun, ayânın, sermayedârın işçiye zorbalık yapmasını men edemiyorsa, işçiye haklarını müdafaa hakkı verilmelidir. Bu da sendika ile olur. Sendikalar kabul edilmediği takdirde böyle bir nizamnâme yapamayız”⁴²¹ sözleri sendikalaşmanın önemi açısından dikkate değerdir. Bazıları da sendikalar ve grevlerin ülkenin ihtiyacı olan yabancı sermayeyi ürküteceğini savunmuşlardır. Bu konuda da Dahiliye Nâzırı Ferid Paşa'nın “Grevleri yapan ecnebi ameledir. Bunların hükümeti ezmek için açıktan açığa Avrupa'da yaptıklarını burada yapmalarına izin verilmemelidir. Bizim ahalimiz gayet sakin bir ahalidir. Onların ahlakını bozacak bu gibi şeylere müsaade edilmemelidir”⁴²² sözleri tipik bir örnektir.

Bu nedenle sendikalaşma konusu da Ermenilerin değerlendirmeleri arasında sıkça rastlanan bir konu olmuştur. Bu konuda en ısrarlı konuşmaları yapan İstanbul Milletvekili Zohrab, sendikalarla ilgili bir meclis görüşmesinde "Eğerçi sendikayı böyle bir taraftan müsaade ederseniz, yani sermayelerin yedi vahitte yahut bir şahsı manevînin yedinde içtimasına müsaade eder de, diğer taraftan onlara karşı mukabele edecek tevhitleri menederseniz, o vakit zaten öteden beri ezilmekte bulunan amelelerin hukukunu tamamiyle mağlûb etmiş olursunuz. Zaten kavaidi iktisadiyenin elifbası hükmünde olan bir hakikat var. Nedir o? Bilcümle amellerin ve emtianın, velhasıl kıymet ihraç edecek olan şeylerin gerek maddî olsun, gerek manevî olsun, bunların bedeli arz ve talep kaidesine taalluk eder. Yani bir taraftan bir şeyin ne kadar talibi çok olursa, fiyatı yükselir. Talebi az olursa, fiyatı eksilir. Hiçbir vakit hakiki olan kıymetine nazar olunmaz. Böyle olunca bir taraftan ne kadar bir yerde içtima edip de, benim, hizmetime lüzumum yoktur diye bir talep vuku bulmasıyle

⁴¹⁹ Koç, Yıldırım (2013). 4.

⁴²⁰ Özçelik, A. (2002). 1355.

⁴²¹ Özçelik, A. (2002). 1356.

⁴²² Özçelik, A. (2002). 1356.

beraber, öbür taraf buna mukavemet, yani bir müddet kendi maişetini müstakillen idare etmek, beş kuruşluk bir ameleyi altmış paraya istihdam etmek imkânı hâsıl olur"⁴²³ sözleriyle işçi sendikalarının gerekliliğini izah etmiştir. Ayrıca Zohrab “Avrupa’da sendikaların maksadı başka bir şeydir deniliyor. Avrupa’daki sendikaların maksadını epeyce takip edenlerden olduğum için biliyorum, menafii iktisadiyelerini temine çalışmaktadırlar. Avrupa’da ahkâmı iktisadiye ile beraber ahkâmı siyasiye mahluttur. Bu zaruridir”⁴²⁴ diyerek sendikalaşmanın sadece işçi haklarıyla ilgili olmadığını aynı zamanda ekonomik gelişme içinde gerekliliği olduğu konusunda günümüz sendikacılığına uygun bir savunma yapmıştır. Zohrab, “Avrupa’da amele, efendim, bilir misiniz ki, bizim ağalarımız gibi yaşar. Bizim amelemiz ne halde yaşar? Binaenaleyh biz onlardan ziyade muhtacız. Ameleliğe müteallik hukukun muhafazasını, ahkâmını koymaya şiddetle muhtacız”⁴²⁵ diyerek sendikalaşmanın Osmanlı işçilerinin daha iyi yaşaması için gerekli olduğu üzerinde durmuştur. Zohrab, sendikalaşmayı iki mağdurun bir araya gelerek kendi mağduriyetlerini birbirlerine anlatmaları ve bu mağduriyetlere çözüm aramaları olarak örneklendirmiştir. Sendikalaşmaya karşı çıkmayı da bu iki mağdurun bir araya gelmelerini önlemek olarak değerlendirmiştir. Zohrab’a göre sendikalaşmak mağdurların “yegâne surette yapamayacakları şeyleri birleşip tevhide mesai etmek, tevhide meşveret etmek ve bu suretle vücuda getirmektir”⁴²⁶. Buna karşı çıkmak “insaniyetin en şerefli sıfatını ihlâl demektir”⁴²⁷. Zohrab, insanların sorun çözmelerinde bir araya gelmelerini meclis örneği ile “Eğer herkes kendi kuvvetiyle, kendi vüsü ile, kendi iktidariyle kalacaksa, yanbeyan gelmemiz neye yarar? Hattâ şu Meclisi Âli bile işte budur, bir sendikadır. İşte bu da sendikai siyasiyedir”⁴²⁸ diyerek izah etmiştir. Sendikalarla ilgili bir meclis görüşmesinde Zohrab yabancı işçilerin ülkemizde çalışması hakkındaki görüşlerini de şöyle ifade etmiştir "Avrupadan birtakım ecnebiye aman efendim gelmesin diye bunu bir mazarrat mukabilinde telakki etmek... Bunu benim fikrim, vicdanım kabul etmez. Ben temenni ederim ki ecnebi amelesi buraya gelsin. Ecnebi amelesinin buraya gelmemesinde iki fikir var olabilir. Biri ecnebi amelesi buraya gelir, bize rekabet eder, fiyatları indirir. Bu gibi korku bizim için cari değildir. Zaten yüksek fiyatlarla çalışıyorlar. Rekabetten korkacak hiçbir cihet yoktur. Faidesi nedir? Ecnebi amelesi bizim ameleden daha mükemmel, daha sahibi ihtisas, daha muktedir ameledir. Eğer bunlar buraya gelmezse, bizim

⁴²³ MMZC,13 Mayıs 1325, İ:80, C:1, 691-692.

⁴²⁴ MMZC,13 Mayıs 1325, İ:80,C:1, 694.

⁴²⁵ MMZC,13 Mayıs 1325, İ:80,C:1, 694.

⁴²⁶ MMZC,13 Mayıs 1325, İ:80,C:1, 694.

⁴²⁷ MMZC,13 Mayıs 1325, İ:80,C:1, 694.

⁴²⁸ MMZC,13 Mayıs 1325, İ:80,C:1, 694.

amelemiz amelelik sanatında tekemmül edemez"⁴²⁹. Buna göre Zohrab, yabancı işçilerin ülkemizdeki işçilerden daha iyi olduğunu ve onların ülkemizde çalışmasının hiçbir tehdit oluşturmadığını, bilakis bu durumun ülkemizin kalkınmasına katkı sağlayacağını iddia ettiği görülmektedir. Zohrab'ın sendikalaşmanın gerekliliği ile ilgili açıklamaları günümüz demokratik anlayışlarına uygundur.

Kozan Milletvekili Muradyan da aynı görüşmede Zohrab'ı desteklemiş ve “Bütün hükümdârânın hepsi istiyor ki ahalinin elinde kuvvetini kendisi, daha ziyade kendisi hükümsin. Fakat ahali ne vakit ki onun elinden alıyor kendi hukukunu... Biliyorsunuz ki, hattâ Hakanı Mahlûun muamelesinde bizim mübahaselerimizde müdebbirâne davranıyoruz. Başka hükümdârânın kalbi kırılsın, şu mülâhaza ile beraber tüccara, meselâ bütün memleketimizde bulunan tüccarların menfaati birdir. Her tüccar çalışır ki kendi ahzû itasından ziyade faide görsün. Avrupa'da bulunan tüccar, Türkiye'de bulunan tüccar birbirleriyle muhabere ediyorlar ve kendi menfaatleri hususunda lâzım olan şirketi teşkil ediyorlar. Biz buna mümanaat etmiyoruz. Öyle ise, bütün dünyada bulunan amelelerin menfaati de müşterektir. İster istemez bunları ne vakit ki biz istiyoruz. Bugün birbirini kıran Ermeni, Türk ve Kürt ahali ameleler artık birbirini kırmazlar. Onlar anlarlar ki o vakit, kendi menfaatleri müşterektir. Onlar anlıyorlar ki hepsi sabahtan akşama kadar çalışıyor, kan - ter içinde kalıyor. Fakat aç kalıyor. O halde onlar anlarlar ki birbirlerine daha ciddi olarak sarılırlar. O vakit millet ne mezhep meselesi ortaya girip de birbirini kırdıran tatilin semeresi meydandan kaybolur. O halde nasıl ki tüccârân, nasıl ki memurlar, sanatkârlar birbirleriyle müşterekülmenfaadırlar, iştirak etmeye, şirket etmeye mani değildir. Elimizden geldiği kadar kolaylık veriyoruz. İster Türkiye'de bulunsunlar, ister Avrupa'da bulunsunlar, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, Paşa Hazretleri havf etmesinler ki, Türkiye' de bulunan amelelerden zarar görürüz. Çünkü Türkiye'de (bulunan zavallı amele o kadar hukukşinas değildir, Avrupa'da hükümetin başını ağrıtıyorlar. Fakat Avrupa'dakiler hakkiyle ağrıtıyorlar. Çünkü onlar anlamışlar, vâkıf olmuşlar. Onun için sendikalar teşkil ediyorlar. Tatili eşgal de, hepsini yaparlar. Şimdi diyoruz ki tatili eşgal etmek hususu haklı mı, değil mi? Ben taaccüp ediyorum ki siz, hepiniz elli bin fakir fukaranın mebusu olduğu halde gelmiş, burada oturuyorsunuz, onların ahvalini düşünmüyorsunuz”⁴³⁰ sözleriyle sendikalaşmanın önemini

⁴²⁹ MMZC,13 Mayıs 1325, İ:80,C:1, 692. (Zohrab, konuşmasının devamında Avrupalı işçileri Osmanlı Devletindeki işçilerden daha üstün görmesinin nedeni olarak onların bilim ve sanayi eğitimi almalarını göstermiştir.)

⁴³⁰ MMZC,13 Mayıs 1325, İ:80, C:1, 694-695

açıklamıştır. Muradyan'ın konuşmasında iki nokta dikkat çekmektedir. Birincisi çalışanların çıkar birliği yapması, diğeri de Avrupa'da işçilerin sendikalaşmayı özümsemiş olduklarıdır. Ayrıca Muradyan'ın diğeri mebusları fakirlerin mebusu oldukları halde fakirlerin (işçileri kastederek) hakkını savunmamakla suçlaması da ilginç bir ayrıntıdır.

Azadamard Gazetesi'nde yayınlanan "Ya 25 Lira Veyahut..."⁴³¹ başlıklı yazıda Gündoğdu Ticarethanesi adlı bir ticaret hanenin çalışanlarından 25 lira teminat istediğinden bahsedilmiştir. Aslında gazetenin hedefinde yalnızca Gündoğdu Ticarethanesi yoktur. Gazete bu durumu bütün ticaret müesseselerine hâkim olmasından şikâyetçidir. Bu nedenle gazete çalışanlara teşkilatlanmalarını tavsiye etmektedir. Gazete "Siz teşkilat yapmadıkça, sizi vasıta-i istifade eden erbab-ı istifa'a ve tatbik ettikleri usul-i istifa'iyeye karşı kuva-yı müttehide ile mübareze etmemek gafletinde devam ettikçe, her gün ve her saat nefsinizde tecrübesini gördüğünüz gibi daima mağdur, daima mazlum olacaksınız"⁴³² diyerek çalışanların nefsi müdafaa için başka çarelerinin olmadığını belirtmektedir. Gazete "Bir defa bu kuvvet vücuda gelsin bakalım patron dilediği vakit memurlarının yüzüne karşı "yirmi beş liranız yoksa kadınlarınızın mücevheratını ve bileziklerini satın" diye haykırabilecek midir?"⁴³³ diyerek İstanbul ticarethanelerinde çalışanların örgütlenmeleri halinde patron tahakkümünü kırabileceklerini savunmuştur. Bu durum günümüzdeki anlamıyla bir tür sendikalaşma çağrısıdır.

2.2. Memurlar Hakkında Ermeni Görüşleri

Kanunuesasi'nin 39-41. Maddeleri⁴³⁴ memurların hak ve sorumluluklarını belirlemiştir. Kanun-ı Esasi'yle birlikte çeşitli dairelerde çalışan memurlar için düzenlenen "memurin nizamnameleri" de memurların hak ve sorumluluklarını açık şekilde düzenlemiştir.

⁴³¹ Ya 25 Lira Veyahut..., (23 Mart 1913). *Azadamard*, 1175, 1.

⁴³² Ya 25 Lira Veyahut..., (23 Mart 1913). *Azadamard*, 1175, 1

⁴³³ Ya 25 Lira Veyahut..., (23 Mart 1913). *Azadamard*, 1175, 1

⁴³⁴ Madde 39.- Bircümle memurin nizamen tâyin olunacak şerait üzere ehil ve müstahak oldukları memuriyetlere intihap olunacaktır ve bu veçhile intihap olunan memurlar kanunen mucibi azil hareketi tahakkuk etmedikçe veya kendisi istifa eylemedikçe veyahut Devletçe bir sebebi zaruriye mebni infisal edenler nizamı mahsusunda tâyin olunacağı veçhile terekkiyata ve takaüt ve mazuliyet maaşlarına nail olacaklardır. Madde 40.- Her memuriyetin vezayifi nizamı mahsus ile tâyin olunacağından her memur kendi vazifesi dairesinde mes'uldur.

Madde 41.- Memurun âmirine hürmet ve riayeti lâzımeden ise de itaati kanunun tâyin ettiği daireye mahsustur. Hilâfi kanun olan umurda amire itaat mes'uliyetten kurtulmağa mecbur olamaz. (Bkz. Kili, S., Gözübüyük, Ş. (1985). 35.)

Bu dönemde genel olarak Ermeniler memurların sahip olması gereken niteliklerden bahsetmişlerdir. Mesela Şadaruyan Toros Zeki, memurların belirli özelliklere sahip olması gerektiğini savunmuştur. Yazara göre memurlar ehliyet sahibi olmalıdırlar. Bir memur istihdam edileceği alanın siyasi ilminden yeteri derecede bilgi sahibi olmalıdır. Memurlar iyi ahlaka, iffete ve istikamete sahip olmalı, mesleklerine şevk ile bağlanmalıdırlar⁴³⁵.

1909 Adana olaylarından sonra 2 Mayıs tarihinde Ermeni Patrikhanesi tarafından sadarete yazılan yazının girişinde "Cümlemizce muazzez ve mukaddes olan Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin otuz üç seneden beri giriftâr olduğu bunca felâket ve mel'anet ve bunca cinayât ve faciâtın menşe' ve masdarı olan Yıldız Sarayı'nın, gerek merkez-i Saltanat'da gerek vilâyâtda en mühim memuriyetlerin başında ekseriya hubb-i vatan, hamiyet-i milliye, muhakeme-i vicdaniye, zühd ve takvadan mahrum ve bî-behre alet-i zulm ü i'tisâf, mu'în ve şerîk-i habâset, nifak ve teccüssle müştehir haveneyi yerleşdirmiş olduğu vâreste-i külf-i beyândır."⁴³⁶ denilmiştir. Buna göre 33 yıl ifadesi I. Meşrutiyet'in ilanı ve II. Abdülhamit'in tahta çıkışıyla başlayan süreci ifade etmektedir. Patrikhane, Osmanlı Devleti kavramını yüceltmekte ancak iktidarı felaketlerin nedeni olarak göstermektedir. Bununla birlikte patrikhane devlet memurlarının hangi özelliklere sahip olması gerektiğini de ifade etmiştir. Patrikhane'nin yazısına göre memurlar, vatan sevgisine sahip, millete yardımcı olan, vicdan muhakemesi yapabilen takva sahibi kişiler olmalıdırlar.

İzmir mebusu Vahan Papazyan⁴³⁷ Marif Nezareti 1327 senesi bütçesi münasebetiyle yaptığı bir konuşmada tasarruf senetlerinin neden olduğu adaletsizliklere değinmiş ve bunun bir nedeninin de konuyla ilgili atanan memurların uzman olmamalarının, bu memurların da az maaş aldıkları için para kazanma yoluna yönelmeleri olduğunu ifade etmiştir⁴³⁸.

Taşnaksutyun Fırkası da programında memur istihdamından ; "Sınıf teşkiline hadim olan imtiyazatın lağvı ve bilcümle teba-i Osmaniye'nin 'ait oldukları milletin nüfusuyla mütenasip surette' devlet memuriyetlerine kabulü. İşbu kaidenin 'devlete merbut müesseselerin kâffesine teşmili'⁴³⁹ diyerek bahsetmiştir. Her ne kadar bu amaçlar makul

⁴³⁵ Toros Zeki Ş. (1325). 20.

⁴³⁶ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2010). *Osmanlı Belgelerinde Adana Olayları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1, 61.

⁴³⁷ 1876-1973 yılları arasında yaşamıştır. 1908'de Van mebusu olarak meclise girmiştir. 1915 tehcirinde kaçmış ve Beyrut'ta ölmüştür. Bkz. Güneş, İ. (1997). 584.

⁴³⁸ MMZC, 28 Haziran 1328, İ:31, C:1, 253.

⁴³⁹ Tašnaksutyun Fırkasının Programı, (4 Kasım 1908). *Tanin*, 3. (Gazete, üçüncü amacı "Her milletten nüfusu nisbetinde memur tayini keyfiyetine gelince, bunu pek kabil-i icra göremiyoruz. Farz edelim ki, Müslüman

görünse de amacın nasıl gerçekleşeceği açık değildir. Özellikle milletlerin nüfusu nispetinde memur alımının liyakat, adalet ve eşitliği nasıl sağlayacağı açıklanmamıştır.

Kayseri Mebusu Karabet Tomayan'a göre de memurların sayılarının ve maaşlarının az olup olmamasının bir önemi yoktur; önemli olan memurların ehil olup olmadıklarıdır. Devletin ilerlemesi isteniyorsa adalet işlerine ve eğitim işlerine önem verilmeli, işin ehli kimseler memur yapılmalıdır⁴⁴⁰.

Bu dönemde Ermenilerin işçi hakları ve işçi örgütlenmeleri ile ilgili ısrarlı talepleri ve çokça görüş bildirmelerine rağmen söz konusu memurlar olduğunda yalnızca memurların sahip olmaları gereken vasıflardan bahsetmeleri dikkat çekicidir. Bu durumun nedenleri olarak işçilerin daha çok azınlıklardan oluşmaları ve işçi örgütlenmelerinin ayrılıkçı-milliyetçi örgütlenmelerin etkisinde olmaları, bu yapılanmaların hükümete ve devlete karşı daha kolay kullanılabilir olacak olmaları; buna karşı memurların daha çok Türk ve Müslüman olmaları ve bu nedenle ayrılıkçı örgütlenmeler için işe yarar bir grup olmadıkları gösterilebilir. Diğer yandan memurlar bulundukları makamda devletin temsilcileri oldukları için Ermenilerin onlardan bazı vasıflara sahip olmalarını "bekledikleri". işçi örgütlenmelerini ise devletin karşısında olarak kendi yanlarında gördükleri için onlar lehine "hak talebinde" bulundukları da değerlendirilebilir.

2.3. Kadın Hakları Konusunda Ermeni Görüşleri

Dünya genelinde örgütlü kadın hareketleri 19. yüzyılın ortalarında başlamıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra kadın haklarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı klasik cinsiyet düzeninde siyasi, ekonomik ve askeri işler erkeklere aitken ev, aile ve çocuklarla ilgili işler kadınlara ait görülmüştür. Bu nedenle Avrupa ve Amerika'da görülen bazı mücadeleler (siyasi haklar vb) Osmanlı kadınlarının gündeminde yer almamış, onlar daha çok mevcut cinsiyet düzenini bozmadan eğitim hakkı gibi taleplerde bulunmuşlardır⁴⁴¹. II. Meşrutiyetle birlikte kadın derneklerinin sayısının artması farklı alanlarda da kadınların taleplerinin dile getirilmesine imkan tanımıştır. Genellikle yardım

unsurundan on bin memur tayin etmek iktiza ediyor. Memuriyetler için ehliyet, dirayet, iffet gibi evsaf lazım. Biz bu evsafı haiz on bin memur bulamazsak on bini doldurmak için evsaf-ı lazıme-yi haiz olmayanlara da müsamaha mı edeceğiz?" diyerek eleştirmiştir.)

⁴⁴⁰ MMZC, 28 Haziran 1330, İ:30, C:1, 118-119.

⁴⁴¹ Van Os, N.A.N.M, (2009). "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm". *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 340.

derneği olarak faaliyet gösteren bu derneklerden Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti kadınlara çalışma hakkı verilmesini savunmuştur⁴⁴².

Osmanlı Devleti'nde kadın haklarıyla ilgili ilk yazılar 1868 yılında çıkmaya başlayan Terakki Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Gazete yöneticileri kadın haklarıyla ilgili bir ek yayınlamaya karar vermişler ve 1869 yılının haziran ayından 1870 yılının eylül ayına kadar Terakki-i Muhadderat (İffetli Kadınlar İçin İlerleme) adıyla ilk kadın dergisini yayınlamışlardır⁴⁴³.

Bu dönemde kızlar için okullar açılmaya başlanmış, kızların miras edinmesinde onların lehine düzenlemeler yapılmış ve gelinlik vergisi kaldırılmıştır⁴⁴⁴. Tanzimat'la birlikte erkekler tarafından ele alınan kadın hakları, kadınlar tarafından yayınlanan Hanımlara Mahsus Gazete'nin çıkarılması ve bu gazetede Fatma Aliye Hanım'ın yazması ile farklı bir boyuta taşınmıştır⁴⁴⁵. Kadınlar artık aktif bir şekilde yazılarıyla kadın sorunlarını gündeme getirmeye ve cemiyetleşmeye başlamışlardır. Fatma Aliye tarafından kurulan Cemiyet-i İmdadiye ve farklı isimler tarafından kurulan Şefkat-i Nisvan, Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyeti-i Hayriyesi⁴⁴⁶ gibi dernekler de kadın hakları konusunda örgütlü çalışmaları başlatan dernekler olmuşlardır.

Meşrutiyet'in ilanından sonra da Kadın Mehasın, Kadın Bahçesi, Kadınlar Dünyası, Kadın Hayatı, Kadınlar Duygusu, Kadın Kalbi gibi yayınlar ve İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi, Kadınlan Esirgeme Derneği, Teali Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Kadınlan Terakkiperver Cemiyeti, Osmanlı Cemiyet-i Nisaiyye, Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti⁴⁴⁷ gibi dernekler kadın hakları konusunda çalışmalar yapmışlardır.

II. Meşrutiyet'le birlikte diğer sorunlara nazaran daha az da olsa kadınların sorunları, kadınların eğitimleri gibi konular Ermeniler tarafından da ele alınmıştır. Zabel Asadur, Zabel Yaseyan, Hayganuş Mark önde gelen feminist Ermeni yazarlar olarak tanınmışlardır. Ancak kadın meselesi, erkek Ermenilerin ve Ermeni siyasi partilerin gündeminde yeterince yer

⁴⁴² Van Os, N.A.N.M, (2009). 346.

⁴⁴³ Van Os, N.A.N.M, (2009). 337.

⁴⁴⁴ Çiçek, A.C. Aydın, S., Yağci, B. (2015). "Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme". *KAÜ İİBF Dergisi*, 6(9). 279.

⁴⁴⁵ Avcı, M. (2016). "Osmanlı Devletinde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 55, 235.

⁴⁴⁶ Çiçek, A.C. Aydın, S., Yağci, B. (2015). 281.

⁴⁴⁷ Demir, N.Ö.(1999). "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Feminizmi". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2). 110.

bulamamıştır. Daha çok farklı konular içinde kadınlara yer verilmiştir. Mesela Hınçak Partisi işçi hakları ve çalışma şartları içinde kadınlara da değinmiştir. Hınçak Partisi'nin 1910 yılında yayınlanan ana tüzüğünde kadınların doğumdan dört hafta önce ve doğumdan dört hafta sonra ücretli izinli sayılmaları, çalışma yerlerinde çocuk bakımevlerinin kurulması ve emziren çalışanlara her üç saatte bir yarım saat süt izni verilmesi ⁴⁴⁸ gibi hususlara yer verilmiştir.

Kozan Mebusu Hamparsum Muradyan da askerlik meselesinde evlilik konusu gündeme geldiği için kız çocuklarının erken evliliğine değinmiştir. Muradyan, Mükellefiyyet-i Askeriyye Kanunu Lâyihası görüşülürken kimlerin evli sayılıp sayılmayacağı konusunda görüş bildirmiştir. O, evliliğin kabul edilebilir olması için kız ve erkeğin kemale ermiş olması gerektiğini söylemiştir. Dokuz, on, on iki yaşında kızların bedenlen gelişmeden evlenmelerinin doğru olmadığını hatta on üç, on dört yaşındaki kızların evlenmesini bile doğru bulmadığını ifade etmişti. Hamparsum ayrıca bazı Batı ülkelerinde 18 ve 19 yaşındaki kızların bile olgunluğa erişmiş kabul edilmediğini, 20 yaşındaki kızların olgunluğa ulaştıklarını örnek olarak göstermiştir. Son olarak 13 yaşından küçüklerle evli olanların evliliğinin muteber olmadığını kabul edilmesini istemiştir⁴⁴⁹. Bu konuda Türk mebuslar ise farklı düşüncelere sahip olmuşlardır. Mesela Malatya Mebusu Mehmet Tevfik, Mecelle'nin dokuz yaşındaki cüsseli kızların evlenebileceğini kabul ettiğini; bu nedenle yedi, sekiz yaşındaki kızlarla evlenenlerin evlenmiş sayılmaması gerektiğini ancak dokuz yaşındaki kızlarla evlenenlerin kanuna dâhil edilmesinin şeriata uygun olmayacağını belirtmiştir. Aynı şekilde Kengiri Mebusu Behçet Bey ise dokuz yaşından küçük çocukların da nikahına mani olacak hiçbir kaide konulamayacağını savunmuştur. Bunlara karşı Denizli Mebusu Ahmet Muhip Efendi yedi, sekiz hatta 12 yaşına kadar olan kızlarla evlenenlerin tek amacının askerlikten kaçmak olduğunu, akli başında gerçekten aile kurmak isteyen birinin böyle bir şey yapmayacağını savunmuştur⁴⁵⁰. Bu açıklamalar o dönem şartlarına göre Hamparsum'un ilerici bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan ise, fabrikalarda çalışan işçilerin mesai saatleri hakkında verdiği kanun teklifinde hamile ve hasta kadınların durumlarına uygun işlerde çalıştırıldığından bahsetmiş⁴⁵¹ ancak bu konuda çözüm önerisi sunmamıştır.

⁴⁴⁸ Akın K. (2015). 301-303.

⁴⁴⁹ *MMZC*, 19 Teşrinievvel 1327, İ:9, C:2, 216.

⁴⁵⁰ *MMZC*, 19 Teşrinievvel 1327, İ:9, C:2, 217-218

⁴⁵¹ *MMZC*, 9 Mart 1326, İ:59, C:1, 301.

Ermeni yazar Zabel Yesayan⁴⁵² 1909'da Adana olayları üzerine yazdığı bir yazıda özellikle İstanbul'da bulunan ve burjuva sınıfına dâhil olduğunu düşündüğü kadınların taşra sınıfını küçümseyen tavırlarına karşı "Eğer kadınlarımız, bizim gibi siyasi bunalımlar içinde kan kaybetmiş, tükenmiş ve neredeyse göçebe bir hale gelmiş olan, soyluluğun olmadığı ve olamayacağı bir millette sınıf mücadelesinde kaybedeceklerinin kimler olacağını bilselerdi, gerçekten bilselerdi, küçümseyici açıklamalarında kesinlikle daha dikkatli davranırlardı"⁴⁵³ demiştir.

Ermeni yazar Zabel Asadur⁴⁵⁴ 1909 yılında Genç Kızlar Cemiyeti'nde yaptığı "Milliyetperver Kadınlar" başlıklı konuşmasında Ermeni kadınların durumu ve faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Asadur, bu konuşmada "köylüler bizden sadece eğitim talep ediyor, kızlar için eğitim... O kızlar ki vatana seçkinler, sanatçılar, edebiyat ve insanları askerler verecekler"⁴⁵⁵ demiştir. Bu ifadeler Asadur'un kadınların eğitiminin önemini ve bu yolla toplumun şekilleneceğinin farkında olduğunu göstermektedir. Yine Asadur'a göre Ermeni kadınının yalnızca kuru ekmeğe ve merhamete muhtaç olarak görülmesi yanlıştır. O'na göre Ermeni kadını kendi ekmeğini kendi çabasıyla kazanabilir çünkü Ermeni kadını da Amerikan, İngiliz, Fransız kadınları kadar akıllı ve çalışkan bilhassa da güçlüdür, yapılması gereken tek şey Ermeni kadınların da onlar gibi iyi eğitilmesidir. Daha sonra Asadur, amaç ve faaliyetlerini anlattıktan sonra kendilerine yardım etmek istemeyen Ermenilere de seslenmiştir: "Bize ayda kırk para vermemek için Ermeni kadınının eğitime değil ekmeğe ihtiyacı olduğunu söyleyenleri ilk ve son kez bu kürsüden kesinkes yanıtlıyorum: Ermeni kadını ekmek kadar ve hatta daha çok muhtaçtır eğitime; o, cehennem zebanilerinin bile kapılarını zorlamayacağı yurdumuzu inşa edeceğimiz anavatanın kalbi ve temel taşıdır"⁴⁵⁶ demiştir. Zabel Asadur'un Ermeni erkeklerinin kadın hakları konusundaki ilgisizliği hakkında şikayetlerinin temeli Meşrutiyet öncesi döneme de dayanmaktadır. Nitekim Zabel Asadur ile özgürlükçü kişiliyle bilinen Kirkor Zohrab arasında kadının

⁴⁵² 1878 yılında İstanbul'da doğmuştur. Dönemin Ermeni kadın yazarları arasında en tanınan kişidir. 1895'te Paris'e gitmiştir. 1908'te İstanbul'a dönmüş ve toplumsal konularda yazılar yayınlamıştır. 1915'te tehcir edilmiş, bir süre sonra Bulgaristan'a kaçmıştır. 1933'te Erivan'a geçmiştir. 1937 yılında Stalin döneminde Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. Ölüm yeri ve tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bkz. Yesayan, Z. (2015). *Sürgün Ruhum*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 7-9.

⁴⁵³ Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). *Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 188.

⁴⁵⁴ 1863'te İstanbul'da doğmuştur. En önemli faaliyeti Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti'ni kurması olmuştur. Kadın hakları konusunda ve Ermeni kadınların eğitimi konusunda çalışmalar yapmıştır. Dönemin Ermeni basınında çeşitli yazıları yayınlanmıştır. 1934 yılında İstanbul'da ölmüştür. Bkz. Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). 10-11.

⁴⁵⁵ Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). 153.

⁴⁵⁶ Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). 154.

eğitimi hakkında yaşanan bir tartışmada bu durum görülmektedir. Ermeni edebiyatında kadının eşitliğini ve özgürlüğünü savunan ilk roman olan Mayda'nın yayınlanması üzerine başlayan tartışmada Zohrab "Kadının kalbi öyle bir limandır ki dünyanın fırtınalarına karşı sığınacağınız sakın bir yerdir... Kadını benliği için, kalbi için seveceksiniz, akli için değil. Eğitimli bir kadın benim gözümde kadın değildir" ⁴⁵⁷ demiştir. Asadur, Zohrab'ın bu ifadelerine " demek ki kız cahil olacak, fikirleri balta girmemiş ormanlarda yontulmamış olarak kalacak. Bu en büyük günahdır ki, bu fikirlerin sahibi, en fazla şımarmaya hak kazanmış Zohrab bile olsa affedemeyiz" ⁴⁵⁸ diyerek karşı çıkmıştır. Ancak, Meşrutiyet öncesinde kadınların eğitimi ve özgürlüğü konusunda bu derece menfi bir tutum takınan Zohrab'ın 1911 yılında zina tartışmalarında gösterdiği eşitlikçi tutum ise dikkat çekicidir. Zohrab, zina için verilecek cezada kadın erkek eşitliğinin sağlanmasını istemiş hatta İslam hukukunda erkeklerin dört kadınla evlenebildiğini buna rağmen erkeklerin zina yapmaları halinde daha fazla ceza almaları gerektiğini "Erkekler için bilhassa ahkam-ı İslamiyye'de çok es vardır; demek, onlar, şehvet duygularını en geniş biçimde icra etmek için her türlü kolaylığa sahiptirler. Kadınlar için bu genişlik yoktur. Böyle bir imkâna sahip olan erkek, bununla yetinmeyip de öte tarafına geçerse, zannederim, ona nispetle daha mahdud bir hakka sahip olan bir kadına karşı kendi vaziyeti daha ağır olmalıdır. Fakat böyle olmuyor. Sonra Ceza Kanununda erkeklere bir hak veriyorsunuz. Eğer kendi zevcesini veya mahreminden birinin başka bir erkekle bir münasebette bulunduğunu görürse, onu katletmek salahiyyetini veriyor. Bu müthiş salahiyyet kadınlara vermediniz" ⁴⁵⁹ diyerek savunmuştur.

1909 yılında Taşnaksütyun sempatizanı kadınlar, Taşnak yöneticilerinden Şahbaz'a halı üretiminde çalışan kadınların zor şartlar altında çalıştıklarını bildirmişlerdir. Şahbaz'ın yaptığı araştırmalar sonucunda 20 franka mal olan bir halının Paris'te 100 franka satıldığını, kadınların bir parça bayat ekmek için kendilerini paralamış olduklarını tespit etmiştir. Az ücret alan işçiler özellikle tüberküloz gibi hastalıklarla karşılaşıyorlardı. Şahbaz bu sorunun çözümü için işçilerin sendikalaşması ve kooperatifler kurması için çalışmıştır. Adapazarı'nda kadın işçilerin ipek kozalarını kendilerini temin etmek için kurdukları kooperatif ise bu konuda kadınların mutlu olmasını sağlamıştır ⁴⁶⁰.

⁴⁵⁷ İzrail, N.O. (2013). *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Kirkor Zohrab*. İstanbul: Pencere Yayınları, 61.

⁴⁵⁸ İzrail, N.O. (2013). 62.

⁴⁵⁹ İzrail, N.O. (2013). 63.

⁴⁶⁰ Kaligian, D.M (2017). 52.

Ermeni Yazar Yervant Odyan “Yoldaş Pançuni Van’da” isimli eserinde Ermeni kadınlara bir manifesto yayınlamış ve: “Vasporakan’ın Ermeni kadınları! Dünya uykusundan uyanın ve ayağa kalkın! Sizi ezen ve tüketen kölelik zincirlerini kırın! Amerika, İngiltere ve Fransa’daki kız kardeşlerinize bakın ve onları örnek alın... Onların haklarının tanınmasını nasıl istediklerini görün. Sözlerle yetinmiyor, eyleme, güce başvuruyorlar. Siz niye onlardan geri kalasınız? Yoksa siz de, Alman, İspanyol ve Avusturya kadınlarının yaptığı gibi, zincirlerinizi gerdanlık ve bilezik imişlercesine taşımak mı istiyorsunuz? Türkiye’yi, Rusya’yı, İran’ı titreten Ermeni devrimcisi, omuzunda tüfeğiyle Rus ve İranlı kızkardeşlerinin kurtuluşu için çarpışmaya giden Ermeni devrimcisi, Ermeni kadınlarının kocaları, ağabeyleri, babaları ya da dedeleri tarafından ezilmesini ve sömürülmesini kabul etmeyecektir!”⁴⁶¹ demiştir.

Bazı Ermeni yazar ve mebuslar da kadının toplumdaki konum ve faaliyetlerine yine farklı çalışmalar dâhilinde değinmişlerdir. Misak Koçunyan⁴⁶², Balkan Savaşları sırasında (Eylül 1912) kendisine mektup gönderen Ermeni asker Yervant’ın annesi Mannik hanımdan bahsetmiştir. Koçunyan eski komşusu Mannik hanımın oğlu Yervant askere alındıktan sonra karşılaştıklarında Yervant’ın askere alınması ve savaşın genel durumu hakkında sohbet etmişlerdir. Sohbetin sonunda Koçunyan Mannik hanıma nereye gittiğini sormuş, Mannik hanım da “Kızılay Cemiyeti’ne gidiyorum, askerler için iç çamaşırı dikilecekmiş. Geceleri sabaha kadar öyle de uykum yok böyle de bari birkaç el çamaşır dikelim. Kim bilir belki de bir tanesi Yervant’ımın kısmetine düşer”⁴⁶³ demiştir. Bu durum Ermeni kadınların da Kızılay Cemiyeti’nde yardım faaliyetlerine katıldıklarını göstermektedir. Kırkor Zohrab, “Hayat Olduğu Gibi” adlı eserinin “Poturlu” başlıklı hikâyesinde Zaruhi adlı bir kızdan bahseder. Zaruhi ve annesi köy hayatından memnun değildirler. Annesi Zaruhi’ye İstanbul Ermeni kadınlarının hayat tarzları, refah ve saadeti hakkında çeşitli hikayeler anlatmış ve okuduğu takdirde bu hayat tarzına sahip olabileceklerini aşlamıştır. Zaruhi okulda İstanbullu bir öğretmen kadını da görünce köy hayatından tamamen soğumuştur. Zaruhi okulu bitirince köyün zenginlerinden Ohancan kendisine talip olmuş, Zaruhi bu teklifi “Ben poturlu adama varmam” diyerek reddetmiştir. Daha sonra köye gelen Ermeni bir öğretmenle evlenmiştir.

⁴⁶¹ Minassian A.T.(1995). “1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü”. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 237.

⁴⁶² 1863-1913 yılları arasında yaşamış Ermeni Gazetecidir. Daha önce Manzume-i Efkar Gazetesi’nde muhabirlik yapmış sonra kardeşi ile Jamanak Gazetesi’ni kurmuştur. Bkz. Mildanoğlu, Z. (2014). 97.

⁴⁶³ Yarman, A. (2014). *Ermeni Etüba Cemiyeti (1912-1922) Osmanlı’da Tıptan Siyasete Bir Kurum*. İstanbul: Tarih ve Yurt Yayınları, 270.

Zaruhi'nin hayali İstanbul'a gitmektir. Ancak Ermeni öğretmen İstanbul'da iş bulamadığı gibi köydeki işinden de olmuş, kısa bir süre sonra da hastalanarak ölmüştür. Zaruhi de daha önce poturlu diye reddettiği Ohancan ile evlenmiştir⁴⁶⁴. Zohrab bu hikâyede klasik bir insan psikolojisi eleştirisi yapmakla birlikte o dönemde Ermeni kadınların da İstanbul hayatına imrendiklerini anlatmış ve bu hayata imrenmenin gereksiz olduğu konusunda bir ders vermek istemiştir.

Teotig, 1912'de yazdığı *Baskı ve Harf* (Ermeni Matbaacılık Tarihi) isimli eserinde “Mürettip Ermeni Kadınlar” başlıklı kısa bir yazı yazmıştır. Teotig'e göre dört yüzyıl (1512-1912) içinde dünyada sayısız Ermenice kitap ve gazete basan 460 matbaa açılmış, yaklaşık 1400 mürettip bu matbaalarda çalışmıştır. Ancak bu mürettipler arasında sadece iki kişi kadındır. Bayan Hayganuş ve Bayan Şaşun Marsilya'da Ermeni matbaasında çalışmışlar ve hemcinslerine terbiye sınırı içinde hiçbir zanaatın Ermeni kadınları için zor olmadığını göstermişlerdir. Ayrıca Hayganuş Fransızca bir gazetede çalışmaktadır. Teotig bu bilgileri verdikten sonra yazısını “Öyleyse yaşasın Ermeni Feminizmi”⁴⁶⁵ diyerek tamamlamıştır.

Ermeni yazar Yervant Odyan 1911 yılında yazdığı *Aldülhamid ve Sherlock Holmes* isimli romanın önsözünde “işte bu hikâye vatanperver kahramanların ve hususiyle bütün muhadderat-ı İslamiye'nin ervah-ı kahramanlarını vücudunda tecessüm ettiren Saliha Hanım nam hanımın cesaret ve fedakarlıklarını izhar ve tasvir edilmekte olduğundan bütün Osmanlılar tarafından mütalaası sezadır”⁴⁶⁶ demiştir. Bu ifadeler Odyan'ın Müslüman kadınlara bakışını göstermesi bakımından önemlidir.

Neva Yahud Sedayı Ermeniyan Gazetesi, kız gece okullarının açılması gündeme geldiğinde “Muhtelit Osmanlı Leyli Kız Mektebi” başlığıyla bir yazı yayınlamıştır. Yazıda “Alem-i Osmanlı'nın ittihad-ı anasır cihetinden bunca senelerden beri eşedd derecede muhtacu'l-ileyh bulunduğu kızlara mahsus leyli bir mekteb-i alinin ihdasına Meclis-i Mebusan Reis-i Alisi Ahmet Rıza Bey hazretlerinin azm eylemiş olduklarını, hatta vesait-i lazıme müteşebbis bulunduklarını çend mahdan beri işitiyoruz. İşittikçe vatanımızın nekais-i müstameresini görmekle sūzan olan bizler gibi teşnegan-ı feyz ü irfanın iklim-i kalbi müsar ve âmâle çöl-engah oluyor. Fakat hayf! Şahid-i emel hala arz-ı endam etmiyor”⁴⁶⁷ denilerek

⁴⁶⁴ Zohrab, K.(2000). *Hayat Olduğu Gibi*. Ankara: Ayraç Yayınları, 69-81.

⁴⁶⁵ Teotig (2012). *Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi*, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 207.

⁴⁶⁶ Odyan, Y. (2014). *Aldülhamid ve Sherlock Holmes*. İstanbul: Everest Yayınları, 13.

⁴⁶⁷ Muhtelit Osmanlı Leyli Kız Mektebi, (9 Mayıs 1910). *Neva Yahud Sedayı Ermeniyan*, 3.

konunun önemine ve henüz gerçekleşmemiş olmasına dikkat çekilmiştir. Yazıda “Bakın bir defa şu Beyoğlu, Üsküdar ve Boğaziçi’ndeki ecnebi leyli kızlar mekteplerine. Türk ve Ermeni’den ne kadar kızlar geceli devam ediyor? Ne kadar külliyyetli paralar veriliyor? Bari Fransızcadan, İngilizceden maada öğrendikleri bir şey olsa! Muhit-i Osmanî’imize muvafık olsa! Lisan-ı memleketi bile öğretmek nefislerine güç gidiyor! Ve ana ve babaları bu hali yutuyor!”⁴⁶⁸ denilerek de yabancılara ait kız gece okulları şiddetle eleştirilmiştir. Açılması istenen kız gece okullarının “ittihad-ı anasır”ı sağlayacağı da “Her halde ittihat-ı anasıra en birinci derece hadim olacak bu müessese tehir ettikçe Türk, Ermeni, Musevi, Keldani, Süryani, Arnavut, Rum, Arap ve Kürt bir kalıba ifrağ edilemeyecektir”⁴⁶⁹ sözleriyle ifade edilmiştir.

Kadın konusunda doğal olarak dönemin Ermeni kadın yazarları daha hususi çalışmalar yapmışlardır. Bu dönemde en çok öne çıkan Ermeni kadın yazar Zabel Yesayan’dır. 1908 yılında yayınlanmaya başlayan ve bir kadın dergisi olan Demet Dergisi’nde Osmanlı Meşahir-i Nisvanı adlı altında yayımlanan bir seride ünlü yazarlar tanıtılmış; bu seride Ermeni yazar madam Zabel Yesan’ın “medeniyet-i garbiyeden müstefid olmakla beraber bize (Osmanlıya) mahsus ahlak ve adatın muhafaza edilmesi ” fikrine de yer verilerek değerlendirme yapılmıştır. Buna göre Ermeni bir kadın yazar kendisini ve toplumu “Osmanlı” kabul etmektedir denilebilir⁴⁷⁰.

Zabel Yesayan 1911’de yazdığı bir yazıda taşra Ermenilerinin durumlarından bahsetmiş ve bu durumda Ermeni kadınlarına düşen görevi “bu kadınların, içüdüler ve o büyük dehalarıyla yeniden doğacağına, dünyanın boş zevklerinden bıkmış kızlarımızın, ahlaksız dalkavuklara kulak tıkayıp, çarçabuk solan geçici güzellikleri görmezden gelerek, halkın arasındaki o heyecan verici ve hayat dolu uğraşa kendilerini adayacağına inanıyorum”⁴⁷¹ diyerek açıklamıştır.

Yine Yesayan 1911’de yazdığı “Kadın... Barış İçin” başlıklı yazısında kadınların barışı sağlayabileceğini “ Kadın, anne, abla veya eş olarak zaten doğası gereği kavgaya ve savaşa düşmandır. İnsanları yoldan çıkaran şana ve şöhrete kanmaz. Kabalık ve şiddet onun özüne

⁴⁶⁸ Muhtelit Osmanlı Leyli Kız Mektebi, (9 Mayıs 1910). *Neva Yahud Sedayı Ermeniyan*, 3.

⁴⁶⁹ Muhtelit Osmanlı Leyli Kız Mektebi, (9 Mayıs 1910). *Neva Yahud Sedayı Ermeniyan*, 3.

⁴⁷⁰ Keskin, T. (2004). “Demet Dergisi’nde Kadın ve İlerleme Anlayışı”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37). 294.

⁴⁷¹ Ekmekçiöğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). 211.

uygun değildir. Tarihe baktığımızda da kadınların yalnız ve yalnız öz-savunma amacını güden savaşlarda etkin rol aldığını görüyoruz.... kadın hangi millete veya hangi sınıfa mensup olursa olsun barıştan yanadır”⁴⁷² diyerek açıklamıştır.

Bir diğer Ermeni Kadın yazar Zabel Asadur da 6 Mart 1913’te yayınlanan Serena isimli hikâyesinde Ermeni kızların yetişme şartlarından ve hayattan beklentilerinden bahsetmiştir. Asadur’un hikâyesinde Serena her gün gazete okuyan Bursalı Ermeni bir kızdır. Serena’nın gazete okumasının nedeni eğitim arzusu değil, hayatın hal ve şartlarına kafa yormak istemesidir. Serena’nın edebi eserleri, nutukları, kiliselerde verilen vaazları, makaleleri, haberleri, hikâyeleri okumasının tek bir anlamı vardır: “Bir Ermeni kızı iyi bir ev sahibesi, iyi bir anne olmak için hazırlanmalıdır”⁴⁷³. Asadur’un bu ifadeleri Ermeni halkın kadınlardan beklentilerinin güzel bir özetidir.

Verdiğimiz bütün örnekler birlikte değerlendirildiğinde genel olarak Ermeni kadın yazarların kendilerinin ve mücadelelerinin yeterince değer görmediğinden şikâyetçi oldukları, çeşitli Ermeni milliyetçi örgütlere yakın yazarların da Ermeni kadınları Ermeni milliyetçi mücadelelerinin bir parçası olarak gördükleri görülmektedir. Bununla birlikte bütün unsurları ilgilendiren sorunlara dikkat çeken Ermeni yazar ve mebuslar da olmuştur. Bu kişiler aynı zamanda kadınların toplumdaki rollerine, kimlik ve kişiliklerine, beklentilerine dair değerlendirmeler de yapmışlardır.

2.4. Ekonomi Hakkında Ermenilerin Görüşleri

Osmanlı Devleti’nin gerilemesinde bir çok etken bulunmakla birlikte ekonomik olarak sanayileşmeyi gerçekleştirememesi ve toprak rejiminin Avrupa’daki gelişmelere ayak uyduramaması gerilemenin en önemli unsuru olmuştur. Her ne kadar devletin son dönemlerinde kalkınma için sanayileşme yönünde bir çaba görünse de gerek dış baskılar gerek mevcut iç ekonomik koşullar bu çabaların istenen sonuçları vermesini engellemiştir⁴⁷⁴. Bu nedenle II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde de Osmanlı Devleti bir tarım toplumu görünümü arz etmiştir. Bu nedenle bu dönemde ekonomi konusunda Ermenilerin devlet yönetimi ve kimlik gibi konularda olduğu kadar yoğun görüşleri olmamıştır. Ekonomik

⁴⁷² Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). 217-218.

⁴⁷³ Srents, S. (2012). *Ermeni Edebiyat Numuneleri 1913*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 299.

⁴⁷⁴ Dumrul, C, Dumrul, Y. (2014). “Osmanlı İmparatorluğunun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme”. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 23,165.

meselelerin daha çok uzmanlık gerektiren alanlar olması bu durumun görülmesinde etkili olmuştur denilebilir. Ekonomik meseleler içinde Ermenilerin daha çok kendi unsurlarını ilgilendiren vergiler konusuna eğildikleri, tarım gibi konularda da ilgi alanına giren Ermenilerin fikir beyan ettikleri görülmüştür.

2.4.1. Vergiler

Osmanlı Devletinde 1876'da Kanun-ı Esasi'nin kabul edilmesi ile vergi sisteminde de değişimler görülmüştür. 1876 tarihli anayasanın 20. maddesinde “herkesin kudreti nispetinde” vergi vereceği; 24. maddesinde müsadere, angarya ve cerimenin yasaklandığı; 25. maddesinde bir yasaya dayanmadıkça kimseden vergi, resim ya da başka bir adla para alınamayacağı hüküm altında alınmıştır. 1876'dan itibaren aşar, arazi, bina, ağnam ve temettü vergilerinde çeşitli değişiklikler yapılmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde de "kanuna dayanmayan, geleneğe dayalı olarak tahsil edilen mali mükellefiyetlerin kaldırılması, aynı ve bedeni mükellefiyetlerin nakdileştirilmesi, dâhili gümrüklerin kaldırılması, çeşitli bölgelerin sahip oldukları vergi ayrıcalıklarının sona erdirilmesi konusunda"⁴⁷⁵ ilerlemeler sağlanmıştır.

Bu dönemde Ermenilerin vergilerle ilgili genel düşüncesi verginin adaletli olması yönünde olmuştur. En çok savunulan görüş ise müterakki vergi⁴⁷⁶ uygulaması yapılmasıdır. Mesela Hınçak örgütünün 1909'da İstanbul'da yaptığı VI. Kongrede güncellenen programda, ekonomik gayeler “halkın ihtiyaç ve isteklerine göre belirlenecektir ancak belirli bir seviyenin üstünde geliri olanlardan müterakki vergi alınacaktır”⁴⁷⁷ şeklinde ifade edilmiştir.

İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab da vergi hakkında görüşlerini açıklamış ve müterakki vergiyi savunmuştur. O, Müsakkafat Vergisi Kanunu münasebetiyle yaptığı konuşmada vergiyi toplum hayatında bir ferdin işgal ettiği mevkinin bedeli olarak kabul ettiğini ifade etmiştir⁴⁷⁸. Vergi konusunda diğer diğer mebusların tanımlarıyla kendi tanımı karşılaştıran Zohrab, ayrıca servet tanımı da yapmıştır. Ona göre her birey ve toplum bir servettir. Devletin de bu bağlamda zaruri olduğunu ifade eden Zohrab bu üç kavramı birleştirerek

⁴⁷⁵ Mutlu, A. (2009). *Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, Ankara: T.C Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 66.

⁴⁷⁶ Müterakki vergi, Kademeli vergi; artan oranlı vergi anlamına gelmektedir. Gelir vergisine tabi matrah yükseldikçe vergi oranının da arttığı bir vergi sistemidir.

⁴⁷⁷ Akın K. (2015). 86.

⁴⁷⁸ MMZC, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 267.

devletin masraflarının insanların servetlerinden alınacak vergi ile karşılanacağını izah etmiştir⁴⁷⁹. Zohrab, bu açıklamasının hemen hemen herkes tarafından kabul edildiğini söyleyerek asıl sorunun verginin oranını tespit etmekte olduğunu söylemiştir. On göre bir insanın zaruri masrafları çıktıktan sonra fazla iradı kalırsa onun üzerinden vergi alınmalıdır. Ayrıca Zohrab çok ilginç bir adaleti kıyası yapmıştır. Ona göre cebinde birer lirası olan 20 bin adamdan 1 lira üzerinden %10 vergi almak ile; bu adamların her birinin cebin de 20 bin lira olduğunda %10 vergi almanın "müsavı" bir vergi olmadığını savunmuştur. Ona göre şahıs aynı kişi olsa da 1 lira o şahsın ancak geçimini temin etmeye yarar. Oysa cebinde 20 bin lirası olduğunda o şahır servet biriktirmeye kullanabilir⁴⁸⁰. Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes de, Müsakkafat Vergisi Kanunu münasebetiyle yaptığı konuşmada müterakki vergiyi savunmuştur. Müterakki verginin adalete uygun olmadığı iddiasına karşı çıkmıştır⁴⁸¹. O, 200 lira ile işe başlayanın yüzde 10 kazanabileceğini ama 20 bin lira başlayanın %15 kazanabileceğini bu yüzden müterakki vergi olması gerektiğini ifade etmiştir⁴⁸². Konuyla ilgili Hamparsum da müterakki vergi alınması halinde ülkenin gelişeceğini iddia etmiş ve bunun her sosyalist tarafından söylenebileceğini savunmuş ve sosyalistlik günah mı diyerek sosyalizmi savunmuştur⁴⁸³. Müterakki verginin serveti sınırlayacağı, fabrikaların açılmayacağı ve kapitalistlerin olmayacağı iddialarına da karşı çıkmıştır. O müterakki vergiyi serveti çok olandan fazla az olandan az alınması olarak izah etmiştir. Sonuç olarak Erzurum Mebusu Vartkes ve İstanbul Mebusu Zohrab'ın da imzalarıyla "250 ilâ 1 000 kuruşa kadar yüzde 8, 1 000 ilâ 3 000 kuruşa kadar yüzde 10, 3 000 ilâ 10 000 kuruşa kadar yüzde 12, 10 000 ilâ 50 000 kuruşa kadar yüzde 14, 50 000 ilâ 100 000 kuruşa kadar yüzde 16 vergi alınması" teklif edilmiştir. Ancak teklif reddedilmiştir. Zohrab'ın ve Vartkes'in müterakki vergi talebine en sert cevabı İttihatçı Mehmet Cavit Bey vermiştir. O Zohrab'ın müterakki vergi talebini sosyalist düşüncenin bir ürünü olarak gördüğünü belirtmiş, mütenasiben yani servete oranla %10 vergi alınmasının daha doğru olduğunu, müterakki vergi için önerilen esasların batıl olduğunu savunmuştur⁴⁸⁴. Bu ifadeler, özellikle Cavit Bey'in sosyalizm vurgusu yapması Ermeni mebusların ortak düşüncesine karşı İttihatçıların genel düşüncesini

⁴⁷⁹ MMZC, 7 Nisan 1326, İ:76 C:1, 269.

⁴⁸⁰ MMZC, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 270.

⁴⁸¹ MMZC, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 277.

⁴⁸² MMZC, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 278.

⁴⁸³ MMZC, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 279.

⁴⁸⁴ MMZC, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 273.

ve vergi konusundaki farklı düşünceleri göstermesi bakımından önemlidir. Günümüzde de zaman zaman müterakki vergi gündeme getirilip tartışılmaktadır.

Yazar Şadaruyan Toros Zeki de vergi konusuna değinmiş ve vergilerle ilgili önemli önerilerde bulunmuştur. Yazara göre vergi kazançla uyumlu olmalıdır. Kimden ne kadar vergi alınacağı açık olmalıdır. Kimsenin bu konuda şüphesi olmamalıdır. Vergiler kaçakçılık ve hilekârlığa neden olmayacak şekilde düzenlenmelidir⁴⁸⁵.

Vergi konusunda adaletsizlik noktasında Ermenileri rahatsız eden bir durum da hafirlik vergisi adı altında gayri resmi bir uygulama olmuştur. Azadamard Gazetesi “Hükümete Vereceğinize Bize Veriniz⁴⁸⁶” başlıklı yazısında derebeylik konusuna devam etmiştir. Gazeteye göre Kürt beylerinin hafirlik vergisi⁴⁸⁷ adı altında Ermenilerden vergi topladığı, aslında bunun yasaklandığı belirtilmektedir.

Gazete, derebeyliğin toplumun inkişafında bir engel olduğunu, Avrupa ve Japonya'nın inkişaf için bu sistemi kökünden kazımak için mücadele ettiğini savunmuştur. Gazete bu konuda "Derebeylik bütün asar ve bakayası imha edilmedikçe, enkazı süpürülmedikçe ahalinin nefes almasının, çalışıp çabalamasından devletin istifade edebilmesinin imkânı yoktur"⁴⁸⁸ demiştir. Gazete bu konuda kanunların uygulanmamasından da şikâyetçidir.

Azadamard Gazetesi “Alman Ulemasından Bir Zat Anadolu Hakkında Suret-i Atideki Mütalaada Bulunuyor”⁴⁸⁹ başlıklı yazısında kim olduğu belirtilmeyen bir kişinin (Alman) Türkiye hakkında değerlendirmelerine yer vermiştir. Bu kişiye göre (ki gazete de bu yazıyı paylaşarak bu görüşlere katılmaktadır) Meşrutiyet'in ilanı ile verilen sözler yerine getirilmemiştir. Diyarbakır ve Bitlis'te Hristiyanlara karşı mezalim devam etmektedir. Meşrutiyetle millet-i vahide teşkil edilmek istenilmiş ancak bu başarılamamıştır. Tam tersi muhtelif milletler de milli his yükselmiştir. Bu durum birliğe engel teşkil etmektedir.

⁴⁸⁵ Toros Zeki Ş. (1325). 34-35.

⁴⁸⁶ Hükümete Vereceğinize Bize Veriniz. (27 Kasım 2013). *Azadamard*, 1375, 1.

⁴⁸⁷ Hafir güçlü biri tarafından korunan kişidir. Hafirlik vergisi de resmi olmayan, daha çok toprak ağalarının tabiyetinde yaşayanları koruma adı altında aldığı bir tür haraçtır.

⁴⁸⁸ Hükümete Vereceğinize Bize Veriniz. (27 Kasım 2013). *Azadamard*, 1375, 1. 1

⁴⁸⁹ Alman Ulemasından Bir Zat Anadolu Hakkında Suret-i Atideki Mütalaada Bulunuyor. (21 Kasım 1913). *Azadamard*, 1370, 1

Bu kişi doğu illerinde derebeylik sisteminin devam ettiğini belirtmektedir. Derebeyleri köylüleri kendi menfaatlerine alet etmektedirler. Bütün vergi yükü köylülerin üzerindedir ve köylüler refahtan uzaktır. Vergi yükündeki adaletsiz de bu kişi tarafından "1911 senesinde takdim olunan btde köylüler yüz dokuz milyon lira tediye mecbur tutulmuşken, şehir anasırı ve bunlar arasında derebeyleri bir buçuk milyon lira ile mükellef bulunuyordu. Böylelikle fakir ve perişan köylüler teklifatın yedide altısını, müreffeh ve mtemevvil şehirliler ise yedide birini veriyor. "⁴⁹⁰ şeklinde izah edilmiştir.

Mebusan Meclisi'nde hafirlik vergisini gündeme getiren ise Muş Mebusu Keygam Efendi olmuştur. Keygam Efendi, 3 Mayıs 1911'de bir konuşmasında meşru olmayan hafirlik vergisinin devam ettiğini belirtmiş, "Bu ne demektir?" diye sorarak kendisi hafirlik vergisini "Bazı aşair, yanında bulunan Hristiyanlardan bir vergi alıyorlar. Bunları kendi esiri zannederek hakkı himaye namıyla vergi alıyor" ifadeleri ile açıklamışlardır. Kendisinin bu konuda müracaat ettiğini ve kendisine bu uygulamanın yasaklandığının söylendiğini eklemiş ancak bu işin kontrol edilmediğinden şikâyetçi olmuřtur⁴⁹¹. Aynı dönemde 1910 yılında yaşlı Müslüman bir köylünün "ağalardan bir kile tohumu yüz, yüz yirmi kuruşa yahut c kileye karşılık alır ekeriz. Artık o ağalar başımıza bela kesilir, köylüyü dğdrr hapsedtirir. Bazen devlet aracılığıyla korkutur da veremeyenlerden alacağını öyle alır" ⁴⁹² şeklinde devam eden şikâyetleri bu dönemde ağaların zulmyle yalnızca Ermenilerin karşılaşmadığını göstermektedir.

2.4.2 Tarımsal Faaliyetler

Meşrutiyet'in ilanından sonra iktidarda etkili olan İttihat ve Terakki muhafazakâr bir tarım politikası izlemek istememiş; bu amaçla 1908 Selanik Kongresi'nde tarım sorununu reformist bir anlayışla ele almıştır. Bu amaçla kongrede alınan kararlar arasında köylülerin toprak sahibi yapılması, köylülere düşük faizle kredi verilmesi gibi önemli maddeler de yer almıştır. Ancak ilerleyen dönemde bu kararlar için gerekli ve yeterli adımlar atılmamıştır. Çünkü İttihat ve Terakki siyasi yaşamda yerini korumak için büyük toprak sahipleri ve eşrafla anlaşmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde İttihat ve Terakki toprak reformu gibi

⁴⁹⁰ Alman Ulemasından Bir Zat Anadolu Hakkında Suret-i Atideki Mütalaada Bulunuyor. (21 Kasım 1913). *Azadamard*, 1370, 1

⁴⁹¹ MMZC, 3 Mayıs 1327, İ:99, C:2, 569-570.

⁴⁹² Kaligian, D.M (2017). 87. (Isparta, Yalvaç, ykl Köyü'nden olan bu köylünün şikayetlerinin tamamı için Bkz. şerif, Ahmet (1999). *Anadolu'da Tanın*, Hz. Mehmed etin Börekçi, Ankara: TTK Basımevi, 1, 33-34.)

önemli sorunları çözemese de Yusuf Akçura ve Cavit Bey gibi isimler toprak reformunun yapılmasını ve tarımsal üretimin artırılmasını sağlayacak tedbirlerin uygulanmasını talep etmişlerdir⁴⁹³. İktidarın bu genel şartları içinde tarım politikası sürekli tartışılan bir olgu olmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerde ekonomik sorunlarla da ilgilenen ve çeşitli çözüm önerilende bulunan mebus Nazarat Dagavaryan olmuştur. O genel olarak Osmanlı Devleti'nin bir tarım ülkesi olduğunun farkında olduğunu gösteren düşüncelere sahip olmuş ve konuşmalarını da bu yönde yapmıştır. Sivas mebusu Nazarat Dagavaryan, Serveti memleketin menbaı olan ziraatın terakkiyatı, devletin tek mil masarifatını temin eden rençberlerin refahı bakımından normal olan lâyiha ve programların ihzar ve Meclisi Mebusanda müzakeresine imkân hazırlanması hakkında takririnde⁴⁹⁴ konuyla ilgili örnek bir konuşma yapmış ve ülkenin durumunun düzeltilmesi için iki önemli işin yapılması gerektiğini söylemiştir. Bu işlerden biri gelir ve gider bütçesinin düzeltilmesidir. Diğeri de ülkenin tek kaynağı olan ziraatın gelişmesine ve ziraatten yararlanılmasına özen gösterilmesidir. Ona göre ziraat konusunda hiçbir şey yapılmamıştır. Bu nedenle ziraatın gelişmesi için yeni programlar düzenlenmelidir. Dagavaryan takririnden sonra yaptığı açıklamada ülkenin ziraatinin iptidai bir halde olduğunu, maddeleri ya terkedilmiş ya da ecnebilerin eline bırakılmış olduğunu, ormanlarımızın sahipsiz ve mahvolmaya bırakıldığını da ifade etmiştir.

Dagavaryan, bir devletin servetlerin doğal kaynaklardan (ziraat, maden, orman vb) ya da beşeri kaynaklardan (sanayi vb) ibaret olduğunu ifade ederek; Norveç, İngiltere, Fansa ve Belçika'dan örnekler vermiştir. Bu ülkelerde gelişen sanayilere rağmen Osmanlı Devleti'nin yalnızca tarım ülkesi olduğunu belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin varlığını sahip olduğu tarım gelirleri (hayvancılık ve ziraat) ile devam ettirdiğini vurgulamıştır. Buna rağmen ziraat, maden ve ormancılık alanında yapılan faaliyetleri yeterli bulmayan Dagavaryan, ülkemizde ziraatın gelişmesi için yapılması gerekenleri üç kısımda izah etmiştir. Bunların birincisi ziraat eğitimi için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesidir. Ona göre bu başarısız bir girişimdir; çünkü 1896 yılında Avrupa'ya ziraat eğitimi için gönderilen elli sekiz kişinin otuz beşi devlet memuru olmuş; yalnızca altı kişi ziraatle uğraşmışlardır. Geri kalanlar ise farklı işlerle

⁴⁹³ Ballı, E. (2014). "İttihat ve Terakki'nin Tarım ve Toprak Politikası: Aydın Vilayeti Örneği", *Uluslararası İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 6-14.

⁴⁹⁴ MMZC, 5 Mayıs 1325, İ:74, C:2, 518.

uğraşmışlardır. Kısaca Osmanlı Devleti ziraat eğitimi için Avrupa'ya gönderdiği gençlerden istifade edememiştir.

İkinci yol ise ziraat okulları ve örnek ziraat çiftlikleri açılmasıdır. Cumhuriyetin ilanından sonra da Mustafa Kemal Atatürk tarafından da uygulanan bu yöntemin de başarılı olmadığı Dagavaryan tarafından ifade edilmiştir.

Üçüncü yol ise ziraat bankalarının kurulmasıdır. Ancak buradan kredi kullananlar da aldıkları paraları toprak ıslahı ya da besicilik yapmak yerine tefecilere vermek gibi işlerde kullanmışlardır.

Bu olumsuzlukları belirten Dagavaryan kendi çözüm önerilerini şöyle saymıştır: Öncelikle Anadolu'nun dört bir yanı demiryolları ile donatılmalıdır. (Aynı şekilde İttihatçı Cavit Bey de Osmanlı tarımının pazara açılmasını sağlayacak, demiryolu, liman vb. bayındırlık işlerine önem verilmesini Bab-ı Ali'nin sanayii korumak için ek bütçe koymak yerine böyle bir yol izlemesini istemiştir.⁴⁹⁵) Ayrıca Anadolu'da bulunan akarsular da ulaşımda kullanılmalıdır. Bu durum ulaşım ile birlikte ziraatin gelişmesini de sağlayacaktır. Bize göre bu bakış o dönem için gayet gelişmiş bir bakış açısıdır. Bir başka çözüm önerisi de bataklıkların kurutulması ve buralara ağaç dikilmesidir. Böylece hem ziraat gelişecek hem de sıtma hastalığı önlenecektir. Bir diğer yöntem de sulama imkânlarının geliştirilmesi ve kanalların yapılmasıdır. Böylelikle kurak araziler de tarıma kazandırılacaktır.

Dagavaryan madenler ve ormanların da değerlendirilmesini istedikten sonra bu faaliyetlerin tamamının ülkenin kendi imkânları ile yapılması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü herhangi bir savaş ya da çatışma durumunda işbirliği yapan ülkelerin bu alanlara zarar verme ihtimalleri vardır.

Dagavaryan'ın tarım konusunda en çok konuşan ve sorunları detaylı inceleyen Ermeni milletvekili olduğunu ve bu konuda yaptığı analizler ve çözüm önerilerinin günümüzde de geçerliliğini koruduğunu söyleyebiliriz.

⁴⁹⁵ Toprak, Z.(1995). *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 32.

Azadamard Gazetesi'nde yayınlanan "Geldikleri Gibi Gidiyorlar"⁴⁹⁶ başlıklı yazıda devletin Türk, Ermeni vs. köylüleri korumadığı tarımı geliştirmek için çalışmadığı eleştirilmiştir. Gazeteye göre Van ve Bitlis'te devlete vergi vermenin yanı sıra eşkıyalara da haraç vermek zorunda kalan Ermenilerin feryatlarını işiten olmamış, hükümete yaptıkları başvurular cevapsız kalmıştır. İstanbul'a "yalınayak" gelerek yardım isteyen Müslüman köylüler de cevap alamamışlar ve tutuklanarak memleketlerine gönderilmişlerdir. Devletin ziraati geliştirmesi ve köylülerin korunması gerektiğini vurgulayan yazı "Hükümet ahali içindir, hâlbuki o yalnız kendisini düşünüyor"⁴⁹⁷ diyerek devletin varlık nedeni hakkında görüşünü yansıtmıştır.

New York'ta bulunan Ermeni liderlerden Aknouni Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Türk Büyükelçisi'ne 18 Mayıs 1911'de gönderdiği mektupta Amerika'da bulunan Osmanlı vatandaşı göçmenlerin durumuyla ilgili bilgi vermiş ve bazı çözüm önerileri sunmuştur. Aknouni, Osmanlı'dan yapılan göçleri bir sorun olarak tanımlamıştır. O'na göre bu göçler Osmanlı Devleti'nin üretici gücüne zarar vermektedir. Bu sorunun çözümü için Osmanlı'nın tarlalarda istihdamı artıracak önlemler alması gerekmektedir⁴⁹⁸.

Azadamard Gazetesi "Teceddüt İçin"⁴⁹⁹ başlıklı yazısında ülkenin Bulgar ve Yunan hükümetleriyle müzakerelerin sona ermesinden sonra ülkede iç gelişmeye önem verilmesinden bahsetmiştir. Gazeteye göre ülkenin ekonomi, eğitim ve yönetim alanlarında gelişmesi gerekmektedir. Sanayi üretimi de yoktur ve oluşturulmalıdır. Çiftçilik ve tarım faaliyetleri de eski usulde yapılmaktadır ve geliştirilmeleri gerekmektedir.

Yine makul tespitler yaptığı söylenebilecek olan gazete bu konuda da Ermeni milliyetçiliğini ön plana çıkarmak istemektedir. Nitekim yazıda "ırken, dinen, tarihen, terbiyevi ve iktisadi derecatıyla muhtelif akvam ve milel meskun"⁵⁰⁰ olduğunu ifade edilerek bu milletlerin kabiliyetlerinden yararlanılması gerektiği ifade edilmektedir. Gazetenin genel tutumu dikkate alındığında bu ifade ile başta Ermenilerin kastedildiğini anlamak mümkündür.

⁴⁹⁶ Geldikleri Gibi Gidiyorlar, (25 Kasım 1912). *Azadamard*, 1070, 1.

⁴⁹⁷ Geldikleri Gibi Gidiyorlar, (25 Kasım 1912). *Azadamard*, 1070, 1.

⁴⁹⁸ Selvi, H. (2011). *Millet-i Sadıkada İsyân Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923*. İstanbul: Timaş Yayınları, 230.

⁴⁹⁹ Teceddüt İçin, (16 Kasım 1913). *Azadamard*, 1366, 1.

⁵⁰⁰ Teceddüt İçin, (16 Kasım 1913). *Azadamard*, 1366, 1.

Azadamard Gazetesi'nde yayınlanan "Anadolu Ahvalı"⁵⁰¹ başlıklı yazıda Diyarbekir muhabirinin "Buğdayın ölçeği 13 kuruştan birdenbire 22 kuruşa yükseldi. Buğday Musul'a ve Halep'e naklediliyor. Harp sebebinden ahz ve ita durgun bir haldedir. Fukara takımı bu kış yavan ekmeğini bile güçlkle tedarik edebildi. Geçinmekten meys bir aile pederi kendisini ve evladını zehirlemeye tasaddi etti. Güç hal ile menedildi. Mültezimler buğdaylarını ambarlamışlar ve meydan-ı fûruhta çıkarmak için daha münasip fırsatlara müterakkib bulunuyor. Hazine-i devlete borçlu olan mültezimler ise ambarları temhir edilmiş bulunduğundan buğdaylarını satamıyorlar. Mağşuş ve sahte, muzır ekmeklerini satmak için fırıncılar pek güzel fırsat buldular"⁵⁰² yazdığını belirtmektedir. Bu durum gazetenin enflasyon, karaborsacılık gibi sosyal sorunların gazete tarafından dile getirilmediğini göstermektedir.

2.4.3. Diğer Ekonomik Faaliyetler

Osmanlı Devleti'nde sanayinin gelişmesi için 1863 yılında Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon, çalışma sahasını sanayi okulları açmak ve küçük işletmeleri büyük işletmelere dönüştürmek olarak belirlemiştir. Ayrıca ithal ürünlerdeki gümrük oranı yükseltilerek ülkede üretimin önü açılmak istenildiyse de sermaye sorunu devam ettiği için bu durum küçük sermayeli yabancı şirketlerin kurulmasından öteye gidememiştir⁵⁰³. Osmanlı Devleti'nde yeterli sermayenin bulunmaması ve Duyun-ı Umumiye'nin kurulması sanayileşmeyi geciktirmiş; II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu konuda gelişmeyi sağlamak amacıyla 1909 ve 1910 yıllarında sanayileşmeyi teşvik etmek için iki kanun tasarısı hazırlanmış; ancak 1913 yılında "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı" adı altında geçici bir yasa çıkarılabilmektedir. Bu kanunla milli bir ekonomi oluşturulmak istenilmiş ancak Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaşması ve dünyada savaş ekonomisinin görülmesi istenilen sonuçların alınmasını engellemiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde ilginç bir şekilde birçok konuda görüş beyan eden Ermeni mebuslar sanayileşme hakkında konuşmamışlardır. Yalnızca Kozan Mebusu Hamparsum Muradyan, bir kere Teşvik-i Sanayi Kanunu Lâyihası münasebetiyle sanayileşme ve kapitalizm hakkında konuşmuştur. Ona göre dünyada servetin ve kapitalin birikmesine doğru

⁵⁰¹ Anadolu Ahvalı, (3 Nisan 1913). *Azadamard*, 1179, 1.

⁵⁰² Anadolu Ahvalı, (3 Nisan 1913). *Azadamard*, 1179, 1.

⁵⁰³ Çelikbaş, F. (2015). "İmparatorluğun Başkentinde". *Türk Sanayi*, İstanbul: İstanbul Sanayi Odası Yayını, 20.

bir akım vardır ve bu akımı engellemek mümkün görünmemektedir. Osmanlı Devleti'nde de esnaf konumunu koruyamayarak fabrikalara yönelmeye mecbur olacaklardır. Ancak Osmanlı'da kanunlar henüz sanayinin gelişmesine yönelik değildir. Ona göre sanayinin gelişmesi için yeni bilimler ve "ihtira"lar (keşifler) üzerinde durmak gerekir. Bu yapıldığı takdirde sanayi kalıcı olacaktır. Muradyan bu açıklamayla birlikte asıl, o gün kanun hakkında en çok tartışılan; işçilerden gelir vergisi alınmaması meselesine değinmiş ve bunun çok yerinde bir karar olduğunu diğer yandan eğer yalnızca fabrika sahiplerine imtiyazlar verilirse bunun “teşviki sanayi” kanunu olmayacağını “teşviki servet” kanunu olacağını söylemiştir⁵⁰⁴. Genel olarak Ermeni mebusların bu konuda sessiz kalmasının birçok nedeni olabilir. Ancak Muradyan'ın açıklaması ve Ermeni mebusların genel zihin yapısı dikkate alındığında öncelikli olarak bu konuda sosyalist düşüncelerinin etkisi altında oldukları düşünülebilir. Daha sonra Osmanlı Devleti'nde sanayide sermayenin %75'inin azınlıkların (%10 yabancıların, %15 Türklerin)⁵⁰⁵ elinde olduğu dikkate alındığında Ermeniler lehine bir yenilik getirmeyeceği düşüncesiyle bu kanunu önemsememeleri de mümkündür. Çünkü incelediğimiz dönemde Ermenilerin taleplerinin hemen hemen hepsinde ilgili sorunun Ermenilerle irtibatını kurmak mümkün olmaktadır.

Ermenilerin farklı zamanlarda yoksullukla ilgili görüşleri de olmuştur. Mesela Zohrab, kuraklık, buğday üretimi ve pahalılık ile ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: "İster kaht (kuraklık, kıtlık) ister galâ (fiyat artışı) diyelim bütün memaliki Osmaniye'yi bakınız ta Adana'dan Erzurum'a kadar istila etmiş vaziyettedir ... Bu yalnız afeti semavi kabilinden değildir. Eğer kaht olsaydı belki; fakat kaht değil galâdır, bu tedbirsizlikten ileri gelebilir"⁵⁰⁶. Buna göre Zohrab, pahalılık konusunda daha akılcı tespit ve çözümlerden yana olduğunu ifade etmiştir. Bu konuda bir başka misal de Azadamard Gazetesi'ne göre geçim sıkıntısı evrensel bir sorundur. Bu sorunun tamamen çözümü sadece devletin ve belediye başkanlarının elinde olmayıp halkın da buna karşı mücadele etmesi gerekmektedir. Ancak bu belediye başkanlarının hiçbir şey yapmamasını gerektirmemektedir⁵⁰⁷. Bu durumda gazetenin kısmi de olsa işsizlik, pahalılık, yoksulluk gibi sorunların devletin de ilgi alanında olması gerektiği yönünde kanaate sahip olduğunu göstermektedir.

⁵⁰⁴ MMZC, 10 Mart 1327, İ:64, C:2, 286.

⁵⁰⁵ Çelikbaş, F. (2015). 22.

⁵⁰⁶ MMZC, 1 Kânunusani 1324, İ:12, C:1, 192.

⁵⁰⁷ Pahalılık ve Şehremaneti, (18 Eylül 1913). *Azadamard*, 1316, 1.

2.5. Hak ve Sorumluluklarla İlgili Ermeni Düşünceleri

Toplumsal hak ve sorumluluklar II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerin temel ilgileri arasında yer almıştır. Bu hak ve sorumluluklar genellikle vatandaşlık temelinde ele alınmıştır. Ancak sorumluluklar konusunda eşitlik talepleri dile getirilirken haklar konusunda daha çok “din, millet ve mezhep” temelli düşünceler ön planda olmuştur.

2.5.1. Ermenilerin Eğitim Hakkı Talepleri

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler okullarını kiliselerin çevresinde kurmuşlardır. Bu okullar cemaatlerin ruhani meclisleri tarafından yönetilmişlerdir⁵⁰⁸. Osmanlı Devleti'nin bir lutuf olarak azınlıklara tanıdığı kendi dillerinde din ve kültürlerine uygun olarak kurulmasına izin verdikleri bu okullar zamanla batılı devletlerin teşviğiyle Osmanlı Devleti'ne karşı bir güce dönüşmüşlerdir. Örneğin American Board of Commissioners for Foreign Missions 1819 yılında Osmanlı topraklarında faaliyetlerine başlamış, Müslümanlar ve Yahudiler üzerinde etkili olamayınca Ermenilere yönelmiş ve bağımsız bir Ermenistan düşüncesi konusunda Ermenilerin bilinçlenmesine neden olmuştur. Bu ve benzeri misyoner okullarında yetişen Ermeniler aynı şekilde kendi cemaat okullarında öğretmen yaparak toplum üzerinde etkilerini artırmışlardır⁵⁰⁹.

Ermenilerin eğitim geleneklerinin, Ermeni alfabesinin icat edildiği 5. yüzyıla kadar uzandığı bilinmektedir. Bu eğitim geleneği kilise ile iç içe bir eğitim anlayışına dayanmaktadır⁵¹⁰. Ancak 18. yüzyılın başına kadar Ermenilerin okul mahiyetinde özel kurumları olmamıştır. Okul mahiyetinde ilk kurum 1719 yılında İstanbul'da açılan “Mangantz Varjadun” (Çocuk Eğitim Evi) olmuştur⁵¹¹. Bu okulun açılmasından sonra 18. yüzyılda az sayıda daha Ermeni okulu açılmıştır. 10 Temmuz 1824'te Ermeni Patriği Karabet'in Anadolu'da Ermenilere gönderdiği yazıyla Ermenilerin her vilayette okullaşmasını istemesi üzerine 10 yıl içerisinde Anadolu'nun farklı yerlerinde açılan Ermeni Okulu sayısı 120'ye ulaşmıştır⁵¹². Patriğin

⁵⁰⁸ Bu durum Ermeni Millet Nizamnamesinde şu şekilde yer almıştır: “Madde 10 – Patrik, Ruhban ve okul öğretmenleriyle; kilise, manastır, okul ve hastane memurlarından nizamnâmeğe aykırı hareket edenlerin hizmetten uzaklaştırılması konusunu ilgili meclis ve komisyonlara sunabilir.” Özdemir, H. (2013). “Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı”. *Tarih Okulu*, 13,122.

⁵⁰⁹ Özdemir, H. (2013). 119-120.

⁵¹⁰ Tozlu, N. (2014). “Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri”. *Yeni Türkiye*, 60, 5.

⁵¹¹ Tozlu, N. (2014).5.

⁵¹² Taşdemirci E. (2001).“Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 21-22.

Ermenilere gönderdiği bu yazıda okulların Ermenice okuma yazma, Hristiyanlığın esasları, dualar, Türkçe okuma ve matematik öğretmeleri istenilmiştir⁵¹³.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'ndan sonra eğitim alanında yapılan düzenlemeler Türk toplumu için yenilik getirmemiştir. Gayrimüslimler ise okul açma, kültürel bağımsızlık ve devlet okullarına girme hakkı kazanmışlardır. Bu fırsat neticesinde gayrimüslimler Avrupa devletlerinin desteğiyle laik ve dini eğitim veren çeşitli okullar açmışlardır. Bu okulların Osmanlılık düşüncesine hizmet etmeleri beklenirken tam tersi bir durum ile milliyetçi düşünceler bu okullardan yayılmaya devam etmiştir. Ortaya çıkan sorunlar için 1886 yılında kurulan Millel-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Okulların Müfettişliği" kurumu Devlet adına denetim işini, Patrikhane yapmalıdır. Çünkü hükümete karşı Patrikhane sorumludur. Okul programları Patrikhane tarafından hazırlanmalı, hükümete ise bilgi verilmelidir" gerekçesi ile tepki görmüştür. Bu tepki Osmanlılık düşüncesinin yerleşmesinin ne kadar zor olacağını göstermiştir⁵¹⁴. Islahat Fermanı'yla bütün vatandaşların ilgili nizamnamelerin yaş ve sınav şartlarını yerine getirenlerin hiçbir ayrıma tabi olmadan askeri ve mülki okullara girebilecekleri belirtilmiştir. Ayrıca fermanda gayrimüslimlerin genel ve mesleki eğitim okulları açmalarının önü açılmıştır. Bu okulların müfredatı ve öğretmen atamalarının düzenlenmesi de üyeleri Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden oluşan Meclis-i Muhtelit-i Maârif sorumluluğuna bırakılmıştır. Bu durum gayrimüslim okullarının devletin eğitim sistemine entegrasyonunu sağlamaya yönelik bir uygulama olarak değerlendirilmiştir⁵¹⁵. Bununla birlikte 1856 ve 1861 yıllarında eğitim kurumlarında kademelendirme önerileri ortaya çıkmıştır. Önerilen üç kademenin birincisinde cemaatlerin dini eğitimlerini yapmaları ve eğitimin cemaatlerin kendi dilleriyle yapılması, ikincisinde eğitim dilinin Türkçe olması üçüncüsünde uzmanlık alanının dilinin kullanılması gündeme gelmiştir. Ayrıca birinci kademede her cemaatin çocukları kendi cemaatleri ile eğitim görürken ikinci ve üçüncü kademede karma eğitim öngörülmüştür. Ancak Osmanlıcılık amacıyla yapılan bu uygulamalar başarılı olamamış sadece Mekteb-i Tıbbiye gibi üniversite niteliğinde olan okullarda gayimüslimlerle Müslümanlar bir arada okumuşlardır. Bu durum bir de 1868 yılında açılan Osmanlı Devleti'nin ilk lisesi olan Mekteb-i Sultani'de

⁵¹³ Deri, Mehmet, (2009). *Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 76.

⁵¹⁴ Eryılmaz, B. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 77-83.

⁵¹⁵ Ermeni Barutçubaşı Ohannes Bey 1856 yılında kurulan bu komisyonun üyesidir. Somel, S.A. (2013). "Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okullarına Dönüştü". *Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözümler Projesi Raporu*, İstanbul:Tarih Vakfı, 1, 18.

görülmüştür⁵¹⁶. Osmanlı Maarifinin temeli sayılan 1869 Maarif-i Umumiyeye Nizamnamesi'nin üçüncü maddesinde "Her mahalle ve karyede ve icabına göre bir iki mahalle veyahud bir iki karyede lâ-ekal birer sıbyân mektebi bulunacak ve muhtelit olan karye ve mahallelerde İslâm"mektebi başka ve etfâl-i gayr-ı müslime mektebi başka olacaktır"⁵¹⁷ denilerek gayri müslim okulları da devletin eğitim sistemine dahil edilmişlerdir. Nizamname'nin altıncı maddesinde sıbyan mekteplerinde gayrimüslimlerin kendi dillerinde ve dinlerine uygun şekilde eğitim yapmaları ve eğitimin kendi ruhban sınıflarından kişiler tarafından yapılması kararlaştırılmıştır⁵¹⁸. Nizamname'de rüştiyelerin durumu da on sekizinci maddede belirlenmiştir. Buna göre bir yerin ahalisi sırf Müslüman ise yalnız Müslümanlardan, sırf Hristiyan ise sadece Hristiyanlarda, hem Müslüman hem de Hristiyan ise her ikisinden ayrı ayrı oluşan rüştiyeler yapılacaktır⁵¹⁹. Nizamname'nin otuz üçüncü maddesinde idadilerin yapısı düzenlenmiş ve sıbyan mektepleriyle rüştiyelerde Müslümanlarla gayrimüslimlerin ayrı okuması usulü yerine "Mekâtib-i idâdiye, mekâtib-i rüşdiyede ikmâl-i tahsil etmiş olan İslâm ile sunûf-ı gayr-ı müslime çocuklarının muhteliten talim ve tadrîsleri için mevzû'dur"⁵²⁰ denilerek karma eğitime geçilmiştir.

Islahat Fermanı'ndan sonra Ermenilerin okullaşmasında da önemli artış olmuş ve 1863'te Sultan Abdülaziz tarafından onaylanan Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin 10. maddesinde "Patrik, Ruhban ve okul öğretmenleriyle; kilise, manastır, okul ve hastane memurlarından nizamnâme'ye aykırı hareket edenlerin hizmetten uzaklaştırılması konusunu ilgili meclis ve komisyonlara sunabilir"⁵²¹ denilerek bu okulların denetimi Ermeni cemaatine bırakılmıştır. Meşrutiyet öncesi olan bu dönemde genel olarak azınlık okulları önemli bir hürriyet içindedirler. Yunanlı bir yazar olan Panayotis Oikonomos'un Osmanlı'da Rumların eğitimi hakkında yazdığı "Türkiye'deki Rum okullarının çeşitleri ve teşkilatı bütünüyle Yunan Krallığı'ndakinin aynıdır. Gerçi burada 'nipayagoiya' denilen bir tür sıbyan mektepleri vardır ki bunlar 1868 yılından itibaren Paris'teki madam Papkarpantiye'nin etkisiyle ve Fransız okulları örnek alınarak açılmıştır. Daha sonra bu okullar Frobel'in kurduğu "Kinder

⁵¹⁶ Somel, S.A. (2013). 19-20.

⁵¹⁷ T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2014). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, İstanbul: T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 103.

⁵¹⁸ "Mekâtib-i sıbyâniyenin müddet-i tahsiliyesi dört sene olup zîrde muharrer dersler tadrîs olunacaktır... Sunûf-ı gayr-ı Müslime etfâline kendi usul-i diniyeleri tadrîs olunacaktır. Ve işbu usul diniye dersleri rüesâ-yı ruhâniye ma'rifetleriyle bi't-tayin tadrîs kılınacaktır. İşbu dersler sunûf-ı gayr-ı Müslimeye kendi lisanları üzere okutdurulacaktır." T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2014). 104.

⁵¹⁹ T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2014). 105.

⁵²⁰ T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2014). 107.

⁵²¹ Özdemir, H. (2012). 122.

Garten”in etkisi altına girmiştir. Hâlâ bu okullara üç yaşından yedi yaşına, hatta sekiz yaşına kadar kız ve erkek çocuklar devam edip biraz okuma-yazma öğrenirler. Ama zamanlarının çoğunu oyun, şarkı ve el işleriyle geçirirler. Şimdi bunları kapatmak istiyorlar. Oysa Rumların ana dillerini unuttukları bölgelerde, bu okulların önemi büyüktür”⁵²² sözleri aslında genel olarak Osmanlı Devleti’nde azınlıklara eğitim konusunda verilen ayrıcalıkların önemli bir göstergesidir. Yine bu durumu gösteren bir gelişme de Ermeniler, 1901 yılında Bafra’da bir kilisenin avlusundaki kullanılmaz durumda bulunan okulun yıkılarak yerine yenisinin yapılmasını talep etmişlerdir. Yapılan incelemede okulun ruhsatının bulunmadığı görülmüş ancak okul eskiden beri var olduğu için maarif nizamnamesine uygun çalışması kaydıyla izin verildiği gibi inşaat giderlerinin yarısı da devlet tarafından karşılanmıştır⁵²³.

Osmanlı Devleti’nde Ermeniler tarafından açılan okullar 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin 129. maddesinde: “Özel okullar, bazı yerlerde cemaatler tarafından veya gerek Osmanlı uyruklu veya yabancı devlet uyruğunda bulunan kişilerden biri tarafından paralı ve parasız olarak kurulan okullardır. Bunların giderleri ve ödenekleri ya kurucular tarafından veya bağlı bulundukları vakıflar tarafından idare edilir. Osmanlı devleti ülkesinde bu nevi okulların açılabilmesi için öğretmenlerin diplomalarının bulunması, bu kurumlarda terbiye ve devletin politikasına aykırı ders okutulmaması için öğretim programı ve kitapların Maarif Nezareti veya mahalli Maarif İdaresi’nce onaylanmış olması lazımdır. Okul İstanbul’da açılacak ise Maarif Nezareti tarafından, vilayetlerde açılacak ise valiler tarafından izin verilmesi şarttır. Bu üç şart bulunmadığı takdirde özel okul açılmasına ve faaliyet göstermesine izin verilmez. Aksi hareket edenler olursa kurum kapatılır. Özel okul açanların görevlendirecekleri öğretmenlerin ilgili öğretmen okulundan mezun olmaları şart olmakla beraber, bunlar için Maarif İdaresinden izin almaları lazımdır”⁵²⁴ denilerek doğrultusunda özel okul statüsünde kabul edilmişler ve nasıl çalışacakları belirlenmiştir. Kanunuesasi’de ise eğitim öğretim hakkı: “Madde 15 - Emri tadrîs serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyyet şartile her Osmanlı umûmi ve husûsi tedrise mezundur. Madde 16 - Bilocümle mektepler Devletin taht-ı nezâretindedir. Tebaa-i Osmâniye’nin terbiyesi bir siyâk-ı ittihât ve intizâm üzere olmak için iktizâ eden esbâba teşebbüs olunacak ve milel-i

⁵²² İleri, İ. (2008). “Osmanlı Devleti’nde Azınlıkların Eğitimi”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 23, 136.

⁵²³ Zengin, Z.S. (2007). “II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri”. *Belleten Dergisi*, 261, 621.

⁵²⁴ Özalp, R., Ataüenal, A.(1977). *Türk Milli Eğitim Sistemi Düzenleme Teşkilatı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 570.

muhtelifenin umûr-u i'tikâdiyelerine müteallık olan usûl-ü ta'limiyeye halel getirilmeyecektir. Madde 17 - Osmanlıların kâffesi huzûr-u kânûnda ve ahvâl-i dînîye ve mezhebiyeden mâa'da memleketin hukûk ve vezâifinde mütesâvîdir.”⁵²⁵ şeklinde düzenlenmiştir. Bu düzenlemelerle birlikte, misyonerlerin Ermenilerle ilişkileri, 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeni meselesinin uluslararası bir sorun haline gelmesi gibi nedenlerle 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde yapılan bazı tadilatlarla Ermeni okulları üzerinde denetimler sıklaştırılmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde de Ermenilerin eğitim konusundaki görüşleri üzerinde bahsedilen anayasal ve yasal düzenleme ve denetimlerin etkisi olmuştur. Bu dönemde eğitimle ilgili sorunlar çeşitli gazete ve dergilerde sık sık yazılıp tartışılmıştır. Devletin bütün unsurları için de eğitim önemini korumuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde II. Abdülhamit döneminde eğitimle ilgili yapılan yenilikler geliştirilmeye çalışılmıştır. Ortaöğretim yükseköğretim, kızların eğitimi, öğretim metotları, öğretim programları alanında çalışmalar yapılmış; ancak eğitim alanında kalıcı programlar yapılamamıştır. Balkan Savaşları gibi gelişmeler eğitim bürokrasinin değişmesi gibi nedenler bu durumun görülmesinde etkili olmuştur. Ayrıca yabancı okullar ve özel okulların geliştirilmesi ve denetimi konusunda istenilen çalışmalar yapılamamıştır⁵²⁶. Meşrutiyet'in ilanından 31 Mart Olayı'na kadar geçen sürede bir kararsızlık dönemi yaşanmış, Maarif Nezareti'nde düzenlemeler yapılmış, darülfünuna giriş sınavları kaldırılmış, idadi programlarında küçük değişiklikler yapılmıştır. Balkan Savaşlarına kadar olan dönemde İttihat ve Terakki sorumluluk almış; eğitim sorunlarına çözüm arayışları başlamıştır. Bu dönemde eğitimde Türklük vurgusu artmaya başlamıştır. Balkan Savaşlarından sonraki dönemde cesur adımlar atılmış ancak istenilen başarı yakalanamamıştır⁵²⁷.

İttihat ve Terakki açısından da eğitim; “devletin kendi ideolojisini, siyasal düşüncelerini yaymak, öğretmekle yükümlü olduğu üzerinde durarak bu yükümlülüğü vatandaşların eğitiminde devletin bir hakkı”⁵²⁸ olarak görülmüştür. Meşrutiyet'in ilanından Balkan Savaşlarına kadar geçen sürede İttihat ve Terakki gayrimüslim okullarına yönelik liberal bir yaklaşım sergilemiştir. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 yılında kabul edilen

⁵²⁵ Özdemir, H. (2002). 123.

⁵²⁶ Şahin, M.; Tokdemir, M.A. (2011). “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9(4), 872.

⁵²⁷ Şahin, M.; Tokdemir, M.A. (2011). 853-854.

⁵²⁸ Bakır, K. (2008). “II. Meşrutiyet Döneminde Milli Seçkincilik ve Eğitim: Emrullah Efendi Tuba Ağacı Nazariyesi”. *Doğu Batı Dergisi*, 45, 199.

siyasal programında bu durum “Teb’ai Osmaniye’nin terbiyesi bir siyak-ı ittihat ve intizam üzere olmak için umumi ve derununda serbest talim ve tedris olunur ve her unsura muhteliten küşade resmi mektepler açılacaktır”⁵²⁹ denilerek açıkça ifade edilmiştir. Ancak özellikle Rum mebuslar bu özgürlükçü yaklaşımı yeterli bulmayarak anayasaya "anasır-ı muhtelif mekteplerinde mine’l-kadim mer’i olan usul-ı talimiyyeye halel getirilmeyeceği" ifadesinin eklenmesini istemişlerdir. Bunun üzerine İttihat ve Terakki mebusu Hüseyin Cahit Tanin Gazetesinde Meşrutiyet idaresinde farklı mekteplerin kendi programlarını düzenleyemeyeceklerini bütün mekteplerin devlet gözetiminde olacağını yazmıştır. Tartışmaların devamında Rum ve Bulgarların tepkileri sonucunda Maarif Nazırı Nail Bey ocak 1910'da istifa etmiş, halefi Emrullah Efendi döneminde hazırlanan ilköğretim geçici yasasıyla cemaat mekteplerinin programlarının düzenlenmesi, öğretmenlerinin atanıp azledilmesi, ders kitaplarının seçimi yetkisinin o mektepleri kuranlara ve yönetenlere ait olduğu⁵³⁰ yeniden kabul edilmiştir. Bu dönemde Ermenilerin eğitimi açısından önemli bir gelişme yaşanmış; Ermeni Okullar Birliği tekrar açılmış ve 1908-1914 yılları arasında 30 kadar yeni Ermeni okulu açmış ve 85 kadar okulu da kontrolü altında tutmuştur⁵³¹. Bu dönemde Ermeniler, İttihat ve Terakki’nin, patrikhanenin eğitim kurumlarını kontrol etmesini, Osmanlı vatandaşı olmayan Ermeni öğretmenlerin eğitime devam etmelerini, Ermenilere ait okullara devlet desteğini artırmayı kabul etmesine rağmen eğitim sisteminde kendilerine karşı adaletsizlik yapıldığını savunmuşlardır. Taşnakların Batı Bürosu 1911 yılında bir bildirisinde devlet çalışanlarının başta eğitim olmak üzere Hristiyanların haklarına karıştıklarını, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında düşmanlık yaratıldığını, vilayetlerdeki memurların cahil olduğunu bu nedenle parlak bir gelecek beklemek için erken olduğunu⁵³² açıklamıştır.

⁵²⁹ Uyanık, E. (2009). “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim”. *Amme İdaresi Dergisi*, 42 (2), 73.

⁵³⁰ Somel, S.A. (2013). 28-29.

⁵³¹ Ermenilerin eğitimiyle ilgilenen kültür cemiyetleri II. Meşrutiyetten önce 1880 yılında Ermeni Okullar Birliği adı altında birleşmişlerdir. Bu birlik 1893'e kadar Ermeni okullarında standartları belirlemiştir. Ancak bu dönemde Ermeni okullarına yapılan bazı baskınlarda çete örgütlenmelerinin tespit edilmesi bu birliğin kapatılmasına neden olmuştur. Bkz. Somel, S.A. (2013)., 69.

⁵³² Kaligian, D.M (2017). 166.

2.5.1.1. Eğitimin Önemi ve Amacı

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müslümanların 4687, Rumların 1245, Musevilerin 131 okulu varken Ermenilerin 1084 okulu bulunmaktadır⁵³³. Okul sayılarının bu şekilde olduğu 1913 yılında Osmanlı Devleti'nde nüfus dağılımı şu şekildedir⁵³⁴:

Nüfus	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Diğerleri	Toplam
Asgari	15.174.224	1.749.793	1.596.417	285.711	18.806.145
%	80.69	9.3	8.49	1.52	100.00
Azami	15.817.786	1.811.816	1.667.228	298.965	19.595.795
%	80.72	9.25	8.51	1.53	100.00

Nüfus verileri ve okul sayıları karşılaştırıldığında Müslüman nüfusun %10'u kadar olan Ermeni nüfusun okullaşma oranının %25 kadar yüksek bir sayıya ulaştığı görülmektedir. Bu durum Ermenilerin eğitime önem verdiğini göstermektedir. Krikor Zohrab'a göre eğitim konusunda Ermeniler karşılaştırılamayacak derecede Türklerden ileridedirler. Ancak Türk hükümeti Hristiyanlar dahil herkesten topladığı özel bir eğitim vergisini yalnızca Türk okullarına kullanmaktadır Ermeniler ise kendi okullarını kendileri ayakta tutmaktadırlar. Zohrab'a göre 1913 yılında Türkiye Ermenistan'ında 82 binden fazla öğrencisi olan 785 Ermeni Okulu bulunmaktadır. Buna karşı Türk okul sayısı 150, öğrenci sayısı ise 17 bindir. Kürtlerin ise tek bir okulu bile yoktur⁵³⁵.

Şehremanetince akdi karargir olan istikraza dair Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatası münasebetiyle yapılan bir görüşmede Tekfurdağı Mebusu Agop Boyacıyan⁵³⁶, İstanbul Belediyesi için borçlanma kefaletine karşı çıkmış ve Maliyenin kaynaklarının daha önemli iki sorun için kullanılması gerektiğini söylemiştir. Ona göre ülkenin ihtiyacı olan iki şeyden biri okulların islah edilmesi, diğeri de illerde yolların tamamlanmasıdır. Bu ikisinin yapılması ülkenin gelişmesini sağlayacaktır⁵³⁷. Bu ifadeler de Boyacıyan'ın eğitime büyük

⁵³³ Alkan, M.Ö.(2000). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*. Ankara: TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 6, 165. (İstatiski bilgi 1913 yılına aittir.)

⁵³⁴ Gülşen, H.(2010). "Tehcir Öncesi Osmanlı Ermeni Nüfusu Üzerine Bir Değerlendirme". *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 36, 265.

⁵³⁵ Leart M. (2015). 56-57.

⁵³⁶ 1854 yılında Tekirdağ'da doğmuştur. 1904'te Yusuf Akçura ile birlikte Türk Derneği'nin kurucuları arasında yer almıştır. 1909'da Tekirdağ mebusu olarak meclise girmiştir. Hınçak mensubudur. 1922 yılında İstanbul'da ölmüştür. Bkz. Güneş, İ. (1997). 351.

⁵³⁷ MMZC, 20 Kânunusani 1325, İ:34, C:2, 107.

önem verdiğini göstermektedir. Kirkor Zohrab, 22 Ocak 1910 tarihinde Mebusan Meclisi'ne sunduğu takirde "milli şerefe layık" bir darülfunun dairesinin Topkapı Sarayı civarında yapılmasını istemiştir. Bu darülfunun dairesini Osmanlı ve Avrupa mimarları arasında yapılacak bir proje yarışması ile gerçekleştirilmesi ve proje masraflarının 1911 bütçesinde yer alması da Zohrab'ın talepleri arasında yer almıştır⁵³⁸. Bu durum Zohrab'ın bilim ve eğitime önem verdiğini göstermektedir. Simon Kapamacıyan, 1911 yılında İstanbul'da yayınlanan "Küçük Seyyah Kamer Şark'ta" isimli eserinde hayali kahramanı 15 yaşında bir Ermeni yetime Ermenilerin bulunduğu yerleşim yerlerine hayali bir yolculuk yaptırmıştır. Eserde Kamer, Erzurum yakınlarında bir Ermeni köyünde doğmuş, Beyrut'a kadar gitmiş ve sonunda Fransız Tıp Fakültesine girmeyi başarmıştır. Kitabın yazımında Kakerin Sırvantziyants'ın düşüncelerinden etkilenilmiştir. Buna göre Ermeniler için aile hayatının, özel adetlerin, dini bayramların, ayinlerin, köylerin, şehirlerin ve eyaletlerin topografyasını tasvir edecek okul kitapları yazmak gereklidir. Bu topografyada doğal ve beşeri coğrafi unsurlar tanıtılmalıdır. Böylece yanlış yorumlanan Ermenice'nin, Ermeni milli tarihinin ve Ermeni arkeolojisinin aydınlanması sağlanacaktır⁵³⁹. Sarkis Koçunyan, 25 Ekim 1913'te Ermenice harflerinin kabulünün 1500. ve Ermeni matbacılığının 500. yıldönümünü nedeniyle yazdığı bir yazıda Türk Ermenilerinin ruhani önderi Kevork Surenyants'ın Ermenilerin para toplamalarını ve toplanan parayla okul ve öğretmen okulları yaptırmaları talimatı verdiğini⁵⁴⁰ yazmıştır. Burada dikkat çeken ayrıntı Kevorks'un "öğretmen okulları" yapılmasını istemesidir. Bu durum Kevorks'un eğitime ve eğitimde öğretmen yetiştirmenin önemine işaret ettiğini göstermektedir. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan İhtiyat sınıfı Darülfunun talebelerinin arzuhalleri ve İstida Encümeni mazbatasını münasebetiyle yaptığı konuşmada bir hikâyeye anlatmıştır. Hikâyeye göre İran şahının etrafından biri önemli bir iş yapmış, bunun üzerine şah buna karşılık ne istediğini sormuştur. Bu adam da doktorların itibarını dikkate alarak doktor olmak istediğini söylemiştir. Şah da kendi iradesi ile onu vezir yapabileceğini hatta kendisinin halefi yapabileceğini ama doktor yapamayacağını söylemiştir. Çünkü doktor olmak ilimle olabilecek bir şeydir⁵⁴¹. Boşgezenyan bu hikâyeye ile

⁵³⁸ MMZC, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:1, 577.

⁵³⁹ Minassian, A.T. (2006).139. (Minassian, Kapamacıyan'ın İstanbul'da yaşadığını ve Anadolu'ya hiç gitmediğini, yazarın kendisinin de eseriyle "Ermeni doğal dünyasının kavramlar dizinini" oluşturarak "Ermenilere ebedi vatanlarını tanıma ve hatırlama imkanı sunmak"amacında olduğunu kabul ettiğini ifade etmiştir.)

⁵⁴⁰ Yarman, A. (2014). 249.

⁵⁴¹ MMZC, 5 Teşrinisani 1327, İ:17, C:2,, 494.

eğitimini tamamlamayanların eğitimini tamamlayanlarla bir tutulmaması gerektiğini anlatmak istemiştir.

Azadamard Gazetesi, “Resmi Mekteplerde Reaksiyon”⁵⁴² başlıklı yazısında eğitim sistemi eleştirilmiştir. Sistem eleştirilirken Hallaçyan Bedros Efendi’nin Nafia Nezareti’nde iken Mekatib-i aliye-i resmiye’nin onun idaresine geçtiği bilgisi verilmiştir. Bu dönem ve öncesinin kıyaslandığı yazıda önce Mekatib-i Resmiye’nin tek amacının “memur” ve “maaşçı” yetiştirmek olduğu, öğrencilere “Efendiler, çalışınız ki, büyük memuriyetlere yetişesiniz, yüksek maaşlar alasınız” cümlesinin ilke olarak verildiği iddia edilmiştir. Hallaçyan Bedros Efendi zamanında ise okula “ecnebi liyakatli” öğretmenler atandığı, Avrupa’dan kitap ve öğretim materyalleri getirildiği; öğrencilere nefis idaresi ve manevi kimlik gibi faziletli şeyler öğretildiği; böylece okulun selamet yolunu tutarak öğrencilere önce insan sonra memur olmayı öğretmeye başladığı da bu iddianın devam eden en önemli bölümü olmuştur. Daha sonra Hallaçyan Bedros Efendi’nin görevlendirdiği müdürün “ehil olmadığı” için görevden alındığı, öğrencilerin de “anarşist” diye tercim edildiği böylece karanlığın aydınlık, aydınlığın da karanlık diye gösterildiği yazıda yer almıştır. Gazeteye göre ülkeye yazık olmuştur.

Temelde gazetenin eleştirileri haklıdır. Çünkü eğitimin öncelikli amacının yalnızca yüksek maaşlı memurlar yetiştirmek olmadığı önce iyi insanlar yetiştirmek olduğu herkes tarafından kabul görebilir. Ancak eğitimde yaşanan gelişmeleri yalnızca bir Ermeni’nin marifetiymiş gibi sunmak ve onun görevlendirdiği bir kişinin görevden alınmasını “karanlık” olarak göstermek gazetenin “Ermenicilik” yaptığını ve eleştirilerini gayesinin de bu duruma dikkat çekmek olduğu izlenimi uyandırmaktadır.

Azadamard Gazetesi, “Adana Pazarı Vakası”⁵⁴³ başlıklı yazısında da öncelikle eğitim anlayışını ortaya koymuştur. Gazeteye göre eğitim yalnızca okullar ve öğrenciler için değildir. Eğitim yalnızca okullardan iktisap da edilmez. Okul dışında da yaşı kaç olursa olsun herkes için eğitim vardır. Okullarda verilen eğitimin amca hizmet edebilmesi de aile, toplum ve devletin medeni özellikler taşımasına bağlıdır. Gazetenin günümüzde de kabul görececek bir eğitim anlayışından bahsettiğini söylemek mümkündür. Ancak gazete, Ermeni harflerinin icad yıldönümü için yapılan kutlamalarda Adana Pazarı’nda Türk halkının

⁵⁴² Resmi Mekteplerde Reaksiyon, (31 Ekim 1913). *Azadamard*, 1352, 1.

⁵⁴³ Adana Pazarı Vakası, (19 Ekim 1913). *Azadamard*, 1342, 1.

Ermenilere gösterdiği tepkinin, halkın/devletin bu eğitim anlayışından uzak olduğunu gösterdiğini iddia etmiştir. Ermenilerin medeni bir bayram icra ettikleri gösteriler, eğer Ermenilik Osmanlı Devleti tarafından kabul görseydi tüm “anasır” özellikle Türk vatandaşlar da bu gösterileri sahiplenecekti denilmektedir. “Maatteessüf memleketimizin seviye-i medeniyesi bu yükseklikten pek uzak bulunduğundandır ki, bu hususta birçok deliller görmek saadetinden mahrum kaldık” denilen yazı toplumun henüz siyaseten ham olduğu iddiası ile bitirilmiştir. Gazetenin incelenen diğer yazılarında olduğu gibi bu yazıda da Ermenilerin gelişmiş bir millet olduğu, Türk milletinin gelişmemiş olduğu vurgulanmaktadır.

Toplumsal sorunların çözümünde eğitimin önemine dikkat çeken Ermeniler de olmuştur. 1913 Patrik Ohannes Arşaruni La Turquie Gazetesi’ne verdiği bir röportajda Ermenilerin Kürtlerin zulmüne uğradıklarını belirtmiş ve bu sorunun çözümü için sunduğu öneriler arasında hem Kürtler hem de Ermeniler için okulların açılması gerektiğini söylemiştir⁵⁴⁴.

Mecliste adalet teşkilatı ile ilgili bir kanun görüşmesinde konu eğitime gelmiş ve Zohrab, bir meslekte aranılan şeyin ehliyet olduğunu ifade etmiştir. Ancak ehliyetin tamamen eğitimle elde edilmediğini, bazı insanların eğitim görmeden de kendilerini yetiştirebileceklerini söylemiştir. Ancak bir işte ehliyet için genel kaidenin de bir okul okumak olduğudur⁵⁴⁵. Çünkü görevlendirme için bu bir delil niteliğidir.

İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab Ahz-ı Asker Kanun Lâyihası hakkında konuşurken Avrupa'ya gönderilen öğrenciler için süre (iki yıl) tayin edilmesine karşı çıkmıştır. Ona göre Osmanlı'da eğitim yeterli olmadığı için Avrupa'ya gönderilen öğrenciler için süre tayin edilmemelidir. Örneğin Osmanlı'da mühendis mektebinden mezun olan biri Fransa'da teknik liseye bile kabul edilemeyecek durumda olabilir. Bu nedenle Avrupa'ya giden öğrenci bir kaç yıl bu eksiklerini tamamlamak zorunda kalabilir. Bu nedenle gönderilen okulun eğitim süresinden daha fazla bir süre olması gerektiği, devletin masrafları karşılaması gerektiği gibi konulara değinmiştir⁵⁴⁶. Zohrab, gerçekçi bir eğitim durumu değerlendirmesi yapmış ve gerçekçi bir çözüm sunmuştur.

⁵⁴⁴ Güllü, R.E. (2015). 406.

⁵⁴⁵ MMZC, 7 Ağustos 1325, İ:139, C:1, 608-609.

⁵⁴⁶ MMZC, 3 Kanunusani 1326, İ:25, C:1, 159-160.

Azadamard “İyi Başlamak, Fena bitirmek”⁵⁴⁷ başlıklı yazısına “Türkiye’de her şeye iyi başlanır, güzel teşebbüslere el vurulur, fakat pek az zaman sonra bütün bu iyi başlangıçlar, güzel teşebbüsler mahvolur gider” diyerek başlamıştır. Bunu da Mamuretü’l-Aziz vilayeti valisi Cemal Bey zamanında Harput’ta açılan bir okulla örneklendirmiştir. Gazetenin yazdığına göre Harput’ta o dönemde açılan kurumun amacı: avama, köylülere ve esnafa “böcekçilik sınaatini” öğretmektir. Ancak kuruma atanan bir müdür “Bu mektep bir şeye yaramaz, derslerden hiçbir fayda olamaz, madem ki derse gelenler demirci çırakları, kunduracılar, rençperler ve ameledir. Bunlara ben nasıl olur da malumat-ı fenniyeyi anlatabilirim? Hayır, imkânı yok” demiş ve okul kapanmıştır. Gazete bu durumu şiddetle eleştirerek mezkûr okul gibi okulların açılması gerektiğini; bu okulların amacının nazari bilgi vermek olmadığını; ekonomi üzerinde oldukça etkili olan böcekçiliğin tatbik edilecek şekilde halka öğretmek olduğunu belirtmiştir. Bu yazı gazetenin eğitime bakışını da göstermesi bakımından önemlidir. Günümüzde de sıkça gündeme gelen mesleki eğitim tartışmalarına benzer bir tartışma da bulunan gazete tavrını bu yönde göstermiştir.

Bu dönemde 1912 yılında eğitimle ilgili bir konuda Ermeniler arasında bir gerginlik yaşanmıştır. Erzurum’da bulunan Ermeni Okulu Sanasaryan’da görev yapan Taşnaksütyun mensubu öğretmenler parti karşıtı Ermenileri rahatsız etmiştir. Bu nedenle okulun mütevelli heyeti okulu Sivas’a taşımaya karar vermişlerdir. Ancak tepkiler üzerine okul Sivas’a taşınamamış; mütevelli heyeti okulu, Bogos Nubar Paşa tarafından Kahire’de kurulmuş olmasına rağmen Anadolu ile ilgilenen Ermeni Hayırseverler Derneği’nden bir heyet tarafından yönetilmesini istemişlerdir. Mart 1912’de yaşanan bu kriz Haziran 1912’ye kadar sürmüş ve sonunda mütevelli heyetinin isteği gerçekleşerek okul Sivas’a taşınmıştır⁵⁴⁸. Bu durum aralarında siyasi ve fikri ayrılık bulunan Ermenilerin eğitim konusunda da tam bir birlik gösteremediklerinin bir kanıtıdır.

2.5.1.2. Eğitim Özerkliği ve Anadilde Eğitim

Geleneksel azınlık okullarında (Ermeni, Rum ve Yahudi) günlük yaşamda lazım olacak okuryazarlık, matematik, fen bilimleri, modern konuşulan diller, coğrafya, tarih gibi dünyevi bilgiler öğretilmemiş; kendi inançlarının temel ilkeleri öğretilmiştir. Bu amaçla Ermenilerin eğitimde kullandığı İncil Milattan sonra 5.yüzyıla ait Ermenice’yle yazıldığı için Ermeni

⁵⁴⁷ İyi Başlamak, Fena bitirmek, (8 Kasım 1913). *Azadamard*, 1359, 1.

⁵⁴⁸ Kaligian, D.M (2017). 218-221.

okullarında anadilde eğitim söz konusu olmamıştır⁵⁴⁹. Ermeni konuşma dilinin yazı diline dönüşmesi ile bu konuda Ermeniler arasında talepler özellikle Meşrutiyet döneminde görülmeye başlamıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler, eğitimi hak olarak görmüşler ve genel olarak eğitim özerkliğini, parasız ve anadilde eğitimi savunmuşlardır. Mesela, Hınçak Partisi programında; “Tedrisatın umumi ve cismanı (laique) olarak mecburi ve meccanen olması. Taraf-ı hükümetten ve her yerin müstakil idare meclislerinden muhtacine muavenet edilmesi ve etfal-i zekur ve enas için tahsil-i sînânin (profesyonel) temini”⁵⁵⁰ maddesine yer vermiştir. Buna göre parti zorunlu, laik ve uygulamalı eğitimi savunmuştur. Partiye göre cinsiyet ayrımı yapılmadan çocuklara sanat eğitimi verilmelidir. Her unsurun kendi anadilinde eğitim yapabilmesi, resmi dil öğretilmek şartıyla bu unsurların kendi ilk, orta ve yüksek okulların açılabilmesi, merkezi hükümetin bu konuda yerel hükümetlere yardım yapması da tüzükte yer almıştır⁵⁵¹. Hınçak Partisi’nin Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile 3 Şubat 1912 tarihinde yaptığı anlaşmada Ermeni okullarının patrik ve ona bağlı kurullar tarafından yönetilmesi ve mezun olanların diplomalarının devlet okulları ile denk sayılması kabul edilmiştir⁵⁵².

Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftarı Ermeni Fırkası da eğitim bağımsızlığını savunmuştur. Fırkaya göre her unsur devlet bütçesinden kendine düşen payı alarak okullarını kendisi yönetmelidir. Fırka ayrıca sıbyan mektepleri haricinde Türkçe’nin zorunlu olarak öğretilmesini kabul etmiştir. Ancak fırkaya göre muhtelif cemaatler kendi, dil, mezhep, edebiyat ve milli tarihlerini öğretmekte de serbest olmalıdırlar⁵⁵³. Parti, programında eğitimin serbest olmasını ve özel eğitim kurumlarının açılabilmesini savunmuştur. Partinin programında “Cemâât-ı muhtelifenin mekâtibi bulunmayan mahallerde cemâât-ı merkume etfâlına Türkçe’den başka başlıca el sine-i mahalliyye dahî tadrîs edilecektir”⁵⁵⁴ denilerek

⁵⁴⁹ Somel, S.A. (2013). 12-13.

⁵⁵⁰ Aydoğan, E. (2003-2004). 44.

⁵⁵¹ Akın K. (2015). 300.

⁵⁵² “Madde 4. Ermeni Patrikhanesi’nin mine’l-i kadim haiz olduğu imtiyazâtın tamamî-i muhafazası mukarrerdir. Ermeni milleti idare olunan mektepler kema-kân Patrikhane ve ona merbut heyetler canibinden idare olunacak ve bu ahvâlin tamamî-i muhafaza-i ahkâmı ile beraber iş bu mektepler tarafından verilen şahadetnâmeler mezkûr mektepleremuadil mekâtib-i resmîye canibinden verilen şahadetnâmelere muadil tutulacaktır.” Akın K. (2015). 158. (Akın’a göre anlaşmanın dördüncü maddesinde yer alan bu hükmün nedeni İttihat ve Terakki’nin Ermeni okullarını kamulaştırmasını önlemek ve Ermenilerin eğitim sistemini devam ettirmektir.)

⁵⁵³ Minassian, A. T. (2012). 95.

⁵⁵⁴ İlater, E. (1993). 533.

günümüzdeki karşılığıyla anadilde eğitim savunulmuştur. Ancak aynı parti “Lisân-ı resmî-i devlet olan Türkçe'nin cemâât-ı muhtelif mekâtib-i ibtidâiyyesinde dahî tahsîli sıbyân sınıflarını müstesnâ olarak mecburidir”⁵⁵⁵ diyerek Türkçe'nin resmi dil olduğunu ve zorunlu öğretilmesi gerektiğini de kabul etmiştir.

Azadamard Gazetesi'nde yayınlanan “Vilayetin Hakkı”⁵⁵⁶ başlıklı yazıda Beyrut Valisi Hazım Bey'in Konya Hukuk Mektebi'nin Beyrut'a nakledilmesini istediği yazılmıştır. Gazete bu durumu yerel yönetimler açısından değerlendirmiştir. Gazete bu talebin meşru olup olmadığını sormuş ve kendisi "Bu matlabın meşruiyetinden bir dakika bile şüphe etmek imkân haricindedir"⁵⁵⁷ diye cevaplamıştır. Gazete hükümetin ülkenin güvenliği için Suriye, Anadolu ve ülkenin diğer köşelerinde kaleler, istihkâmlar yapmasından ve öneminden bahsetmiştir. Ancak hükümetin buralara okullar yapmaması da "Ve fakat kale ve istihkâmlar, toplar ve mühimmat memleketin emniyet ve müdafaası için ne derece elzem ve zaruri ise ziya ve ilm neşretmekle mütefennin, vazife-şinas, imar-ı memlekete sai ehl-i vatan yetiştirmekle mükellef olan müessesat mevcudiyet-i memleket için o derece elzem ve zaruridir"⁵⁵⁸ denilerek gazete tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştiri yerinde ve haklı görünmektedir. Ancak gazete burada konuyu yine Ermenilere bağlamış ve Ermenilerin meskûn bulunduğu mahaller de bir jandarma mektebi bile açılmadığını iddia ederek bu nedenle Ermenilerin asayişsizlik ve emniyetsizlikten feryat ettiklerini söylemiştir.

Gazete hükümetin açılacak okullar için muallim bulunamamasını bahane etme ihtimaline karşı da Avrupa'dan muallim getirilmesini önermiştir. Hatta konu için “Amerikan bezi ithal ediyoruz da neden uzman muallimler ithal etmiyoruz”⁵⁵⁹ şeklinde özetlemiştir.

Azadamard Gazetesi “Resmi Mekteplerde Reaksiyon”⁵⁶⁰ başlıklı yazısında eğitim kurumlarının durumuna değinmiştir. Gazeteye göre resmi okullarda son zamanlarda bir gelişme yaşanmış, müdür ve öğretmen atamalarında yetenek ve liyakate önem verilmiştir. Eğitim öğretimde gerçek bir ferdi ahlak ve ferdi özgürlüğe yer verilmiştir. Eskiyle kıyaslandığında memur ve maaşçı (“Efendiler, çalışınız ki, büyük memuriyetlere yetişesiniz,

⁵⁵⁵ İlter, E. (1993). 533.

⁵⁵⁶ Vilayetin Hakkı, (23 Mart 1913). *Azadamard*, 1170,1.

⁵⁵⁷ Vilayetin Hakkı, (23 Mart 1913). *Azadamard*, 1170,1.

⁵⁵⁸ Vilayetin Hakkı, (23 Mart 1913). *Azadamard*, 1170,1.

⁵⁵⁹ Vilayetin Hakkı, (23 Mart 1913). *Azadamard*, 1170,1.

⁵⁶⁰ Resmi Mekteplerde Reaksiyon, (31 Ekim 1913). *Azadamard*, 1352, 1.

yüksek maaşlar alalımız”⁵⁶¹) yetiştirmek yerine ahlak ve ferdiyetçiliğe önem verilmiş olması gazeteye göre iyi bir gelişmedir.

Gazete bu durumu Hallaçyan Bedros Efendi'nin Nafia Nezareti'nde yöneticilik yapmasına ve oradan bir okula müdür olarak atanmasına bağlamaktadır. Gazeteye göre Bedros Efendi çalıştığı kurumlara yenilikler getiren bir kişidir. Bu dönemde okulların yeni durumu "Mektep, asıl maksadı olan tarik-i selameti tutmuştu. Talebeyi evvel “insan” sonra “memur” yapmaya çalışıyordu. Talebe en evvel fezail-i medeniye ile mücehhez ehl-i vatan olacak, sonra maaş düşünecekti”⁵⁶² sözleriyle izah edilmiştir.

Buna göre Azadamard'ın eğitim anlayışı ile ilgili olarak ferdiyetçiliği savunduğu söylenebilir. Ancak gazetenin olumlu gelişmeleri bir Ermeni ile ilişkilendirmesi kavmiyetçi bir yaklaşımın eseridir de denilebilir.

Kirkor Zohrab, cemiyetlerin kurulması ile ilgili bir takririn görüşüldüğü sırada konunun "akvamı muhtelifenin tedrisi"ne gelmesi üzerine söz almış ve akvamı muhtelifeye yerine "milet" kelimesinin kullanılmasını tavsiye etmiştir. Zohrab, farklı milletlerin eğitimi meselesini suni bir gündem olarak değerlendirmiştir. O'na göre eğitimle uğraşan bilim insanları sosyal terbiyenin anadilde eğitimle mümkün olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu durum çocuğun gelişimi açısından önemlidir. Çocuklar coğrafyayı da tarihi de matematiği de anadillerinde öğrenmelidirler. Ancak bu, Osmanlı dilini öğrenmeyecekleri anlamına gelmemelidir. Zohrab, devletin Ermeni okullarına ilgisiz kalmamasını istemektedir. Ona göre Ermeni okulları vatanın okulları olarak diğer okullar gibi korunup kollanmalıdır⁵⁶³.

1911 yılında içlerinde Ermenilerin de bulunduğu bir grup azınlık milletvekili tarafından sunulan lahiyada “askeri okullara girme sınavlarında Hristiyan adayların fen sınavlarının kendi dillerinde yapılması ve öğrencilerin Türkçe’yi yalnız okuma ve yazmadan sorumlu olmaları”; “azınlık okullarına ruhsatname verilmesi, bu okulların programlarının patrikhaneler ve metropolithaneler tarafından hazırlanıp onaylanması; öğretmenlerin diplomalarının patrikhaneler tarafından incelenip onaylanamsı, maarif nezaretinin bu diplomaları onaylaması; hükümet okulları ve cemaat okullarının öğretmenlerinin askerlik

⁵⁶¹ Resmi Mekteplerde Reaksiyon, (31 Ekim 1913). *Azadamard*,1352, 1.

⁵⁶² Resmi Mekteplerde Reaksiyon, (31 Ekim 1913). *Azadamard*,1352, 1.

⁵⁶³ *MMZC*, 26 Mayıs 1325, İ:88, C:2, 208-209.

bakımında eşit olması; patrikhanelerin kendi okullarını teftiş etme hakkına sahip olmaları”⁵⁶⁴ istenilmiştir. Bu durum eğitim konusunda tam bir özerlik talep edildiğini göstermektedir.

Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes, Ahz-ı Asker Kanun Lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada devlet tarafından açılan okulların resmi kabul edilmesine ve buraya devam eden öğrencilerin askerlik görevinden muaf tutulmasına karşı çıkmıştır. Ona göre yalnızca devletin parası ile açılan okullarda eğitim görenlerin devlete hizmet edebilecekleri düşüncesinin yanlış olduğunu savunmuştur. Ona göre bu durum şahsi teşebbüslerin önünde bir engel teşkil edecektir. O resmi okul kavramının sadece devlet tarafından açılan okulla için kullanılmasına karşı çıkmış, şahıslar tarafından açılan ve Maarif Nezareti’nin programlarını uygulayan okulların da resmi okullar gibi görülmesini istemiştir⁵⁶⁵. Aynı şekilde Kozan Mebusu Hamparsum da resmiyet kelimesini eleştirmiş; bazı milletler tarafından açılan ve kendi cemaatleri tarafından yönetilen okulların Maarif Nezareti tarafından sınıflandırıldığını hatırlarak kendisine göre o okulların da resmi okul olarak görüldüğünü ifade etmiştir⁵⁶⁶. Vartkes’in bu talebi aslında günümüzde karşılık bulmuştur diyebiliriz. Günümüzde devlet tarafından denetlenen ve devletin eğitim programlarına uygun eğitim yapan özel eğitim kurumlarında okuyan ve mezun olan herkes devlet tarafından açılan okulların öğrenci ve mezunları ile aynı haklara sahiptirler.

Teotig, 1912’de yazdığı “Baskı ve Harf (Ermeni Matbaacılık Tarihi)” isimli eserinde matbaa işine gönül vermiş olan Ermenilerin uzun yıllar boyunca eğitimcilerin ve din adamlarının ortağı ve yardımcısı olduklarını belirtmiştir. Ona göre matbaa halkı aydınlatma işinde bir ibadet yeridir ve asırlardan beri siyah mürekkebi ve mürettepleri sayesinde ayinlerini ifa etmektedir⁵⁶⁷.

2.5.1.3. Eğitim Araç, Gereç, Yöntem ve Teknikleri

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’ndan sonra Osmanlı Devleti’nin Ermenilerin eğitim sistemlerine karşı bakışı değişmiştir. Bu dönemden itibaren Ermeni okullarındaki milliyetçi etkinliklere, ders kitaplarına, haritalara, yer adlarına ve okullarda söylenen şarkılara karşı devlet daha hassas davranmaya başlamıştır. Nitekim Ermeniler modern ulus devletlerinde

⁵⁶⁴ Güllü, R.E. (2015). 400.

⁵⁶⁵ MMZC, 22 Kanunuevvel 1326, İ:22, C:2, 62.

⁵⁶⁶ MMZC, 22 Kanunuevvel 1326, İ:22, C:2, 59.

⁵⁶⁷ Teotig (2012). 53.

uygulanan ders kitapları yoluyla tarihi ve coğrafi bilgilerle bireyde millet bilincinin oluşturulması⁵⁶⁸ yöntemini 19. yüzyılın sonlarından itibaren uygulamaya başlamışlardır.

Eğitim yöntem ve teknikleri de Ermenilerin düşünce hayatında yer almıştır. Vanlı Ermeni aydın Dikran Çituni, önsözünü 1908 yılında yazdığı “Doyunun Oyun Dünyası” isimli eserinde “çocuk oynayarak büyür”. “ oynamak yaşamak ve kendini geliştirmektir”. “sağlam kafa sağlam vücutta bulunur” günümüzdeki anlamıyla pedagojik göndermeler yapmıştır. Ancak Çituni eserini etnografik bir yapıya sokmuş ve oyunların Ermeni milletinin izini taşıdığını⁵⁶⁹ savunmuştur.

Kirkor Zohrab, “Hayat Olduğu Gibi” adlı eserinin Poturlu başlıklı hikâyesinde köye gelen yeni öğretmenin eski öğretmeni eleştirirken eski öğretmenin çocuklara kuru ezber yaptırdığını bunun yerine doğrudan çocukların ruhuna hitap etmek gerektiğini söylediğini anlatmaktadır⁵⁷⁰. Zohrab meseleyi detaylandırmamaktadır; ancak buradan o dönemde de ezberci eğitim anlayışının eleştirildiği sonucuna ulaşılabilmektedir. Ardaşes Harutyunyan⁵⁷¹ Mizaç ve Maneviyat başlıklı yazısında modern eğitim anlayışının akıllı olmayanlara akıl vermek çabasında olmadığını, bunun yerine şahsın içinde saklı olanları ortaya çıkarmak amacıyla olduğunu iddia etmiştir. Hassas bir fotoğraf tahtasının pürüzsüz yüzeyine hidrojen sürülerek negatif filmde gizli görüntünün ortaya çıkarılması gibi Modern eğitim de insanlığın bazı niteliklerini geliştirmek için eriyikler teklif etmektedir. Yazara göre aynı durum mizaç eğitimi için de geçerlidir. Bir ahlak kitabı ahlakı benimseme yeteneğinden yoksun olanlara ahlakı kabul ettiremez ama içinde iyi ahlak tohumu olanlar için faydalı olabilir⁵⁷².

Kozan Mebusu Hamparsum Muradyan telif hakkı ile ilgili bir görüşmede "Bir Mektebi Rüştîye hocası bana da şikâyet etti. Dedi ki ders kitabı otuz beş kuruştur. Bir fakir evlât sahibi senevi otuz beş kuruş bir para veriyor. Şu halde, muhakkak o çocuk tahsil edemeyecek.

⁵⁶⁸ Somel, S.A. (2007) "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 5, 71-92.

⁵⁶⁹ Minassian, A.T. (2006)42-43

⁵⁷⁰ Zohrab K. (2000). 77.

⁵⁷¹ 1873 yılında doğmuştur. Öğretmenlik ve yazarlık yapmıştır. 1915 yılında tehcir edilen Ermeni yazarlar arasında yer almıştır. Bkz. Teodik.(2010). 44.

⁵⁷² Teodik.(2010). 46.

Halbuki o mesele benim zannettiğim üzere bir coğrafya kitabı beş kuruş olursa o çocuk alamayacak ve mertebede gelemeyecektir. Hatta o kadar fakara çocukları vardır ki yüzpara bile veremez. Şu halde eğer biz esasen fakara çocuklarına meccanen kitap vermek usulünü kabul etmeyecek olursak, ne kadar fiyat koysak yine muvaffak olamayacağız. Şu halde hakkı telifi tasdik edecek olursak bhusus ders kitapları için müsabaka olamayacak, çünkü onlar en ziyade fikre muvafık ders kitapları meydana getiremeyeceklerdir. Binaenaleyh demek istiyorum ki bu hakkı telif, bu madde de olduğu gibi kabul edilmelidir. Yalnız İbrahim Efendi bilmiş olmalı ki kendi dediği mahzur varit değildir. Ne vakit esasen kabul etmeyecek olursak fakaraya meccanen ders kitapları verilmelidir"⁵⁷³ demiştir. Muradyan'ın teklifi dikkat çekicidir. Günümüzde sosyal devlet anlayışında eğitimin mümkün olduğunca parasız yapılma çabaları arasında ders araç gereçleriniz ücretsiz verilmesi de olduğu dikkate alındığında bu teklifin ne kadar önemli olduğu görülmektedir.

2.5.1.4. Öğretmen Hakları

II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitimin diğer sorunlarıyla birlikte öğretmenlerin hakları da Ermeniler tarafından değerlendirilmiştir. Sivas Mebusu Nazaraet Dagavaryan, öğretmen olsa öğrencileri de anlattıklarını stonografya ile kaydedip satmak isteseler o hakkı onlara vermeyeceğini söylemiştir. Ona göre bilgilerini bastırıp satmak bir öğretmenin hakkı olabilir çünkü öğretmen tekraren çalışarak bu konuda dimağını yormaktadır, o nedenle öğretmen bu haktan (telif) mahrum bırakılmamalıdır⁵⁷⁴. Tekfurdağı Mebusu Agop Boyacıyan da öğrenciye öğretmenin anlattıklarını yazıp satmanın getireceği başka bir mahsurdan bahsetmiştir. Ona göre öğrenci öğretmenin bilgilerini yanlış kaydetmiş olabilir. Ayrıca öğretmenin adı yazılarak öğrenci tarafından satılan bir eser, bilimsel gerçekler değiştiğinde yanlış bilgilerin dolaşımda olmasına neden olacaktır. Oysa öğretmenin her zaman kendi fikrini geliştirme hakkı vardır. Bu nedenle bu hak öğrenciye verilmemelidir⁵⁷⁵.

Hakkı Telif Kanun Lâyihası münasebetiyle yapılan bir meclis görüşmesinde İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab, telif hakkı üzerinden ilginç bir öğretmen durumu değerlendirmesi yapmıştır. O, öğretmenlerin korunması gerektiğini; öğretmenlerin toplum içindeki konumlarının parlak bir konum olmadığını, öğretmenlerin vekiller gibi, tüccarlar gibi kazanç

⁵⁷³ MMZC, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:1, 592.

⁵⁷⁴ MMZC, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:1,593.

⁵⁷⁵ MMZC, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:1,593.

elde edemediğimi, öğretmenliğin karlı bir iş olmadığını söylemiştir⁵⁷⁶. Zohrab konuşmasına öğretmenlik mesleğinin şerefli görülebilmesi için maddi haklarının genişletilmesi gerektiğini de ilave etmiştir⁵⁷⁷.

Kozan Mebusu Hamparsum Muradyan, Mükellefiyyet-i Askeriyye Kanunu Lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada bütün Osmanlı vatandaşlarının askerlik görevini yapmalarını istediğini; ancak öğretmenlerin askerlikten muaf tutulmasını istemiştir. Ona göre öğretmen ihtiyacı fazladır. Eğer yeterli miktarda öğretmen olsaydı öğretmenlerin de askerlik yapmasını isteyeceğini belirtmiştir. Hatta akıl baliğ, arif, terbiyeli, görev bilincinde, millet ve din taassubu olmayan öğretmenlerin askerlik yapması, askerlerle temas halinde bulunması çok iyi bir durumdur. Eğer böyle bir durum olsaydı, 31 Mart Vakası gibi vakalar da olmazdı⁵⁷⁸. Bu açıklamalar Hamparsum'un öğretmenlere ve eğitime verdiği değeri göstermektedir.

Mükellefiyyet-i askeriyye Kanunu Lâyihası görüşülürken Kozan Mebusu Hamparsum öğrencilerin askerlik hizmetinden muaf tutulmasının eğitim ve öğretimin, ilim ve kültürün ülkemizde gelişmesini teşvik etmek maksadından olduğunu söylemiştir. Bu nedenle Mekteb-i Ali mezunlarının 6 ay, Mektebi İdadi mezunlarının 1 yıl askerlik yapmalarının doğru olacağını söylemiştir⁵⁷⁹. Bu konuda Tekfurdağı Mebusu Agop Boyacıyan, askerlik süresinin 3 yıldan iki yıla indirilmesini istemiş, bunun maddi faydalarının yanı sıra manevi bir yanı da olduğunu söylemiştir. Ona göre halkın eğitime ihtiyacı vardır ve eğer böyle bir teşvik yapılırsa köylülerin okullarını sıraya koyarak okula devam edebileceklerini söylemiştir⁵⁸⁰.

2.5.2. Askerlik Meselesi

Osmanlı Devleti'nde askerlik İslam dininin de etkisiyle Müslümanlara ait bir vazife olarak kabul edildiği için gayrimüslimler askere alınmamış bunun yerine yine İslam hukukuna göre onlardan cizye alınmıştır. Ancak 19. yüzyılın başlarına kadar ihtiyaç halinde ordunun geri hizmetinde ücreti mukabilinde kısa süreli olarak çalıştırılan gayrimüslimler de olmuştur. 1835 yılına kadar Osmanlı ordusunda muvazzaf statüde gayrimüslim asker bulunmamıştır.

⁵⁷⁶ MMZC, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:1, 594.

⁵⁷⁷ MMZC, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:1, 595.

⁵⁷⁸ MMZC, 17 Teşrinievvel 1327, İ:8, C:1, 183.

⁵⁷⁹ MMZC, 7 Kanunuevvel 1327, İ:27, C:1, 245.

⁵⁸⁰ MMZC, 3 Nisan 1326, İ:73, C:2, 154.

1835 yılında alınan bir kararla ilk kez donanmada gayrimüslimlerin muvazzaf asker olarak görevlendirilmelerine başlanmıştır. 1837'de 1500 gayrimüslimin donanmaya celbine karar verilmesi üzerine Hristiyanlar arasında tepki ve korku ortaya çıkmış, çok sayıda Hristiyan bulundukları yerlerden başka yerlere kaçmışlardır⁵⁸¹.

Osmanlı Devleti'nde zorunlu askerlik kavramı 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra şekillenmeye başlamıştır. 1839 Tanzimat Fermanı'nda yer alan askerliğin ne kadar süre için yapılacağını düzenleyen kısımda yer alan "muhafazai vatan için asker vermek ahalinin farizei zimmeti ise de..."⁵⁸² ifadesi herhangi bir din ve mezhep ayrımı içermediği için diğer hak ve sorumluluklar gibi askerlik konusunda da eşitlik vurgusu yapmış kabul edilmektedir. Tanzimat Fermanı'nda yer alan "muhafazaa-i vatan" ifadesi bütün vatandaşların askerlik yapmasına işaret etmiş; 1843 yılında çıkılan kanunla özel statü deki eyaletler dışında kalan vatandaşlar prensipte askerlik yükümlüsü (kura ile) olmuşlardır. 1847 yılında tekrar donanmanın asker ihtiyacının bir kısmının gayrimüslimlerden karşılanması kararlaştırılmıştır. Daha önce olduğu gibi yine benzer şekilde gönülsüzlüklerin yaşanması ile yeni tartışmalar da ortaya çıkmıştır. Gemilerde Hristiyan askerler için papaz bulundurulması ve bu askerlerin donanma yerine karada kullanılması gibi meseleler başlıca tartışma konuları olmuştur. Bununla birlikte savaş sırasında donanmadaki Hristiyan askerlere güvenilip güvenilmeyeceği, Müslüman nüfusun savaşlar nedeniyle sayısı azalırken⁵⁸³, gayrimüslimlerin nüfusunun artması, Hristiyanların zabıt olması, Hristiyanları askerliğe özendirici tedbirlerin alınması gibi sorunlar⁵⁸⁴ 1847 asker alımında gündeme gelen önemli konular olmuştur. 1847-1855 yılları arasında defalarca gayrimüslimlerin askere alınması gündeme gelmiş ancak gayrimüslimlerin tepkileri ve direnişleri nedeniyle bu

⁵⁸¹ Gülsoy, U. (2000). *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*. İstanbul: Simurg Yayınları, 174.

⁵⁸² Gözübüyük, Ş., Kili, S.(1982). 12.

⁵⁸³ Ufuk Gülsoy, "28 Temmuz 1860'da İzmir'deki İngiliz Konsolosu'nun Londra'ya gönderdiği raporda, zorunlu askerlik nedeniyle Türklerin nüfuslarının azaldığını, mal varlıklarının eksildiğini, işlenmediği için topraklarının verimsizleştiğini, Türklerin arazilerini Rumlara ve Ermenilere satmak zorunda kaldıklarını; Hristiyanların lehine oluşan bu durumun korunması için Hristiyanlara askere gitmek yerine bedel vermelerinin tavsiye edilmesi gerektiğini" yazdığını belirtmektedir. (Bkz. Gülsoy, U. (2000). 179.) Yine Ufuk Gülsoy'a göre "Müslümanlar arasındaki fakirliğin de, nüfustaki azalmanın da en büyük sebebi askerlikti. Bir Müslüman beş yıllık temel askerlik görevini yerine getirirse bile askerlikle ilişkisi bütünüyle kesilmiyor, yedi sene sürecek rediflik dönemi başlıyordu. Redifliğe geçen bir Müslüman, senenin belli günlerinde en yakın askeri garnizonda eğitim almak ve çağrıldığında işini gücünü bırakıp orduya katılmak zorundaydı. Muvazzaflık veya rediflik sırasında yaralanan, sakat kalan veya ölenlerin geride kalan aile ve çocuklarının hiçbir sosyal güvencesi yoktu. Bu bakımdan, gayrimüslimlerin askerlikten muafiyetleri mukabilinde ödedikleri bedel-i askeri vergisi hiçbir zaman fiili askerliğin yerini tutamaz, çekilen sıkıntıların karşılığı olamazdı." Gülsoy,U.(2002). "Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni " *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 14, 154

⁵⁸⁴ Gülsoy, U. (2000). 175.

konuda yeterli sonuç alınamamıştır. 1855 yılında Kırım Savaşı nedeniyle asker ihtiyacının artması üzerine devlet 14 Mayıs 1855'te cizyenin kaldırıldığını ve gayrimüslimlerin de nüfusları oranında askere alınacaklarını ilan etmiştir⁵⁸⁵. Ancak daha önceki girişimler gibi bu ilan da sonuçsuz kalmıştır.

1856 Islahat Fermanı'ndan sonra bütün Osmanlı vatandaşları için bedel karşılığında askerlikten muafiyeti kabul edilmiştir. Bu durum 7 Ağustos 1909 tarihine kadar devam etmiş ve bu tarihte çıkarılan kanunla askerlik gayrimüslimler de dâhil bütün vatandaşlar için zorunlu olmuştur. 1910 yılından itibaren orduda Müslümanlarla gayrimüslimler orduda karışık olarak istihdam edilmişlerdir⁵⁸⁶. Osmanlı Devleti'nde yöneticiler Hristiyanlar arasında Osmanlılık anlayışını geliştirmek için askerlik hizmetinin dönüştürücü bir etkisinin olacağı da düşünülmüştür. Mülkiye Mektebi mezunlarından Hasan Hamid Bey'in bir yazısında yer alan "Hristiyanlarda hubb-u vatan ve milliyet [vatan ve milliyet aşkı] pek küşayış [parlaklık] bulamıyordu. Düşmana karşı kanlarını dökerek müdafaa şerefine mazhar olmadıkları ve bir kısım vatandaşları tarafından müsavat [eşitlik] hakkına layık görülmedikleri vatani nasıl hakkıyla sevebilirler"⁵⁸⁷ ifadesi bu düşünceyi kısaca açıklamaktadır. İttihat ve Terakki'nin yayın organı olarak bilinen Tanin Gazetesi de bu konuda zorunlu askerliğin "Osmanlı ordusunun anasır-ı muhtelifeyi birbirine yaklaştırmak, vatandaşlık fikrini tesis ve tamim etmek" için gerekli olduğunu "Müslümanlarla gayrimüslimlerin yine vatan-ı mukaddese-i Osmaniye için fedakarane askerlik edeceklerinde ve kardeş gibi geçineceklerinde şüphe etmiyoruz"⁵⁸⁸ sözleriyle ifade etmiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler için en önemli konulardan biri askerlik meselesi olmuştur. Askerlik bir vatandaşlık sorumluluğu olarak eşitlik bakımından ele alındığı gibi askerlik kanunlarının getirdiği bazı sorunlar da değerlendirilmiştir.

Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftarı Ermeni Fırkası "umum Osmanlılar hizmet-i askeriye tabidir"⁵⁸⁹ diyerek zorunlu askerliği kabul etmiştir. 31 Mart 1909 tarihinde Sivas'ta bir grup Ermeni askerlik bedelinin kaldırılması ve zorunlu askerlik için eylem

⁵⁸⁵ Gülsoy, U. (2000). 177.

⁵⁸⁶ Hacısalıhoğlu, M.(2007). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş Ordu-Millet Düşüncesi". *Toplumsal Tarih*, 164, 61-63.

⁵⁸⁷ Aktar, A. (2015). "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler". *Toplumsal Tarih*, 255, 31.

⁵⁸⁸ Ufuk Gülsoy tarafından Tanin Gazetesi'nin 11 Teşrin-i evvel 1909 ve 3 Teşrin-i sani 1909 tarihli nüshalarından aktarılmıştır. (Bkz. Gülsoy, U. (2000). 181.)

⁵⁸⁹ Minassian, A. T. (2012). 96.

yapmışlar ve Meclisi Mebusan'a telgraf göndermişlerdir. Ahali namına, Mateos Kürkçüyan, Avedis Aginyan, G Grasdyan, V. Vartanyan, V. Moskofyan imzasıyla gönderilen telgrafta dört bin kişinin bir miting düzenleyerek bilfiil askerlik hizmetinde bulunmak, kutsal vatani koruma emrinin Müslümanlar gibi (Kanunuesasi mucubince) Ermenilere de verilmesini istedikleri belirtilmiştir. Ayrıca telgrafta ahalinin son derece güçsüz ve sefalet içinde bulunduğu için askerlik vergisini ödemeye imkânları olmadığı ve bu durumun eşitliğe karşı olduğu için Kanunuesasi hükmünün aynen uygulanması da istenilmiştir⁵⁹⁰. Bu bağlamda Ohannes Vartkes de Mebusan Meclisinde Hristiyanlarla Müslümanlar arasında müsavat (eşitlik) fikrini yerleştirmek için askerlik bedelinin kaldırılmasını ve herkes için zorunlu hale getirilmesini istemiştir⁵⁹¹. Mecliste askerlik ile ilgili bir görüşmede gayrimüslimlerinde askerlik yapması gündeme gelince Zohrab da, bunun farklı unsurların bir arada yaşaması için bir fırsat olduğunu ifade etmiştir. Zohrab'a göre askerlik yapmak bir borç (deyn) değil, bir haktır (matlub)⁵⁹². Bu günümüzdeki anlayıştan bile farklıdır. Çünkü günümüzde de askerlik bir borç olarak nitelendirilirken Zohrab, askerlik yapmayı hak (alacak) olarak tanımlayarak vatandaşlık hakkı içinde görmektedir. Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes, Hizmet-i redifede bedelli şahsî usulünün lağvi ile bedel-i nakdî usulünün kabulüne dair Redif Kanunnâmesine zeyl kanun lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada küçükken bir gazetede okuduğu bir yazıyı anlatmıştır. Yazıda bir zenginin oğlunun öldüğü, çocuğun cesedi çıkarıldıktan sonra anasının "Allah'ım handaki fukaraları görmedin de benim oğlumu mu aldın?" dediği anlatılmıştır. Vartkes bunu aktardıktan sonra askerliğin şeref olduğu, kutsal olduğu gibi iddialara karşı çıkmıştır. Ona göre askerlik şeref olsaydı önce zenginlerin fakirlerden önce koşacağını savunmuştur. Bu nedenle ona göre askerlik şeref değil zorunlu bir hizmettir; vatanın bütün çocukları askerlik yapmakla mükellef olmalı ve askerlikten kaçan herkes suçlu ve vatana karşı günah işlemiş sayılmalıdır. Kendisi bedelli askerliğe karşı olduğunu ancak bu kabul edildiği için en azından fakirlerin de yararlanabileceği bir tarz da uygulanmasını⁵⁹³ istemiştir. 1913'te Patrik seçilen Zaven Efendi⁵⁹⁴ de 1914 yılında Ahz-ı Asker Kanunu'nun çıkmasından sonra Ermeniler arasında oluşan hoşnutsuzluklar ve asker kaçaklarının artması üzerine yaptığı açıklamada “ Askerlik ve Ahz-ı Asker Kanun-ı Cedisi,

⁵⁹⁰ Cebeciyan, A. (2015). *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1918*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 17.

⁵⁹¹ Cebeciyan, A. (2015). 16.

⁵⁹² MMZC, 3 Haziran 1325, İ:94, C:1, 428.

⁵⁹³ MMZC, 27 Nisan 1326, İ:86, C:1, 58.

⁵⁹⁴ Tam adı Zaven Der Yeğyayan'dır. 1913 yılında Ermeni patrikliğine seçilmiştir. 1915'te Bağdat'a sürgüne gönderilmiş, 1918'ten itibaren Milli Mücadele aleyhine yaptığı çalışmalarla dikkat çekmiştir. Yıldırım, S. (2009). "Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922", *CTAD*, 9, 5-40.

Ermeni gençlerini asla tedhiş etmemelidir. Vazife-i vataniyyeden kaçınmak Ermeni seciyesine yakışmaz. ... Askerlikten kurtulmak için hicret edenler kendi vazife-i vataniyye ve medeniyyelerini anlamamışlar demektir”⁵⁹⁵ demiştir. Bu örneklerde olduğu gibi askerliğin eşitlik içinde yapılmasını isteyenler olduğu gibi gayrimüslimlerin askerlik yapmamasını isteyenler de olmuştur. Mesela Mükellefiyyet-i askeriyye Kanunu Lâyihası görüşülürken Kemal Bey ile Ergiri Mebusu Ranko Mamapulo arasında gayri müslimlerin askerlik yapması konusunda tartışma yaşanmıştır. Kemal Bey herkesin askerlik yapmasını isterken Yanko Mamulu gayrimüslimlerin bedel verdiğini söylemiş, Kemal Bey de bunun eşitliğe aykırı olduğunu söylemiştir. Burada Kozan Mebusu Hamparsum söz girmiş ve onların bütün Osmanlıların askerlik yapmalarını istediklerini, ancak gayrimüslimlerin askerliği bilmedikleri için yarardan çok zarar vereceğini söylemiştir. Kemal Bey gayrimüslimlerin askerlik eğitimi alabileceklerini söylemiştir⁵⁹⁶. Bu durum Hamparsum'un gayrimüslimler lehine bir adaletsizlik talep ettiğini ve eğitim unsurunu göz ardı ettiğini göstermektedir. Ayrıca, Kalusd Sürmenyan⁵⁹⁷ da anılarında Meşrutiyet’le birlikte askerliğin zorunlu olmasının Ermeniler arasında oldukça tartışıldığını yazmıştır. Ona göre Meşrutiyet’e inanmayan Ermeniler zorunlu askerliğe karşı çıkarken, bir kısmı da mevcut durumdan yararlanarak silah kullanmayı öğrenmek ve gerektiğinde kendilerini korumak için zorunlu askerliğe olumlu bakmışlardır⁵⁹⁸. Sürmenyan o dönemde Erzincan’da bulunduğu için oradaki tepkileri yansıtmıştır. Ancak Sürmenyan’ın üçüncü bir seçenekten bahsetmemesi Erzincan Ermenilerinde meşrutiyet ve vatandaşlık bilincinin henüz gelişmediğini göstermektedir. Erzurum’daki Rusya İmparatorluğu Başkonsolosluğu Sekreteri E. E. Vişinskiy’nin Kafkasya Askeri Bölge Karargahı General Kwartirmeysterına Gönderdiği 17 Aralık 1910 tarihli raporda Ermenilerle yaptığı görüşmelerden bahsederek Ermenilerin Meşrutiyet’le birlikte önemli hareket serbestliği elde ettiklerini ancak askeri yükümlülük konusunda istisnasız olarak Ermenilerin hepsinin olumsuz baktığını ifade etmiştir. Ayrıca Vişinskiy raporunda “Bu konuyu görüştüğüm Ermeni papazların çoğu, Ermenilerin hiçbir zaman Türkiye’ye sadık askerler olamayacaklarını söyledi. Papazlardan biri, Rusya ile savaşılması durumunda Türkiye’den ziyade Rusya’nın Ermenilerin merhamet ve yardımına

⁵⁹⁵ Güllü, R.E. (2015). 413.

⁵⁹⁶ MMZC, 3 Kanunusani 1326, İ:25, C:1, 189.

⁵⁹⁷ II. Meşrutiyet Dönemi’nde Harbiye’den mezun olup muvazzaf subaylık yapan Ermenilerdendir. Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusunda görev yapmıştır. 1915 tehcirinde görevini bırakmıştır. Anıları yayınlanmıştır.

⁵⁹⁸ Sürmenyan, K.(2015). *Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 40.

güvenmesi gerektiğini açıkça ima etti. Benimle vedalaşırken de “Rusların kılıçlarının körelmemesi” için her gün dua ettiğini söyledi”⁵⁹⁹ demiştir.

2.5.2.1 Bedelli Askerlik

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler genel olarak bedelli askerliğe karşı çıkmışlar ancak zorunluluk gereği bunun kabul edilebileceğini belirtenler de olmuştur. Mesela, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan bedelli askerlik konusunda hiç umudu olmadığı halde askerlik bedelinin kaldırılması gerektiğini söylemiştir. Bu talepteki amacının askerlik bedelinin eşitlik ilkesine aykırı olmasıdır. Askerlik için nakit bedel, para vermeye gücü olanları müdafaa etmek anlamına gelmektedir, bu da vatan hizmeti konusunda eşitliğe aykırıdır. Buna gelecek en büyük itirazın bütçe ile ilgili olduğunu bildiğini ancak ona göre bütçeden birkaç yüz bin lira çıkması sorundur ancak bedeli kabul ederek çıkacak sorun o sorundan daha büyüktür⁶⁰⁰. Bu durum Boşgezenyan'ın toplumsal adalet konusuna paradan daha çok önem verdiğini göstermektedir. O, teklifinin kabul edilmeyeceğini bildiğini bir daha söyleyerek en azından belirlenen 50 liralık miktarın taksitlendirilmesini, esnafların da fakirlerin de bu imkândan yararlanılmasının sağlanmasını talep etmiş, bir diğer çare olarak zengin ve fakir için ayrı bedeller belirlenmesinin olabileceğini ama bunu da tespit etmenin zor olduğunu söylemiştir. Burada Zohrab devreye girerek zor olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Boşgezenyan, zengin ile fakirin tespit edilmesinin kolay olmasına rağmen orta hallilerin belirlenmesinin zor olduğunu söylemiştir. Zohrab ısrarla kolay zor değildir, kolaydır demiştir. Boşgezenyan konuşmasına devam ederek üçüncü bir yol daha teklif etmiştir. O, İstanbul'daki 1 lira ile Halep'teki 1 liranın aynı değerde olmadığını söyleyerek İstanbul'da askerlik bedelinin 100 Lira, Selanik, İzmir, Beyrut gibi ticaret merkezlerinde 75 lira, Halep gibi yerlerde 50 lira, daha az gelişmiş yerlerde 40 lira, 30 lira gibi daha az miktarlarda olmasını teklif etmiştir⁶⁰¹. Böylelikle Boşgezenyan ilk kez askerlik bedeli konusunda sadece zengin fakir ayrımından çıkan mebus olmuş ve ilk kez alım gücüne dikkat çeken kişi olmuştur.

İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab, Mükellefiyyet-i Askeriyye Kanunu Lâyihası görüşülürken askerlik bedeli hakkında konuşurken dünya üzerinde savaşların yalnızca silahla

⁵⁹⁹ Bashanov, M. (2013). *Türkiye’de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)* (çev. İlyas Kemaloğlu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 198.

⁶⁰⁰ MMZC, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 427.

⁶⁰¹ MMZC, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 428.

gerçekleşmediğini söylemiştir. Osmanlılığı korumak için bilim, ekonomi, ticaret gibi alanlarda çalışanların da en az (hatta onlardan daha fazla) silahla mücadele edenler kadar ülkeye hizmet ettiğini savunmuştur. Zohrab, bilim, ekonomi, ticaret gibi alanlarda çalışmaları da asker olarak nitelendirmiş; ülkenin içinde bulunduğu durumu bu sınıflarda çalışanları vergilerle ezerek onların servet sahibi olmasını engellediğimiz için olmuştur demiştir⁶⁰². Bu ifadeler genel olarak sosyalist düşünceleri savunan Zohrab'ın ilginç bir şekilde sermaye sahiplerini savunduğunu göstermektedir. Zohrab, askerliğin ön plana çıkarılarak servetin ve iktisadın mahvolmasına neden olacak tedbirlerin ülkeyi mahvedecek mahiyette olduğunu da iddia etmiştir. Zohrab askerliğin ekonomik faaliyetler için adam bulundurulmayacak kadar genişletilmesine karşı çıkmıştır. Ülkenin arazilerinin çöl haline, köylerin harabe haline geldiği bir ortamda bedelli askerlik çıkarılmasını olumlu karşıladığını da ifade etmiştir⁶⁰³. Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes, Zohrab'ın askerlik alanının genişletilmesine ticaret vb. erbabının korunması adına karşı çıkmasına itiraz etmiştir. Ona göre askerlik bütün hayatı muhafaza etmektedir, askerlik olmasa bilim, ticaret vs yapacak insanlar korunamayacaktır. Bu nedenle askerliğin (askere alımların) genişletilmesini desteklemiştir⁶⁰⁴.

Daha sonra Vartkes, Sait Paşa'nın bir pasajı olduğunu ve 200 bin lira kadar değeri olduğunu ve senelik çok büyük kira geliri elde ettiğini, kendisinin de hiçbir varlığının olmadığını söylemiştir. Böyle bir durumda kendisinin bedelli askerlik yapmak için başkasına hizmet ederek 50 lira vermesi gerektiğini, Sait Paşa'nın ise kira gelirlerinden 50 lira vererek askerlikten kurtulacağını söyleyerek bunun eşitlik ve adalete uygun olmayacağını sormuştur. O adalet vurgusu yaptıktan sonra herkesin askerlik yapmasını istediğini söylemiştir. Bunun üzerine Zohrab, yerinden konuşarak aslında kimsenin asker olmasını istemediğini söylemiştir. Bunun üzerine Vartkes, işte farkımız budur diyerek zenginin evladı ile âlimin evladının kışlalarda birlikte soğuk yemek yiyerek askerliğin gerekli olup olmayacağını anlayacaklarını söylemiştir⁶⁰⁵. Zohrab ve Vartkes'in tartışmalarının temel ayrılık noktası ülkenin muhafazası ve ülkenin kalkınması kavramlarından hangisini daha çok öncelikledikleri ile ilgili görünmektedir.

⁶⁰² MMZC, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 429.

⁶⁰³ MMZC, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 430.

⁶⁰⁴ MMZC, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 431.

⁶⁰⁵ MMZC, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 432-433.

Kozan Mebusu Hamparsum Boyacıyan Hizmet-i redifede bedelli şahsî usulünün lağvı ile bedel-i nakdî usulünün kabulüne dair Redif Kanunnâmesine zeyl kanun Lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada Ahzı Asker Kanunu'nun 55. maddesinde yer alan sefer esnasında askerin bedel vermek istemesi halinde kabul olmayacağı ifadesine atıf yaparak rediflerin göreve davet edilmelerinin de sefer hali sayılmasını ve bedel vermek istenirse kabul edilmemesini teklif etmiştir. Ona göre redifin 30 Lira verip canını kurtarmak istemesi çok adil değildir⁶⁰⁶. Hamparsum temelde bedele karşı çıkmamıştır. Sefer zamanları dışında bedelli askerlik uygulamasını kabul etmiştir. Ancak sefer zamanı için kullandığı bir cana karşılık 30 liranın az olduğu ifadesi tarih boyunca bedelli askerlik tartışmalarının temelini oluşturmaktadır.

Boyacıyan, Ahz-ı Asker Kanunu münasebetiyle yaptığı başka bir konuşmada askerlik hizmetinin 20 seneye inmesini teklif etmediğini ancak muvazzaf askerlik süresinin 2 seneye indirilmesini teklif ettiğini beyan etmiştir. Bunun için de bedelli askerlik yapanların 6 ay sonra redif olduklarını örnek olarak göstermiştir. Ona göre gerektiğinde bu rediflere silah ve ya nöbet teslim edilmesi, onların 6 ay da askerliği öğrendiklerini kabul etmek anlamına gelmektedir. Bu durumda 2 yıl muvazzaf askerlik yapanların temel askerlik bilgilerini bedelli askerlik yapanlardan daha çok öğrenecekleri anlamına gelmektedir. O, askerliğin 2 yıl muvazzaf, 6 yıl ihtiyat, 7 yıl redif, 6 yıl müstahfız olmak üzere 21 yıl olması gerektiğini savunmuştur⁶⁰⁷. Buna göre Hamparsum'un öğrenme bakımından haklı bir kıyas yaptığını söylemek mümkündür. Ancak bu konuda Tekfurdağ Mebusu Agop Boyacıyan ise askerlerin öğrenme kabiliyetlerinin eğitimleriyle doğru orantılı olduğunu savunmuştur. O'na göre ibtidai mektep mezuniyeti olmayanlar 3 yıl, ibtidai mektep mezunu olanlar 2 yıl, rüştiye mezunları 1,5 yıl, idadi ve alî mektep mezunları ise 1 yıl askerlik yapmalıdırlar. Ancak Boyacıyan bu durumun orduda düzenin bozulmasına izin verilmeden yapılmasını da ayrıca savunmuştur⁶⁰⁸. Bu durumda Boyacıyan'ın değerlendirmesinin eğitim odaklı olması günümüz anlayışlarına daha çok benzemektedir diyebiliriz. Kozan Mebusu Hamparsum Boyacıyan, Mükellefiyyet-i Askeriyye Kanunu Lâyihası görüşülürken askerlik bedeli gündeme gelince de eğer askerlik bedeli alınacaksa zenginlerden fazla alınmasını da kabul edebileceğini de söylemiştir. Ancak ona göre esas olan askerlik bedelinin taksitli olarak alınmasını teklif etmiştir. O, bunun zengin-fakir sınıf ayrımını ortadan kaldıracağını

⁶⁰⁶ MMZC, 27 Nisan 1326, İ:86, C:1, 57.

⁶⁰⁷ MMZC, 3 Nisan 1326, İ:73, C:2, 151.

⁶⁰⁸ MMZC, 3 Nisan 1326, İ:73, C:2, 154.

düşünmüştür. Bunun bir de devletin daha çok gelir elde etmesine yaracağını söylemiştir⁶⁰⁹. Hamparsumun teklifini iki açıdan ele almak mümkündür. Birincisi bu talep sınıf ayrımına karşı olduğunu göstermektedir. İkincisi, askerlik bedelinin taksitlendirilmesi halinde devletin daha çok gelir elde edeceği iktisadi bir gerçektir. Hamparsum, bu konuda sosyal ve ekonomik bir bakış açısı geliştirmiştir.

İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab, Mükellefiyyet-i Askeriyye Kanunu Lâyihası görüşülürken askerlik bedeli hakkında konuşurken vergi konusuna da değinmiştir. Zohrab, herkesin kendi serveti oranında vergi vermesinin hakkaniyete uygun olduğunu söylemiştir. Bu nedenle ona göre Osmanlıların 50 lira vergi vermesi doğru değildir. O, halkın üç sınıfa ayrılmasını birinci sınıfta olanların 25 lira, ikinci sınıfta olanların 75 lira, üçüncü sınıfta olanların 150 lira vergi vermelerini teklif ettiğini (bu oranların kendisine göre yaptığını, devletin daha kesin hesaplar yapabileceğini) söylemiştir⁶¹⁰. Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes ise bu konuda askerlik bedelinin en az 50, en fazla 500 lira olmasını, bu miktarları 20 dereceye kadar sınıflandırmayı teklif etmiş ve bunun adalete daha uygun olacağını söylemiştir⁶¹¹. Her ikisinin de bu konuda talebi adalete uygun bir sınıflandırma yapılmasıdır.

Krikor Zohrab'a göre İslamiyet, insanın ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmasını küçümsemez, ancak fetih için savaşmayı da emreder. Fetihler sonucunda ganimet elde etmek de askerler için haktır. Bu durum Türklerin diğer işlerden çok askerlik mesleğinde gelişmelerine ve daha kolay geldiği için bu mesleği tercih etmelerine neden olmuştur. Ancak fetih çağı kapandığında memur olmak zorunda kalan Türkler Hristiyanların görevlerini ellerinden almışlardır. Yine Zohrab'a göre Türkler biraz ziraatçı ve zanaatçıydılar ama onlar bu işleri önemsemez ve küçümserdiler⁶¹². Zohrab'ın bu görüşleri Türklerin hukuken zorunlu askerlik yaptıkları, gayrimüslimlerin askerlik yapmayıp vergi verdikleri gerçeğini dikkate almadan yapıldığı izlenimi vermektedir.

2.5.2.2. Askerlik Hakkında Diğer Konular

Askerlik konusunda Ermenilerin eşit vatandaşlık ve askerlik bedelinin düzenlenmesi dışında da çeşitli önerileri olmuştur. Mesela, Kozan Mebusu Hamparsum Muradyan, Mükellefiyyet-

⁶⁰⁹ MMZC, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 429.

⁶¹⁰ MMZC, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 430.

⁶¹¹ MMZC, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 433.

⁶¹² Leart M. (2015). 62

i askeriyye Kanunu Lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada asker kaçaklarının yakalandıkları yerde özür durumuna bakılmaksızın hemen askere alınmasına karşı çıkmıştır. Örnek olarak, verem hastası olan bir kaçağın yakalandığı yerde askere alınmasının orduda bu hastalığın yayılmasına neden olacağını ifade ederek kanunda özür durumu ifadesinin değiştirilmesini istemiştir⁶¹³. 1911 yılında içlerinde Ermenilerin de bulunduğu bir grup azınlık milletvekili tarafından sunulan lahiyada da “askeri kanunların herkesçe bilinmesi için kendi dillerine de çevrilmesi”⁶¹⁴ talep edilmiştir. Hükümetin olumlu gördüğü bu talep vatandaşlık görevleri ve dil açısından pratik bir talep olarak görülmektedir.

Boşgezenyan, Mükellefiyyet-i Askeriyye Kanunu Lâyihası münasebetiyle bir kanun teklifi vermiştir. Bu teklifle Boşgezenyan, bahriye efradının muvazzaf hizmetlerinin çok olması nedeniyle eşitlik ilkesine uygun olması için onlardan bazı vergilerin alınmamasını teklif etmiştir. Meclis başkanının bunun nasıl olacağını sorması üzerine Boşgezenyan bahriye hizmetini öğrenmenin üç senede mümkün olmadığını ancak beş sene hizmetle bahriye biliminin öğrenildiğini bunun da iki zarara neden olduğunu söylemiştir. Ona göre bu zararların ilki bahriyelilerin 2 sene fazla çalışmasının onlar açısından ferdi bir zarara tekabül etmesidir. Diğer de eğer onların hizmeti 5 yıldan 3 yıla çekilirse bu hizmetin yeterince öğrenilmemesi toplumsal bir zarara neden olacaktır. Hizmetin düşürülmesi mümkün olmadığı iki yıl fazla çalıştırmak da eşitliğe aykırı olduğuna göre bu durumda eşitliği sağlamanın yolu onları bazı vergilerden muaf tutmaktır⁶¹⁵.

Yazar Mihran M. Boyacıyan, Meşrutiyet dönemi seçim sisteminde önemli bir eksikliğe dikkat çekmiştir. Boyacıyan, yirmi yaşına gelmiş ancak mal ya da serveti olmadığı için oy kullanamayan gençlerin sorunlarını ele almıştır. Yazar "sülük-i celil-i askeriye dâhil olarak vatan uğruna her dakika canlarını fedaya hazır oldukları halde emlak ve servetleri dahi olmadığı bahane tutularak hakk-ı intihaptan mahrum edilmeleri hiçbir suretle tecviz olunmayıp akıl ve hikmete dahi muhalif olduğuna binaen, yirmi yaşını ikmal eyleyen ve velev emlak ve serveti bulunmayan efrad-ı zükur-ı Osmaniye'ye hakk-ı intihap salahiyetinin bahşedilmesini"⁶¹⁶ talep ederek bu gençlerin de oy kullanması gerektiğini vurgulamıştır.

⁶¹³ MMZC, 29 Kanunuevvel 1326, İ:24, C:2, 166.

⁶¹⁴ Güllü, R.E. (2015). 400.

⁶¹⁵ MMZC, 15 Teşrinievvel 1327, İ:7, C:1,136.

⁶¹⁶ Boyacıyan M.M. (1908). 12.

Kalusd Sürmenyan anılarında, Türkiye’de askerliğin Almanya’da olduğu gibi ayrıcalıklı bir sınıf olduğunu, askerlerin çok saygıdeğer ve bir ölçüde de soylu sayıldıklarını belirtmiştir⁶¹⁷.

2.6. Ermenilerin Toplumsal İlişkileri

II. Meşrutiyet Dönemi’nde Ermeniler, azınlık toplumlarından biridirler. Azınlık bir devletin sınırları içinde yaşayan ve çoğunluğu oluşturan milletten başka bir dine, etnik soya ait olması ya da başka bir dili konuşması nedeniyle ayrılan gruplardır⁶¹⁸. Bu bağlamda bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti’nde hakim unsur olan Müslümanlardan farklı olanlar gayrimüslimlerdir. Osmanlı Devleti’nde azınlık durumunda olan gayrimüslimlerin yönetimi, sorumlulukları ve sahip oldukları hakları millet sistemine göre belirlenmiştir. Millet sisteminin dayandığı temel esas ise İslam hukukudur. İslam hukukunda “zimme” yani himaye kelimesinden türeyen zimmi Müslüman olmayan, ancak yapılan anlaşma gereği bir İslam devleti’nin korumasında bulunan gayrimüslimleri ifade eder. Bununla birlikte İslam hukukunda millet bir dini, mezhebi ya da o dine mezhebe bağlı olan toplulukları karşılayan bir kelimedir. Kuran’ı Kerim’de de millet din anlamında kullanılmıştır⁶¹⁹. Osmanlı Devleti de bu esaslar doğrultusunda hâkimiyeti altındaki unsurları Türk, Arap, Ermeni, Rum vb şekilde ayırmamış, Müslüman, Hristiyan (Ortodoks, Katolik vb) ve Yahudi olarak değerlendirmiş⁶²⁰ ve her dini grubun en yüksek makamında bulunan kişiyi o dini grubun lideri olarak kabul etmiştir. Ancak bu milletlerin dini liderlerinin aynı zamanda yönetimle ilgili görevlerinin olması nedeniyle bu liderlerin seçimine devlet müdahil olmuştur⁶²¹. Bu şekilde her dini grup liderleri padişaha karşı sorumlu olarak kendi iç hukuklarını özerlik içinde muhafaza etmişlerdir. Bu imtiyazlı sistem ilk olarak Fatih Sultan Mehmet tarafından Rum cemaatine verilmiş, Fatih tarafından Rum cemaatine seçtirilen Patrik tüm Rumların lideri kabul edilerek vergi toplama, yargılama, eğitim gibi faaliyetler kendisine tevdi edilmiştir. Daha sonra bu haklar Ermeni ve Yahudi cemaatlerine de verilmiştir⁶²².

⁶¹⁷ Sürmenyan, K. (2015). 40.

⁶¹⁸ Arsava A.F. (1993). *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*. Ankara: AÜSBF, 6-8. (Arsava "Bir toplumun sadece farklı dili nedeniyle aynı devletin çoğunluk teşkil eden toplumu karşısında azınlık pozisyonunda bulunması nadir bir olaydır" demektedir.)

⁶¹⁹ Güler, A. (2003). *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*. Ankara: Türkar, 9-10.

⁶²⁰ Bozkurt, G. (1993). “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”. *AÜHFD*, 43,1, 50.

⁶²¹ Demirağ, Y. (2002). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları”. *OTAM*, 13, 17.

⁶²² Güler, A. (2003). 11.

Osmanlı Devleti'nde azınlık durumunda olan gayrimüslimlere sosyal hayatta; Müslümanların kutsal bölgelerine girmek, Müslümanların evlerinden yüksek ev yapmak, izinsiz olarak ata binmek ve silah taşımak gibi konularda bazı sınırlamalar getirilmiştir. Hukuki olarak da kamu hizmetine girmek, Müslümanlar aleyhine şahitlik yapmak, Müslüman kadınlarla evlenmek gibi yasaklara tabii olmuşlar ancak ilginç bir şekilde suç işledikleri zaman da Müslümanların yarısı oranında cezaıyla karşılaşmışlardır⁶²³. Bu uygulamalar da görülen eşitsizliklerin gayrimüslimlerin hâkim unsur olan Müslümanlarla ilişkileri bakımından olduğu dikkat çekmektedir. Diğer yandan yalnızca kendi cemaatleri dâhilinde kaldıkları sürece her türlü özgürlüğe sahip olmuşlardır. Mesela, 15. yüzyılda Osmanlı topraklarında yaşayan bir Musevi olan İsak Zarfati'nin Avrupa'nın çeşitli yerlerindeki Musevileri "Burada en iyi elbiseleri giyebilirsiniz. Herkes kendi asma ve incir ağacının altında oturabilir. Hristiyan egemenliğinde, çocuklarınızı mosmor dövülme tehlikesi ile karşı karşıya bırakmadan, asla mavi veya kırmızı renkli elbiseler giydiremezsiniz"⁶²⁴ diyerek Osmanlı Devleti'nde yaşamaya davet etmesi, Osmanlı Devletiyle Avrupa'nın mülk edinme hakkı başta olmak üzere özgürlükler bakımından karşılaştırılması nedeniyle önemlidir.

1839 Tanzimat Fermanı'yla devlet eşitlik ilkesi ile millet sistemi içindeki zimmi anlayışından vazgeçmiş Osmanlılık anlayışını yerleştirmeye çalışmıştır. Tanzimat Fermanı'yla modern anlamda vatandaşlık kavramının temeli atılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde din hukukun temeli olmaktan çıkmış; Batı kanunlarından etkilenen kanunlar yapılmış, gayrimüslimlerin kamu hizmetinde çalışma yasağı kaldırılmış, taşrada kurulan meclislerde gayrimüslim temsilcilerin de yer alması sağlanmıştır. Bu durum Osmanlı devletinin teokratik yapısını değiştirmiştir.

Islahat Fermanı da "Osmanlı Vatandaşlığı" kavramını bir adım daha ileriye taşımış azınlıklarla Müslümanları hak ve sorumluluklar açısından eşitlemeye çalışmıştır. Islahat Fermanı'nda üç önemli mesele dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi gayrimüslimlerin de askerlik yapmalarının gündeme getirilmesi olmuştur. Fermanda dikkat çeken ikinci mesele de zimmet hukuku esas alınarak oluşturulan cemaatlerin dini liderlerinin dini işler dışındaki yetkilerini kısıtlanmasıdır. Üçüncü dikkat çekici mesele ise azınlık cemaatlerinin birbirleriyle

⁶²³ Bozkurt, G. (1993). 51.

⁶²⁴ Ercan, Y.(1983). "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin İctimai ve İktisadi Durumu". *Belleten Dergisi*, 47, 1139-1140.

de eşit tutulmaları olmuştur. Ancak modern anlamda vatandaşlık kavramı açısından gerekli olan her üç mesele de azınlıkların tepkisiyle karşılaşmıştır. Birinci meselede ayrıcalıklarının kaybetmek istemeyen azınlıklar genel olarak askerlik meselesine karşı çıkmışlar; ikinci meselede cemaatlerin dini liderleri ayrıcalıklarını kaybetmek istemedikleri için duruma itiraz etmişler, üçüncü meselede ise Hristiyan unsurlar kendilerini Yahudilerden üstün gördükleri için "Devlet bizi Yahudilerle bir etti. Biz İslam'ın üstünlüğüne razıydık"⁶²⁵ diyerek durumdan rahatsız olmuşlardır. Osmanlı Devleti bu uygulamaları ile gayrimüslimler arasındaki dini hiyerarşiyi kırmak, bu toplumların batı müdahalelerinden uzaklaşmasını sağlamak, eşit vatandaşlık anlayışını geliştirerek onları devlete bağlamak istemiştir. Ancak laikleşen eğitim kurumları, cismani meclisler ve anayasal haklar alanında görülen gelişmeler neticesinde gayrimüslimlerde milli uyanış görülmeye başlanmıştır⁶²⁶.

19. yüzyıla kadar millet sistemi dahilince gayet rahat hayat süren bu toplumlar bu yüzyıldan itibaren Fransız İhtilali'nin de etkisiyle milliyetçilik anlayışından olumsuz etkilenmişler, başta İngiltere, Fransa ve Rusya olmak üzere Avrupa devletlerinin çıkarlarına hizmet etmeye başlamışlardır.

2.6.1. Türkler

Ermeniler Osmanlı'da uzun yıllar başarıyla uygulanan "millet sistemi" içinde yer almışlardır. Osmanlı millet sistemi günümüzdeki "millet" kavramı üzerine değil, dinsel ve mezhepsel farklılıklara göre kurulmuştur⁶²⁷. Osmanlı Devleti'nin dinin hassasiyetleri yüksek bir devlet olduğu göz önünde bulundurulduğunda millet sisteminin çağının ilerisinde bir uygulama olduğu görülmektedir⁶²⁸.

⁶²⁵ Bozkurt, G. (1993). 53.

⁶²⁶ Akça, G. (2007). "Osmanlı Millet Sisteminin Dönüşümü", *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6(1), 60.

⁶²⁷ Millet sisteminin günümüzdeki millet kavramı üzerine değil de din ve mezhep üzerine kurulu olması nedeniyle Fransızlar Katolik, İngilizler Protestan misyonerliği yaparak Ermenilerle yakın ilişkiler kurabilmişlerdir. Bkz. Tosun, R. (2003), "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 146-151.

⁶²⁸ Bu konuda günümüzün vatandaşlık anlayışıyla oluşturulan ve Osmanlı Devleti'nin uyguladığı millet sistemine karşı geliştirilen menfi eleştiriler için Şükrü Hanioglu'nun yorumu önemlidir. Hanioglu "Osmanlı Devleti'nin tebaasını "millet" adını verdiği "dini" cemaatler biçiminde örgütlemesinin, bu işlemin gerçekleştirildiği dönemin koşulları gözönüne alındığında, anormal bulunmasına imkân yoktur. Onbeşinci asırda anormal olan herhalde bir devletin teb'asına laik-milliyetçi bir ideolojiyi benimsettirmeye ve millî hisler uyandırmaya çalışması olurdu. Nitekim aynı asırda İspanya Yahudileri'nin karşı karşıya bırakıldıkları tercih, böylesi bir laik vatandaşlık fikrinin Avrupa kıtasının diğer yerlerinde de düşünülmendiğini gösteriyor. İngiltere'de Katolikler'in devlet görevlerine getirilmeleri üzerindeki yasağın hangi tarihte kalktığına bakmak,

Bu sistemde, devlet tarafından tanımlanmış din ve mezheplere mensup olanlar dini ve hukuki işlerinde (İslam hukukunun elverdiği ölçüde) özerklik kazanmışlar; kültürel kimliklerine dokunulmadan yaşamışlardır. Bu sistem içerisinde Müslümanlar Millet-i Hakime (Hakim millet-asli unsur) olarak tanımlanırken Ermeniler Millet-i Sadıka (sadık millet) olarak tanımlanmıştır. Elbette bu tanımlama Ermenilerin, halkın ve devletin gözünde tüm Osmanlı milletlerinden farklı ve özel olduklarını göstermek bakımından yeterlidir. Bununla birlikte Osmanlı hâkimiyetine girmelerinden itibaren önemli devlet hizmetlerinde bulunan Ermeniler özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bir çok nazırlıkta (bakanlık) hem nazır hem de bürokrat olarak görev almışlardır⁶²⁹. Osmanlı ekonomisinde de önemli bir paya sahip olan Ermeniler için Kirkor Zohrab 1913 yılında Paris'te yayınladığı kitapta Anadolu'daki 150 ihracatçıdan 127'sinin; 37 bankacıdan 32'sinin; 9800 dükkân sahibinden 6800'ünün Ermeni olduğunu belirtir⁶³⁰.

Fransız İhtilali ile yaygınlaşan ulus devlet anlayışının Osmanlı Devleti'ni sarstığı; Sırp ve Yunan bağımsızlığının henüz gerçekleştiği bir zaman diliminde Ermenilere bürokraside önemli roller verilmiş, ekonomide Ermeni varlığı artarak devam etmiştir. Bu durum (17- 19. Yüzyıllarda Ermeni- Rus, İngiliz ve Fransız ilişkilerinde Osmanlı aleyhine gelişmeler yaşanması da dâhil) Osmanlı Devleti'nin Ermeni kimliği ile bir sorunu olmadığını göstermektedir.

1878 Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinin uygulanmasını isteyen Avrupa devletleri Kürtlere ve Çerkeslere karşı sert tedbirler alınmasını istemişler; buna karşı Osmanlı Devleti Kürtlerin bölge nüfusunun bir parçası olduğunu öne sürmüştür. Avrupa devletlerinin bu duruma da tepki göstermeleri üzerine Osmanlı Devleti, bir tahkik heyeti görevlendirerek 3 Ekim 1880 tarihinde ilgili devletlere Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ ve Diyarbakır'da ıslahat yapacağına dair bir muhtıra vermiştir⁶³¹. Tabii bu durum büyük devletleri oyalamak

çeşitli Hristiyan mezhepleri mensuplarının hangi tarihlere kadar Amerika'ya göç dışında bir kurtuluş çaresi bulamadıklarını düşünmek dahi dinin önemli olduğu fikrinin Osmanlı devletine has bir düşünce olmadığını anlamamıza yardımcı olabilir. Günümüzde Kuzey İrlanda'da var olan sorunların nedeni de herhalde Osmanlı yönetimi değildir. Unutulmaması gereken bir diğer husus, Osmanlı yönetiminin Hristiyan mezhepleri arasında nifak yaratmaya çalışmaktan ziyade bunları aynı dinî kurumlar altında (Rum ve Ermeni Patrikhaneleri) örgütleyerek birleştirmeye çalışmış olmalarıdır." Bkz.Hanioğlu, Ş.M. (2006). 227.

⁶²⁹ En ünlü Ermeni Nazır Gabriyel Noradunkyan'dır. Milletvekili olmamasına rağmen, II. Abdülhamit tarafından Meclis-i Âyan üyesi yapılmıştır. Ayrıca Hagop Kazazyan, Mareşal Garabet Artin Davut Paşa, Andon Tıngır Yaver Paşa, Oskar Mardikyan, İstanbulluyan, Bedros Hallaçyan gibi isimler de bakanlık yapmışlardır. Kaynaklar 1877-1914 yılları arasında görev yapan 20000 Ermeni kamu görevlisinden söz etmektedir. (Bkz. MAZICI, N. (2007). *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni*. İstanbul Derin Yayınları, 77.)

⁶³⁰ Eser, F.(2007). *Ermeni Örgütlenmeleri ve Komitacılık Hareketleri*, Kütahya, 26.

⁶³¹ Kümbül B. (2006). 46.

anlamına gelmektedir. Ermenilerin 1878 Berlin Antlaşması'nda ve uygulanmasında umduklarını bulamamaları; onları farklı yöntemlere yöneltmiştir. Nitekim Berlin Kongresi dönüşünde Ermeni halkına vaaz veren Başpiskopos Mıgırdıç Kırımyan, kongrede Bulgarların, Sırların ve Karadağlıların “demir kaşık”la “özgürlük yemeği” yediklerini; kendilerinin ise “kâğıt kaşık”la bu yemekten pay alamadıklarını çünkü sıra kendilerine gelene kadar kaşıklarının eridiğini söylemiştir⁶³². Özgürlük yemeği geniş özgürlükler anlamına gelebileceği gibi tam bağımsızlık anlamına da gelebilirdi; ancak demir kaşığın silahlı mücadele anlamına geldiğinden şüphe yoktur. Yine aynı dönemde Ermeni mizah yazarı Hagop Boranyan Türklerden reform beklemeyi akılsızlık olarak nitelendiriyor ve “Ağlamaya gerek yok, gözyaşı değil, kan dökmek gerek. Eksiklikler üzerine ağlamak en büyük yanıltır, zavallılığımız üzerine gözyaşı dökmekle ispatlıyorduk ki dökülecek kanımız yok demektir. Gözyaşı küçüklere ve kadınlara özgüdür.”⁶³³ Yalnızca iki örneği görülen bu çağrıların etkisi ile Ermeni komitacılık hareketleri başlamıştır. Çeşitli Ermeni dernekleri kurulmuş olmasına karşın ilk Ermeni örgütlü komitası 1885 yılında öğretmen Mıgırdıç Portakalyan tarafından Van'da kurulmuş olan Armenakan'dır. Portakalyan Van'daki faaliyetleri nedeniyle takip edilmeye başlanmış ve bir süre sonra Marsilya'ya giderek orada “Armenia” dergisini çıkarmıştır. Armenia dergisi Paris'te öğrenci olan bir grup Ermeni genç üzerinde etkili olmuştur. Bu gençlerden Rus vatandaşı ve Osmanlı topraklarına hiç ayak basmamış olan Nazarbekyan, Vardanyan ve Haracıyan isimli gençler 1887 yılında Hınçak Komitası'nı kurmuşlardır. Marksist ideolojiyi benimseyen ve ihtilalci bir örgüt olduğunu açıklayan Hınçak, eylem alanı olarak Osmanlı topraklarını seçtiğini belirtmiştir. Süryanilere, Kürtlere ve Türklere karşı zafer kazanmayı vadeden Hınçak, programını uygularken şu yöntemleri kullanacağını belirtmiştir:

“- Propaganda: Hınçak ihtilal düşüncesini halk kitleleri arasında yaymak; halk arasında ihtilal organizasyonu kurmak vb.

- Terör: Türk resmi yetkililerine, hainlere, ihanet edenlere vb. kişilere terör uygulamak. Terör, hem cemiyeti hem de halkı korumak için bir silahtır.

⁶³² Lewy, G.(2014). *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*. İstanbul: Timaş Yayınları, 32-33.

⁶³³ Selvi, H. (2011). 27.

- Gönüllü birlikler: Halkı, hükümet askerlerine ve aşiretlere karşı savunmak için oluşturulacak savaşçı bir güçtür. Gönüllü birlikler genel isyan sırasında öncü alaylarını teşkil edeceklerdir.
- İhtilal Teşkilatı: Bu güç, merkezden yönetilen, ortak taktiklerle hareket eden, birbirleri ile tam bir birlik oluşturan çok sayıdaki düzenli gruplardan oluşmaktadır.
- İsyan birlikleri oluşturmak.”⁶³⁴

Bu yöntemler doğrultusunda faaliyetlerini sürdüren Hınçak örgütü, Kumkapı olayları, Babıali olayları, Sasun ve Zeytun isyanlarını üstlenmiştir. Örgüt 1896’da sosyalizm taraftarları ve sosyalizme karşı çıkanlar olarak ikiye ayrılmış; Van İsyanı’ndan sonra etkisini kaybetmiştir.

Bir diğer önemli komita ise Türkiye’de kısaca Taşnak olarak anılan Ermeni Devrimciler Federasyonu (ya da Ermeni İhtilalciler Birliği) 1890 yılında Tiflis’te kurulmuştur. Bu federasyon Anadolu’da ve Rusya’da faaliyet gösteren çeşitli Ermeni grupların birleşmesi ile oluşmuştur. Amacı ihtilal yolu ile Türkiye Ermenistanı olarak kabul ettikleri bölgenin siyasî ve ekonomik bağımsızlığını sağlamak olan örgüt, bu amaca ulaşmak için;

- “- İhtilalci gruplar oluşturmak ve bu ihtilalci gruplar ile hükümete karşı mücadele etmek.
- İhtilal düşüncesinin propagandasını yapmak.
- Savaşçı grupları organize etmek, bu savaşçıların eğitimlerini sağlamak.
- Hem sözle hem de yapılacak işlerle halkın ihtilalci ruhunu canlandırmak.
- Halkın silahlanmasını sağlamak için bütün yöntemleri hayata geçirmek.
- Yüksek mevkilerde bulunan kişilerle, hainlerle, muhbirlerle mücadele etmek ve bu kimselere karşı terör faaliyetlerinde bulunmak.
- Hükümet müesseselerini tahrip etmek ve yağmalamak.
- Anadolu’ya insan ve silah göndermenin yollarını yaratmak.
- Oluşturulan gruplara silah, para ve insan yardımı sağlamak”⁶³⁵ gibi yöntemlere başvuracağını açıklamıştır.

⁶³⁴ Doğan, O.(2008). 314.

⁶³⁵ Doğan, O.(2008). 317.

Taşnak örgütünün en çok bilinen sloganı “Türk’ü, Kürt’ü, sözünden dönenleri, hafiye ve hainleri her yerde ve her türlü şartlar altında vur, öldür, intikam al”⁶³⁶ olmuştur. Kuruluşu bile doğrudan terör örgütü olduğunu gösteren Taşnak bir çok isyan ve terör olayını organize etmiştir. Kendilerine destek olmayan Ermeniler de Taşnak’ın terörist faaliyetlerinden zarar görmüşlerdir. Taşnak’ın önemli eylemleri arasında Osmanlı Bankası baskını ve Padişah II. Abdülhamit’e suikast düzenlenmesi gösterilebilir⁶³⁷.

1896 yılından sonra İttihat ve Terakki ile Taşnak örgütü arasında görüşmeler başlamıştır. İttihat ve Terakki’nin 1902’de Paris’te düzenlediği kongreye Taşnak da katılmıştır. İttihat ve Terakki’nin devletin kurtuluşunu; Ermenilerin de bağımsızlık arzularının gerçekleşmesini Abdülhamit’in devrilmesinde görmeleri sonucunda iki grup arasında iyi ilişkiler başlamıştır. 1908 seçimlerine İttihat ve Terakki ile Taşnak Partisi birlikte girmişler; seçilen 288 milletvekilinin 14’ü Ermenilerden oluşmuştur. Arada 1909 Adana olayları olmasına rağmen 1912 seçimlerinde 13 Ermeni milletvekili seçilmiştir⁶³⁸. 1914 seçimlerinde ise 12 Ermeni milletvekili meclise girmiştir.

II. Meşrutiyet Döneminin başında Ermenilerin Türklerle ilgili düşünceleri genellikle olumlu olmuştur. Ancak durum böyleyken Ermeni halkın tamamen bu düşünce olduğunu söylemek de mümkün değildir. Mesela, 1910 yılında Taşnakların Doğu Bürosu ile İttihat ve Terakki arasında köylerde Meşrutiyet propagandası yapılması amacıyla ortak grupların bu köylere gönderilmesi yönünde anlaşma yapılmasına rağmen özellikle Bitlis bölgesinde Ermeni köylülerin “para teklif edilse dahi” İttihat ve Terakki mensuplarına (hükümet birliklerine) yemek vermemişlerdir⁶³⁹. 7 Ekim 1908 tarihli bir arşiv belgesine göre genel af ilan edilmiş olmasına rağmen Taşnak Komitesi ileri gelenlerinden bazı şahısların Van ve çevresinde Ermenilerle Müslümanların aralarını açmak için çalıştıkları, Van vilayetinden alınan bir telgrafla bunların tekrar Rusya’ya gönderilmesinin istenildiği⁶⁴⁰ görülmektedir. Aynı şekilde Rusya’da yayınlanıp Osmanlı topraklarına sokulan Hodyo isimli Ermeni gazetesinin de

⁶³⁶ Selvi, H. (2011). 3.

⁶³⁷ Kamil, İ. (2014). "Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Abdülhamid Suikastı’na Ermeni-Bulgar İşbirliği ve Terörü (1877-1905)", *Yeni Türkiye*, 60, 24.

⁶³⁸ Kümbül, B.(2006). 38-41.

⁶³⁹ Kaligian, D.M (2017). 78.

⁶⁴⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2006). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus İlişkileri (1907-1921)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 3, 48. (Arşiv kayıt no: HR. SYS. 2799/16)

Ermenilerle Müslümanların birlikteliğini önlemek için yazılar yayınladığı ve yurda sokulmamasının istenildiği⁶⁴¹ belgeler ile sabittir.

İstefan Karayan'a Osmanlı Devleti çeşitli unsurlardan (kavim, millet) oluştuğunu belirterek, "Anasır-ı Osmaniye beyinde cinsiyet ve kavmiyet itibarıyla mevcut olan şu ihtilaf, Devlet-i Osmaniye için bir rahmet-i vasia veyahut bir musibet-i uzma olmak haysiyetini haizdir "⁶⁴² demektedir. Yani farklı milletlerden oluşmak hem bir avantaj hem de bir dezavantaj olabilir. Yazar bu durumun avantaja dönüştürülebilmesinin Osmanlı'nın kendi elinde olduğunu belirtmektedir. Bunun da yolu, birlik bağı ile diğer kavme ilelebet bağı kalmak; adalet dairesinde, eşitlik içinde iştirak etmektedir.

1908 yılında Ermeni Patrikliğine seçilen Mateos İzmirliyan Efendi'nin padişaha teşekkür arzında "...anasır-ı muhtelifiye-i Osmaniye arasında müessis-i uhuvvet ve muhasalatın idamesi uğrunda her türlü fedakârlığı" göstereceği"⁶⁴³ beyan edilmiştir.

Garabet Çalyan 1909 Adana olayları ile ilgili raporunda, Ermenilerin mutluluğunun ve çıkarlarının Türklerle dostluk ve kardeşlik içinde yaşamalarına, onların hayat ve haklarının korunmasının da ancak Türklerin iyi niyetiyle kalıcı olacağını bildiklerini, Ermenilerin sığınacak tek yerlerinin Türklerin yardım eli olduğunu⁶⁴⁴ ifade etmiştir. Garabet Çalyan'a göre Hınçak ve Taşnak komiteleri millet ve mezhep ayrımı yapmadan Meşrutiyet'e inanan bütün Osmanlılara kapılarını açık tutmuştur. Hınçak ve Taşnak ahlaki ders ve nasihatlar vermişler, halkı meyhane ve kumarhane gibi yerlerden uzak tutmaya çalışmışlar; bu nedenle Adana Müslümanlarının Ermeni komiteleri hakkında hiçbir kötü düşünceleri olmamıştır, Türkler ve Ermeni komiteleri kardeşçe görüşmüşlerdir⁶⁴⁵. Garabet Çalyan'a göre Ermeniler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne diğer haklara oranla daha çok katılarak dostluğun oluşmasına daha çok katkıda bulunmuşlardır⁶⁴⁶. Garabet Çalyan 1909 Adana olaylarıyla ilgili yazdığı raporunda, Adana Ermenilerinin anadilinin Türkçe olduğunu, Ermenilerin Türklerle beraber doğup büyüdüklerini, yeri geldiğinde birbirlerinin annelerinin sütüyle beslendiklerini bu nedenle bu iki halk arasında doğal bir kardeşlik olduğunu belirtmiştir. Ona göre Müslüman ve Hristiyan bu iki halkın aynı yaşayış tarzına sahip olduğu inkâr edilemezken

⁶⁴¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2006). 3, 49. (Arşiv Kayıt No: A.MKT.MHM, 551/11)

⁶⁴² Karayan, İ. (1330). 15.

⁶⁴³ Güllü, R.E. (2015). 378.

⁶⁴⁴ Şekeryan, A. (2015). 83.

⁶⁴⁵ Şekeryan, A. (2015). 44.

⁶⁴⁶ Şekeryan, A. (2015). 44.

Müslümanların cinnet geçirerek kardeşlerinin celladı olduklarını söylemek kabul edilemez bir durumdur⁶⁴⁷. Garabet Çalyan’a göre Ermenilerin istikrarlarının temini, Türk halkıyla dost bir şekilde yaşamaya bağlıdır. Bu nedenle Ermeniler milli hâkimiyet ve Osmanlı bütünlüğü bakış açısıyla Jön Türklerin sağ kolu olmaya ve bu konuda fedakarca çalışmaya gayret etmişlerdir⁶⁴⁸. Garabet Çalyan Adana olayları dolayısıyla hazırladığı raporda; Adana vilayetinde Türklerle Ermeniler arasındaki samimiyet ve güvenin Türklerin bu bölgeye yerleştiklerinde başladığını ve kesintisiz devam ettiğini, hatta istibdat devrinde bile asil Türk halkının Ermenilere karşı davranışlarının bozulmadığını⁶⁴⁹ belirtmiştir.

Artin Arslanyan da, 1909 Adana olayları nedeniyle hazırladığı raporda⁶⁵⁰ Adana olaylarında 20 gün tutuklu kaldığını yalana uymayan, vicdan sahibi imanlı Müslümanlar sayesinde kurtulduğunu, hayatını “bu mert adamlara borçlu” olduğunu ifade etmiştir. Bu durum Arslanyan’ın (kendi tabiriyle) Adana olaylarının mağdurlarından olmasına rağmen Türklere karşı özel bir düşmanlık hissetmediğini göstermektedir.

Tanin Gazetesi’nde yayınlanan bir yazı da 1909 yılında Adana olaylarına rağmen bazı Ermenilerin Türklere karşı olumlu baktığını göstermektedir. Gazete adı verilmeden “muteber bir Ermeni”nin Adana olaylarından sonra yaptığı değerlendirme şu şekilde yer almıştır:

“Pozantiyon gazetesinden gazetemize nakl eylediğimiz bazı fıkardan dolayı İstanbul gazetesi muharrirlerinden bir zat, Ermeni muteberânından birisine müracaatla mütalaasını sual etmiş ve mümaileyh tarafından da ber-veh-i ati cevap verilmiştir:

Şüphesiz Adana vakâyi-i fecîasından dolayı Ermeniler herkes acıdı. Lakin Ermeniler hiçbir vakit icabât-ı siyasiyeyi, vatanperverliği elden bırakmadılar. Elyevm dahilen harekat-ı irticaiyeye, haricen birçok mehalike maruz bulunulan ittihat ve itilaf ihtiyacının her vakitten ziyade kesb-i ehemmiyet ve şiddet eylediği şöyle bir zamanda bütün dür-endîş Ermeniler de dâhil olduğu halde herkes bir Ermeni gazetesinin münazaât-ı diniye ve milliye-i kadimeden bahsedildiğini görmekle müteessir olurlar.

⁶⁴⁷ Şekeryan, A. (2015). 54.

⁶⁴⁸ Şekeryan, A. (2015). 43.

⁶⁴⁹ Şekeryan, A. (2015). 43.

⁶⁵⁰ Şekeryan, A. (2015). 94.

Bundan maada Pozantiyon gazetesinin yazdığı şeylerin kâffesi de muvafık-ı hakikat değildir. Evvel emirde Türkler Pozantiyon'un dediği gibi Tatar değil, ırk-ı ebyazın bütün hassâisini cami olan Turanilerdendir. Bundan maada tab-ı cengâver ve cüretkarînin sevk ettiği kendisinden on kere fazla olan akvam arasında hem-asılları Macar ve Bulgarlar gibi mevcudiyet-i şahsiyyesini isbat ve müdafaa etmek gibi hasâis-i mahsusa-i mukavemete malik bulunuyordu.

Asıl Türklerin yaşadığı mahallerde, yani Anadolu'da Türkler, Rumlar, Ermeniler pek çok zaman kardeş gibi yaşamaktaydılar.

Biz, bütün Ermeniler, bilmeliyiz ki; şimdiye kadar hem vatanı, hem de bizim mevcudiyet-i milliyemizi müdafaa ve müdafaa eden göğüsler, Türk göğüsleriydi. Ve yine hepimiz anlamalıyız ki; bizim mukadderatımız bu Türk kavm-i necibinin mukadderatına merbuttur.

Şunu da itirafa mecburuz ki; kendi âmâl ve hissiyatı hilafına olarak senelerce pençe-i kahrında ezildiği bir idare-i zulm ve istibdat'a karşı nihayet sada-yı itiraz ve isyanını ref eden kavim de yine o kavimdir. Nihayet şunu da beyana mecburuz ki; bugün umumen muzahher olduğumuz hürriyet için kanlarını isar edenler müttehiden çalışan Türklerle Ermeniler'di.

Her iki kavim arasındaki ittihat ve teavün, akıtılan kanlarla kesb-i takviyet eylediğinden buna karşı lakayt kalmayalım. Şu halde eski münazaat-ı kavmiyeyi ihya, dünkü eyyam-ı ızdırabı tahattur yerine bugün duş-ı teşebbüslerine aldıkları bar-ı ıslahatı tahfif için Türklerle birleşelim. Kendilerine, elimizden geldiği kadar yardım edelim. Çünkü bu say' ile bizim için olmazsa bile evlad ve ahfadımız için bu memleket muzahher-nimet-i terakkiyat olmuş bir vatan-ı müşterek haline gelecektir.

Adana vekayi'ine gelince, orada hükkam mücrimleri duçar-ı mücazat edecektir. Her taraftan vuku bulan muavenet ile kabil-i tamir olan zararlar izale edilecek ve diğerleri de nisyana karışıp gidecektir. Hayat-ı akvam, mütekabil bir silsile-i afv ü nisyandan mürekkeptir. Biz hepsini de unutmaya çalışacağız. Ve vatan bu vaka ile duçar-ı tezelzül olmayacak.”⁶⁵¹

Neva Yahud Sedayı Ermeniyan Gazetesi de bir yazısında ittihadı anasır üzerinde durmuş ve Türkler ile Hristiyanların bir arada yaşayabileceğini savunmuştur. Gazete bir Türk

⁶⁵¹ Adana Ahvali Hakkında, (11 Haziran 1909). *Tanin*, 2.

süvarisinin bir Bulgar süvariye kurtarmak için kendi canından olduğunu anlatmıştır. Gazete “O mübarek tabutun biz Hristiyanların dahi omzunda taşınmasına fırsat verildi mi? Nice Avrupalıların ve Hristiyanların nazar-ı dikkatini celp ve cezb için Beyoğlu’nun büyük caddesinden teammüden geçirilerek hürriyet tepesine kadar götürmeli, onun bir köşeciğine olsun defnolunmalıydı. Hayf! Fırsat fevt oldu”⁶⁵² diyerek bu örneğin ittihadı anasır için önemini ifade etmiştir. Ayrıca gazete Ermenilerden bu Türk süvarisinin ailesi için iki yüz kuruş toplandığını⁶⁵³ ve Harbiye Nezaretine takdim edildiğini belirtmektedir. Bu durum Neva Yahud Sedayı Ermeniyan gazetesinin ve bağışta bulunan Ermenilerin Osmanlı vatandaşlığı konusunda kararlı olduklarını göstermektedir. Neva Yahud Sedayı Ermeniyan Gazetesi “Eğer ekseriyet, ekalliyetin haline, derdine çaresâz olmayacak ve iki el bir baş için [Chacun pour soi et Dieu pour tous⁶⁵⁴] tarzında idare-i maslahat edilecekse Ermeniler yine devr-i sabıkadaki sefiller gibi olacak.” ve “Hususâ ki; hürriyet yolunda o muazzez Türk fedailerıyla hempa ve hem-efkar, mücahit ve şehit olanlar Ancak Ermeniler olmuştur... Ermenilerin kadri artık tanınmak gerek, çünkü elhak Türkler bu devletin ruhu ve bedeni, Ermeniler dahi sağ gözü ve sağ elidirler”⁶⁵⁵ diyerek Ermenilerle Türk halkının birlikte yaşaması gerektiği savunulmuştur.

Neva Yahut Sadayı Ermeniyan Gazetesi’nin birinci sayısında “Ermeniler Ne İstiyor?” başlığı ile yayınlanan imzasız yazıda Ermenilerin Abdülhamit döneminde isyan etmelerinin nedenleri açıklanmaktadır. Ermenilerin kadim bir millet oldukları, hakperestliğe erken ulaşan ve ona hizmet eden bir millet oldukları, defalarca saltanatlarının elinden alındığı; Tatarların, Moğolların ve Emevilerin Ermeni gelişimini kesintiye uğrattıkları anlatılmıştır. Buna karşın “kavmi necip” olarak adlandırılan Türklerin Anadolu’ya gelmesinin Ermeniler için büyük nimet olduğu ifade edilen yazı Ermenilerin Türklerden asla rahatsız olmadıkları ve onlara “sadıkane” bir şekilde hizmet ettiklerini anlatarak devam etmektedir⁶⁵⁶. Bu bilgiler Ermenilerin isyan etmelerinin Ermenilerin kendi isteği olmadığı, Abdülhamit’in baskısının bir sonucu olduğunu ispatlamak için verilen bilgilerdir.

⁶⁵² Ey Felek Niye Kıydın? (24 Nisan 1910). *Neva Yahud Sedayı Ermeniyan*, 2.

⁶⁵³ Kredi Lion Bankası İstanbul şubesi müdürü Garakovar Efendi, Tüccardan Yepranosyan Efendi biraderler, Abayan Ardaş Efendi, Banker Helaciyen Aram Bey, Anadolu Demiryolu ticaret kısmi müdürü Ağas Efendi, Tüccardan Alyanakyan Kirkor Efendi, Alçıciyan, Salyan Efendi, Telyan Efendi, Fabrikatör Adoktos Efendi 20’şer kuruş bağışlayan kişilerdir. (24 Nisan 1910, *Neva Yahud Sedayı Ermeniyan*)

⁶⁵⁴ “Herkes kendisi için ve tanrı herkes için” anlamında Fransızca bir deyim.

⁶⁵⁵ Ey Felek Niye Kıydın? (24 Nisan 1910). *Neva Yahud Sedayı Ermeniyan*, 2.

⁶⁵⁶ Ey Felek Niye Kıydın? (24 Nisan 1910). *Neva Yahud Sedayı Ermeniyan*, 2.

Gazeteci Misak Koçunyan, Balkan Savaşları'nda görev alan Ermeni askerlerin devlet adamları tarafından takdir edilmelerinin⁶⁵⁷ yeterli olmadığını, Ermeni olmayan komşularının ve yurttaşlarının Ermenilere aynı samimiyetle davranmaları gerektiğini, vatan savunması için kanını döken Ermeni askerlerinin ailelerini, akrabalarını, huzurunu, rahatını ve namusunu korumaları gerektiğini⁶⁵⁸ vurgulamıştır.

1913 yılında Harutyun Şahrigyan'a⁶⁵⁹ göre Türklerle Ermenilerin alışkanlıkları, ihtiyaçları, hayat tarzlarında benzerlikler, yakınlıklar olduğu gibi özellikle toplumsal ve siyasi meselelerde ortak çıkarları vardır. Bu nedenle Türkler ve Ermeniler daha kolay kaynaşabilirler ancak yüzyıllardan beri Türkler ve Ermeniler ne kaynaşmışlardır ne de ayrılmışlardır. Ermenilerle Türkler arasında kurulan bağlar şahsi olup milli vicdandan kaynaklanmamaktadır. Şahrigyan'a göre bunun nedeni Osmanlı Türklerinde milli bilincin olmamasıdır. Çünkü milli hisleri olamayan Türkler, Ermenilerin milliyet nitelikleri, milliyet kimlikleri, milli yaşama hakları, toplumsal ve siyasi organlarını düzenleme ve oluşturma hakları, milli gaye ve maksatlarını kabullenememektedirler. Ermeniler edebi eserleri Türkçeye aktarıldıkça Türklerin de milliyetle ilgili bilinçleri gelişecek ve o zaman "beni anlayan benim olur". "beni seven beni anlar" gerçekliğiyle Türklerde Ermenilere karşı bir hürmet hissi oluşacaktır. Sonuç olarak kendilerine bu hisle sağlanan yaşama hakkıyla Türkler ve Ermeniler ortak vatanın refahı için birlikte çalışacaklardır⁶⁶⁰.

Azadamard Gazetesi'nde Ermeni Murahhasası Kegam imzasıyla yayınlanan "Adliye Nazırı Beyefendi Hazretlerine Açık Mektup"⁶⁶¹ başlıklı yazıda Müslüman halk arasında Ermenilerin silahlandığı ve bu silahları Rusya'dan temin ettikleri yönünde söylentilerin arttığını belirtmektedir. Ancak bu söylentilerin Ermenilere yapılan zulümleri örtmek için kullanıldığını ima etmektedir. Yazar, Müslüman halkın Ermenilere karşı işlendiğini ifade ettiği onlarca suç örneği vermiştir. Hovakim adlı bir Ermeni'nin değirmenin yakılıp kendisinin öldürüldüğünü, çocuklarının yetim kaldığını belirten yazar, Hovakimi öldüren canilerin de hükümetten beslendiklerini, Hovakim'in yetimleriyle kimsenin ilgilenmediğini

⁶⁵⁷ Harbiye Nazırı Nazım Paşa, Osmanlı Ordusunda görev yapan 8000 Ermeni askerinden övgüyle bahsetmiştir. Yarman, A. (2014). 265.

⁶⁵⁸ Yarman, A. (2014). 266.

⁶⁵⁹ 1860'da Şebinkarahisar'da doğmuştur. 1896 Osmanlı Baskınında yer almıştır. Daha sonra Rusya'ya geçmiş Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a dönmüştür. Taşnakların ünlü gazetesinde bazı başyazıları yazmıştır. Bkz. Teodik. (2010). 6

⁶⁶⁰ Srents, S. (2012). 59-63.

⁶⁶¹ Adliye Nazırı Beyefendi Hazretlerine Açık Mektup, (22 Eylül 1913). *Azadamard*, 1320, 1.

söylemektedir. Pülümür’de evi soyulan bir Ermeni’ye de kaymakamın “gidin hırsızların isimlerini öğrenin gelin bize bildirin” dediği de yazarın başka bir iddiasıdır. Bu durum Kegam isimli yazarın devletin halk arasında ayırım yaptığı, Ermenilere karşı menfi durumun oluşmasında devletin etkili olduğunu düşündüğünü göstermektedir.

Azadamard “Seviye-i Medeniyece Fark”⁶⁶² başlıklı yazısında Kırım’da yayınlanan Tercüman isimli Türk gazetesinin Ermeni harflerini ve Ermenice yayınları öven bir makalesinden⁶⁶³ bahsederek Türk basını (ve aydını) ile Kırım’da bulunan Türk basını karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırmada İstanbul basınının Avrupa’da, Çin’de, Japonya’da ya da dünyanın herhangi bir yerinde gerçekleşen en basit olaya bile yer verdiği; Ermenilerin edebiyat ve diğer medeni faaliyetlerine yer vermediği iddia edilmiştir. Böylece Azadamard, Kırım’da yayınlanan Tercüman Gazetesi’ni övmüş; Tercüman’ın bu üstün meziyetlere sahip olmasını Rusların “ulvi inkişaf-ı fikriyesinden” etkilenmiş olmalarına bağlamıştır. Tercüman’ın etkilendiği Rus fikriyatının “muhitimizden” nispet kabul etmeyecek derecede üstün olduğunu söyleyen gazete bu fikirlerin Türkiye’de görülmediği sürece sürekli bir bedbahtlık hali yaşanacağını da iddiasında dillendirmiştir. Bu yazıda gazete atıf yapılan Rus fikri inkişafı ile sosyalist ve devrimci bir fikir yapısına işaret etmiştir.

Taşnaksutyun'un yayın organı Orizon 1912 yılında 196. sayısında "Türk Devlet yetkilileri ve iktidar sahipleri bilsinler ki, ne bir Türkün ne de Türk devletinin bundan böyle herhangi bir Ermeni için değeri yoktur. Varlıklarını korumak için başka yollar düşünsünler"⁶⁶⁴

⁶⁶² Seviye-i Medeniyece Fark, (13 Kasım 1913). *Azadamard*, 1355, 1.

⁶⁶³ “Ey Çalışkan millet! Seni tebrik ederiz. Hurufatının 1500’üncü ve tabaatının 400’üncü sene-i devriyelerinden dolayı samimane tebriklerimizi kabul et. Kanlı muzafferiyetlerin hatırasını tas’id etmiyorsun, mesai-i inkişaf ve tenevvüründen dolayı izhar-ı şadumani ediyorsun. On beş asırlık yazılarından ve dört asır evvel basılmış olan kitabından dolayı seni selamlarız. Sen onlarla yaşadın ve kendini korudun ve onlarla bahtiyar olacaksın.

Ey İsevi ve küçücük millet! Komşuların bulunan ve beraberlerinde yaşadığın milletlerin medeniyetinde hadim oldun. Faaliyetin, sınaatın, musikin ve teranelerin Azerbaycan ve Osmanlı Türklerinin inkişaf ve tekemmülüne nafi olmuştur. Gerek onlara, gerek kendine gayri mahsus surette hayrın dokunmuştur. Kafkasya’da nümayan olan hareket-i fikriye senin misalinden biraz gece hâsıl olan bir intibahın eseridir. İran’ın hareket-i inkılabiyesinde senin evlatların büyük bir rol oynadılar. Osmanlı tabaati, sanat-ı neşriyesi, fenn-i terbiye-i etfali, tiyatrosu ve musikisi sana medyun-ı şükrandırlar. Pek elemli seneler yaşadın, fakat yâd et ki, “ahali” seni cerihadar etmedi. Senin istikbalin mesut olacaktır. Lakin unutma ki, senin saadetini sen kendin tayin etmek mecburiyetindesin.

Esselam ey Ermeni milleti! Ve siz, necip Türkler, Dağlılar ve Tatarlar! Unsurlardan biri beraberlerinde yaşamakta olduğunuz hemşerilerinizi takdir ediniz, onları seviniz! Menfaat ve şerefimiz buna mütevakıftır. Tercüman. (Bkz: Ermenice Hurufat ve Tabaatin Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Rusya’daki Türk Matbuatı Ermeni Milleti Hakkında Ne Diyor?, (5 Kasım 1913). *Azdamard*, 1356, 1.)

⁶⁶⁴ Kaçaznuni, O. (2006). *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 11-12.

yazmıştır. Bu durum 1912 yılında Taşnak'ın Ermenileri Türk devletinin bir parçası görmekten uzaklaştığını göstermektedir.

Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askeri Bölge Karargahı'na gönderdiği 7 Mayıs 1912 tarihli raporda Taşnakların Van'daki lideri Vramyan'ın kendisini ziyaret ettiğini ve şunları söylediğini belirtmiştir: “ Ermeniler, artık kesinlikle Türklere güvenmiyorlar. Bir zamanlar inandığımız Türk Meşrutiyet'i malesef boş vaatlerden ibaretti. Biz ne olursa olsun Rusya ve Avrupa'nın Ermenilerin sorunlarına müdahale etmelerini sağlama karar verdik....Şimdi ben Rusya'ya gidiyorum ve her şeyi Katolikos'a arz edeceğim. Onun aracılığıyla da Rusya'nın bizim sorunlarımıza müdahil olmasını isteyeceğiz. Aynı zamanda Rusya'daki Ermenilerden bize maddi yardımda bulunacaklarına dair söz almalıyım. Bu paralara biz silah satın almak için ihtiyaç duyuyoruz. Ermeni halkı, Rusya'nın bir şekilde kendilerini Türk tahakkümünden kurtaracağına inanmaktadır...”⁶⁶⁵

2.6.2. Kürtler

Osmanlı Devleti'nde yaşadıkları bölge itibariyle Ermenilerin en çok ilişkide oldukları unsur Kürtler olmuştur. İki unsur arasında Osmanlı tarihi boyunca arazi meselesi, şahsi meseleler ve eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle birçok öldürme, gasp, yaralama, adam kaçırma gibi olaylar yaşanmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nın 16. ve 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 61. maddeleriyle Ermenilerle Kürtler arasındaki sorunlar resmi ve uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu anlaşmalarının Kürtlerin aleyhine olan maddelerini uygulamaktan imtina etmesi, Ermenilerin harekete geçmesinde ve Doğu Anadolu'da Ermeni isyanlarının çıkmasında etkili olmuştur. Bu sorunlar II. Meşrutiyet Dönemi'nde de Ermenilerle Kürtlerin ilişkilerini etkilemiştir.

⁶⁶⁵ Bashanov, M. (2013). 247.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerin Kürtlerle ilgili düşünceleri genellikle olumsuz olmuştur. Özellikle Doğu Anadolu'da Kürtlerin Ermenilere zarar verdiği iddiaları dile getirilmiştir. Nadiren Kürtlerle işbirliği yapılması da gündeme getirilmiştir.

1908 yılında Ermeniler Turyan Efendi (Ermeni Patrik Kaymakamı) Sadarete başvurarak Anadolu'da Ermenilerin halini arz ederek bir takım seri tedbirler alınmasını istemiştir. Sadaret de Viranşehir'de Kürtlerin zulmüne uğrayan Ermenilerin durumunun araştırılması için bir komisyon kurulmasına ve Diyarbakır defterdarının bu komisyona 60000 kuruş tahsis etmesine karar vermiştir. Bununla birlikte Ermenilerin Balkan meselesi halledildiğinde burada bulunan askerlerin bir kısmının da Ermenilerle Kürtler arasında sorun yaşanan bölgelere gönderilmesini istedikleri görülmektedir⁶⁶⁶.

Ermenilerin özellikle Viranşehir ile ilgili şikâyetlerinin olduğu dönemde Kürt Terakki ve Teavün Kulübü⁶⁶⁷ sorunların araştırılması için hükümet yetkilileri ile Kürtler ve Ermenilerden müteşekkil komisyonlar kurulmasını teklif etmiştir. Taşnaksutyun bu teklifi olumlu karşılamış ve Taşnaksutyun Cemiyeti ile Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin ortak amaçları olduğunu beyan eden telgraflar çekmiştir. Ancak Taşnakların üye kazanmak yerine sempatzan kazanmak gibi bir strateji geliştirdikleri 1909 yılında faaliyetlerden birinde Drasamat Karayan isimli bir Ermeni yanında 500 Taşnak fedaisi ile Diyarbakır'a gitmiş bu durum Diyarbakır'daki Kürt cemiyetlerini rahatsız etmiştir. Kürtler Karayan'ın şehirden gönderilmesi için valiliğe dilekçe vermişler ve vali Karayan'dan şehri terketmesini istemiştir. Karayan ilk başlarda meydan okusa da daha sonra şehirden ayrılmıştır⁶⁶⁸.

Taşnakların Kürt Cemiyetleri ile ilişkisi Arevelk Gazetesi'nde "Ermeni meselesinin mebdai olan 1875 senesinden beri ilk defa olarak Kürt Kulübü samimiyet gösteriyor. Vatandaşlarımıza artık itisâfe nihayet vermelerini ihtar ederiz". Daha aşağıda: "Kürt kavmi efkar-ı insaniye ve medeniye'ye mail olduğunu ispat ediyor"⁶⁶⁹ şeklinde saldırgan ifadelerle yer almıştır. Viranşehir'de Kürtlerle Ermeniler arasında yaşanan sorunlar Taşnaksutyun Cemiyeti'ne mensup olanlar tarafından bütün Kürtlere mal edilemeyeceği beyan edildiği halde Manzume-i Efkar ve Pozantiyon gazeteleri yaşanan olayları Kürtlerin mezhep ve

⁶⁶⁶ Ermenilerin İştikâsı, (5 Kasım 1908). *Tanin*, 3.

⁶⁶⁷ 1908 yılında Şeyh Abdülkadir ve Emin Bedirhan tarafından Kürt milliyetçiliği yapmak amacıyla kurulmuştur. Bkz. Karakoç, E., Yalçın, E. (2016), "Bir Siyasetçi ve Lider Olarak Seyyid Abdülkadir", *Mavi Atlas Dergisi*, 6, 76-99.

⁶⁶⁸ Kaligian, D.M (2017). 43.

⁶⁶⁹ Ermenilerin İştikâsı, (5 Kasım 1908). *Tanin*, 3.

milletleri ile alakalı göstermeye çalışıldığı görülmektedir. Hatta Pozantıyon “Kürtler umur-ı tahririyeyi ifa için kuduruyorlar”⁶⁷⁰ gibi bir ifade bile kullanmıştır.

Hınçak örgütünün 1909’da İstanbul’da yaptığı VI. kongrede güncelenen programda Süryaniler ve Kürtlerin Türklere karşı mücadeleye kazandırılması⁶⁷¹ da yer almıştır.

Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes 1910’da Mebusan Meclisi’nde yaptığı bir konuşmada “Ermeni Vilayetleri” demiş bunun üzerine Muş Mebusu İlyas Sami itiraz etmiş ve Ermeni vilayetlerinin olmadığını söylemiştir. Vartkes de “Kürdistan oluyor da Ermenistan’ı niçin kabul etmiyorsunuz? Sen Kürtsün. Kürdistan var da Ermenistan yok mu? Orada Ermenistan padişahlığı tesis etmedi merak etme. Öyle bir fikir hiç yoktur”⁶⁷² demiştir.

Krikor Zohrab’a göre Meşrutiyet’le gelen “ırk ve din ayrımı gözetmeksizin” ifadesi hakikati gizlemeye yöneliktir. Ona göre hakikat Müslümanlar ayrıcalıklıdır. Nitekim pek çok köye ve sürüye sahip olan Kürt reislerinin bu zenginliği elde etmelerinin nedeni Müslüman olmalarının ayrıcalığını kullanmış olmalarıdır⁶⁷³.

New York’ta bulunan Ermeni liderlerden Aknouni Amerika Birleşik Devletleri’nde bulunan Türk büyükelçisine 18 Mayıs 1911’de gönderdiği mektupta Amerika’da Ermenilerin ve Bulgarlar arasında anlaşmazlıklar görüldüğünü ama birlik çabalarının da olumlu sonuçlar verdiğini belirtmiştir. Aknouni Kanada’nın Hamilton kentinde düzenlenen Ermeni buluşmasına Kürtlerin de katıldığını, bazı kentlerdeki Ermeni derneklerinin Kürtler tarafından sık sık ziyaret edildiğini de eklemiştir⁶⁷⁴.

Çarlık istihbarat raporlarında yer alan 3 Eylül 1911 tarihli bir rapora göre Taşnaksuytun Partisi’nin üyeleri ile ittihat ve Terakki üyelerinin katıldığı bir toplantıda Taşnaklar “Kürt-Ermeni çatışmalarının tekrardan ortaya çıkması sebebiyle kendilerinin Jön Türklerle ilişkilerini kestiklerini, onlarla hiçbir bağa sahip olmak istemediklerini ve ileride kendi

⁶⁷⁰ Ermenilerin İştikâsı, (5 Kasım 1908). *Tanin*, 3. (Bu gazeteler tarafından Kürtlerin genel olarak katil gösterilmesi İttihat ve Terakki’nin yayın organı olarak bilinen Tanin Gazetesi tarafından şiddetle eleştirilmiş “Bütün bir milleti tahkir etmeye kalkışan bir muharrir gazezkarlık ve tedbirsizlikten başka bir şeyi ispat etmiş olmaz.” denilerek Kürtlere sahip çıkmıştır.)

⁶⁷¹ Akın K. (2015). 86.

⁶⁷² Özel, S. (2007). “Batılıların Gözüyle”. *Türk-Ermeni İhtilaflı Makaleleri*, Ed. :Hikmet Özdemir, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 15.

⁶⁷³ Leart M. (2015). 64.

⁶⁷⁴ Selvi, H. (2011). 231-232.

özerkliklerini kendi çabalarıyla elde edeceklerini”⁶⁷⁵ bildirmişlerdir. Taşnakların Kürt-Ermeni çatışmalarını İttihat ve Terakki ile ilişkilerinin kopmasında bir neden olarak göstermeleri Ermenilerde genel olarak var olan, Kürtlerin Ermenilere karşı kullanıldığı düşüncesi ile ilgilidir.

Neva Yahud Sedayı Ermeniyan gazetesinde “Kırk sene evveline dek Türkçe haritalarda Ermenistan, sonrakilerde Kürdistan namıyla tahdit edilen eyalâtta Ermenilerin namusu mal ve mülkü alehusus suret-i intiaşeleri acınacak haldedir. Muhitleri gayet koyu bir zulmet-i cehl ve teassiyile medeniyete gelmeyen derebeyleriyle malidir” ve “Eğer Ermeni’ye yok Kürt’e varsa bu zaman için doğru olamaz”⁶⁷⁶ denilmiştir. Bu ifadeler Ermenilerin coğrafi olarak bir arada yaşadıkları Kürtlerle aralarında olan rekabeti göstermektedir. Gazetenin iki hafta sonra yayınlanan sayısında da “Bu müsellah Kürtlerin bastığı, gezdiği yerlerde Ermeni çit ve çubuğu işlemiyor. İşliyorsa ekin süren hayrını göremiyor, yed-i gâsıba geçiyor!”⁶⁷⁷ denilmiştir. Bu da Ermenilerin Kürtlerden ne denli rahatsız olduklarını göstermektedir.

Azadamard Gazetesi’nde yayınlanan “Şikayetin Esası Nerededir?” başlıklı yazıda Tanin Gazetesi’nin yayınladığı bir istatistik eleştirilmiştir. Gazeteye göre, Tanin Gazetesi Diyarbakır’da Müslümanlarla muhtelif “anasır” arasında gerçekleşen olaylarla ilgili bir istatistik yayınlamıştır. Ancak Tanin bu istatistik verileri neye göre belirlediğini belirtmemiştir. Ayrıca Tanin, Ermenilere karşı yapılan “yağmaların, tecavüzlerin, katillerin, kız ve kadın aşırımlarının” istatistiğini yayınlamamıştır. Gazeteye göre: Ermeniler ferd ve “kavim” olarak can, namus, mal emniyetine sahip değildirlere. İslam unsurları özellikle “Kürtler” silahlı olduğu halde Ermenilerin üzerinde en önemsiz silah parçası bulunduğu bile affedilmez bir cinayet aleti kabul edilip en sert kanunlar uygulanmaktadır. “Ermenistan’da” gerçekleşen cinayetler adi vakalar kabul edilmektedir. Jandarma vardır ancak faili Ermeni olan olaylarda gösterdikleri ciddiyeti faili Müslüman olan olaylara göstermemektedirler. Mahkemeler vardır; ancak “mücrim İslam ve müddei Ermeni olduğunda” gerekli dava işleri görülmemektedir. Dolayısıyla gazete Tanin Gazetesi’nin

⁶⁷⁵ Perinçek, M. (2015). 171. *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 65. (Bu dönemde Arşavir Saakyan isimli, Yozgat kökenli bir Ermeninin Kafkaslarda Türkiye karşıtı Ermeni faaliyetlerini ile Türk Ermenilerinin Rus hükümetiyle bağını ve Rusya’nın Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ne gibi planları olduğunu araştırmak için Türk hükümeti için çalıştığı da Rus istihbaratı tarafından rapor edilmiştir. İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey’e bağlı eski bir Taşnak üyesidir.)

⁶⁷⁶ Ermeniler Ne İstiyor? (24 Nisan 1910). *Neva Yahud Sedayı Ermeniyan*, 3.

⁶⁷⁷ Ermeniler Millet-i Hakimiye Ne Dilden Yalvarmalı ve Niceye Dek? (9 Mayıs 1910). *Neva Yahud Sedayı Ermeniyan*, 2.

bunları da gündeme getirmesi halinde hem devlete hem de ülkeye önemli hizmetler yapacağını iddia etmektedir⁶⁷⁸.

Gazetenin bu haberi ilginç nitelikler taşımaktadır. Haberin sonu itibarıyla bahsedilen durumların gündeme getirilmesi, düzeltilmesi ihtimaliyle devlet için yararlı olacaktır. Bu yönden gazetenin samimi olduğu bir yaraya parmak bastığı düşünülebilir. Ancak içerik aslında gazetenin Tanin Gazetesi için yaptığı iddianın kendisini için de geçerli olduğunu göstermektedir. Nitekim Azadamard da iddia ettiği olaylar hiç örnek vermemektedir.

Krikor Zohrab’a Zazalar Kürt değil İslamiyet’i kabul etmiş olan Ermenilerdir. Çünkü dillerinde “Arcic(kurşun)” ve “goşgar (kunduracı)” gibi pekçok Ermenice kelimeler bulunmaktadır. Ayrıca ona göre Zazaların kalpaklarına haç takmaları, ekmeklerinin üzerine haç çizmeleri gibi örfleri de bunun bir kanıtıdır⁶⁷⁹. Aslında Zohrab’ın bu iddiasının çok zayıf olduğu görülmektedir. Her ne kadar örnekleri çoğaltılabileceğini iddia etse de Zohrab’ın basit kültürel kaynaşma unsurları nedeniyle Zazaları Ermeni kabul etmesinin temelinde Ermeni nüfusu meselesi bulunmaktadır. Çünkü o Türkiye Ermenistan’ı dedikleri bölgede Ermeni nüfusun Türk nüfustan fazla olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.

Yayın hayatına mizah gazetesi olarak başlayan Ermeni gazetelerinden Hokkabaz kendi misyonunu “Hokkabazın bir sihirbazlığı da mübarek vatanımızdaki muhtelif akvam için yekdiğerine karşı bir şirinlik muskası hizmeti görmesidir. Bu surette artık vücuduna lüzum görülmeyen bigâneliği ortadan kaldıracak ve bütün toprak kardeşlerini bir “Gülmek Kardeşliği” urganıyla bağlayacaktır.⁶⁸⁰” Sözleriyle tanımlamıştır. Bu tanımlamaya göre Hokkabaz toprak kardeşliğine vurgu yapmıştır. Dolayısıyla Hokkabaz’da kendisini ifade eden Ermeni çevrenin “vatandaşlık” kavramına sahip çıktıklarını Osmanlı vatandaşlığını kabul ettiklerini söylemek mümkündür.

1913 Patrik Ohannes Arşaruni La Turquie Gazetesi’ne verdiği bir röportajda Ermenilerin Kürtlerin zulmüne uğradıklarını belirtmiş ve hükümetin bu duruma sessiz kalmasından şikâyetçi olmuştur. Patrike göre Kürtler tamamen cahil insanlardır ve kendi aralarında da

⁶⁷⁸ Şikayetin Esası Nerededir?. (26 Eylül 1913). *Azadamard*, 1323, 1.

⁶⁷⁹ Leart M. (2015). 54.

⁶⁸⁰ İfade-i Meram, (4 Ekim 1908). *Hokkabaz*, 5.

şekavet ve yağmacılık vardır. Bu nedenle bu şekilde hareket eden Kürtlerin acilen cezalandırılmaları lazımdır ⁶⁸¹.

Neva Yahut Sadayı Ermeniyan Gazetesi'nin 1. sayısında "Ermeniler Ne İstiyor?" başlıklı yazıda Ermeni unsuruna diğer unsurlar kadar mümtaziyet (burada değer/önem şeklinde kullanılmıştır) verilmesi talep edilmiş; Kürtlere verilen mümtaziyetin Ermenilere verilmemesi halinde haksızlık olacağı; Ermenilerin "hürriyet" yolunda Türklerle fikir birliği yapıp, "şehit" olduklarına değinilmiştir. Ermenilere valilik (hatta Sason ve Zeytun gibi Ermeni kazalarında kaymakamlık) verilmemesinin Ermenileri üzdüğü de aynı yazıda yer almıştır. Yazıda ayrıca "Ermenilerin kadri artık tanınmak gerek, çünkü elhak Türkler bu devletin ruhu ve bedeni, Ermeniler dahi sağ gözü ve sağ elidirler" ⁶⁸² diyerek Osmanlı Devleti'ni oluşturan unsurlar arasında Ermenilere özel bir konum izafe edilmiştir. Neva Yahut Sadayı Ermeniyan Gazetesinin Kürt-Ermeni karşılaştırması yaparken Kürtlerin Müslüman olması gibi sosyolojik tespitler yapmak yerine Ermeniler ile Türklerin hürriyet yolunda birlikte şehit oldukları gibi yakın zaman vakalarına atıf yapmaları aslında Osmanlı vatandaşlığı kavramını içselleştirmiş olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

Taşnaksutyun ile İttihat ve Terakki arasında Aralık 1911'de yapılan yapılan seçim anlaşmasında Ermeni bölgelerinde valilik yapacak kişilere birlikte karar verilmesi ve Ermenilerin güven duyacakları kişilerin görevlendirilmesi ilk madde olarak yer almıştır. Bu anlaşmada özellikle dikkat çeken nokta 5. ve 7. maddelerde Ermenilerle Kürtlerin ilişkilerine değinilmesi olmuştur. Anlaşmaya göre köylerin Kürt eşkiyaların saldırılarına karşı savunulması için köylülerden oluşan bir korucu gücü oluşturulması, devletin köylülere silah dağıtması, Ermenilerin tarla ve arsalarına yerleşen Kürtlerin çıkarılması, Ermeni bölgelerindeki Kürt eşkiya reislerinin tutuklanmasıkaraştırılmıştır⁶⁸³.

Krikor Zohrab'a göre Kürtler, (hükümetin de desteğiyle) Ermenilerin karılarını ve kızlarını kaçırp Müslümanlaştırırken Ermeniler, Adana olaylarına rağmen son savaşta (Balkan Savaşları) siperlerin en ön saflarında Türkiye lehine savaşmışlardır ⁶⁸⁴.

⁶⁸¹ Güllü, R.E. (2015). 406.

⁶⁸² 9 Mayıs 1910, *Neva Yahud Sedayı Ermeniyan*, 1.

⁶⁸³ Akın K. (2015). 159.

⁶⁸⁴ Leart M. (2015). 74.

Azadamard Gazetesi'nde "Kürtlerin Safahat-ı Hayatiyesi" başlığıyla yayınlanan yazıda Erzurum eski valisi Muhammed Emin Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği ifade edilen bir lahiyadan alıntılanarak tanımlanmıştır. Buna göre Kürtler, harici düşmanlara karşı hukukumuzu koruyabilecek, fikri gelişmeye katkı sağlayabilecek "necip bir kavimdir"⁶⁸⁵ Ancak Kürdistan'ın tarihi incelendiğinde aşiretler bu kavim üzerinde etkili olmuşlardır. Nitekim bu etki nifak ve şekavet gibi olumsuz şekillerde tezahür etmiştir. Bu olumsuzlukların giderilmesi ancak hükümetin Meşrutiyet ilkeleri doğrultusunda atacağı adımlarla mümkün olacaktır. Sonuç olarak Kürtlerin meskun bulunduğu mahallerde sadece kanunlar hüküm sürmeli ve herkes fikir ve vicdan hürriyetini yaşamalıdır. Ayrıca her Osmanlı (Türkler, Kürtler, Ermeniler) "Ben Türkiye'nin hür ve mesut bir evladım"⁶⁸⁶ diyebilmelidir.

Erzurum Mebusu Vartkes Efendi; 1913'te Jön Türk Gazetesi ile yaptığı röportajda doğu illerinde güvenliğin olmadığını, en adi olayın dahi büyük heyecanlara neden olduğunu; bir vatan içinde yaşayan unsurlar arasında bulunması gereken samimiyet ve güvenin Ermenilerle Müslümanlar arasında bulunmadığını⁶⁸⁷ söylemiştir. Bu dönemde Ermeniler, Ermenilerin Kürtlere karşı silahlandıkları ve bunu bir kargaşa durumunda kendilerini savunmak için yaptıklarını söylemişlerdir. Ancak bu konuda İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Shipley'in Gerard Lowther'a gönderdiği raporda yer alan ifadeler durumun hiç de öyle olmadığını göstermektedir. Shipley'e göre Ermenilerin güvenlik gerekçesiyle silahlanmalarının Van ve Bitlis için dayanaksız sayılmasa da "Müslümanların Hristiyanlara mütemadiyen dostane davrandığı" bu nedenle vilayetin büyük bölümünde herhangi bir sorun halinde Ermenilerin mağdur olacağını varsaymak için hiçbir neden yoktur⁶⁸⁸.

Ermeni yazar Garo Sasuni, Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçılarla Taşnakçıların yaklaşmasının, doğuda Ermenilerin etkinliğini arttırdığını, bu durumun Kürt aşiret liderlerinin de dikkatini çektiğini belirtmiştir. Sasuni'nin aktardığına göre Balkan Savaşlarından sonra Ermenilerin yeni bir yol çizdiklerini bu durum nedeniyle Hızan'ın meşhur dini lideri Şeyh Said Ali'nin 1913'te Taşnaklarla görüşmeye çalışmıştır. Şeyh Said Ali'nin güvendiği adamlarından Molla Selim ile Daron Taşnak liderleri Vattan Vartabet,

⁶⁸⁵ Kürtlerin Safahat-ı Hayatiyesi, (19 Aralık 1912). *Azadamard Gazetesi*, 1090, 1.

⁶⁸⁶ Kürtlerin Safahat-ı Hayatiyesi, (19 Aralık 1912). *Azadamard Gazetesi*, 1090, 1.

⁶⁸⁷ Altınkaya, E. İ. (2011). *Tanın Gazetesine Göre, Balkan Savaşları'ndan 1. Dünya Savaşı'na Kadar (Ocak 1913-Ağustos 1914) Ermeni Meselesi ve Büyük Güçler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 106.

⁶⁸⁸ Kaligian, D.M (2017). 57.

Görün ve Rupen arasında bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre bölgenin Kürtlere ve Ermenilere ait olduğu, bölgenin özerk olması gerektiği ve bölgeyi Kürtler ve Ermenilerin birlikte yönetmesi gerektiği kararlaştırılmıştır⁶⁸⁹.

Bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, Ermenilerin İttihat ve Terakki ile aralarının iyi olduğu dönemlerde Kürtlere karşı düşmanca tutumları olduğu ve Kürtlerin kendilerini zarara uğrattıklarını savundukları görülmektedir. Ancak İttihatçılarla araları iyi olmayan Hınçakların 1909'dan itibaren Kürtlerle işbirliğini savundukları; Taşnakların da İttihatçılarla araları bozulduktan sonra Kürtlerle yakınlaştıkları görülmektedir.

2.6.3. Rumlar ve Museviler

Bu dönemde Ermenilerle Museviler arasında hususi bir sorun yaşanmamıştır. Rumlarla ise sorun yaşanmamakla birlikte seçimler nedeniyle genel bir karşılıklı çekememezlik durumları görülmüştür.

5 Kasım 1908 tarihli Tanin Gazetesi, isim vermeden Ermenilere ait bir gazetenin “Meclis-i Mebusan’a aza tefriki kabil olamayan Musevi teba’dan da bir mebus bulundurmak bahsinde Türklerin hiçbir fedakarlık ihtiyar etmemiş olduklarını, Rum ve Ermenilerin ise bunu kemal-i memnuniyetle kabule hazır bulunduklarını” ifade ettiğini belirtmektedir. Bu durum adı belirtilmeyen gazetenin Ermeni-Rum ve Musevilerin birbirlerine Türklerden daha yakın oldukları izleniminde olduğunu göstermektedir. Yine Tanin’in aynı haberine göre Ermenilerin “Musevilere bir mebus verilmemiş olsa bunu kendileri alacaklarını ve binaenaleyh Musevilere karşı yalnız kendi taraflarından bir fedakarlık icra edildiğini”⁶⁹⁰ söylemiş olmaları iddia sahibi Ermenilerin Museviler için fedakarlıklarının karşılığında Musevilere verilmeyen mebusluğu kendi hakları olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

1914 seçimleri öncesinde nisbi temsil isteyen Ermenilerden olan Pozant Gençyan Efendi, bu durumu Rum ve Ermenilerin çıkardıkları mebus sayısı ile savunmuştur. Ona göre Eyir, Makedonya ve Trakya Osmanlı Devleti’nin elinden çıkmasına ve Rum nüfusunun çok azalmasına rağmen Rumların 17, Ermenilerin 18 milletvekili çıkarmaları kabul edilemez bir

⁶⁸⁹ Sasuni, G. (1992). *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy’dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*. İstanbul: Med Yayınları, 233. (Sasuni, kitabında “Ne yazık ki bu tarihi belgeyi şu anda buraya aktarabilmem mümkün değildir.” demıştır.)

⁶⁹⁰ Ermenilerin İştikâsı, (5 Kasım 1908). *Tanin*, 3.

durumdur. Gençyan, bu durumu Rumların sıfırdan 17 dereceye çıkmaları, Ermenilerin de sıfırdan -18 dereceye inmeleri olarak görmüş ve bunun kaderin bir cilvesi mi, yoksa Rumların Ermenilerden daha mahir ve basiretli olduklarını mı gösterdiğini sormuştur. Ona göre Rum patrikhanesi sinsi davranmış ve İttihat ve Terakki Partisi'yle anlaşmıştır. Ermeni Patrikhanesi ise bu konuda yetersiz kalmıştır. Bunlarla birlikte Rumlar hükümet tarafından iyi ve hoş bir millet olarak görülürken Ermenilerle hükümetin arasının soğuk olması da bu durumun görülmesinde etkili olmuştur⁶⁹¹.

⁶⁹¹ Kümbül B. (2006). 92.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİMLİK KONUSUNDA ERMENİ GÖRÜŞLERİ

Kimlik, bireysel olarak "ben kimim?", toplumsal olarak "biz kimiz?" sorusuna verilen cevapların içerdiği unsurların bütünüdür⁶⁹². Bu bağlamda Ermenilerin kim olduğunu izah eden etnik, kültürel ve siyasi unsurlar Ermeni kimliğinin parçalarıdır. Bunlardan din, mezhep, dil ve millet kavramlarının Ermenileri tanımlamak için öncelikli unsurlar oldukları dikkate alınarak değerlendirilmeleri ve bunlara bağlı olarak da Ermenilerin milliyetçilik, vatandaşlık ve bağımsızlık anlayışlarının incelenmesi gerekmektedir.

3.1. Kültürel Kimlik

Kültürel kimlik, bireyin kendisini ait hissettiği ve kendisini tanımladığı ırk, etnisite, dil ve din gibi unsurlardan oluşur. Kültürel kimlik çok kültürlü toplumlarda marjinalleşmiş grupların kimliklerini tanımlamak⁶⁹³ için de kullanılmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı kültürü içinde marjinal bir grup olan Ermeniler de kültürel kimliklerine bağlı olmuşlar ve bu kültürel kimliğin unsurları ile kendilerini tanımlamışlardır. Adam D. Smith'e göre Ermenilerin kültürel kimliklerine öznel olarak bağlanmalarının temelinde ortak bir Ermenilik duygusunu; özellikle din ve dil alanında soylarına ait kültür biçimlerini korumaları vardır. Bu durumun oluşmasının nedeni de Ermenilerin Hristiyanlığa girmeleri, Bizans ve Sasanilerle mücadele etmeleri, yaşadıkları yenilgiler vb. etkili olmuştur⁶⁹⁴.

Ermenilerin kültürel kimlik konusunda yoğun fikir beyanında bulundukları alanlar, din, mezhep, millet ve dil kavramları olmuştur. Ermeniler bu özelliklerini korurken Osmanlı Devleti'nde yüzlerce yıl birlikte yaşamanın etkisi ile ciddi bir kültürel etkileşim de söz konusu olmuştur. Hakim unsur olan Türk kültürü, Ermenilerin dil, isim, yemek ve sanat eserlerinde etkili olmuştur. Birçok Ermeni, Türkçe kelimelerin sonuna -yan eki ekleyerek bu kelimeleri (hallaçyan, portakalyan, yazıcıyan, babayan vd.) soyisim olarak kullanmışlardır. Rus General Mayaewski'nin "Van, Bitlis eyaletlerinde birçok köy ve kazada Ermenice

⁶⁹² Yanık, Celalettin (2013). "Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi". *Kaygı*, 20, 229.

⁶⁹³ Vivian Huseh-Hua Chen, (2014). "Kültürel Kimlik". *Key Concepts in Intercultural Dialogue*, 22. 1 (Çev. Kenan Çetinkaya)

⁶⁹⁴ Smith, A. D. (1994). *Milli Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 49-50.

bilmeyen Ermeniler vardır. Bunlar Türkçe konuşurlar. Fakat milliyetleri sorulduğunda Ermenilikleri ile iftihar ederler”⁶⁹⁵ sözleri ve seyyah Moltke’nin “ Bu Ermenilere, hakikatte Hristiyan Türkler denilebilir. Rumlar kendi özelliklerini korumalarına karşın Ermeniler Türk adetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir”⁶⁹⁶ sözleri Ermenilerle Türklerin bir arada yaşamlarının getirdiği sonuçları göstermesi bakımından önemlidirler.

3.1.1. Kültürel Kimlik Unsuru Olarak Din

Hristiyanlık, Ermeni kimliğinde önemli bir role sahiptir. Ermeniler tarihte ilk Hristiyan olan milletin kendileri olduğunu iddia etmektedirler. İddianın kaynağı olarak da Roma İmparatoru Tiberius zamanında Urfa Kralı olan Abgar’ın Hz. İsa ile mektuplaşmasının ardından Hristiyan olduğunu belirtmektedirler. Tarihte Abgar Efsanesi olarak bilinen efsaneye göre, Hz. İsa’nın tebliğ görevini yerine getirdiği sırada Abgar önemli bir hastalığa tutulmuş ve Hz. İsa’ya mektup yazarak kendisini iyileştirmesini istemiştir. Hz. İsa havarilerinden Aziz Bartolomeus ve Aziz Tahddeus’u Abgar’a göndermiş; Abgar hastalığından kurtulmuş ve ailesiyle birlikte Hristiyan olmuştur.⁶⁹⁷ Bununla Hristiyanlık Ermeniler arasında yayılmaya başlamış; Gregoire (Kirkor)⁶⁹⁸ adında Kayseri’de Hristiyanlığı öğrenmiş bir kişinin çabaları ile MS 301 yılında Ermeni Kralı Tridate zamanında Ermeniler Hristiyanlığı seçmişlerdir.

Tridate’nin Hristiyanlığı kabul etmesi üzerine Ermenilerin Zedüştlüğe benzeyen eski dinlerine (güneş, ay, ateş, su, vb. gibi varlıklara tapan paganist bir inanış) ait tapınaklar yıktırılmıştır. Daha sonra Gregoire, Kayseri Metropolitliği’ne gitmiş ve Ermenistan’ın baş ruhani reisi olarak kutsanmıştır. İlerleyen dönemde Gregoir; Katoğikosluk makamını ihdas etmiştir. Bu dönemde Kayseri Metropolitliği’ne bağlı olan Ermeni Kilisesi V. Yüzyılda bağımsız olmuştur. Ermeni Kilisesi’nin merkezi Eçmiyazin kabul edilmiştir. Eçmiyazin “Tanrının oğlunun indiği yer” anlamına gelmektedir⁶⁹⁹. Bu adı almasının nedeni Hz. İsa’nın Gregoire’e görünerek yeni bir kilise inşa etmesini söylediğine dair olan inançtır. Ermeni

⁶⁹⁵ Güler, A. (2003). 165.

⁶⁹⁶ Güler, A. (2003). 166.

⁶⁹⁷ Küçük, A. (1996). “Gregoryen Ermeni Kilisesi’nin Oluşması”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35(1). 119.

⁶⁹⁸ Gregoryen Kilisesi adını bu kişiden almaktadır. Ayrıca kendisine Aydınlatıcı Nur anlamında Lusavoriç unvanı verilmiş olup; Gregoryen Kilisesi de Lusavoriç Kilisesi olarak bilinmektedir. Bkz. İskefiyeli, Z. (2007). "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2(1), 235.

⁶⁹⁹ Küçük, A. (1996). 122.

Kilisesi'nin bağımsızlığının temelinde dini-itikadi bir ayrılık⁷⁰⁰ söz konusu olduğu gibi hiyerarşik bir kopukluk da söz konusudur. Nitekim ilerleyen dönemde Ermeniler kiliselerinin “apolistik (Resuli) ” yani doğrudan Hz. İsa'nın havarileri tarafından kurulmuş bir kilise olduğunu iddia etmişlerdir.

Ermenilerin Hristiyan olmaları, onları doğu toplumlarından koparmış; ancak batı kiliseleri ile aralarında var olan itikadi ayrılık da onların Batı Hristiyan dünyası ile kaynaşmasının önünde bir engel teşkil etmiştir. Dolayısıyla belirtilen şekilde ortaya çıkan Gregoryen Kilisesi Ermeni milli kimliğinin de temelini teşkil etmiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde de Hristiyanlık, Ermeniler için kimliğin önemli bir unsuru olmuştur. Mesela, Neva Yahud Sedayı Ermeniyan gazetesi dinin Ermeni kimliği üzerindeki etkisini “Hele ki din ve diyanette kaviyü'l-azm olduklarından mevcudiyet-i milliyelerini muhafaza etmişlerdir. Anadolu'nun pek kadim milletlerinden çokça ve topluca kalakalmış bir millet varsa o dahi Ermenilerdir ki; miktarı elyevm bütün küre-i arz üzerinde dört milyonu mütecavizdir”⁷⁰¹ diyerek açıklamıştır. Dolayısıyla gazeteye göre din Ermeni kimliğini şekillendiren önemli bir unsurdur. Diğer yandan Ermeniler yaşadıkları sorunların bazılarının Hristiyan olmaları nedeniyle yaşandığını savunmuşlardır. 1909 Adana olayları tartışılırken Erzurum Mebusu Vartkes Efendi olaylarda hükümetin parmağı olduğunu savunmuş, bugüne kadar yaşanan olaylarda hükümetin parmağı olmadan hiçbir iğtişaş yaşanmadığını, olayların 13 yıl önce olan olayların aynısı olduğunu savunmuştur. Vartkes ölen adamlarının muavenet istemeyeceklerini, öldürenlerin öldürülmesi gerektiğini; çünkü Hristiyan olduklarını söylemiştir. Vartkes'in Hristiyan vurgusu yapması mecliste tepkiye neden olmuş, meclis başkanı Vartkes'i uyararak meclisin milli bir meclis olduğunu Müslüman, Hristiyan mevsu bahis olamayacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine Vartkes "umum Osmanlı namına" söylediğini ifade etmiştir⁷⁰². Her ne kadar Vartkes sözlerinden geri adım atsa da genel bakışı ilk ifadesinde görülmektedir.

⁷⁰⁰ Gregoryen Kilisesi Hz. İsa'nın doğmadan önce de Tanrı olduğuna inanılan monofizit görüşten yanadır. Bu görüşe bağlı olan diğer kiliseler ise Süryani Kadim Kilisesi; İskenderiye Kıptî Kilisesi; Habeş Kilisesi ve Evanjelist Şam Kilisesi'dir. Bu görüşün karşısında olan diofizit görüşe göre Hz. İsa kendisine kelam geldikten sonra Tanrı olmuştur. Bkz. Küçük, A. (1996). "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısında Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (1),139.

⁷⁰¹ Ermeniler Ne İstiyor?. (9 Mayıs 1910). *Neva Yahud Sedayı Ermeniyan*, 3.

⁷⁰² *MMZC*, 18 Nisan 1325, İ:63, C:2, 132.

Bazı Ermeniler de Ermenilerin Hristiyanlık tarihinde önemli bir yeri olduğunu ifade etmiştir. Nazaret Dagavaryan, Ermenilerin Hristiyanlık açısından önemli bir millet olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Ermeniler Hz. İsa'nın dinini devlet dini olarak kabul eden ilk millet olduğunu ve Doğu'daki Mazdeyizm ve Güneydeki Müslimler arasında güçlü bir set oluşturarak Hristiyanlığı korumuşlardır. Ermeniler Asya'nın yegâne Hristiyan milleti olarak çevrelerindeki küçüklü büyüklü kiliseleri muhafaza etmişlerdir. Dagavaryan'ın Haçlı Seferlerine bakışı dikkat çekicidir. Ona göre Haçlı Seferleri Batılıların kutsal ülkeyi kurtarmak için yaptıkları seferlerdir. Ermeniler bu seferlere destek olmuşlar, hizmet etmişler ve 300 yıllık Klikya Ermeni Krallığını kaybederek Hristiyanlık için bedel ödemişlerdir. Bu nedenle Ermeniler Hristiyanlar için “şehit ulus”tur⁷⁰³.

3.1.2. Ermeni Mezhepleri

Ermenilerin din alanında en çok önem verdikleri meselelerden biri de mezhep konusudur. Türklerin Anadolu'ya girdikleri dönemde Anadolu, Ortodoks Bizans'ın hâkimiyeti altındaydı. Bu dönemde hem Ortodoks hem de Katolik Hristiyanlar Gregoryen olan Ermenileri “tek tabiat” inançlarından dolayı din dışı saymışlar; Ermeni Kilisesi'ni etkisizleştirmek ve Ermenileri yok etmek için çalışmışlardır⁷⁰⁴. Bu nedenle Ermeniler için Gregoryenlik milli bir kimlik unsuru haline gelmiştir. Osmanlı Devleti İstanbul Ermeni Patriği'ni Ermenilerin en yüksek makamı kabul etmiş ve Ermenilerle ilişkilerini patrik aracılığıyla yürütmüştür. Katogikosların Osmanlı Devleti açısından resmi bir konumu olmamıştır. Ancak Ermenilerin inancında Katogikosluk ruhani olarak en yüksek makamdır. İstanbul'da bulunan Ermenilerin bir kısmı Sis, bir kısmı da Eçmizyan Katogikosluğuna bağlıydırlar. Bu nedenle Ermeni cemaati arasında zaman zaman sorunlar yaşanmıştır⁷⁰⁵.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıldan itibaren Katolikler üzerinde Fransa'nın; Ortodokslar üzerinde Rusya'nın; Protestanlar üzerinde ise Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin etkili olmaya başladıkları görülmüştür⁷⁰⁶.

⁷⁰³ Teodik, (2010). 34.

⁷⁰⁴ Küçük, A. (2014). “Ermeni Meselesi” ve Ermeni Kilisesi Üzerine Düşünceler”. *Yeni Türkiye Dergisi*, 60, 12-13.

⁷⁰⁵ Eryılmaz, B. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 45

⁷⁰⁶ Rusya Boğazlar ve Doğu Anadolu Bölgesinde; İngiltere Mısır, Arabistan ve Irak'ta; Fransa Lübnan ve Suriye'de çıkarlarını korumak amacıyla bu gruplarla ilgilenmişlerdir. Güler, A. (2003).16.

Türk hâkimiyeti altında din ve mezhep güvencesi ile yüzlerce yıl tek kilise, mezhep ve cemaat olarak yaşayan Ermeniler ilk olarak 17. yüzyılın ortalarından itibaren Fransa'nın Katolik misyonerlik faaliyetlerine maruz kalmışlar ve bundan etkilenmişlerdir. 18. yüzyılın başlarından itibaren Ermeniler arasında Katolikliği seçenler olmuştur. Katolikliğin Ermeniler arasında yayılması Gregoryen Ermenileri rahatsız etmiş ve bu Ermeniler rahatsızlıklarını Bab-ı Ali'ye bildirmişlerdir. 1828 yılında Osmanlı Hükümeti İstanbul'da bulunan Katolik Ermenileri Anadolu'nun içlerine sürgün etmiş ve bir çok ileri gelen Katolik Ermeni'yi ölüm cezasına çarptırarak mallarına el koymuştur. Bu durum aynı yıl içinde Fransa'nın tepkisine neden olmuş; Fransa, Katolik Ermenilerin İstanbul'da kalması ve el konulan malların iade edilmesi için Bab-ı Ali'ye baskı yapmıştır. Bu baskılar neticesinden Osmanlı Devleti Katolik Ermeniler konusunda tavizler vermeye başlamıştır⁷⁰⁷. Nitekim 1830 yılında Katolik Ermeniler de Osmanlı Devleti tarafından ayrı bir cemaat olarak tanınmıştır⁷⁰⁸. Katolik Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde sahip oldukları ayrıcalıklar karşısında 1830 yılında yapılan ilk ticaret anlaşması ile en çok kayırlan devlet statüsüne ulaşması Amerika'nın aynı zamanda kapitülasyonlardan da en çok yararlanan devlet olmasını sağlamıştır. Bu anlaşmadan sonra Osmanlı Bulgarları ve Ermenileri ile ilgilenen Amerikalı misyonerler, Ermenilerin yaşadıkları yerleri batı, orta ve doğu Anadolu şeklinde tasnif ederek bu bölgelerde Protestanlığın Ermeniler arasında yayılması için çalışmışlardır⁷⁰⁹. Bu misyonerlerin çabaları ve İngilizlerin de yardımıyla 1847 yılında Protestan Ermeni Kilisesi resmen kurulmuş ve 1850 yılında ayrı bir cemaat olarak tanınmıştır⁷¹⁰. Bu durum Ermeniler arasında sürekli devam eden mezhep tartışmasının II. Meşrutiyet Döneminde de devam etmesine neden olmuştur.

Bu dönemde, Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftarı Ermeni Fırkası Ermeni, Ermeni-Katolik, Ermeni Proteston cemaatlerinin mezhepsel işleri ayrılarak Ermeni milletinin ortak menfaatleri ve maarife ait işlerinde birliği sağlayacak bir idare kurulmasını talep etmiştir⁷¹¹. Fırkanın “Ermeni” ayrımı genel kabulün Ermenilerin Gregoryan mezhebinden olduğunu kabul ettiğini göstermektedir. Ayrıca bu durum partinin mezheplerin milli kimliğin önüne geçmesini önlemek istediğini göstermektedir.

⁷⁰⁷ Kılıç, D.(2012). *Osmanlı Ermenileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 66-67.

⁷⁰⁸ Küçük, A. (2014). 16-17.

⁷⁰⁹ Kılıç, D.(2012). 95-96.

⁷¹⁰ Küçük, A. (2014). 18.

⁷¹¹ Minassian, A. T. (2012). 90.

Kozan Mebusu Hamparsum Muradyan, Mükellefiyyet-i Askeriyye Kanunu Lâyihası görüşülürken din ve mezhepler konusuna gelindiğinde Ermeni Kilisesi'nde Ermeni'den farklı olarak Protestan ve Katoliklerin olduğunu ifade etmiştir⁷¹². Bu durum Hamparsum'un temelde Gregoryan mezhebine bağlı Ermeniler için "Ermeniler" dediğini, Katolik ve Protestan olanlar için Ermeni ifadesini kullanmadığını göstermektedir. Hamparsum, Ermeni Kilisesi'ndeki mezhep ayrımını, Ermeniler arasında mezhep taassubu olduğunu; bu mezheplere mensup Ermenilerin kiliseden ayrıldıktan sonra senelerce konuşmadıklarını ve birbirilerine kız alıp vermediklerini, irtibatlarının koptuğunu ifade etmiş ve mezhep kelimesinin askerlik ile ilgili kanunlarda yer almasını istemiştir⁷¹³. Bu açıklamalar Hamparsum'un mezhepleri kimliğin önemli bir parçası olarak gördüğünü göstermektedir.

Kozan Mebusu Hamparsum Muradyan Sicill-i Nüfus Kanunu Lâyihası münasebetiyle yapılan bir görüşmede, nüfusa ayırıcı özellik olarak mezheplerin yazılmasına karşı çıkmıştır. O mezhep yerine din yazılmasını istemiş ve şöyle izah etmiştir "din denildiği vakıta İslâm dini, Hıristiyan dini, Yahudi dini denilir, fakat her bir dinin ayrı mezhepleri var. Ermeni ise katoliği vardır. Protestanı vardır. Yahut asıl Ermeni mezhebi vardır. Rumlarda da hakeza. Hattâ İslâmiyette de böyledir. Şu halde ben zannediyorum ki, mezhep yerine din koysak ve en esaslı olan ve değişmek ihtimali olmayan milliyeti de zikreylesek muvafık olur"⁷¹⁴ demiştir. Bu durum Hamparsum'un nüfusta ayırıcı özellik olarak değişkenlik üzerinde durduğunu göstermektedir. Bu durum kimlik açısından değerlendirildiğinde Hamparsum'un sırasıyla millet, din ve mezhep unsurlarını belirleyici unsur olarak gördüğünü göstermektedir. Nitekim Hamparsum aynı görüşmede daha sonra "yarın Yahudi olabilirim, öbür gün de falan mezhebe sülük ederim. O, vicdan meselesidir. Hangi mezhebe sâlik olursa olsun, ben Ermeniyim; böyle Ermeni olmaklık hiçbir vakit benim Osmanlı olmaklığıma mâni değildir"⁷¹⁵ demiştir. Bu durum yukarıdaki yargımızı desteklemekle birlikte Hamparsum'un günümüzdeki tartışmalarda görüldüğü üzere aslında alt kimlik-üst kimlik gibi bir tanımlama yaptığını da göstermektedir. Kimlik konusunda Mebusan Meclisinde en önemli tartışmalardan biri 30 Kanunusani 1325 tarihinde Sicilli Nüfus Kanun Lâyihası hakkında yapılan görüşmelerde yaşanmıştır. Osmanlı vatandaşlarına ait olacak nüfus cüzdanlarında yazılacak bilgilerin neler olacağına dair olan bu tartışmada genel olarak

⁷¹² MMZC, 31 Teşrinievvel 1327, İ:15, C: 2, 415. (Hamparsum'un ifadesi tam olarak şöyledir: Ermeni kilisesinde mesela Ermeniden müteferrik Protestan ve Katolik vardır.)

⁷¹³ MMZC, 31 Teşrinievvel 1327, İ:15, C:2, 415.

⁷¹⁴ MMZC, 30 Kânunusani 1325, İ:39, C:1, 264.

⁷¹⁵ MMZC, 30 Kânunusani 1325, İ:39, C:1, 266.

azınlık mebuslarının özel olarak da Ermeni mebusların kendi milletlerinin nasıl tanımlanacağı konusunda görüşleri önemlidir. Bu konuda Türk mebuslar genel olarak nüfus cüzdanlarında doğum yeri, doğum tarihi, kişinin yerli ya da misafir olması gibi bilgilerin yer alması üzerinde dururken⁷¹⁶ Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi'nin "Biz Osmanlıları mezhep itibariyle tefrik ediyoruz. O "Devri Sabıkta mezhep üzerine tefrik ettirir idik, yazdırırdık. Sonra bir de milliyet meselesi çıktı. Beş sene evvelki tahriri nüfusta -belki hatırlarsınız- birtakım münakaşat vukua gelmiştir. Kimi Ulah, kimi Rum yazdırmak için iyi kavgalar yapıyorlar. Madem ki İslam, Hristiyan, Musevi tâbirleri ortada vardır, İslamlar ve Museviler beyninde tefriki kayıt yok ise de Hristiyanlar beyninde maatteessüf tefriki tarik vardır, hem pek çoktur. Yalnız Hristiyan yazılırsa kendi mezhebini gösteremez. Katolik var, Protestan var, Ekzarhlıkk var, birtakım şeyler var. İsmim Yorgi olduktan sonra tabii Hristiyanım. Tez'kirei Osmaniye'de Ahmet Mehmet yazıldığında mutlaka İslam'dır. Karasu Efendinin ismi yazıldıktan sonra mutlaka Yahudi'dir. Tezkirede yalnız Osmanlılık kalacaktır. Ne İslam, ne Hristiyan, ne Musevi demeli"⁷¹⁷ sözlerinden sonra tartışma din ve mezhep tartışmasına dönüşmüştür. Bu konuda Ermeni Mebus Hamparsum Muradyan din ve mezheplerin vicdan meselesi olduğunu belirterek kişinin istediği zaman bunları değiştirebileceğini bu nedenle değiştirilemeyecek olan milliyetlerin nüfus cüzdanlarına yazılması gerektiğini "Bizim içimizde milliyetler vardır Arap Arap'tır, Çerkez Çerkez'dir, Rum Rum'dur. Şu halde her ne mezhebe tâbi olurlarsa olsunlar, zikredecek olursak daha esaslı bir taş üstünde bina yapılmış olur."⁷¹⁸ diyerek belirtmiştir. Ohannes Vartkes de "Eğer kabil olsaydı, umum mezheplerin, kavmiyetlerin isimlerini" kaldırıp siliniz. Osmanlı nâmıyla yâdı kaabil olsaydı hepsinden muvafık olurdu. Fakat, mademki lüzum görüyorsunuz Osmanlı yazdıktan mâdâ" mezhep de yazmak ve mezhebi de yazdığınız vakıta Hristiyan ile İslâm demekte bir tefrik vardır. Mademki bir tefrik var, bunun teferruatı da lâzım. Biliyorsunuz ki devletler, ne kadar medeniyette terakki eylerlerse etsinler, milliyet meselesi değişmez. Herkes, kendi milletinin ismini ve o milliyete merbut olan umum teferruatı yazılır" diyerek Muradyan'ı desteklemiş ancak mezheplerin de yazılması gerektiğini "Bundan başka, bir şey daha var. Zâtınız diyorsunuz ki Arnavut da olsa, Arap da olsa, Kürt de olsa, mutlaak umuru şeriatta görülecek. Fakat bizimki öyle değildir. Hiçbir Ermeni Rum

⁷¹⁶ Örneğin Bu konuda Hüseyin Cahit Yalçın'ın düşüncesi ise nüfus cüzdanlarına vatandaşların hangi ırka mensup olduğunu gösteren ibarelerin girmemesi gerektiği yönünde olmuştur. Ona göre nüfus cüzdanlarına ırkları yazılsa da yazılmasa da Türk Türk'tür, Ermeni Ermeni'dir. Bkz. Sancaktar, M.F. (2009). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 176.

⁷¹⁷ MMZC, 30 Kanunusani 1325, İ:39, C:1, 263

⁷¹⁸ MMZC, 30 Kanunusani 1325, İ:39, C:1, 266

Patrikhanesine gitmiyor, Rum Ermeni Patrikhanesi'ne gitmiyor. Hattâ Ermenilerin içinde Protestan olanlar Ermeni Patrikhanesi'ne gitmiyor. Mademki mezheplerin tefriki lâzım geliyor binaenaleyh en esaslı olan tefriki kavmiyyet de nüfus tezkeresine kaydolunmak iktiza eder”⁷¹⁹ sözleriyle ifade etmiştir.

Kirkor Zohrab'ın “Hayat Olduğu Gibi” adlı eserinde yer alan Armenisa isimli hikaye Ermeniler arasındaki mezhep algısını anlatması bakımından önemlidir. Armenisa, Heybeli Ada'da (sakinlerinin çoğunluğu Rumdur.) yaşayan Ermeni bir kadındır. Çok güzel olan bu kadının gerçek adını bilen yoktur. Herkes onu Armenisa⁷²⁰ olarak bilmektedir. Armenisa adada bulunan bütün erkeklerin dikkatini çekmektedir, ancak Ermeni olduğu için dil sorunu nedeniyle kimse onunla konuşamamaktadır. Rumlardan biri yazara Ermeni olduğu için onun Armenisa ile konuşabileceğini söyleyince, yazar ilk kez Ermeni olmasında bir meziyet bulunduğunu ifade eder⁷²¹. Bu ifade ile Zohrab genel olarak Ermeni olmanın toplumda bir değeri olmadığı mesajı vermiştir diyebiliriz. Devamında yazar Armenisa ile konuşmak için onu takip ettiğinde onun Katolik kilisesine girdiğini görmüş ve peşinden kendisi de Katolik kilisesine girmiştir. Yazar burada Katolik kilisesi eleştirisi yapmıştır. Ona göre Türkçe konuşulan, Fransızca selamlama yapılan, ellerinde eldiven, başları açık bir cemaatten oluşan kilisenin Ermeni kilisesi olması şüpheli bir durumdur⁷²². Yazar ile Armenisa'nın ilk konuşması ise vapurda olmuştur. Armenisa'nın yazara ilk sorusu “Katoliksınız, değil mi?” olmuştur. Yazar, Armenisa'nın hakiki bir Katolik, mutaasıp ve armenofob⁷²³ olduğunu sezdiği için “Evet” demiştir. Aslında Katolik olmayan yazar Armenisa'nın kalbini kazanmak için yalan söylemiştir. Armenisa da “Zaten şive-i tekellümenizden anlaşılıyor.... Ermeniler sizin gibi Türkçe tekellüm edemezler”⁷²⁴ demiştir. Armenisa'nın durumu yine yazar tarafından açıklanmıştır. Ona göre Armenisa'nın Katolikliği tercih etmesi sadece bir mezhep tercihi değil, aynı zamanda başka bir millete intisabını sağlayan bir durumdur. Armenisa, Ermenileri sefil ve biçare görmekte, hangi milletten olduğu sorulduğunda da Katolik olduğu cevabını vermektedir. Bu durum hem yazarın hem de hikayenin kahramanının geleneksel Ermeni mezhebi ile Ermeniliği aynı şey olarak gördüklerini göstermektedir. Nitekim,

⁷¹⁹ Vartkes bu ifadeleri İsmail Sıtkı Bey'in “Meselâ Arnavutlar, Araplar, Kürtler, Gürcüler, hepsi 'başka başka kavimlerdir. Bunlar hep bir mahkeme Şeriyeye gidiyor” sözlerine cevap olarak söylemiştir. Ayrıca aynı tartışmada Vartkes “Ben Ermeniyim amma, hiçbir mezhebim yoktur” da demiştir. Bkz. *MMZC*, 30 Kanunusani 1325, İ:39, C:1, 265-268

⁷²⁰ Yazar, Armenisanın Ermeni kadın anlamına geldiğini belirtmiştir.

⁷²¹ Zohrab, K. (2000). 101.

⁷²² Zohrab, K. (2000). 105.

⁷²³ Ermenileri sevmeyen, onlara karşı antipati duyan

⁷²⁴ Zohrab, K. (2000). 107.

Osmanlı Devleti'nde ilk olarak 1914 yılında yayınlanan Rus General Mayewski'nin raporunda da Katolik Ermenilerin kendilerini ayrı tuttukları, kendilerine “Ermeni misin?” diye sorulduğunda “Katolikim” diye cevap verdikleri belirtilmektedir⁷²⁵. Mayewski'nin tespitleri dışarıdan bir gözlemci olması nedeniyle önemlidir.

2 Nisan 1910 tarihinde Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda “Ermenileri Katolik mezhebine sokmaya gayret ettikleri bildirilen Fransız rahiplerine gelince, gerek yazı metninde belirtilen Islahiye kazasının Şeyhli ve Hassa'nın Ekyaz köylerinde bulunan ve gerek Osmanlı memleketinin çeşitli bölgelerinde oturan Fransız rahiplerinin mezhep değiştirme konusundaki teşvik ve telkinleri ve özellikle afetzede olan Adana Ermeni ahalisinden bu yolda yine yararlanmaya kalkışmalarının çok çirkin bulunduğu belirtilerek adı geçen rahiplerin asıl görevlerinin eğitimden ibaret olduğu, bunun haricinde işlerle uğraşmalarının uygun olmayacağı hakkında da kendilerine etkin uyarılar yapılması için Halep'te ve diğer yerlerde bulunan Fransa konsoloslarına gerekli talimat verileceğine ayrıca söz verilmiş, evrak ve gönderilen belgeler ekte iade edilmiştir”⁷²⁶ denilmiştir. Yazıdan anlaşılacağı üzere muhtaç durumda bulunan bazı Ermenilerin mezhep değiştirmeye müsait oldukları, mezhepleri konusunda hassas olmadıkları görülmektedir.

1914 seçimlerinden önce Katolik Ermenilerin, Ermeni cemaatinden ayrılarak kendi adaylarıyla seçime girecekleri ve eski Nafia nazırı Stabyan Efendi'yi seçtirecekleri iddiasının yayılması üzerine Ermeni Patriği Zaven Efendi, bir açıklama yapmak zorunda kalmıştır. O bu iddianın doğru olmadığını seçimlerde Katolik Ermenilerle Protestan Ermenilerle kendilerinin (Gregoryan Ermeniler) tam anlamıyla müttefik olduklarını; seçim meselesini “Ermeni milli meselesi” olarak kabul ettiklerini “mezhep meselesi”ni bu seçimlere karıştırmayı doğru bulmadıklarını söylemiş ve bunun delili olarak patrikhanenin hazırladığı seçim listesinde Katolik Ermenilerin de Protestan Ermenilerin de bulunduğunu göstermiştir⁷²⁷.

⁷²⁵ Pehlivanlı, H. (1997). *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu -Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki-*, Van: Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü

⁷²⁶ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2002). *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 1, 191.

⁷²⁷ Kümbül B. (2006). 96.

3.1.3. Din ve Mezhep Konusunda Eleştiriler

Ermenilerin din ve mezhep konusundaki milliyetçi yaklaşımlarının yanı sıra bazı eleştiriler de olmuştur.

Kirkor Zohrab, “Hayat Olduğu Gibi” adlı eserinin “Kilise Avlusunda” başlıklı hikâyesinde baş papaz ve Papaz Abraham arasında bir geçen bir konuşma canlandırmıştır. Konuşmada Abraham, zenginler ile ruhbanlar arasında bir çekişmeden bahsetmiştir. Ona göre kilise itikat erbabı (ruhbanlar) ile kaim olabilir, ruhbanlar olmazsa kilise (din) sukut edecektir. Bu Papaz ise bu durumun ruhani cihate ait olduğunu, hakikat halinde ise inananlar ve dini kanaatin buhran içinde olduğunu söylemiştir. Bu buhranın kaldırılması için yeni bir heyecana ihtiyaç duyulduğunu belirten baş papaz, tarih boyunca sınıfların olduğunu, cemaatlerinde de zenginler sınıfının bulunduğunu ve bu sınıfın cemaatlerinin en önemli sınıfı olduğu için onlara iltifat gösterilmesi gerektiğini savunmuştur⁷²⁸. Ayrıca Zohrab hikayede, kilisenin avlusuna gömülme vasiyet eden zengin ama sevilmeyen günahları ile tanınan bir adamdan bahsetmiştir. Hikayeye göre ölen adamın ailesi kilise yönetimine bu vasiyetin yerne getirilmesi için yüzelli lira teklif etmişlerdir. Kilise yönetimi de kilisenin ihtiyaçları nedeniyle pazarlık sonucunda tepki çekeceğini bildikleri halde 200 liraya bu isteği kabul etmişlerdir. Zohrab hikayenin bu kısmında “insaniyetin en muazzez hususatını alıp satmakta, metalibi şahsiyye ve zatiyelerine uydurmakta bulunmuşlar idi”⁷²⁹ demiştir. Meclis konuşmalarında sosyalist olduğunu ve dindar olmadığını söyleyen Zohrab’ın genel bir eleştiri yaptığını söylemek mümkündür.

Ermeni yazar Hayganuş Mark⁷³⁰ 1908 yılında İzmir’de geçirdiği bir kaç ayı anlattığı yazısında Paskalya kutlamalarından da bahsetmiştir. O, İzmir halkının kuzu kurban etmeden Hristiyan olunamayacağına dair inançlarını “Tanrım! Ne barbar bir Paskalya! İsa Mesih’in yaşadığı günlerden kalmaymış... Hristiyanlığın gereğiymiş”⁷³¹ diyerek eleştirmiştir. Ayrıca Mark, kendisine emanet edilen bir kuzunun kesildiğini görünce de “Hepsinden, sahte

⁷²⁸ Zohrab, K. (2000). 60.

⁷²⁹ Zohrab, K. (2000). 56.

⁷³⁰ 1885-1966 yılları arasında yaşamış Ermeni Feminist yazardır. Ermeni kızlarının okullaşması konusunda çalışmalar yapmıştır. Bkz. Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). 12.

⁷³¹ Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). 293.

inançlarından da, göz yaşlarından da nefret ettim”⁷³² demiştir. Bu örnekler din ve mezhep konusunda farklı düşünen Ermenilerin olduğunu da göstermektedir.

3.1.4. Din Özgürlüğü Talepleri

Tanin Gazetesi, Azadamard Gazetesi’nde yer alan bir ifadeyi aktarmıştır. Azadamard, “Bizim anladığımız şudur ki, faraza bir kız veya bir gelin, doğrudan doğruya veya dolayısıyla tebdil-i mezhebe icbar edilmemeli. Hiçbir Osmanlının vicdanı üzerine din ve mezhep cihetiyle tazyik ve tesir ika edilmeyip, herkesin kendi kanaat-i vicdaniyesi üzerine hareket etmesine müsaade edilmelidir.”⁷³³ Azamard’ın bu ifadesi Osmanlı Devleti’nde din ve mezhep değiştirmeye yönelik baskılar olduğu gibi bir anlam ihtiva etmektedir. Ancak bu bilgiyi aktaran Tanin Gazetesi de ifadeye karşı çıkarak Osmanlı Devleti’nde din ve mezhep konusunda bir baskı olmadığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla Azadamard’ın bu ifadesi eğer genel-geçer bir din ve mezhep özgürlüğü talebi değilse tamamen ön yargılı bir yaklaşım olduğunu belirtmek gerekir.

Erzurum Mebusu Vartkes Efendi, gayrimüslim mebuslar için senede üç gün paskalya tatili tanınmasına dair bir teklif vermiştir. O teklifle ilgili konuşmasında Müslümanların bayramında nasıl 10-12 gün tatil veriliyorsa Paskalya için de Bulgar, Ermeni ve Rumlara eşitlik içinde tatil verilmesini istemiştir. Ona göre mademki müsavat (Meşrutiyetle birlikte verilen eşitlik) yapılmıştır, Hristiyanlar için de kendi kutsal günlerinde tatil verilmesi gerekmektedir⁷³⁴. Vartkes mezhep farklılıklarına da dikkat çekerek her milletin kendi yortularında tatil hakkı olması gerektiğini savunmuştur.

Hınçak Partisi Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasında yapılan işbirliği anlaşmasında da dolaylı olarak dinin Ermeniler üzerindeki önemine değinilmiştir. Anlaşmada; “Ermeni Patrikhanesi’nin mine’l-i kadim haiz olduğu imtiyazâtın tamamî-i muhafazası mukarrerdir. Ermeni milleti idare olunan mektepler kema-kân Patrikhane ve ona merbut heyetler canibinden idare olunacak ve bu ahvâlin tamamî-i muhafaza-i ahkâmiyle beraber iş bu mektepler tarafından verilen şahadetnâmeler mezkûr mektepleremuadil mekâtib-i resmîye canibinden verilen şahadetnâmelere muadil tutulacaktır”⁷³⁵ denilerek eğitim konusunda da

⁷³² Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). 294.

⁷³³ Kiliseler ve Siyaset, (3 Ağustos 1910). *Tanin*, 1.

⁷³⁴ *MMZC*, 17 Mart 1325. İ:49, C:1, 553.

⁷³⁵ Olgun K. (2014).5.

dini bir müessese olan patrikhane gündeme getirilerek din özgürlüğü yönünde bir talepte bulunulmuştur.

3.1.5. İslamiyet

Bu dönemde Ermenilerin İslamiyet’le ilgili düşünceleri genellikle olumlu olmuştur. Yazar Mihran M. Boyacıyan, "Eğer Hristiyan doğmamızla, Hristiyan büyümekliğimizle ve Hristiyanlığı fi yevmina haza muhafaza etmemizle iftihar edersek bin üç yüz yirmi seneden beri Hristiyanlığın himaye ve idamesine sebep-i yegane olan işbu ahitname-i peygamberi’nin ahkam-ı celilesine karşı secde-i şükran ve minnetdarî’ye kapanmak vacibe-i zimmet ve ubudiyet değil midir?"⁷³⁶ demiştir. Buna göre Boyacıyan, Ermeni kimliğinin korunmasında İslam dininin (Hz. Muhammed’in) bu konuda hoşgörülü olmasının etkili olduğunu vurgulamıştır.

Yazar Mihran M. Boyacıyan'a göre Ermeni kimliliğinin korunmasında;

-Hz. Muhammed’in ashabının onayı ile Hristiyanlara ahitname vermesi,

-Kuran’ın Hristiyanları ehli kitap kabul edip, onların canını, ırzını ve malını korumayı emretmesi,

-Hz Ömer’in Kudüs’ü fethinde Hristiyanlara karşı yumuşak davranması ve Kamame Kilisesi’nde Cuma Namazı kılması etkili olmuştur. Çünkü bu örnekler, Emevilerin, Abbasilerin, Selçukluların ve Osmanlıların hakim oldukları yerlerde hoşgörülü davranmalarına neden olmuştur. Nitekim Almanya ve Rusya gibi Hristiyan devletlerde dahi yine Hristiyan olan farklı unsurlara yapılan muameleler Hz. Muhammed’in ve Müslümanların bu tutumunun önemini ortaya koymaktadır⁷³⁷. Bu durum da Boyacıyan’ın tarihi olayları doğru şekilde tahlil etmeye ve Müslümanların hakkını teslim etmeye çalıştığını göstermektedir.

Edirne Mebusu Hagop Babigyan Adana olayları hakkında yazdığı raporun son sözünde bir milletin ya da bir dinin mensupları tarafından işlenmiş cinayetlerin sorumluluğu o millete ve

⁷³⁶ Boyacıyan M.M. (1908). 7-8.

⁷³⁷ Boyacıyan M.M. (1908). 9.

ya o dine yüklenemez demiştir. Ayrıca Babigyan İslam dininin bu gibi canavarlıkları kabul etmediği gibi en küçük haksızlığa da izin vermeyen bir din olduğunu ifade etmiştir⁷³⁸.

Ermeni Naim Gregor “Hilafet” başlıklı 12 sayfalık çalışmasında İslam kaynaklarını referans göstererek Hilafeti “dinin rüknü ve İslamiyet’in kaidesi olup dinin selametini daim ve dünyanın siyasetini kaim bir halde bulundurmak için şariat-ı garra sahibi bulunan Peygambere halef olmak” olarak tanımlamış; Abdülhamit için Türklerin padişahı olsa bile Müslümanların halifesi olamayacağı iddiasında bulunmuştur. Yazar, bu iddiasını halife olmanın Kureyş kabilesinden olma şartına bağlı olduğunu iddia eden kaynaklara dayandırmıştır. Abdülhamit’in Kureyş soyundan gelmemesi dışında adalet gibi konularda da handikapları olduğu iddiasında olan yazar, hilafeti saltanattan ayrı olarak değerlendirmiştir⁷³⁹.

İstefan Karayan da, "Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin müessisi olan Türk unsuruyla sair birkaç mühim unsurunun dini, din-i İslam'dır. Memalik-i Osmaniye'de her din ve mezhep serbest olmakla beraber, din-i resmisi elbette din-i İslam olmak iktiza eder⁷⁴⁰" diyerek Osmanlı Devleti'nin kurucusunun Türkler olduğunu ve İslam dininin resmi din olmasını kabul etmektedir.

Garabet Çalyan 1909 Adana olayları için Vali Cevad Beyi suçlarken onun şariat hükümlerince Ermenilerin malları ve namuslarının helal olduğunu söylediğini iddia ederek, bu durumun “kutsal İslam hukukunun yasakladığı” düşmanlık duygusunun oluşmasına neden olduğunu söylemiştir⁷⁴¹. Bu ifadeler Çalyan’ın İslam hukukunu önemseydiğini, kutsal kabul ettiğini göstermesi ve İslam hukuku hakkında çıkarımda bulunması bakımından önemlidir.

Balkan Savaşları başlarken Balkan devletlerinin bu savaşları “hilal-haç” savaşı olarak göstermek istemelerine ve savaş ilan eden beyannamelerinde bu hususa yer vermelerine

⁷³⁸ Şekeryan, A. (2015). 130.

⁷³⁹ Turan, N.S.(2008). “ Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı, II. Meşrutiyet’e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet”. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38, 292. (Turan, 19. Yüzyıldan II. Meşrutiyet’in sonuna kadar hilafet tartışmalarını incelemiştir. Turan’a göre Naim Gregor, hilafet konusunda yazan tek Ermeni yazardır. Ancak incelediğimiz dönem dikkate alınarak şunu belirtmekte fayda var: II. Meşrutiyet Dönemi’nde yaşayan Naim Gregor’un Hilafet başlıklı yazısını tam olarak hangi yıl yazdığı bilinmemektedir. Bu eseri 1902 yılında yazmış olması ihtimal dahilindedir.)

⁷⁴⁰ Karayan, İ. (1330). 17.

⁷⁴¹ Şekeryan, A. (2015). 71.

Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan⁷⁴² tepki göstermiş, Osmanlı padişahının savaş beyannamesinde kimsesizlerin, çocukların, hatta Müslüman olmayanların korunmasını istediği, dini husumetlerin tahrik edilmemesini emrettiğini belirtmiştir. Noradukyan, Avrupa devletlerinin “ahlak ve insaniyetin” hangi tarafta olduğunu görmeleri çağrısı yapmıştır⁷⁴³.

Bu dönemde Hristiyanlık ve İslamiyet konusunda önemli bir karşılaştırma yapılmıştır. Katolik kilisesine mensup bir rahip İslamiyet'i seçmiş ve Albulahad Davud ismini almıştır. Bu şahıs "İncil ve Salib" diğeri "Esrar-ı İseviye" olmak üzere iki eser yazmıştır. Esrar-ı İseviye'de Afrika'da faaliyetlerde bulunan bir Hristiyanın faaliyetleri anlatılırken, İncil ve Salib'te Hristiyanlığın gerçek bir din olmadığı ve dalaletle dolu bir meshep olduğu ispat edilmeye çalışılmıştır⁷⁴⁴. Bunun üzerine Ohannes Kirkoryan⁷⁴⁵, İzah-ı Hakikat adında bir kitapçık yayımlayarak İncil ve Salib adlı eseri ve Abdulahad Davud'u eleştirmiştir.

Kirkoryan, öncelikle Davud'un tefsir yöntemini eleştirmiştir. Yazara göre Davud, İncil'de geçen “Mukaddes nesneyi kelblere vermeyiniz ve incilerinizi hınzırların önüne atmayınız (Hz. İsa)” ayetini İslam kızlarını Hristiyanlara vermemek manasında tefsir etmiştir. Bu durum Davud'un tefsir ilmini bilmediğini göstermektedir⁷⁴⁶. Yine yazara göre Davud'un “Danyal” peygamberin kitabındaki [Bab: 19.8,8'de] ‘tahtlar kuruldu’ tabirini ‘divan kuruldu’ diye tercüme etmesi; Melaikenin terennümünde[Lukas, 2:14] ‘yer üzerinde selamet’ cümlesinde ‘İslam’ ve ‘ademlerde hüsn-i rıza’ cümlesini ‘Ahmed’ olarak görmesi tefsir değil mana çıkarmaya çalışmaktır. Kirkoryan'a göre bu yanlıştır; tefsir tebliğ edenin fikir usulünü anlayıp daha sade bir şekilde izah etmek olmalıdır.

⁷⁴² 1852'de İstanbul'da doğmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Nafia ve Ticaret Nazırlığı ve Ayan meclisi üyeliği yapmıştır. Bkz. Kırmızı, A. (2002). "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13, 304.

⁷⁴³ Mutlu, C. (2015). *Osmanlı'da Bir Ermeni Hariciye Nazırı*. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 130. (Mutlu bu bilgiyi, 26 Teşrin evvel 1912 tarihli Sabah Gazetesinden aktarmıştır)

⁷⁴⁴ Günümüzde de konuyla ilgili kişiler tarafından incelenen bu eserin yazarının gerçek adı David Benjamin Keldanî'dir. 1866'da İran'da doğmuş ve 1895'te Süryanî rahibi olmuştur. . 1904'te Müslüman olmuş ve 1913'te İncil ve Salib'i yazmıştır. 1930'da Amerika'da ölmüştür. (Kitapla ilgili günümüzdeki tartışmalar için Bkz. Dücan Cündioğlu, Urfa trigonometrisinin sırrı: "İncil ve Salib", Yeni Şafak, 25 Nisan 2000)

⁷⁴⁵ Hristiyanlık ve İslamiyetle ilgili çalışmalar yapmış bir Ermeni yazardır. En çok bilinen eseri Üç mü Bir mi - Yahud Hristiyanların Sâlûs-i Şerifi adlı çalışmasıdır. Bkz. Dıñoğlu, F. (2017). "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Kurum Kitaplığı: Tedkik-i Mesahif-i Şerife ve Müllefât-ı Şer'iyye Meclisi Kütüphanesi", *Müteferrika Dergisi*, 52, 94-95.

⁷⁴⁶ Kirkoryan, O. (1330). *İzah-ı Hakikat, İncil ve Salib Nam Esere Cevap*. İstanbul: Keşişyan Matbaası, 5-6.

İncil ve Salib isimli eser üç noktada Hristiyanlığın gerçek bir din olmadığını ispat etmeye çalışmıştır. İncil nedir?; Melektutullah nedir?; İradetullah nedir? ⁷⁴⁷ Davud'un bu konudaki iddialarına karşı da Kirkoryan çeşitli cevaplar vermiştir.

Kirkoryan'a göre İncil, müjde demek olmakla beraber aslında bir kitap ya da bir düstur ya da bir mecelle değildir. İncil, Hazreti Mesih'in tebliğ ettiği bir peygam ve tebşir ettiği bir müjdedir⁷⁴⁸. İncil'in müjde olmasının nedeni de Roma'nın siyasi cerayanları ve dini meseleler nedeniyle ezilen Yahudilere umut vermesinden kaynaklanmaktadır⁷⁴⁹. Melektutullah dünyadan olamaz bu nedenle dünyanın hiçbir ekonomik ve siyasi teşekkülü melektutullahı ihtiva edemez⁷⁵⁰. Bu nedenle (özellikle farklı İncillerin olması konusunda) Kirkoryan "melektutullah da bir kitap meydana koyup da onu her asra ve her iklime tatbik etmek için birtakım müfessirler ve bir sürü tefsir kitapları kullanmaktansa bazı esaslar verilebilse ve adam her yerde hazır ve nazır olan kendi meliki ile doğrudan doğruya ve o esaslara göre mülakat eylese şüphe yok ki, bu cihet daha mükemmel bir tertip olur⁷⁵¹" demektedir. Buna göre Hz. İsa ortaya kitap koymaktansa "ilkeler" ortaya koymuş bir Mesih'tir. Müslümanların iddia ettiği gibi İnciller'in tahrif edilmediğini savunan yazar bunu Davud'un kendi sözleriyle açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre Mesih'in müjdesini dünyaya duyuran dört habercinin sözlerinde tenkit unsuru bulunsa bile asıl cevher mevcut ve mahfuzdur⁷⁵². Ayrıca yazar Hristiyanların teslis inancının da Müslümanlar tarafından şirk görülmesine karşı çıkmaktadır. Yazara göre "Hristiyanlar müşrik olmayıp bir Allah'a iman ederler ve bu Allah'ı kendilerinin melik ve peder diye tanıdıkları halde bu meliki Mesih'te tecelli edip bize münkeşif olmuş diye kabul ederler"⁷⁵³.

3.2. Dil

Ermeni kültürel kimliğinin en önemli unsurlarından biri olan Ermenice Hint- Avrupa dil ailesinin bir koludur. Ermenice, tarih boyunca Aramice, Arapça, Farsça, Yunanca, Gürcüce, Moğolca, Türkçe, Fransızca ve Rusça gibi dillerden etkilenmiştir⁷⁵⁴. Başka dillerden

⁷⁴⁷ Kirkoryan, O. (1330). 7.

⁷⁴⁸ Kirkoryan, O. (1330). 10.

⁷⁴⁹ Kirkoryan, O. (1330). 11.

⁷⁵⁰ Kirkoryan, O. (1330). 14.

⁷⁵¹ Kirkoryan, O. (1330). 16.

⁷⁵² Kirkoryan, O. (1330). 19.

⁷⁵³ Kirkoryan, O. (1330). 29.

⁷⁵⁴ Eryılmaz, D. (2016). "Ermenistan Dışındaki Üniversitelerde Yürütülen Armenoloji Çalışmaları". *Dil Dergisi*, 167, 2, 56.

etkilense de Ermenice özellikle Ermeni Alfabeti'nin gelişimiyle Ermeni kimliğinin korunmasında etkili olmuştur.

3.2.1. Ermenice ve Ermeni Alfabeti

Gregoryen Kilisesi ile birlikte tarihi Ermeni kimliğinin oluşmasında en önemli ikinci etken muhakkak Ermeni dili ve alfabesidir.

Ermeniler kendilerine ait alfabenin icadından önce dini metinleri Rumca ve Süryanice okumuşlar; resmi yazışmalarında Latince ve Farsça'nın lehçelerini kullanmışlardır. Bu durum Ermenice'nin sürekli farklı dillerin tehdidi altında kalmasına neden olmuştur. 361-440 yılları arasında yaşayan dil bilimci Mesrob Maşdots bu tehlikeyi fark etmiş ve Ermeni dilinin korunmasının kendilerine özgü bir alfabe ile mümkün olduğunu Ermeni ileri gelenleri ile paylaşmıştır. Dönemin Ermeni Apostolik Kilisesi'nin başı Aziz Sahag Mesrob'a yardım etmiştir. Mesrob uzun bir uğraştan sonra⁷⁵⁵ Yunan Alfabeti'nden esinlenerek kendi adıyla anılan Mesrobyan Alfabeti'ni (günümüz Ermeni Alfabeti'nin temellerini) oluşturmayı başarmıştır.

Ermeni Alfabeti'ni geliştiren Mesrob Maşdots aynı zamanda başta İncil olmak üzere birçok eseri Ermenice'ye tercüme ederek Ermeni dil ve kültürünün korunmasına önemli katkı sağlamıştır.

Ermeniler arasında Türkçe çok yaygın konuşulan bir dildir. Bu durum yalnızca Ermenilerin Türklerle birlikte yaşamalarından değil, aynı zamanda Türk dilinin Ermeni diline göre daha akıcı olmasıyla ilgilidir. 300'den fazla Ermeni aşığı hiç Ermenice eser vermeyip sadece Türkçe eser verdiği de Ermeni araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir⁷⁵⁶. Ermeniceye özel önem verilmesi Ermenilik bilincinin hususen oluşturulmak istenilmesiyle zaman içinde

⁷⁵⁵ Mesrob bu amaçla çeşitli toplantılar yapmış, Ermeni prens ve din adamlarıyla görüşmüş; Diyarbakır ve Urfa gibi merkezlere yolculuklar yapmıştır. Lapçinyan, T.(2012). 35-36.

⁷⁵⁶ Mesela; Haçatur Abovyan: "şairaneliyi, seslenmesi ve akıcılığı ile Türk dili gramer bakımından bütün diller arasında tek dildir" ; " Onların dili bizim milletin ağzına o kadar tatlı geliyor ki, kendi dillerinde konuşanda böyle atasözlerini, masalları, mani ve şarkıları Türkçe deyinler. "; M. Abeğyan: "bedbahtlıktan dilimiz kafiye bakımından yoksuldur. Aynı ahenkli sözler mahdut miktardadır. Bu sebepten de halk çok zaman kafiye için ancak tanış olduğu Türk diline müracaat ediyor"; Levoyan: "Öten (XVII.-XVIII.) yüzyıllarda bizim âşıklar Türk dilinde şarkı söylüyor, Türk dilinde şiir yazıyorlardı. Birçok ünlü âşıklarımız var ki, onların Ermeni dilinde hiçbir eseri bile yoktur" gibi sözleriyle bu duruma işaret etmişlerdir. (Ayrıntılı bilgi için Bkz. Hüseyinoğlu, A.Ş. (2009) "Ermeni Aydınları Sırasından Türk Aleyhtarı Kadroların Hazırlanması". *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, 1, 226-228.)

gelişmiştir. Ayrıca 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da eğitim gören Ermeni aydınların İstanbul'a döndükten sonra yazı dilini klasik Ermenice'den (krpar), halkın konuşma dili olan gündelik Ermenice'ye (aşharapar) dönüştürmeleri⁷⁵⁷ Ermenilerde yazı dili açısından önemli bir gelişme olmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler için dil önemli bir kimlik unsurudur. Genel olarak Ermeniler Türkçe'yi resmi dil olarak kabul etmişler, ancak bununla birlikte eğitim askerlik gibi bazı uygulamalarda Ermenicenin de kabul edilmesini ve kullanılmasını talep etmişlerdir. Bu dönemde H. Asador ve Madam Zatul tarafından 1914'te yazılan "İkinci Yıl Dilbilgisi Kitabı'nda yer alan; "Hangi dinsel inançla olursanız olunuz Ermeniler, her zaman yan yana çalışınız. Tarihiniz, diliniz birdir. Birbirinize bağlı olunuz. Hangi komiteden olursanız olunuz Ermeniler! Hep el ele yürüyünüz. Bir diliniz, bir yurdunuz var. O hâlde bir amaca, bir ruha sahip olunuz. Hangi makam ve sınıfta olursanız Ermeniler! Her zaman kalp kalbe bağlı olunuz. Hayatınızı hep aynı fırtına mahvetti. Ant birliği eden ayrılmaz arkadaşlar olunuz. Hangi yıldız altında yaşarsanız yaşayınız, çalışınız, Ermeniler! Size kardeşlik sevgisi gerek. Atalarınız mezarlarından size birlik öğütüyorlar."⁷⁵⁸ ifadeleri yazarların ve kitabı okutan kurumların Ermeni kimliğini dil başta olmak üzere tarih ve vatan ile açıkladıklarını göstermektedir.

Ermeni yazar Zabel Yesayan 1908'de Mısır'a giderken eşine yazdığı notta; "Kızım içinden sürekli halkının şarkısını söylemeli, Doğu'nun zengin ve parlak mirasını, Batı'nın sisli ve bulanık havasında karartmamalı. Gözlerinde Doğu'nun güneşi ve sesinde insanlığın bir bölümünün piramitleri dikip beşikte sallandığı, beraber yaşadığı, uyuduğu, öldüğü, o ebedi ve görkemli hecelerin bütün vurguları olmalı. Bizi o eski ve köklü medeniyetin mirasçısı yapan, o elle tutulmaz fakat son derece gerçek bağ, dilimiz, benim ve çocuğum arasında kesintiye uğramamalı..."⁷⁵⁹ demiştir.

Ermeni yazar Hayganuş Mark 1908 yılında İzmir'de geçirdiği bir kaç ayı anlattığı yazısında şehirde yaygın dilin Rumca olduğunu, Türk köylülerin sular seller gibi Rumca konuştuğunu,

⁷⁵⁷ Yumul, A; Bali, R. N. (2009)363.

⁷⁵⁸ Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008). 36.

⁷⁵⁹ Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). 197.

yerli Ermenilerin de Rumca'yla karışık bir Ermenice konuştuklarını belirtmiş ve “eğer ona Ermenice denebilirse”⁷⁶⁰ diyerek bu durumu eleştirmiştir.

Melkon Gürcüyan⁷⁶¹, yazı ve kitap hakkında yaptığı değerlendirmede yazı ve kitap kadar kendilerine ait bir şey olmadığını, edebiyata yeni adım atan Ermeni yazarların bunu farkettilerini; Tevrat'ta geçen ulusallaşmış fikirlerin “prensler layık arı Ermeni dilinde” tercüme edildiğini, tercüme edilen bu eserlerin Ermenice'de ahenkli şık bir söze dönüştüğünü ifade etmiştir. Ona göre yazı ve kitap sadece somut şekil ve görüntüler değil bütün bir ırkın düşünce ve yeteneklerinin onurudur⁷⁶².

1913 yılında Sarkis Srents⁷⁶³ Ermeni edebiyatından örnekleri Serveti Funun'da yayınlamıştır. Daha sonra derlenen bu eser için Türk ve Ermeni yazarlar takrizler yazmışlardır. Harutyun Şahrigyan bu eser için yazdığı takrizde Srents'in amacının yalnızca Ermeni milletin edebiyatçılarını Türk vatandaşlarına tanıtmak olduğunu düşünmediğini belirtmiştir. Çünkü O'na göre Srents'in seçtiği yazarlar 1895'te Ermenilerin katliama uğradığı dönemden sonraki zamanlarda yaşayan yazarlardır. Bu da artık hiçbir hayat belirtisi gösteremeyecek kadar güçsüz kalmış, ölüme ve katle mahkûm edilmiş bir milletin yok olmadığının ispatıdır. Eski ve yeni milletler arasında her taraftan telef edilmeye mahkûm edilmiş bir milletin edebiyatçılarının eserler vermeleri muhteşemdir. Şahrigyan'a göre Ermeni edebiyatçı ve düşünürleri önemli kılan bir diğer husus da bu kişilerin yalnızca katledilen Ermenilerin, Ermeni viranelerinin durumunu anlatmamışlar aynı zamanda medeniyetin bütün sorunlarıyla ilgilenmişlerdir⁷⁶⁴.

Verilen örneklerde de görüldüğü gibi II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler için Ermenice milli kimliğin vazgeçilmez unsuru ve korunması gereken bir değer olmuştur.

⁷⁶⁰ Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). 290.

⁷⁶¹ 1859-1915 yılları arasında yaşamıştır. Bir dönem Bulgaristan'da yaşamış ve burada bir okul kurmuştur. 1908'ten sonra İstanbul'a dönmüş ve 1915'te tehciye tabii tutulmuştur. Bkz. Teodik, (2010). 20.

⁷⁶² Teodik, (2010). 20.

⁷⁶³ Gerçek adı Sarkis Hovhannes Kılıçyan'dır. Azadamard Gazetesi'ne çeviriler yapmış ve Ermeni edebiyatının tanınması için çalışmıştır. Bkz. Srents, S. (2012). 7-9.

⁷⁶⁴ Srents, S. (2012). 53-57.

3.2.2. Resmi Dil ve Anadil Meselesi

II. Meşrutiyet Dönemi'nde dillerinin korunmasına önem veren ve bu yönde faaliyetlerde bulunan Ermeniler Osmanlı Devleti'nin siyasi ve toplumsal yapısı içinde resmi dil ve başta Ermeniler olmak üzere diğer unsurların anadilleri hakkında görüşlerini ifade etmişlerdir. Mesela, İstefan Karayan, resmi dil konusunda "anasır-ı muhtelif efradının yekdiğeriyle teati-i efkâr ve muaşeretine ve makamat-ı resmiye ile icra-yı muamelatına hadim olabilecek bir lisan-ı resmi lazımdır. Sair elsinenin talim ve taallümü serbest kalmakla beraber lisan-ı resmi, lisan-ı Osmani olmak iktiza eder"⁷⁶⁵ şeklinde bir izah yapmıştır. Bu izaha göre Karayan bir resmi dilin zorunluluğunu kabul etmekte ve diğerlerinin eğitimine izin verilmesi kaydıyla "Türkçe"yi resmi dil olarak kabul etmektedir. Ancak bu dönemde resmi dil meselesi hakkında Türklerin genel kanaati ise Osmanlı Devleti'nin bir Türk devleti olduğu, "milleti hakimenin" Türkler olduğu bu nedenle Osmanlı Devleti'nin dilinin Türkçe olduğu ve olması gerektiği, her yerde Türkçe'nin konuşulması ve yazılması gerektiği şeklinde olmuştur⁷⁶⁶.

Hınçak Partisi programında "anadil" meselesi de yer almıştır. "Tedrisatı kendi lisan-ı maderzâdıyla icra edimek şartıyla herbir unsurun ibtidai idadi ve âli derecelerinde mektebler tesis ve küşad edebilmesi ve mezkur mekteblerde lisan-ı resminin tahsili mecburi olması şartıyla taraf-ı hükümetten ve mahalli müstakil idare meclislerinden bilcümle anasıra muavenet-i nakdiye icrası" denilerek resmi dilin zorunlu olması kaydıyla anadilde eğitimin sağlanması talep edilmiştir. Bununla birlikte "Her ferdin lisan-ı maderzadı ile şifahen ve tahriren ifadeye hakkı olması ve ahali-i memleketi teşkil eden anasır-ı muhtelif lisanlarının müessesat-ı resmiye ve umumiyece müsavi tutulması" ⁷⁶⁷ denilerek farklı milletlerin anadillerinin resmi dile eşit tutulması istenilmiştir.

Azadamard Gazetesi "Lisan Meselesi" ⁷⁶⁸ başlıklı yazıda hükümetin ahalisi Arap olan bölgeler için yapılan ıslahatlar değerlendirilmiştir. Bu ıslahatlara göre bu bölgelerde resmi beyannameler Arapça yayınlanacak, mahkemeler Arapça yapılacak, temel okullarda eğitim dili Arapça olacaktır. Gazeteye göre hükümet bu kanunla sadece Arap milletinin bir hakkına

⁷⁶⁵ Karayan, İ. (1330). 18.

⁷⁶⁶ Nitekim Hüseyin Cahit Yalçın bu durumu "birbirlerini anlayabilmeleri, sevebilmeleri için ortak bir lisan ile konuşmaları şartı" ifadeleri ile açıklamıştır. Bkz. Sancaktar, M.F. (2009). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 207.

⁷⁶⁷ Aydoğan, E. (2003-2004). 44.

⁷⁶⁸ Lisan Meselesi, (16 Mayıs 1913). *Azadamard*, 1213, 1.

saygı göstermekle kalmamış aynı zamanda devlet menfaati açısından çok önemli bir iş yapmıştır. Çünkü hükümet lisanın bir amaç değil yönetim için bir araç olduğunu kabul etmiştir. Nitekim gazete bu değerlendirmeyi de "Öyle ümit ederiz ki, mesele-i lisaniyede ittihaz edilen bu ıslahat-ı makule ve zaruriye yalnız Suriye'de ve lisan-ı Arabi'nin mütahakkim bulunduğu vilayatta tatbik edilmeyecektir ve devletin sair menatık-ı ırkiyesinde, mesela Ermenistan'da dahi tatbik edilmesi için bir nokta-i hareket olacaktır"⁷⁶⁹ diyerek Ermeni meselesine bağlamıştır.

Vartkes, Rumlar ile Bulgarlar arasında kiliseler hakkında çıkan tartışmalarda meclis görüşmelerinde kiliselerin milletler adına tesis esilmesini isterken Bulgar kiliselerinin kurulması ile Bulgarlara Rumca öğretme ihtiyacının ortadan kalktığını söylemiş ve bunun her milletin hakkı olduğunu savunmuştur⁷⁷⁰.

Tekfurdağı Mebusu Agop Boyacıyan, Posta, Telgraf ve Telefon Nezâreti Bütçesi münasebetiyle yaptığı konuşmada farklı bir tespitte bulunmuştur. Bütçeyi incelemek için bir kaç gün Posta ve Telgraf Nezareti'nde bulunduğunu söyleyen Boyacıyan, Posta ve Telgraf Nezareti'nin en önemli noksanlarından birinin genel müdürünün Türkçe konuşamamasıdır. Ona göre Türkçe bilmeyen genel müdür, yanında tercümanı olmadığında Türkçe bilmediği için idare için, gerekli nüfuza sahip olmadığı için gerekli müracatları yapamamaktadır. Boyacıyan yabancılardan çalışan alınmasına karşı olmadığını, ancak müdür olarak değil yardımcı olarak alınması gerektiğini; müdürün dil bilen hamiyetli bir insan olması gerektiğini savunmuştur⁷⁷¹.

Meclisteki dil tartışmalarında İstanbul Mebusu Zohrab Efendi, "Şimdiye kadar işittiğim sözlerden anladığım kadarıyla, amaçta ittifak, rivayette ihtilaf vardır. Maksat resmi lisanın yayılmasıdır. Bu yalnız Türk unsuruna mahsus bir emel değildir. Ben Ermeni olduğum, arkadaşlarım Rum ve Bulgar olduğu halde, bu emeli besliyorlar. Çünkü bu birlik için önemli bir vesiledir. Madem ki ittihat taraftarıyız, ona yönelik bütün vasıtaları alkışlarız. Fakat siz de kabul edersiniz ki, her unsurun kendi lisanını korumasında, Osmanlı Birliği" açısından hiçbir mahzur yoktur. Birisini muhafaza edip, diğerini kırmak bizi maksada ulaştırmaz. Resmi lisanı yaymak demek, mesela Ermeni'nin Ermeni lisanın, Rum'un Rum lisanını

⁷⁶⁹ Lisan Meselesi, (16 Mayıs 1913). *Azadamard*, 1213, 1.

⁷⁷⁰ *MMZC*, 23 Şubat 1325, İ:50, C:2, 635.

⁷⁷¹ *MMZC*, 5 Mayıs 1326, İ: 92, C:2, 312.

unutup hiç konuşmaması demek değildir. Buna karşılık Türkçe'yi de kesinlikle konuşmayalım, unutalım demek değildir"⁷⁷² demiştir.

İzmir Mebusu İstephan Efendi Nutku iftitahî hakkında bir oturumda söz aldığıında Nutku hümayuna yazılan cevap tasarısını beğendiğini ve tadil edilecek bir şey olmadığını söylemiştir. Bununla ilgili çok şey söylenebileceğini çünkü "Osmanlı lisanımızın zenginliği"nin buna imkan tanıyan bir çok kelimeye sahip olduğunu ifade etmiştir⁷⁷³. İstephan Efendi'nin Osmanlı lisanından lisanımız diye bahsetmesi ve zengin bir dil olduğunu ifade etmesi kendini tam anlamıyla Osmanlı kabul ettiğini göstermektedir.

Meclisteki Türkçe tartışmalarında Ohannes Vartkes'in "Biz Osmanlıyız, Türk değiliz. Resmi lisan Türkçe'dir, onun için bir Ermeni bütün muamelatta Türkçe konuşur, fakat Ermeni lisanını da unutmaz"⁷⁷⁴ demesi dili millet olmanın bir unsuru olarak gördüğünü göstermektedir.

Azadamard Gazetesi, Ermenilerin milli dillerinin öğretilmesi konusuna eğilmiş ve bu konuda İttihat ve Terakki Fırkası'nın çalışmalarını gündeme getirmiştir. İttihat ve Terakki'nin çalışmalarını "İttihat ve Terakki fırkasının Nuruosmaniye kulubesinde akd-i ictima eden komisyonların bir kısmı zaten ikmal-i mesai etmiştir. Maarif ve siyasi raporları tanzim ile iştilal eden komisyonların dünkü kararları arasında mukarrerat-ı atıye vardır: Evvela Araplara, Ermenilere, Kürtlere hukuk-ı mahalliye-i mütesaviye; saniyen Araplara, Ermenilere, Kürtlere hürriyet-i lisanıye; salisen akvam-ı mezkure için hürriyet-i tedrisiye bahşetmek"⁷⁷⁵ şeklinde duyuran gazete, önceki yıllarda bu taleplerin "vatanı parçalamak". "vatan hainliği" gibi kabul edildiğini İttihat ve Terakki'nin de önceden bu yönde düşündüğünü ancak artık İttihat ve Terakki'nin bu düşünceye baş eğdiğini belirtmiştir. İttihat ve Terakki ile aralarında fikir ve görüş ayrılıkları olmasına rağmen fırkanın bu konuda tekâmül gösterdiğini ifade eden gazete "hayat ve ilca-i hakaik ahvalden fişkiran hakikateler gerek içtimai olsun, gerek siyasi olsun ne kadar da duçar-ı takibat olsalar ne kadar da tezlil ve tahkir tahkir olsalar ne kadar da maruz-ı hücum bulunsalar er geç muzaffer olacaklardır"⁷⁷⁶ diyerek taleplerinin haklı olduğunu ve er geç gerçekleşeceğini söylemektedir. Gazete

⁷⁷² Özçelik, A.(2002). "Osmanlı Mebusan Meclisi'nde "Türkçe" Tartışması". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 13, 223.

⁷⁷³ MMZC, 15 Aralık 1324, İ:6, C:1, 67.

⁷⁷⁴ Özçelik, A.(2002). 220.

⁷⁷⁵ Devlette Lisan-ı Milli Meselesi, (12 Eylül 1913). *Azadamard*, 1311, 1.

⁷⁷⁶ Devlette Lisan-ı Milli Meselesi, (12 Eylül 1913). *Azadamard*, 1311, 1.

milli dil meselesini siyasi faaliyet programlarının esaslarından olduğunu; Türkçe ile birlikte öğretilmesi gerektiğini; bu ve diğer taleplerinin tarihi, siyasi, felsefi temellerinin sağlam olduğunu iddia etmiştir. Bu durumda gazete günümüzde karşılığı “anadilde eğitim” olan talebi “milli dil” olarak Ermenice için talep etmiştir denilebilir.

1913 yılında Ermeniler, Ermeni alfabesinin 1500., Ermenice ilk kitabın basımının 500. yılını coşkulu bir şekilde kutlamışlardır. Bu durum İttihatçılardan Halil Bey (Menteşe) tarafından milliyetçi bir meydan okuma olarak değerlendirilmiştir⁷⁷⁷.

Azadamard Gazetesi, “Niçin İslahat Tatbik Edilemiyor?”⁷⁷⁸ Başlıklı yazısında Tanin Gazetesi’nin Beyoğlu Belediyesine bağlı temizlik işçilerinin yakalarında yazan Fransızca rakam ve yazılar nedeniyle camiye gidememekten şikâyetçi olduklarını yazdığını belirtmiştir. Gazete Tanin Gazetesi’nin dinperverliği ve milliyetperliği nedeniyle belediyeyi eleştirmesini de eleştirmektedir. Gazeteye göre temizlik işçilerinin yakasında Fransızca rakam ve yazı bulunması bir ıslahattır. Eğer bu ıslahat “bile” gerçekleştirilmezse memleket nasıl ıslah edilecektir. Gazete aslında temizlik işçilerinin tepkinine bir şey demeye lüzum olmadığını çünkü bazı Türk gazete yazarlarının da aynı tavrı gazete künyelerinde adreslerin Fransızca yazılmasına karşı gösterdiklerini ifade etmektedir. “Bu acib ve garip olduğu kadar mürteci ve boş fikirlere karşı Türk zümre-i muharriri tarafından evvela şikâyet ref edilmedi” diyen gazeteye göre bu durum bir milletin yazı ve sözüne karşı buğz ve düşmanlık beslemek anlamına gelmektedir. Gazete temizlik işçileri mütefekkirlerin aynı bakış açısına sahip olduğunu belirterek yazıyı “Türkiye tarih-i mazi ve hazırının tezaadı, bir tezaad-ı mukadderdir ki, dün mevcut olduğu gibi bugün dahi tahakküm ediyor ve belki daha birçok zamanlar bizi mağlub-ı kahrı edecektir” diyerek tamamlamaktadır.

Azadamard Gazetesi’nin bu tavrı gerçekten ilginçtir. Çünkü kendisi daha önce Ermenice’nin eğitim dili olmasını savunan bir gazetenin temizlik işçisinden mütefekkirine kadar Türklerin kendi dillerine sahip çıkmak istemesini eleştirmek yazının son cümlesindeki tezaadın kendileri için de geçerli olduğunu göstermektedir. Ayrıca Türkçe’ye sahip çıkmak için yapılan bir savunmayı Fransızların söz ve yazılarına düşmanlık olarak kabul etmek ve genel olarak bunu ülkenin ıslahıyla ilişkilendirmek de sağlıklı görünmemektedir.

⁷⁷⁷ Leart M. (2015). 18.

⁷⁷⁸ Niçin İslahat Tatbik Edilemiyor?, (5 Ekim1913). *Azadamard*, 1331, 1.

Mebusan Meclisi'nde kanunların halka anlatılması gerektiği ile ilgili bir tartışmada; kanunların farklı dillere tercüme edilmesi gündeme gelmiş; ancak bu durumun ihtilaflara neden olacağı belirtilince Ohannes Vartkes, bu sakıncalardan korkmanın anlamsız olduğunu iddia etmiştir. Vartkes, "halkın gerçekten Osmanlı olmasını ve meşrutiyetin halk tarafından kabul görmesini istiyorsak, kanunları kendi anladıkları dilde duyurmamız gerekir" demiştir. Kütahya Mebusu Cemal Bey'in itirazına da Vartkes " "Biz Osmanlıyız, Türk değiliz. Resmi lisan Türkçe'dir, onun için bir Ermeni bütün muamelatta Türkçe konuşur, fakat Ermeni lisanını da unutmaz"⁷⁷⁹ şeklinde cevap vermiştir. Buna göre Vartkes, Osmanlı vatandaşlığını yalnızca devlete olan bağ olarak görmüş, Ermeniliği günümüzdeki anlamıyla millet olarak kabul etmiştir.

3.3. Millet ve Milliyetçilik

Fransız İhtilali'nden sonra dünyada her milletin kendi devletini kurması ilkesinin yaygınlaşması Osmanlı Devleti'nde de azınlıkları etkilemiş, 19. yüzyıldan itibaren buna bağlı milliyetçi hareketler de hız kazanmıştır. Bu durum II. Meşrutiyet Dönemi'nde de millet kavramının ve milliyetçilik sorununun Ermeniler arasında da tartışılmasını sağlamıştır.

3.3.1. Millet

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler için millet kavramı önemli olmuştur. Bu dönemde bütün Ermenilerin millet tanımı yaptıklarını, milliyetçi olduğunu, Ermeni milletini özel ve değerli gördüklerini söylemek mümkündür. Milletlerin ayrı özelliikleri konusunda İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab önemli bir tanım yapmıştır. Zohrab, Cemiyetler Kanunu Lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada "anasırı muhtelifeyi yekdiğerinden tefrik eden en mühim rükun nedir? Lisan, tarih, adat ve ahlak meselesidir. Anasır denilen, ırk denen şey bu üç erkânın teşekkülüyle teessüs eder. Binaenaleyh biz milleti umumiye olmak üzere bunu tehvî etmek istersek, lisanları, ahlak ve adatı ve her kavmin kendine mahsus olan kavainini tekâmülünü tehvî etmeye sağıyetmeliyiz. Fakat bu maddeden mümkün müdür? Buna müteallik olan mesai acaba tarihten istinbat ettiğimize göre hiçbir yerde müsmir olmuş mudur? Hayır"⁷⁸⁰ demiştir. Zohrab'ın milleti oluşturan unsurlarla ilgili tespiti dikkate değerdir. Ayrıca bir arada yaşamının şartı olarak bu unsurların olduğu gibi kabul edilmesini

⁷⁷⁹ Özçelik, A.(2002). 220.

⁷⁸⁰ MMZC, 7 Temmuz 1325, İ:115 C:1, 454.

ve halka adalet ve muhabbetle muamele edilmesini ön görmektedir. Zohrab’a göre milletleri ayıran belirleyici unsurlar arasında din yoktur. Nitekim Krikor Zohrab Ermenilerin nüfusuyla ilgili bir yazısında 1913 yılında Ermeni nüfusunun 2 milyon 100 bin kişi olduğunu savunmuştur. O dönemde Osmanlı Devleti ise 1 milyon 100 bin Ermeni nüfusun olduğunu ilan etmiştir. Zohrab aradaki farkın nedenlerinden biri olarak Ermenilerin askerlik bedeli vermemek için kendilerini gizlediklerini öne sürmüştür. Ona göre Türkiye Ermenistan’ında Ermeni nüfusu %39, Türk nüfusu %25, Kürt nüfus ise Kızılbaşlar ve Zazalar dâhil edildiğinde %24,5’tir⁷⁸¹. Millet açısından bakıldığında Ermenilerin Türklerden ve Kürtlerden kalabalık olduğunu, Türk hükümetinin ise Müslüman oldukları için Türk ve Kürtleri birlikte Ermenilerin karşısına çıkarmaktadır. Oysa Zohrab’a göre dinin milliyet meselesi ile hiçbir ilgisi yoktur⁷⁸².

Mustafa Sabri Efendi'nin nüfus ve vatandaşlık konusunda yaptığı bir konuşmada "bir adam kalksa, mesela bir Türk, ben Türk defterinden ismimi çıkaracağım, Arap olacağım dese; Arap olur mu?. Olamaz." sözlerine Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes "Babasının kanını kaybedemez"⁷⁸³ diye karşılık vermiştir. Bu durum Ohannes Vartkes'in milliyet kavramını kanla birlikte değerlendirdiğini göstermektedir.

Garabet Çalyan 1909 Adana olayları için yazdığı raporunda vilayet idare meclisi üyesi Aldükkadir oğlu Abdurrahman isimli bir şahısla arasında geçen bir konuşmayı aktarmıştır. Konuşmaya göre Adana olayları üzerine Adana’ya gönderilen Edirne Mebusu Babigyan’ın ölmesi üzerine Abdurrahman “Müjde Babigyan gebermiştir” ve Çalyan’a dönerek “Bu sizin ruhaniler ne kadar edepsiz” demiştir. Çalyan ise buna cevap vermeyerek Babigyan’ın tanınmış bir Osmanlı olduğunu, namuslu insanlara göre ölmüş, ahlaksızlara göre ise gebermiş olabileceğini; ruhani liderlerin de fabi olduklarını içlerinde iyi ya da kötü insanlar bulunabileceğini düşündüğünü raporunda ifade etmiştir. Ancak Abdurrahman devamında; “Bu sizin millet ne kadar ahlaksızmış” demiştir. Bunun üzerine dayanamayan Çalyan “Bir milletin içinde birçok ahlaksız insanın bulunması olasıdır; fakat bir milletin genelini ahlaksız ilan etmek terbiyesizliktir”⁷⁸⁴ demiştir. Buna göre Çalyan’ın milletlerin karakterleri ile ilgili genellemelere karşı çıktığını söylemek mümkündür.

⁷⁸¹ Leart M. (2015). 52-54.

⁷⁸² Leart M. (2015). 54-55.

⁷⁸³ MMZC, 21 Nisan 1326, İ:82, C:1, 538.

⁷⁸⁴ Şekeryan, A. (2015). 80-81.

Millet bilincinde oldukları görülen bazı Ermeniler genel olarak farklı milletlerin özelliklerinin korunarak bir arada yaşamaları gerektiğini savunmuşlardır. Mesela, Ermeni yazar Zabel Yesayan 1911’de yazdığı “Kadın... Barış İçin” başlıklı yazısında “Milletler arasındaki farklılıklar karşılıklı düşmanlığa sebebiyet vereceğine, her millet ve her unsur kendine has özellikleri koruyarak ve özgürce gelişerek genel bir uyum unsuru haline gelmeli”⁷⁸⁵ demiştir.

Hınçak Partisi’nin 1910 yılında yayınlanan ana tüzüğünde de, farklı milletlerin siyasi hukukunun korunması, milletlerin birbirlerine üstünlüğünün reddedilmesi, milletlerin kesin eşitlikle kendilerine has özelliklerinin korunması gibi maddeler de yer almıştır⁷⁸⁶.

3.3.2. Milliyetçilik

Osmanlı topraklarında milliyetçi hareketlerin devletin son dönemlerinde başladığı ve milli kimliğe, milliyetçiliğe yönelik tartışmaların öncelikle azınlıkları etkilediği ve bununla birlikte ayrılıkçı milliyetçi hareketlerin doğduğu bilinmektedir. Bu hareketlere karşı Osmanlı Devleti’nin dağılmasını önlemek amacıyla İslamcılık ve Osmanlıcılık gibi düşünceler ortaya çıkmış ancak bu düşüncelerin "kurtuluş planları için imkânsızlığı"⁷⁸⁷ kısa zamanda görülmüş ve Türk milliyetçiliği de önem kazanmıştır.

Osmanlı Devleti’nde Ermeni milliyetçiliği de 19. Yüzyılda başlamış ve ayrılıkçı bir karakter göstermiştir. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra oluşan özgürlük ortamı ve öne çıkan vatandaşlık kavramı, Ermeniler arasında Ermeni milliyetçiliğinin genel olarak görünürde vatandaşlık dâhilinde tartışılmasını sağlamıştır. Ancak görünürde bir his olarak vatandaşlık dâhilinde olan bu tartışmalarda satır aralarında siyasi, etnik ve ayrılıkçı milliyetçi anlayışın izlerini görmek mümkündür. Milliyetçiliği his olarak anlatan isimlerden biri Vartkes olmuştur. Vartkes Efendi’nin Meclisi Mebusan’da cemiyetler kanunu tasarısı görüşmeleri sırasında 20 Temmuz 1909’da yaptığı konuşmada: "Ermeniler içinde muhayyerler vardır. Onlarda bile his vardır. Onun da hissiyat-ı kalbiyesi vardır. Bir fedai yahut ihtilalkâr tarafından yiğitçe bir şey yapıldığı vakit onun cesaretini alkışlarlar. Milliyet hissi hiçbir vakit

⁷⁸⁵ Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). 217.

⁷⁸⁶ Akın K. (2015). 304.

⁷⁸⁷ Yıldırım, E. (2014). “Türkiye’de Milliyetçilik ve Milli Kimlik: Türkçülüğün Keşfi ve Ulus-Devletleşme Sürecinde Türk Milli Kimliği”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 28, 74.

kabil değil lağvolunamaz..⁷⁸⁸ demiştir. Bu ifadeler milliyetçiliğin vazgeçilmez olduğunu göstermektedir. 1912 yılında Patrik seçilen Ohannes Arşaruni patriklik beratını aldıktan sonra Adliye ve Mezahib Nezareti'ne sunduğu takrirde patriklik beratında “Ermeni Milleti” ibaresi yerine “Ermeni Cemaati” ibaresinin kullanılmasından duyduğu rahatsızlığı ifade etmiştir. Patrik seleflerinin beratlerinde olduğu gibi millet ifadesinin kullanılmasını istemiştir⁷⁸⁹. Bu durum da meşrutiyetten sonra oluşturulmak istenen Osmanlılık açısından hükümeti zor durumda bırakan bir ifade olmasına rağmen kabul edilmiş ve Ermeniler için millet kavramının önemini göstermiştir.

Sarkis Koçunyan, 25 Ekim 1913'te Ermenice harflerinin kabulünün 1500. ve Ermeni matbacılığının 500. yıldönümü nedeniyle yazdığı bir yazıda Ermeni milletin kadim bir maziye sahip olduğunu; bugün ve yarın da soylarının itibarını yükseltmeye; okullarını, edebiyatlarını ve tek kelimeyle fikriyatlarını zenginleştirmeye çalıştıklarını belirtmiştir⁷⁹⁰. Koçunyan, konuyla ilgili İstanbul'un Türkçe, Fransızca ve Rumca yayınlarında mesajlar yayınlanmasının öneminden bahsetmiş ve “böylece komşularımız, bizim de kendi yazımız, matbaamız, hem tarih ve hem de lisanımızla medeni bir milletin bütün vasıflarını taşıyan bir milleti temsil ettiğimizi bileceklerdi”⁷⁹¹ demiştir. Ayrıca Koçunyan, Ermenice kitabın, Ermenice gazetenin, Ermenice edebiyatın, Ermeni okul ve kiliselerinin değerini bilmenin her Ermeninin görevi olduğuna da yazısının sonunda değinmiştir. Bu ifadeler de Ermeni milliyetçiliğinin boyutu göstermesi bakımından önemlidir. Kalusd Sürmenyan da anılarında “Ermeniler asker olacaklarına göre, biz de asker olup ordudaki Ermeni askerlerin haklarını koruyalım”⁷⁹² diyerek askerlik mesleğini (subaylık) seçmesinin nedeni olarak Meşrutiyetle birlikte zorunlu askerliğin getirilmesini göstermiştir. Bu ve benzeri durumlar Ermenilerin memuriyet tercihlerinde yalnızca vatandaşlık bilinciyle değil milliyetçi saiklerle hareket ettiklerini göstermektedir.

Taşnaksutyun'un önemli isimlerinden olan yazar Harutyun Şahrigyan “Büyük Simalar” başlıklı yazısında milliyetçiliğin nasıl olması gerektiğini ifade etmiştir. O, büyük ulusların tarihlerinin büyük simaların tarihi olduğunu; Sezar, İskender ve Aritotel tarihten çıkarıldığında Romalıların, Makedonyalıların ve Helenlerin tarihinde ihtişam adına bir şey

⁷⁸⁸ Özel, S. (2007).13.

⁷⁸⁹ Güllü, R.E. (2015). 406.

⁷⁹⁰ Yarman, A. (2014). 249.

⁷⁹¹ Yarman, A. (2014). 250.

⁷⁹² Sürmenyan, K, (2015). 42.

kalmayacağını belirtmiştir. Ancak bunun da ortam ve zamanın gerekliliğine bağlı olarak onları yetiştiren halkların özellikleriyle de ilgili olduğunu ifade etmiştir. Şahrigyan bu iki cümlesini bireyin tarihte rolünün önemli olduğunu ancak kitleleri sürüklemek isteyen bireylerin mensubu oldukları halkın emellerini ve ruh hallerini yansıtmaları gerektiği şeklinde bağdaştırmıştır. Ona göre ancak geçmişle gurur duyan, kendi eser ve idealleri ile zamana sıkı sıkıya bağlı olan halklar geleceğe güvenle bakabilirler⁷⁹³. Şahrigyan'ın bu ifadeleri fert ve millet ilişkilerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Ancak Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi olan Şahrigyan'ın bu yazısı Ermenilerin fert fert Ermeni geçmişine ve ideallerine sahip çıkmanın gerekliliğini anlatmaktadır.

Bununla birlikte diğer milletlerin milliyetçilik yapması da Ermenilerde çeşitli rahatsızlıklara neden olmuştur. Azadamard Gazetesi'nin "Fikr-i Milli"⁷⁹⁴ başlıklı yazısı bir Türk milliyetçiliği eleştirisidir. Gazeteye göre Türk mütefekkirleri arasında önce belirsiz sonra yavaş yavaş ayan olan bir milli hissin uyanmaya başladığı görülmektedir. Gazete, Türk milli hissinin Meşrutiyet ilan edilene kadar bugünkü (yayın tarihi) kadar hararetle olmadığını iddia etmektedir. Edirne Mebusu Rıza Tevfik'in Makedonya Kiliseleri hakkında yapılan bir meclis görüşmesinde söylediği "Bu insanlar, 'Biz Hristiyanız, biz Ortodoksuz, ama Bulgarca dua edeceğiz' diyorlar. ... Sonuç olarak Slavlar; Ulaklar ve her kimseler onlar için din başka şeydir, vatanseverlik başka şeydir, milliyetçilik de başka şeydir. Bizim İslâmiyette ise Araplar; Arnavutlar; Boşnaklar ve diğer farklı unsurlar vardır, ama bunlar milliyetlerini öne çıkarmazlar, 'Ben Arabım, ben Boşnağım, ama Müslümanım' derler"⁷⁹⁵ sözleri Müslümanlar arasında milliyetçiliğin henüz gayrimüslimlerdeki gibi gelişmediğini göstermesi ve Azadamard Gazetesi'nin bu yargısını desteklemesi bakımından önemlidir.

Nitekim Türk tarihinin bazı cihetleri Türklerde milli hissinin yokluğuna neden olmuştur. Bu cihetlerin başında dini hisler gelmektedir. Mütefekkirler, şairler, yazarlar vs. dini hisler üzerinde durmuşlar, bu his Türklerin ruh dünyasını işgal etmiştir. Gazete genel anlamda da bir milliyetçilik değerlendirmesi yapmıştır. Buna göre eğer milliyetçilik bir milletin medeni gelişmesine katkı sağlamayacaksa yıkıcı bir kuvvet haline dönüşebilir. Hatta başka milletler için nefrete dönüşebilecek bu milliyetçiliğe "şovenizm"⁷⁹⁶ denilir. Rus, Fransız, Alman ve

⁷⁹³ Teodik, (2010). 7-8.

⁷⁹⁴ Fikr-i Milli, (9 Kasım 1913). *Azadamard*, 1360, 1.

⁷⁹⁵ Ahmad, F. (1995). 31.

⁷⁹⁶ Napolyon'un ordusunda asker olan Nicolas Chauvin'in defalarca yaralanmasına rağmen ülkesi için savaşmaya devam etmesinden, onun adıyla anılan bu kavram, "ateşli, gururlu milliyetçilik" için kullanılmaktadır. Bkz. Ekinci, E. (2016). "Devrimden Günümüze Fransız Siyasal Sisteminin Evrimi",

İngiliz şovenleri kendi lisanlarını ananelerini, tarihlerini sevmek için başka milletleri inkar ve onlara buğz etmektedirler. Gazete bu durumu açıklayarak Türk milliyetçilerine başka milletlerin hukukunun, özgürlüğünün saldırılardan masun olduğunu kabul etmelerini tavsiye etmektedir. Gazeteye göre "Zira aksi vuku bulursa Türklüğe hayır yapacak yerde kötülük yapmış olurlar."⁷⁹⁷

Bu durum değerlendirildiğinde Azadamard Gazetesi'nin makul bir milliyetçilik tanımı yaptığı ancak Türk milliyetçiliğinin izlediği yol karşısında tedirginlik yaşadığı düşünülebilir. Burada şunu belirtmek gerekir: Osmanlı Devleti'nde her türlü dinsel, etnik, adli ve mali birçok özgürlüğe sahip olan azınlıkların ayrılıkçı hareketleri, devletin dağılmasını önlemek için Osmanlılık düşüncesini savunan aydınlar üzerinde olumsuz bir etkiye neden olmuştur. Bu durum en azından Müslüman hakların devlete bağlılığını sağlamayı amaç edinen İslamcılık düşüncesinin yayılmasını sağlamış, ancak Müslüman Arnavutların ve Arapların da milliyetçi faaliyetlere girişmeleri bu düşüncenin de çözüm olmadığını göstermiştir. Müslüman unsurların da devlete bağlı kalmayacaklarının görülmesi Türk milliyetçiliğinin yayılmasını sağlamıştır⁷⁹⁸.

Meşrutiyet döneminde bütün unsurlar milliyetçilik yaparken mağdur olan ise Türk milliyetçiliği olmuştur. Hüseyin Cahit Yalçın'ın "Meşrutiyet'in biz Türklerde ve Türk gazeteciliğinde ilk yarattığı sonuç Türklüğü boğmak ve Osmanlılığı yaratmak olmuştur. "Osmanlı" sözü hiçbir zaman, zorbalık devrinde bile Meşrutiyetten sonraki kadar değer bulmamıştı. Abdülhamit zamanında arada sırada Türk sözünü ağza alma imkânı vardı. Üstelik Araplardan yararlanacağımız birçok bilimlerin bulunduğunu ileri sürenlere karşı, her şeyimizde Arap egemenliği altında kalmanın verdiği bir başkaldırı duygusu ile Türkçe'yi ve Türklüğü savunmaktan geri durmamıştım. Ama Meşrutiyet gelir gelmez olaylar bizi Türk olduğumuzu unutmuş görünmeye başladı"⁷⁹⁹ sözleri bu durumun güzel bir özeti olmuştur. Antakya'da 1870 yılında doğan ve Taşnakların radikal kanadında görev alan, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş esnasında Osmanlı aleyhinde faaliyetlerde bulunan Zare Vand

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (1), 161.

⁷⁹⁷ Fıkr-i Milli, (9 Kasım 1913). *Azadamard*, 1360, 1.

⁷⁹⁸ Uzun T. (2010). "Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Kaynakları". *Dumlupınar Üniversitesi SBE Dergisi*, 28, 253-268. (Uzun'a göre "1908 Temmuz'unda Jön Türk devrimi olduğunda, ülkede milliyetçilik akımından iz bulunmamaktadır. Hiç bir yayın organı, hiçbir örgüt bu düşüncüyü savunmamakta ve hiçbir siyaset adamı ve parti bu konuda açık bir tutum takınmamaktadır. Siyasal ve entelektüel ortam, "Baticılar" ve "Osmanlıcılar" ile "İslâmcılar" tarafından işgal edilmiştir.")

⁷⁹⁹ Semiz, Y.(2014). 225.

Nalbantyan, Türklerin Turan anlayışını inceleyen bir eser yazmıştır. Nalbantyan, eserinde II. Meşrutiyet dönemini de değerlendirmiştir. Nalbantyan'a göre II. Meşrutiyet'in ilanıyla ortaya çıkan hürriyet ortamı Pan Turanistlere de kendilerini ifade etme özgürlüğüne imkan tanımıştır. Ancak bu dönemin başında İttihat ve Terakki, Pan Turanist olmamış, Pan Osmanizmi savunmuştur. Nitekim yazara göre İttihat ve Terakki'nin adında yer alan İttihat kelimesi dünya Türklerinin birleşmesi anlamına değil; bütün Osmanlı vatandaşlarının birleşmesi anlamına gelmektedir. Zaman içinde Pan Osmanizmin ve İttihadı İslam düşüncesinin tutmayacağı "hazin bir şekilde" partinin kurmayları tarafından fark edilince parti yavaş yavaş Türkçülüğün etkisine girmeye başlamıştır⁸⁰⁰. Ancak 1909 yılında İttihat ve Terakki'nin içerisinde bulunan Arap, Kürt, Çerkes, Arnavut gibi unsurlar nedeniyle açıktan Türkçülük ideolojisini benimseyememiş Pan Osmanizm siyasetine devam etmiştir. Yazara göre İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır temsilcisi Ziya Gökalp'in Genç Kalemler Dergisi ile irtibata geçmesi ve bu dergide Turan şiirinin yayınlanması gençleri etkilemiş ve onları iki hedefe yöneltmiştir. Bu hedeflerin birincisi dahilde rahatsız edici unsurların temizlenmesi ve milli gururun tekrar oluşmasını sağlamaktır. İkincisi ise Turan kavimleri arasında ortak değerler yaratmaktır⁸⁰¹. Bu gençlerin Türkçülük etrafında birleşmeleri İslamcıların tepkisini çekmiştir. İslamcılar yayın organları olan Sırat-ı Müstakim aracılığıyla Türkçülere saldırmış, Türkçüler de genç din adamlarını yanlarını almak için daha dikkatli davranmışlardır⁸⁰². Bütün bunlarla birlikte Yunan, Sırp, Bulgar ve Ermenilerin "milli örgütler aracılığıyla kendi kimliklerini korumak ve bağımsızlıklarını kazanmak için kararlı olmakla, her türlü Osmanlı kalma tezini reddetmeleri"⁸⁰³ İttihat ve Terakki'nin Pan Osmanizmden vazgeçerek Türkçü bir politika belirlemesine neden olmuştur. Nalbantyan'ın genel Ermeni tezlerinin aksine İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğü ideoloji olarak belirmesinde gayrimüslimlerin "milliyetçi" faaliyetlerinin etkisinden bahsetmesi önemli bir durumdur.

Azadamard Gazetesi, Türk aydınlarının (daha çok gazete yazarlarının ve gazetelerin) durumunu incelediği "Hergün Mütebeddil Meslek"⁸⁰⁴ başlıklı yazısında Türk unsurun⁸⁰⁵ (aydınların) çok çabuk fikir değiştirdiklerini, dün özgür (özgürlükçü) olanların bugün

⁸⁰⁰ Nalbantyan, Z. V. (2011). *Ermeni Cephesinden Pan Turanizm*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 36.

⁸⁰¹ Nalbantyan, Z. V. (2011). 37-39.

⁸⁰² Nalbantyan, Z. V. (2011). 41.

⁸⁰³ Nalbantyan, Z. V. (2011). 41-42.

⁸⁰⁴ Hergün Mütebeddil Meslek, (19 Eylül 1913). *Azadamard*, 1317, 1.

⁸⁰⁵ Gazete yazıda "unsur" kelimesini kullanılmaktadır. Unsur o dönemde millet yerine de kullanılmaktadır. Genellikle "Anasır" halinde çoğul kullanılan kelime burada Türk kelimesi ile kullanılmış olup gazete Türk aydınları ile Türk "unsur" arasında bir genelleme yapmıştır.

mürteci (gerici) olabildiklerini ifade etmiştir. Bu yazıda İkdâm Gazetesi örneği veren gazete İkdâm'ın Filistin meselesinde Musevi aleyhtarlığı yapmasını eleştirmiştir. İkdâm ile aynı fikirde olanların ülkede başka milletlerin (Kürtler, Araplar, Ermeniler, Rumlar, Museviler) sadece hukuklarını yok saymakla kalmayacaklarını bu milletlerin mevcudiyetlerini de yok sayabileceklerini ifade etmiştir. “Milliyet prensibi Türkiye için ehemmiyet-i taliyeyi haiz bir mesele değildir. Onu kamilen kabul etmek veyahut reddetmek lazımdır”⁸⁰⁶ diyen gazete Türk aydınlarının “milliyet” meselesinde açık, kesin ve net fikrileri olması gerektiğini savunmuştur. Gazeteye göre devletin zaafa uğramasının nedeni milletlerin faaliyetleri değil; Türk aydınların sürekli değişen gündemden güne yön değiştiren istikametleridir. Bu değişim devletin emirlerine de yansımaktadır. Buna göre gazete özelden genele doğru Türk aydını, Türk basını, Türk Milleti ve Türk devletini belirli bir düşünce de kalamamakla suçlamaktadır.

Hınçak örgütünün 1909'da İstanbul'da yaptığı VI. kongrede güncellenen programda millet ve Osmanlı kavramlarına da değinilmiştir⁸⁰⁷. Hınçak kongre kararlarına göre eğer Türk milliyetçilerinin ileri gelenleri ve siyaset yapan diğer odaklar milletleri yok sayarak bütün toplumu “Osmanlı” adıyla bir millete dönüştürmeye çalışırlarsa örgüt bunu reddedecektir. Böyle bir durum halinde Hınçak, milletlerin bağımsızlığı, oy ve karar hakkı için mücadele edecektir.

Bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde Ermenilerin kendileri için milliyetçiliği yücelttikleri, ancak Türk milliyetçiliğini kendi varlıkları için tehdit olarak değerlendirdikleri görülmektedir.

3.3.5. Ermenilik Bilinci

Bu dönemde farklı zamanlarda yazılan yazılar ve sözler, Ermenilerin genel olarak “Ermeni milleti” bilincinde ve Ermenilerin bazı yüksek hasletlere sahip olduklarını savundukları görülmektedir. Mesela; Misak Koçunyan, 30 Ekim 1912'de Jamanak Gazetesi'nde yayınlanan “Ermeni Askerin Siper Ettiği Göğsü” başlıklı yazısında Ermeni milletin sahip olduğu niteliklerden bahsetmiştir. Koçunyan'a göre Ermeniler; “vatanseverdirler, onların vatan için savaşmasına ve vatan toprağını kutsal kanlarıyla sulamalarına kimse engel

⁸⁰⁶ Hergün Mütebeddil Meslek, (19 Eylül 1913). *Azadamard*, 1317, 1.

⁸⁰⁷ Akın K. (2015). 145.

olamaz; çalışkandır, onların önüne engel konulmadığında çok başarılı hizmetler yaparlar; sadık, fedakar, minnet duygusuna ve faydalı olmalı arzuna sahiptirler”⁸⁰⁸. Nazaret Dagavaryan da, Ermeni vatanını dünya emperyalizminin kesiştiği yollarda bulunduğunu, bu toprakların verimli topraklar olmaları nedeniyle büyük komşu devletlerin kıskançlıklarını cezbettğini; bu nedenle bu topraklarda yaşayan milletlerin zayıfladığı ya da yok olduğunu ifade etmiştir. Ermeniler ise anavatanlarına sınıksız sarıldıkları, anadillerini korudukları, örf, adet ve tarihlerine bağlı kaldıkları için varlıklarını korumayı başarabilmişlerdir. Ayrıca Ermenilerin varlıklarını korumasında vatanseverlik, kahramanlık, tutumluluk ve aileye değer verme özellikleri etkili olmuştur⁸⁰⁹. Dagavaryan’ın ifadeleri milleti oluşturan tutum ve değerleri göstermektedir. Azadamard Gazetesi’ne göre "Ermenilik umumiyetle bütün müessesatı ile bütün matbuatı ile hem-civarı olan Türk’e, Kürt’e karşı hiçbir hiss-i husumet, hiçbir zıddiyet beslemez. Onlara karşı hiçbir mesele ve muarızası yoktur. Bunu bininci defadır ki, tekrar ediyoruz. Ve bu herkesçe işitilmesi lazımdır. "⁸¹⁰ Bu ifadeye göre Ermenilik içinde birlikte yaşamayı barındıran bir millet olgusudur. Gazeteye göre Ermenilerin, Ermenilik üzerinden talepleri sadece Ermenilerle ilgili değildir. O talepler bütün anasır içindir. Bu taleplerden yalnızca caniler mahrum kalabilir⁸¹¹. Dolayısıyla gazete Ermeni taleplerine evrensel anlamlar yüklemektedir.

Azadamard Gazetesi “Simon Zavaryan” başlıklı yazısında Ermeni Devrimci Federasyonunu (Taşnaksutyun) kurucularından Simon Zavaryan’ın ölümünü konu edinmiş ve “Ermenilik” ufkunun Zavaryan’ın şahsında temessül ettiğini belirtmiştir. Yazıda “Simon Ermeni milletin vicdan-ı müştereki idi” denilmiştir. Gazeteye göre Ermenilik ve Ermeniliğin özellikleri Simon Zavaryan’ın şahsında “Yaşadığımız bu asr-ı maddiyatta yekdiğerini dirsekleyen haris-i şan ve hodgam hay ve huy arasında halim ve mütevazı menafi-i şahsiyeden müteneffir ve münezzeh, daima hamisiz ve kimsesiz Ermenilik ... (Simon) köylere, köy kulübelerine Anadolu’nun en ıssız köşelerine amele ve esnaf nezdine gider, saiyen-ı hayatın açlığına sefalet ve mahrumiyetine iştirak, acuzeyi mütegalibe ve ashab-ı kuvvete karşı vikaye, mazlumlara ve mağdurlara idrak hakka ve müdafaa-i hukuka teşvik ederdi”⁸¹² şeklinde açıklanmıştır. Gazetenin doğrudan “Ermenilik” kavramını kullandığı bu

⁸⁰⁸ Yarman, A. (2014). 269.

⁸⁰⁹ Teodik (2010). 34.

⁸¹⁰ Neden Birbirimizi Yanlış Anlıyoruz?, (11 Nisan 1913). *Azadamard*, 1186, 1.

⁸¹¹ Neden Birbirimizi Yanlış Anlıyoruz?, (11 Nisan 1913). *Azadamard*, 1186, 1.

⁸¹² Simon Zavaryan, (18 Ekim 1913). *Azadamard*, 1341, 1.

yazısı ajitasyon içeren ifadelere sahip olmasıyla birlikte güzel kabul edilebilecek bir çok hasleti de Ermeniliğe atfettiği görülmektedir.

Krikor Zohrab'a göre de Ermeniler Asya'nın en uzak ve köşelerinde iki bin yıldır Hristiyanlığın; kültürleriyle de Batı uygarlığının temsilcisidirler. Ancak alt yüz yıldır Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Ermenilerin tarihi ise bir şehitlik menkıbesidir⁸¹³. Bu düşünce Krikor Zohrab'ın Mebusan Meclisi'nde defalarca ifade ettiği Osmanlılık fikirleriye uyuşmamaktadır.

Neva yahut Sadayı Ermeniyan Gazetesi de ilk sayısında çıkış gayelerini açıklarken kendilerine bu ismin ayrılığı çağrıştırdığı için tepki gösterildiğini genç-yaşlı Ermenilerin bu isimden hoşnut olmadıklarını belirtmiştir. Bu isim yerine bazı Ermenilerin Sada-yı Osmani ismini tavsiye ettiklerini yazan gazete amaçlarının kesinlikle ayrı-gayrılık olmadığını “Dedik ki, öz bir Ermeni, Ermeniyim demekten fariğ olamadığı gibi öz ve munsif ve kadirşinas bir Ermeni dahi [yedi] asırdan beri kemal-i tehafürle takındığı Osmanlılıktan, onun uğruna feda olmaktan ve Ermeni kalıbı içinde Osmanlı ruhu taşımaktan dahi fâriğ olamaz. Çünkü menfaatte müşterektir ve her iki milletin müstakbeli, menâfi'i birdir”⁸¹⁴ diyerek vurgulamıştır. Bu durumda gazeteyi çıkaran Ermenilerin, Ermeni kimliğinden vazgeçmeden Osmanlı ruhu taşımaktan bahsetmeleri dikkat çekicidir. Bu da Osmanlı kimliliğinin bir üst kimlik olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bu çıkış yazısında Ermeni gazetesi olmalarına rağmen bütün Osmanlı unsurlarına eşit mesafede duracaklarını belirten gazete hakikatin ortaya çıkmasına hizmet edeceklerini vurgulayarak; “mesleğimiz” başlığıyla yazdığı kısa notta “aziz vatanın gelişmesi için çalışacaklarını” belirtmiştir. Gazetenin bu bölümde yer alan son cümlesi ise Arapça bir terkip olan “Ve min allahi't-tevfik". yani “muvaffakiyet Allah'tandır”⁸¹⁵ olmuştur. Ancak bunun dini olarak kullanılmaktan çok toplumda yer edinmiş genel dilek ve temenni cümlesi olarak kullanıldığı söylenebilir. H. Asador ve Madam Zabul tarafından ilkokullar için hazırlanıp 1914'te Matosyan Basımevi'nde basılan dil bilgisi kitabında da Ermenilik “Ben Ermeni soyundan bir çocuğum. Hayk'ın, Aram'ın dilini konuşurum. Tacım, altınım, elmasım yok. Fakat tokgözlüyümdür. Namusluyum, milletimin hasret ve sevgisiyle yanıyorum, içimde atalarımın ruhu yaşıyor. Atalarımın ruhumdaki ateşini, hazinelere değişmem. Ermeni, her ne

⁸¹³ Leart M. (2015). 45.

⁸¹⁴ Ermeniler Ne İstiyor?. (9 Mayıs 1910). *Neva Yahut Sadayı Ermeniyan*, 3.

⁸¹⁵ Ermeniler Ne İstiyor?. (9 Mayıs 1910). *Neva Yahut Sadayı Ermeniyan*, 3.

kadar kara bahtlı olsa ve zulüm ve haksızlıklara maruz kalsa da hiçbir zaman kimseden ekmek dilenmez.”⁸¹⁶ şeklinde ifade edilmiştir.

Ermeni olmak Ermeniler tarafından Osmanlı toplumunda yaşamak için bir dezavantaj olarak da görülmüştür. Mesela, Artin Arslanyan, 1909 Adana olayları nedeniyle hazırladığı raporunda Kasap Misak’ın haksız yere idam edildiğini söyleyerek bir gün hükümetin özür dileyeceğini, o zaman vatanın Dreyfusların vatanı gibi demokratik ve adaletli bir vatan olacağını düşündüğünü yazmıştır⁸¹⁷. Arslanyan’ın bu ifadesi beklediği yönetim şeklinin nasıl olduğunu göstermektedir. Ancak dikkat çekici olan Dreyfus isminin kullanılmasıdır. Fransız ordusunda Almanya lehine casusluk yaptığı için yargılanan Yahudi bir subay olan Dreyfus kendisini Yahudi olduğu için bu suçlamaya kaldığı gerekçesi ile savunmuştur. Dolayısıyla Arslanyan’ın da Kasap Misak’ın idamını sırf Ermeni olduğu için idam edildiğini anlatmak istemiştir.

3.3.6. Ermeni Kimliğinin Korunması ve Geliştirilmesi

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Kahire’de Bogos Nubar⁸¹⁸ Paşa’nın öncülüğünde kurulan Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umumiyyesi Cemiyeti’nin⁸¹⁹ tüzüğünde Anadolu’da sâkin "Ermenilerin terakkiyat-ı fikriyesine ve tehzîb-i ahlâkına yardım etmek. Ahâli-i merkûmenin ahvâl-i mâddiye ve iktisâdiyesinin ıslâh ve a’lâsına çalışmak"⁸²⁰ maddeleri yer almıştır. Mısır’da kurulmasına rağmen amaçlarına göre cemiyetin Anadolu ile ilgilendiği görülmektedir. Cemiyet, Ermenilerin ekonomik sorunlarına çözüm önerisi olarak yapılacak faaliyetlerini “bi-lâ tefrîk-i mezheb her sınıf Ermenilere muâvenette bulunmak ve Ermeni köylerine tohumluk ve mevâşî ve kâbil-i zira’ arazi tedariki suretiyle yardım etmek ve

⁸¹⁶ Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008).35.

⁸¹⁷ Şekeryan, A. (2015). 95-96. (Şekeryan, Arslanyan’ın Dreyfuslar vatanı ifadesinin tüm Avrupa’yı kastettiğini yazmaktadır. Dreyfus Davası 1894’te Fransız Ordusu’nda görevli Yahudi bir yüzbaşının Almanya lehine casusluk yaptığı iddiasına dayanan bir davadır. Alfred Dreyfus isimli bu yüzbaşı masum olduğunu ve Yahudi olduğu için bu suçlamayla karşılaştığını savunmuştur.)

⁸¹⁸ 1851-1930 yılları arasında yaşamış Karabağ doğumlu bir Ermenidir. 1919 yılında Ermenilerin işgal sırasında İtilaf Devletlerine yardım ettiğini anlatan bir mektup yazarak Paris Barış Konferansında Ermenilerin de temsil edilmesini istemiş ve bu konferansta Ermeni Delegasyonunu temsil etmiştir. Bkz. Ortak, Ş. (2003). "Batı Kamuoyuna Yönelik Asılsız Ermeni Propagandaları", *Atatürk Dergisi*, 3(3), 83.

⁸¹⁹ Mısır’da Bogos Nubar, Yakub Artin, Yervant Agaton, Doktor Dağavaryan, Arakel Nubar, M. Antranikyan, M. Markosyan, Kirkor Yağiyayan, K. Şerideciyan, H. Hagopyan tarafından Anadolu’daki Ermenilere yardım etmek amacıyla kurulan bir dernektir. 1906 yılında kurulan derneğin İstanbul’da resmi kaydı 1910 yılında yapılmıştır.

⁸²⁰ Külekçi, C. (2013). “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Cemiyetleri Ve Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umûmiyyesi Nizamnâmesi". *Hikmet Yurdu*, 6(12). 393.

köylerde ziraata dair malumat-ı fenniye-i ameliyeyi ta'mîm ve sanayi-i mahalliyyenin terakkisine hizmet eylemek”⁸²¹ olarak açıklamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yayınlanan Necatı Millet adlı Ermeni gazetesi “Gazetemizin Mesleği Ermeniler ve Osmanlılık Fikri” başlıklı bir yazı yayınlamıştır. Yazıda gazetenin amacı “Devlet-i Aliye'nin devre-i hâzıra-i siyasiyesinde Ermeni kavminin ahval-i dahiliyesi ve Türklerle olan münasebeti meselesi esbab-ı müteaddideye binaen şayan-ı teemmül ve dikkattir”⁸²² denilerek açıklanmıştır. Yazıda Meşrutiyet öncesine atıf yapılarak “Ermeni kavmi”ni pek çok zorlukla karşılaştığı, ilim, fen, sanayi, ticaret gibi alanlarda yaşanan bu zorlukların yanı sıra Ermeni kavminin mevcudiyetinin bile tehlikeye düştüğü vurgulanmıştır. Yazıda Ermenilerin hürriyet döneminde kamuoyunu etkileyecek güce ulaşmadıkları, iki-üç sene zarfında da Ermeniliğin istenilen düzeye gelemeyeceği belirtilmiştir. Bu duruma “kendi efkar-ı umumiyeleeri addolunan cereyan-ı umumi müdebbir ve mahir bir dümenciye, zeki bir kaptana muhtaç bulunuyor! Ermeni Patrikhanesi, Patrikhane Mebusan Meclisi, ruhani ve cismani meclisleri, vilayâtta bulunan murahhasa heyetleri, kendi vahdet-i maneviyeleri itibarıyla millete kaptanlık vazifesini ifa edebilirlerse de dümenci, rehber herhalde matbuat olup Ermeni cerâidinin bu husutaki vazifesi son derece mühimdir”⁸²³ sözleriyle Ermeni kimliğinin inkişafı için çözüm olarak bazı kişi ya da grupların rehberlik yapması gerektiği belirtilmiştir.

1913'te Ermenice harflerinin kabulünün 1500. ve Ermeni matbacılığının 500. yıldönümü nedeniyle düzenlenen toplantılarda konuşan Doktor V. Torkomyan, Ermeni kimliğinin korunmasında Aziz Mesrop'un⁸²⁴ Ermeni harflerini icat etmesinin ve Hagop Meğabard'ın⁸²⁵ matbaayı icat etmelerinin etkili olduğunu savunmuştur. Ona göre Mesrop Ermeniliği koruyan bir bent inşa etmiş, Meğarab da bu bendi daha dirençli hale getirmiştir. Torkomyan konuşmasını “yaşasın Ermeni harfleri, yaşasın Ermeni matbaası”⁸²⁶ diye bitirmiştir.

⁸²¹ Külekçi, C.(2013). 399.

⁸²² Ermeniler ve Osmanlılık Fikri.7 Ekim 1908. *Necatı Millet*, 1.

⁸²³ Necatı Millet, Biz ve Avrupa, 7 Ekim 1908, 7

⁸²⁴ Asıl adı Mesrop Maşots'dır. 361 yılında Muş'ta doğmuştur. Rahip olan Mesrop Ermeni alfabesini icat etmiştir. Bkz. Seyfeli, C. (2009). "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Putperest Ermenilerde Tapınak ve Tapınım", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 4-6.

⁸²⁵ 1512'de Venedik'te matbaada ilk Ermenice kitabı (Urpatakirk -Cuma Kitabı-) basan kişidir. Teotig. (2012). 55-56.

⁸²⁶ Yarman, A. (2014). 251.

Bu konuda Diran Kelegyan da birlikte mücadeleden bahsetmiştir. Ona göre ortamın kızıştığı zamanlarda ferdi mücadelelerin büyük yararlar sağlayabildiğini ancak sonradan bu sağlıksız ilginin nefrete dönüştüğünü belirtmiştir. Ona göre fikir mücadelesi ancak kişisel beklentileri aşır toplumun çıkarlarını gözettiği zaman kalıcı bir etki bırakabilir⁸²⁷.

Ramgavar Partisi de “Vazife-perver Ermeni zengini, çalışkan Ermeni sahib-i sa'y ve ameli, vâkıf-ı ahvâl olan Ermeni mücâhid terakkiyâtı fırkamıza iltihâk etmeleriyle ırkın menâfi-i umûmiyyesi nâmına birleşmiş ya'nî maksad-ı umûmiyyeye doğru el birliğiyle yürümeyi iltizâm etmiş olacaktırlar. Hayât-ı komitenin istikametini ta'yîn edeceğine binâ bir ehemmiyyet-i târihiyyeyi hâiz olan şu zamanda Ermeni milletin aksâm-ı muhtelifesi arasında böyle bir i'tilâfin imkânına tamâmıyle inandığımız gibi Ermeniler öteden beri ahlâk-ı ırkıyyeleri iktizâsınca hukuk-i avâm tarafdân oldukları ve kendilerinde kilise ve cemâat teşkilâtının ruhu da hukuk-i avâm'a müsâid bulunduğu cihetle böyle bir fa'âliyyeti-i müşterekeye müddet-i medîde devâm edebileceklerine de eminiz”⁸²⁸ diyerek Ermenileri Ermeni ırkının çıkarları ve gelişimi için partilerine davet etmiştir.

Ermenilik meselesinde ilginç bir tartışma 1909 yılında yaşanmıştır. Noradunkyan'ın 1909'da Nafia Bakanı olması üzerine 24 Ağustos 1909'da Erzurum Mebusu Pastırmacıyan Tanin Gazetesi'ne gönderdiği bir mektupla Noradunkyan'ın istifasını istemiştir. Pastırmacıyan mektubunda “vatanın menafi-i umumiyesi namına herkesçe bilinmesi tabii ve elzem olan hemşehrilik vazifesini size tahattur ettirerek müstehak olmadığınız halde işgal etmekte olduğunuz makam-ı nezaretten bir an evvel çekilmenizi ihtar eylerim”⁸²⁹ demiştir. Pastırmacıyan kendisi gibi Ermeni olan birinin bakanlıktan ayrılmasını “vatanın genel menfaati” için isterken Noradunkyan bu durumu “Ermeni Ermeniyeye karşı”⁸³⁰ diye değerlendirmiştir. Bu durum Pastırmacıyan'ın makam ve hizmet konusunda millet ayrımı yapmazken Noradunkyan'ın Ermeni olması nedeniyle muhatabından ayrıcalık beklediğini göstermektedir.

Taşnaksutyun yayın organı Orizon kasım 1914'te yayınladığı bildiride: “Tarih içinde Ermenilik, her zaman son derece uyanık bulunmuş ve çok zaman bu ihtiyatı, korkaklık ve esirlik olarak nitelendirilmiştir. Bugün artık çekinilecek gün değildir. Ermeni de açık alınla

⁸²⁷ Teodik, (2010). 16.

⁸²⁸ İlter, E. (1993). 525-526.

⁸²⁹ Mutlu, C. (2015). 59.

⁸³⁰ Mutlu, C. (2015). 61.

meydana çıkıyor. Rus ordularında çalışan Ermenilerden başka savaş alanına, teşkil ettiği gönüllü alaylarını çıkarıyor. Bunlar, Rus askerleriyle birlikte çarpışacaklar ve onlara küçük kuvvetleriyle yardım ederek, İtilaf devletlerinin zaferini temin edeceklerdir”⁸³¹ demiştir. Bu ifadeler Ermeni milliyetçiliğinin bu konuda her türlü işbirliğini yapabileceğini göstermektedir.

3.4. Vatandaşlık

Vatandaşlık, bir bireyin bir devletle arasındaki karşılıklı, hak ve sorumlulukları belirleyen hukuki bağıdır. Vatandaşlık bağı ise devletin sınırları içinde yaşayan halkların özel kimliklerini aşan bir aidiyet düzenini ifade eder⁸³². Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın başlarına kadar bu aidiyet düzeni bireylerin Müslüman olup olmamalarına göre belirlenmiştir.

Osmanlı Devleti’nde 1839 Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesi, hangi dinden, dilden, ırktan olursa olsun, Osmanlı Devleti’ne bağlı olan bütün tebaaya mal, can ve namus emniyeti, vergi adaleti getirilmesi nedeniyle modern vatandaşlık kavramının gelişimi açısından önemlidir. Ayrıca 1856 Islahat Fermanı’yla din görevlilerinin para toplamalarının yasaklanması, cizye vergisinin kaldırılması, kimlik unsurlarıyla ilgili insanları üstün gösteren ya da küçük gösteren lakapların yasaklanması, bütün tebaaya devlet memuru olma hakkının verilmesi, karma mahkemelerin kurulması⁸³³ da bu alanda ikinci önemli basamak olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde vatandaşlık millet sistemine göre belirlenirken 19. yüzyılda kapitülasyonlardan yararlanmak için yabancı devlet uğruğuna geçen gayir müslim tebanın sayısının artması üzerine üzerine tedbir için Osmanlı Tabiiyet Kanunu çıkarılmıştır⁸³⁴. Bu kanun büyük ölçüde Fransız kanunlarından etkilenmiştir⁸³⁵.

⁸³¹ Sarıay, Y. (2008) . 91.

⁸³² Polat, Ezgi Güzel, 2011, “Osmanlı’dan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı”, *Ankara Barosu Dergisi*, 3, 133.

⁸³³ Damgacı, F.K. (2016). "Vatandaşlık, Çeşitlilik Ve Çoğulculuğun Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Eğitim Sistemi’ndeki Yeri", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 5(13), 226.

⁸³⁴ Üstel, F. (2009). II. Meşrutiyet ve Vatandaşın "İcad"ı, *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 166.

⁸³⁵ 1789 Devrimi sonrası Fransa’da, tabiiyet modern anlamda tanımlanmıştır. Buna göre Fransa’da doğmuş olmak, ebeveynlerinin Fransız olması ve daimi ikametgâhlarının Fransa’da bulunması Fransız vatandaşlığı için şarttı. Bu süreçte Fransız tabiiyeti için 1791 yılında babanın soyu dikkate alınırken; 1793 ve 1795’teki düzenlemeler hem kan hem de toprak bağından bahsediyordu. Düzenlemelere göre Fransa’da veya başka bir ülkede Fransız babadan doğan çocuk Fransız uyruğunda kabul ediliyordu. Ayrıca babası yabancı olduğu halde Fransa’da doğan ve burada en az üç yıl ikamet edenlerin çocukları da Fransız kabul ediliyordu. Bkz.

28 Ocak 1869'da kabul edilen Osmanlı Tabiiyet Kanunu, vatandaşlığı laik esaslara göre belirleyen 9 maddeden oluşmuştur. Kanuna göre ebeveyni veya babası Osmanlı tabiiyetinde olan kişi Osmanlı vatandaşı kabul edilmiştir. Yine kanuna göre reşit bir ecnebi, Osmanlı topraklarında beş yıl sürekli ikamet ederse Osmanlı tabiiyetine geçebilecektir. Osmanlı tabiiyetinden çıkmış veya çıkartılmış olanların çocukları küçük dahi olsalar Osmanlı tabiiyetinde kalmaya devam edebileceklerdir⁸³⁶. Vatandaşlık hukukunun düzenlenmesi ve kanuni hale getirilmesi bakımından Osmanlı Tabiiyet Kanunu önemlidir; ancak bu konuda en önemli düzenleme 1876 Kanun-ı Esasi ile olmuştur. Kanun-ı Esasi'nin 8. Maddesi'nde yer alan "Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi bir din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir"⁸³⁷ ifadesi Osmanlı millet sisteminde yer alan din ve mezhep ayrımını kaldırarak eşit vatandaşlığı anayasal koruma altına almıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan bazı düzenlemelerin amacı anayasa ile kabul edilen vatandaşlık tanımının toplumda karşılığını bulmasını sağlamaktır. 1909 yılında çıkarılan Cemiyetler Kanunu ile Tatil-i Eşgal Kanunu siyasi katılımın önünü açarak vatandaşlık aidiyetini sağlamak isterken "asayiş-i memleket ve tamamiyeti mülkiyeyi ihlal ve şekl-i hükümeti tağyir ve anasır-ı Osmaniye siyaseten tefrik maksadına müstenid"⁸³⁸ yapılanmalara izin verilmemesi de bu vatandaşlığın sınırlarını çizmiştir.

Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan seçimlere halkın katılımının sağlanması ve "İyd-i Milliye Osmani, Meclisi Milli'nin Yevmi Küşadı, Mektepliler Bayramı, Çocuklar Bayramı, İdman Bayramı"⁸³⁹ gibi kutlamalar da vatandaşlık bilincinin geliştirilmesi için gösterilen çabalar arasında önemli yer tutar.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde devlet yalnızca yapılan düzenlemelerle "vatandaş"ın oluşmasını beklememiş aynı zamanda vatandaş yetiştirmeye de çalışmıştır. Bu amaçla Müstecabizade İsmet'e ilkokul çocukları için Rehber-i İttihad adında bir vatandaşlık eğitimi kitabı yazdırılmıştır. İzmir'de yayınlanan 48 sayfa risale şeklinde olan bu eserde vatan,

Serbestoğlu, İ. (2011). "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", *OTAM*, 29, 195.

⁸³⁶ Serbestoğlu, İ. (2011). 205.

⁸³⁷ Gözübüyük, Ş., Kili, S. (1982). *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 28.

⁸³⁸ Üstel, F. (2008). *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İstanbul: İletişim Yayınları, 27.

⁸³⁹ Üstel, F. (2008). 28-29. (Üstel, bunların "laik nitelikli bir birleşik kamusal alanın varlığını tescil etmek amacıyla, vatandaşları "bölen" dini bayramların karşısına onları bir bütünün parçaları yapmak için icat edilmiş" bayramlar olduğunu savunmaktadır.)

vatanperverlik, insaniyet, hürriyet, eşitlik, Mebusan Meclisi, askerlik gibi kavramlara yer verilmiş ve çocukların anlayacağı dilde yazılmıştır. Bu eserde yer alan: “Vatanını sevmeyen adam dünyada en alçak adamdır. Çocuklar, sizin içinizde vatanını en çok seven çocuk hangi çocuk olacaktır bilir misiniz ? Durunuz ben size anlatayım: Bugün hangi çocuk kendi anasını çok sevse ileride vatanını da işte o çocuk çok sevecektir. Demek ki hepiniz vatanımızı çok seveceksiniz. Çünkü analarınızı çok seversiniz değil mi? Bizim devletimizin adına Osmanlı Devleti denir. Bundan altı yüz sene evvel gelen ilk padişahımızın adı Sultan Osman olduğundan böyle denilmiş. İslam, Rum, Ermeni, Musevi her kim olursa olsun vatanımızın cümle evlatlarına ayrı ayrı Osmanlı - hepsine birden - Osmanlı milleti denir. Bunların hepsi vatan kardeşidirler. Devletimizin kanunu yanında birinin öbüründen hiç bir farkı yoktur. Hepsi birdir. Vatanımızda otuz milyon Osmanlı vardır. En iyi Osmanlı kimdir ? En iyi Osmanlı vatanına en çok hizmet eden, vatanının i'lâi şan ve şerefine çalışandır”⁸⁴⁰ ifadeleri devletin resmi vatan/vatandaşlık ve vatan sevgisi anlayışını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca II. Meşrutiyet Dönemi'nde tarih, coğrafya ve malumat-ı medeniyye dersleriyle doğrudan, diğer derslerde de okuma parçaları aracılığıyla⁸⁴¹ ortak bir vatandaşlık bilinci oluşturulmaya çalışıldığı bilinmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla Osmanlı Devleti'ni yöneten kadrolar modern ve merkezi bir devlet oluşturmayı ama edinmişler ve bunu gerçekleştirmenin en doğru yolunun vatandaşlık bilinci içinde bütün bireylerin devlete karşı sorumlu hissetmeleriyle mümkün olduğunu farkederek bahsedilen çalışmaları yapmışlardır. Ancak başta Islahat Fermanı ve 1909 anayasa değişikliğinde askerlik hizmetinin zorunlu hale getirilmesinde yaşanan sorunlar, azınlıkların "cemaat kimliklerinin" ve milliyetçiliklerinin Osmanlı vatandaşlığı aleyhine gelişen bir vakıa olduğunu göstermiştir.

3.4.1. Osmanlılık

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerde Osmanlılık fikri uzun bir süre kabul edilen bir olgu olmuştur. Bu olgu daha çok üst kimliği ifade etmek için kullanılmıştır. Nitekim Tanzimat farklı unsurları bir araya getirerek Osmanlılık fikrini geliştirmiştir. Farklılıklar dahilinde bütünlüğü ifade eden Osmanlılık, Meşrutiyet döneminde de yararlanılmak istenilen bir

⁸⁴⁰ Toprak, Z. (1988). “80. Yıldönümünde ‘Hürriyetin İlânı’ (1908) ve ‘Rehber-i İttihad’”. *Toplum ve Bilim*, 42, 157.

⁸⁴¹ Üstel, F. (2008). 36.

politika haline gelmiştir. Nitekim II. Abdülhamid, Mebusan Meclisi'nin ilk açılış konuşmasında “Bundan böyle tebaamızın bütünü bir vatanın evladı olarak ve cümlesi kanunun himayesinde yaşayarak 600 seneden beri hanedan-ı saltanatımızın unvanı olan ve tarih sayfalarında bunca parlak ve şanlı eserleri yazılı bulunan ismiyle Osmanlı yad olunacaktır”⁸⁴² diyerek Osmanlılığın resmi devlet ideoloji olduğunu açıklamıştır. Islahat Fermanı'nın patriklerin siyasi etkilerini azaltmak, papazları maaşa bağlamak, azınlıkların adli işlerini karma mahkemelere göndermek, Hristiyan okulların ve kiliselerin devlet tarafından teftişini sağlamak ve herkesi askerlikle yükümlü kılmak gibi düzenlemelerinin ortak hedefi bir Osmanlı milleti oluşturmaktır⁸⁴³.

Ermeniler tarafından çıkarılan Musavver Necat Gazetesi yazarı avukat Asadur Matosyan “Necatı Millet” başlıklı makalesinde, Ermeni kimliği üzerinde durarak istibdat devrinin yalnızca ilim, fen, sanayi, ticaret, ekonomi ve hukuk gibi alanları mahvetmekle kalmayıp “Ermeni kavmini” de yok etmeye çalıştığını iddia etmiştir. Bu yok etme girişiminin engellenmesi ise “Türk ordusunun şikayâtı, Niyazilerle, Enverlerin avazeleri (seslerinin çıkması), Ermeni kıtâllerinin aks-i sadaları” sayesinde olmuştur. Matosyan’a göre; Ermeniler, hürriyet dönemine yeterince gelişmiş ve zengin olmadıkları için istenilen ölçüde hazırlanamamışlardır. Bu dönemde Ermenilerin gelişmesi manevi güce ulaşmaları kısa zamanda eğitim ve kültür çalışmaları ile gerçekleşmeyeceği için Ermenilerin ihtiyacı olan “mahir dümenciye, zeki bir kaptan”dır. Ermenilere yol gösterecek kaptan Ermeni Patrikhanesi, Patrikhane Mebusan Meclisi, ruhani ve cismani meclisleri, vilayâtta bulunan murahhasa heyetleri olabilir ancak en uygunu Ermeni basının bu görevi üstlenmesidir⁸⁴⁴. Ademi Merkeziyet fikrini de gündeme getiren Asadur Matosyan Fransa'nın eski İstanbul sefiri (mevcut Londra sefiri), Ermenileri seven ve Ermenilerin sevgisini kazanan Mösyö Cambon'un fikirlerine⁸⁴⁵ istinaden Ermenilerin Osmanlı coğrafyasında hiçbir yerde

⁸⁴² Eryılmaz, B.(1992). *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 76.

⁸⁴³ Erdoğdu, T. A. (2008). Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir Grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine, *Doğu Batı Dergisi*, 45, 30.

⁸⁴⁴ Gazetemizin Mesleği, (7 Ekim 1908). *Necatı Millet*, 2.

⁸⁴⁵ Necatı Millete göre Mösyö Cambon bir mektubunda “Ermeniler memalik-i Osmaniye'nin hiçbir kısmında ekseriyet teşkil etmediklerinden bir ermeni devleti ihdas etmek kabiliyet haricindedir! Olsa olsa bir gün devlet-i aliye diğer bir devlet ile harbe tutulup ve neticesinde mağlup olup da muzaffer çıkan tarafın şerait-i sulhiye meyanına bir Ermenistan teşkili şartını dermiyan eylemesi varid-i hatır olabilir. Lakin bu takdirde bile memalik-i ecnebiyede bulunan cümle Ermenileri vilayat-ı sitteye ithal ve iş bu vilayatta bulunan Türk ve Kürt ve sair akvamı evlerinden ihraç edip Ermenilerin lehinde suni bir ekseriyet teşkil etmek icap edeceğinden ve bu ise esasen gayri kabil olmakla beraber hukuk-ı düvel kaidesine külliyyen muhalif bulunduğundan Ermenistan teşkili efkârı hayal kabilinden, şu halde katiyen mümkümsüz bulunuyor! Ermeniler ancak ıslahat-ı umumiyyeye muhtaç olup bu gibi ıslahattan istifade edebilir ki esasen Berlin ahitnamesi bu bapta kendilerine bazı hukuk bahşetmektedir” demiştir. Bkz. Gazetemizin Mesleği. 7 Ekim 1908. *Necatı Millet*, 2-3.

çoğunluk olmadığını bu yüzden ademi merkeziyet fikri yerine Berlin Antlaşması'nın Ermenilerin bulunduğu yerlerde ıslahat yapılması yönündeki maddeleri üzerinde durulması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Matosyan Ermeniler, Kürtler, Rumlar, Suriye, Bağdat ile Yemen kıtalarındaki Araplar, Bulgarlar, Sırlar ve Arnavutların her akıllarına eseni yapmaması gerektiğini belirtmiş, aksi takdirde Osmanlı Devleti'nin Avusturya-Macaristan'a benzeyeceğini ifade etmiştir. Matosyan'ın bu konudaki teklifi bütün milletlerin Osmanlı güneşi altında birleşmeleri ve bu güneşin ışıklarından yararlanmalarıdır. Matosyan, makalesini "Osmanlılık hissiyat-ı alisinden zerrece inhiraf etmeyip bu uğurda hakikati, evet sırf hakikati söylemekten asla çekinmeyeceğiz. Ve mukaddes memleketimizin umur-ı maliye, sınaiye, ticariye olan menaf-i mahsusasını müdafaaya ve bunları tevsi etmek emeliyle de makalat-ı müfide dahi neşre çalışacağız"⁸⁴⁶ diyerek tamamlamaktadır. Mevzu bahis makaleye göre Matosyan'ın Ermenilik kimliğinin yanı sıra Osmanlılık kavramını üst kimlik olarak kabul ettiğini söylemek mümkündür.

Azadamard Gazetesi "Kürtlerin Safahat-ı Hayatiyesi"⁸⁴⁷ başlıklı yazısında Erzurum Eski Valisi Muhammed Emin Bey'in dahiliye nezaretine bir lahiya gönderdiğini ve bu lahiyada Kürt tarihini nifak, isyan, istidat gibi safhalarını ayırdığını belirtmiştir. Gazeteye göre Kürdistan'da yaşanan feci hadiselerin tekrar etmemesi için devletin yapması gereken şeyler vardır. Bunlar; 10 temmuz siyasi inkılâbıyla mazhar olunan Kanunuesasî ve Hukuk-ı Beşer Beyannamesi'nin tatbik edilmesi; mazlum milletlerin hürriyet, müsavat, uhuvvet ve adaletten hakkıyla yararlanmalarının sağlanması; ziraat, ticaret ve zenginliklerden herkesin nasiplenmesinin sağlanması gibi şeylerdir. Ayrıca "Her Osmanlı ancak kanunun müdahale edebileceği meskenette ve hiçbir kimsenin müdahale edemeyeceği fikri ve vicdanın serbesti-i kamiliyle" yaşmalıdır. Böylelikle her Osmanlı "Ben Türkiye'nin hür ve mesut evladıyım!" diyebilmelidir. Gazete bu durumda yine sorunları tespit etmiş ve çözüm önerileri sunmuştur. Burada da yine kimlik olarak Osmanlılık ön plana çıkarılmıştır.

Azadamard Gazetesi'nde, Celal Nuri Bey'e ait açık bir mektup yayınlanmıştır. Celal Nuri mektubunda; "Biz Ermenileri ayrı gayrı telakki etmedik. 1327 İttihat ve Terakki Selanik Kongresine verdiğim muhtıradaki nokta-i nazarımı tavzih ettim: Osmanlılık bir millet-i resmîyedir. Türklük, Ermenilik ilh. birer millet-i hususîyedir. Osmanlılık tealisini ancak bu

⁸⁴⁶ Gazetemizin Mesleği, (7 Ekim 1908). *Necatı Millet*, 3.

⁸⁴⁷ Kürtlerin Safahat-ı Hayatiyesi, (19 Aralık 1912). *Azadamard Gazetesi*, 1090, 1.

hususî milletlerin terakkisinde aramalıdır"⁸⁴⁸ demiştir. Bu tanım aslında yapılmış en sade Osmanlılık tanımıdır. Resmi vatandaşlık adı ile kavim adları ayrılmıştır. Mektubun devamında Celal Nuri, Türkler ile Ermenilerin el ele yapacakları çalışmaların maddeten başarılı olacağını; Ermenilerin Türklerle iyi geçinmeleri halinde ihmal edilmekten kurtulacaklarını yazmıştır. Azadamard bu fikirleri olumlu gördüğünü ifade ederek bu tanımlamalara katılmıştır.

Bir konuşmasında Ayan Meclisi'nin gerekliliğini anlatmak için ayanlığın tarihi bir gerçek olduğunu söyleyen Zohrab, Amerika'nın mazisi olmadığını söylemesi üzerine bunun olumlu bir durum olduğunu iddia etmiştir. Zohrab'a göre Amerika'nın soyut bir millet olması ona hangi şekil verilirse kabul edeceğini, geçmişten gelen bir kıyafeti (yönetim ve millet şekli) olmadığı için kabul edilecek kıyafet için İtalya ya da Fransa gibi köklü toplumlar için geçerli olan kabul edememe durumunun Amerika'da bir zorluk teşkil etmediğini izah etmiştir⁸⁴⁹. Devamında Osmanlıların hangi millet cinsinden olduğunu sormuş; Amerika gibi 80 senelik mi yoksa 600-700 senelik çok karışık; ama şerefli bir maziye sahip bir millet olup olmadığına karar verilmesini talep etmiştir⁸⁵⁰. Zohrab bu izahı Ayan Meclisi'nin gerekliliğini ispat için yapılmış olmasına rağmen aslında Osmanlı tarihini şerefli bir mazi olarak gördüğünü ve ""biz" diyerek Ermenileri de bu tarihin bir parçası olarak gördüğünü göstermektedir.

Artin Arslanyan, 1909 Adana olayları nedeniyle yazdığı raporunda Adana Birinci Harp Divanı Harp Heyetine yazdığı bir mektubu da yayınlamıştır. Mektupta hükümet eleştirileri yapmış, Ermenilerin ve Müslüman halkın suçsuz olduğunu savunmuş ve mektubunu "Yaşasın Osmanlı ülkesi, yaşasın hür Osmanlılar"⁸⁵¹ sloganıyla bitirmiştir. Ancak Adana olaylarından üç yıl sonra eylül 1911'de Muş Mebusu Garabedian Ermeni Milli Meclisi'nde Adana olaylarıyla ilgili konuşurken, Kürtlerin köyleri talan ettiklerini, haraca bağladıklarını, kadın ve çocukları kaçırdıklarını söyleyerek "Bu şartlar altında biz Ermeniler kendimizi itiraz etmez şekilde hak hukuk sahibi Osmanlılar olarak telakki edebilir miyiz?"⁸⁵² demiştir.

⁸⁴⁸ Azadamard'a Açık Mektup, (8 Mayıs 1913). *Azadamard*, 1206, 1. Mebusan Meclisi Reisi Halil Bey Türkleştirme iddialarına 1911 yılında "Hükümet, Osmanlıları Türkleştirmek suretiyle yahut başka bir surette, bütün kavmiyetlerini unutturarak bir kavim haline getirmek üzere teşebbüslerde bulunmak ve suretle icraatta bulunmayı bu memleket için bir mazarrat, bir tehlike telakki eder " diyerek cevaplamıştır. Ziya Gökalp de Osmanlı tabirinin yalnızca devlet için geçerli olduğunu, Osmanlı Devleti içinde farklı milletler olduğunu, her milletin milliyetini tasdik ettiklerini, ittihad-ı anasır için karşılıklı saygının esas olduğunu, "Osmanlıyız, milliyetimiz yoktur" demekle ittihad-ı anasır olamayacağını savunmuştur. (Tunaya, T.Z. (1989).304-307.)

⁸⁴⁹ *MMZC*, 5 Şubat 1326, İ:43, C: 21, 110.

⁸⁵⁰ *MMZC*, 5 Şubat 1326, İ:43, C: 21, 110.

⁸⁵¹ Şekeryan, A. (2015). 99.

⁸⁵² Kevorkian, Raymond,H.; Paboudjian Paul B, (2012). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda*

Bu ifadelerin Adana olaylarından üç yıl sonra söylenmiş olması Garabedyan'ın Osmanlı vatandaşlığı hakkında iyimser olmadığını göstermektedir.

Aynı şekilde Ermeni Âşık Pesendi⁸⁵³ 1910 yılında yazdığı divanında (Kusani Daviği), Divanı Meşrutiyet başlıklı dört kıtalık bir şiir yayınlamıştır. Pesendi bu şiirin nakarat kısmında “Hamd ola Osmanlıyız biz cümlemiz bir erleriz/Kardaşız laubali hem hürriyetperveriz”⁸⁵⁴ demiştir. Bu iki örnek aynı zamanda Osmanlılığın hürriyetle birlikte değerlendirildiğini göstermektedir.

Vartkes Efendi de 1910 yılında bir konuşmasında "Siz beni zorla Nasyonalist yapıyorsunuz. Halbuki ben nasyonalist değilim... Siz sanıyorsunuz ki ben kart bir Ermeniyim... Halbuki ben sizden ziyade Türk'üm. Türkten de Türküm"⁸⁵⁵ demiştir. Bu konuşma Vartkes Efendi'nin millet kavramı açısından Osmanlı vatandaşlığını “millet” olma şuuru ile değerlendirdiğini göstermektedir.

Balkan Savaşları sırasında Hariciye Nazırı olan Gabriel Noradunkyan, bu dönemde tartışılan “Osmanlılaştırma” hakkında imparatorluğun çeşitli ırkları arasında ortak bir payda bulunduğunu bu paydanın eşitlik ve Osmanlı'nın bütün sorunlarında birlik olduğunu ifade etmiştir. Noradunkyan'a göre bu sorunlarda “Türkler, Araplar, Rumlar, Ermeniler Osmanlı vatanseverleri olarak davranacaklar, ama hiçbir şekilde Rumların Arapların veya Ermenilerin Türkleşmesi demek olmayacaktır”⁸⁵⁶. Ayrıca Noradunkyan Türk ırkının imparatorluğun “tabanı” ve “zirvesi” olduğunu ifade etmiş, diğer ırkların da imparatorluk içinde milli adetlerine göre kendilerini geliştirme haklarının olacağını vurgulamıştır. Halil Menteşe'nin “Hükümetin dâhili siyasetinde takip ettiği gaye, dâhili siyasetin esasi bütün Osmanlıların siyasal birliğidir. Bu birlik siyasetinin gayesi bütün Osmanlıların, Osmanlı vatanının her tarafını kendi vatani umumisi ve devletini kendi kuvveti tanımasıdır. Türk olmayan Osmanlıları Türkleştirmek sureti ile yahut başka bir suretle bir tek kavim haline getirmek için teşebbüslerde bulunmak bu memleket için bir kötülüktür”; Cemal Paşa'nın “Bizi Türk siyaseti yapmış olmakla itham edenlere gayet kat'ı bir lisanla bildiririm ki, biz

Ermeniler, İstanbul: Aras Yayıncılık, 35.

⁸⁵³ Asıl adı Mardiros Kimpetyan'dır. 1864 yılında Sivas'ta doğmuştur. 1896'da Ermeni olaylarından sonra yurt dışına kaçmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a dönmüştür. 1913 yılında ölmüştür. Bkz. Pamukçıyan, K. (2002). 210.

⁸⁵⁴ Pamukçıyan, K. (2002). 210.

⁸⁵⁵ Tunaya, T.Z. (1998). 576.

⁸⁵⁶ Mutlu, C. (2015). 22.

Türk siyaseti değil Osmanlı camiası siyaseti yaptık. Eğer Âdemi merkeziyet siyaseti yapsa idik İttihat ve Terakki o zaman Türk siyaseti yapmaya mecbur olacak ve bütün mahalli muhtariyetlere mazhar olan memleketler meydanında münhasıran Türklerin yerleşik olduğu vilayetlerde Türkler için mahalli muhtariyet kurmaya kalkacaktık. Bizler ise Osmanlı camiası siyaseti takip ettiğimizden dolayı merkezin, vilayetler üzerindeki nüfuzunu azaltmakla beraber mahalli idarelere geniş müsaadeler vermeyi ve orduyu ikiye bölmemeyi esas meslek ittihaz ettik”⁸⁵⁷ sözleri de İttihat ve Terakki’nin Osmanlıcılık anlayışının Noradunkyan’ın anlayışı ile benzerliğini göstermektedir.

Azadamard Gazetesi, “Ermenilerin Matalib-i İntihabiyesine Karşı Esassız İtirazat”⁸⁵⁸ yazısında Osmanlılık hakkında önemli bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm şu şekildedir: "Osmanlı parlamentosu Osmanlı’dır ve sırf Türk değildir. Devlet Osmanlı’dır. Osmanlılık heyet-i Osmaniye-i siyasiyeden terekkep etmiştir. Bu terkinin ecza ve anasırı milletlerdir. Hal böyle olduğundan parlamento bilcümle anasır-ı Osmaniye’nin mecmu-ı vükelası olmak için bilcümle anasır-ı mürekkebenin mümessilleri ile müteşekkil ve müterekkip olması pek tabi, pek ibtidai bir hakikat değil midir? Madam ki, Osmanlılığın ecza-yı mürekkebesinden her birinin şahsiyet-i milliyesiyle mevcudiyeti kabul ediliyor. Bu şahsiyet-i milliyenin parlamentoda temsil olunması taht-ı zarurettedir. Parlamento mülkün, Osmanlılığın levhası, makam-ı temsildir. Fakat levha ve makam-ı temsil bu mahiyetlerle görünmek için bütün cismi, bütün bütün temsil olunacak anasırı ibraz etmelidir. Memlekette şahsiyet-i millilerin mevcudiyeti muzırdır diye bir telakki yoksa, parlamentoda dahi mevcut bulunmaları muzır addolunmamalıdır”⁸⁵⁹. Buna göre gazete Osmanlılık’ı sadece vatandaşlık ve hukuk çerçevesinde değerlendirmektedir. Gazete bütün milletlerin parlamentoda temsil etmesini savunmaktadır. Yazının devamında bütün milletlerin varlığının sosyal yaşamda kabul edildiği hatırlatılarak bu milletlerin mecliste de temsil edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Aksi halde imparatorlukta Türkler haricinde diğer milletlerin "imha" edilmesi gerektiğini sitemkar bir şekilde ifade eden gazete Türk basınında ve Türk zihninde böyle bir temayül ve arzunun bulunmadığı da aynı yazıda gazete tarafından kabul ve beyan edilmektedir.

Haparsun Muradyan, bir milletvekilinin mazbatasının görüşüldüğü bir oturumda tarafgirlik söz konusu olduğunda "Bilmiş olunuz ki, benim için millet milliyet namıma

⁸⁵⁷ Semiz, Y.(2014). 228.

⁸⁵⁸ Ermenilerin Matalib-i İntihabiyesine Karşı Esassız İtirazat, (16 Kasım 1913). *Azadamard*, 1367,1.

⁸⁵⁹ Ermenilerin Matalib-i İntihabiyesine Karşı Esassız İtirazat, (16 Kasım 1913). *Azadamard*, 1367,1.

değil, Osmanlılık namına söz söylenmeli, onu iddia edeceğim. Dinleyiniz beni, Osmanlı olarak millet farkı, mezhep farkı asla yoktur benim yanımda. Buna katiyen emin olunuz ve beni şahsen ve yakinen tanımış olanlar bilmelidir ki ben o iddiada değilim, o müdahaleye gitmeyelim. Eğer ki söyliyecek olursak ki, bu benim akrabamdır, arkadaşımıdır, hattâ bu benim mezheptendir, tarafdırlık edecek olursak, azim hatâ yapmış olunuz. Onun için bir şeyi tetkik etmeli, bilâ mezhep, bilâ milliyet, bilâ karabet olarak diyorum"⁸⁶⁰ demiştir.

Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftarı Ermeni Fırkası, Ermeniliğı Osmanlılıkla beraber kabul ettiğini; ancak bütün Osmanlıları birleştirerek bir millet oluşturma amacına da Osmanlı birliğinden ayrılmak hayalini aynı derecede reddettiğini⁸⁶¹ belirtmiştir.

Ermenilik ve Osmanlı vatandaşlığı konusunda en ilginç yazı Neva Yahud Sedayı Ermeniyan gazetesinde yayınlanmıştır. Gazete; “Maksadımız” başlığı ile yayınladığı yazıda: “Zinhar zinhar! Neva yahut Sada-yı Ermeniyan tabirinden Ermenilerin ta’n ve şekvası, Ermenilerin feryadı, ah ü zarı, sada lafzından öyle gürültülü patırtılı şeyler anlaşılmasın.

Henüz bir nüshası endam-ı arz etmeden, mahiyeti anlaşılmadan, bunu işten birçok, alelhusus gençlerimiz, yahut genç kanı taşıyan yaşlılarımız bu tabirin kulaklara ve kalplere pek nahoş aksedeceğini, hele Ermeniyan lafzının büsbütün ayrı gayrısı, benlik senlik göstereceğini söylediler ve bizleri tahzir ederek bari (sada-yı Osmani) tesmiye etmekliğimizi tavsiye eylediler.

Biz dahi nâsihimiz, münekkidimiz olan zevat-ı kiramı kuvve-i mefkuremizin yardım ettiği kadar birer söz ile tatmin ettik.

Ama ne dedik?

Dedik ki, öz bir Ermeni, Ermeni’yim demekten fariğ olamadığı gibi öz ve munsif ve kadirşinas bir Ermeni dahi [yedi] asırdan beri kemal-i tehafürle takındığı Osmanlılıktan, onun uğruna feda olmaktan ve Ermeni kalıbı içinde Osmanlı ruhu taşımaktan dahi fâriğ

⁸⁶⁰ MMZC, 26 Kanunusani 1324, İ:24, C:1, 515.

⁸⁶¹ Minassian, A. T. (2012). 89.

olamaz. Çünkü menfaatte müsterektir ve her iki milletin müstakbeli, menâfi'i birdir”⁸⁶² demiştir.

Taşnaksutyun yayın organı Orizon 31 Ekim 1914 tarihinde Ermenileri savaşa Rusya saflarında aktif olarak katılmaya çağırmış ve Çarlık Rusyası'nın kazanacağı zaferin Ermenilerin de zaferi olacağını belirtmiştir⁸⁶³. Bu çağrı Orizon'un (Taşnak) Osmanlı vatandaşlığı kavramını kaybettiklerini ve kendilerini Rusya ile özdeşleştirdiklerini göstermektedir. İngiliz Konsolosu Dickson'un 1908 yılında yazdığı Taşnaklarla ilgili bir raporu ve raporuna eklediği; Taşnaklara ait bir risale Taşnakların Meşrutiyet'in ilanından beri yaptıkları Osmanlılık hakkında da şüphelere neden olmaktadır. Dickson'a göre Taşnaklar bir yandan silah ve cephane depeoları oluştururken bir yandan da propaganda yoluyla Kürteri ve Jön Türkleri kazanmaya çalışmaktadırlar. Dickson raporunda "Şimdiki siyasetleri, sessiz kalmak ve Müslümanların işbirliğini sağlamak için ellerinden gelen her şeyi yapmaktır. Şu sıra yayımladıkları ve hemen hemen hepsi Müslümanlara seslenen bir sürü risale bunu gösteriyor. ... Müslümanların işbirliği ve desteği olmadan davalarının umutsuz kalacağını farkındalar"⁸⁶⁴ demiştir. Nitekim Osmanlılık konusunda Mebusan Meclisi'nde Rum ve Ermeni mebusların Osmanlılıkla ilgili görüşlerini yazan Tarık Zafer Tunaya'nın şu tespiti önemlidir: "Etnik çeşitlenme kozmopolit yapıyı türdeş olmayan bir insan yığını, hizipleşme çatışmalarını, bölgecilik ve milliyetçilik kavgalarını getirmiştir. Birbirini doğuran bu olgular dış etkenlerle beslenince yapay bir Osmanlılık görüntüsü altında, etkisiz bir yönetimin ve giderek imparatorluğun çöküşünü hızlandırmışlardır. Bu unsurlar farklılıklarıyla Osmanlılık sistemini güçlendirme bir yana, çeşitli milletler olarak zayıf bir Osmanlılık çatısı altında muhtariyetten de öte bağımsızlığa ulaşmak isteğindeydiler"⁸⁶⁵. Bu dönemde Mebusan Meclisi'ndeki Türk mebuslar da ittihad-ı anasır ile Osmanlılık düşüncesini savunmuşlar ve bunu her fırsatta ifade etmişlerdir⁸⁶⁶.

⁸⁶² 9 Mayıs 1910, *Neva Yahud Sedayı Ermeniyan*, 1.

⁸⁶³ Kaçaznuni, O. (2006). 13.

⁸⁶⁴ Ahmad, F. (1995).18. (Bahsedilen ilgili risalenin bir kısmı şu şekildedir: “Bizim kendim izin kim olduğumuzu, karşıtlarımızın ve düşmanlarımızın kimler olduğunu anlamamızın zamanı geldiğine inanıyoruz ‘Biz’ derken, ‘Daşnak’ ya da diğer Ermeni devrimci partilerini değil, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan ve müstebit hükümetin yıkıcılığına, yağmacılığına ve baskıcılığına uğrayan herkesi, bütün Osmanlıları, yani bütün Türkleri, Ermenileri, Arnavutları, Arapları, Rumları, Süryanileri kastettiğimiz anlaşılmalı.... Biz özgürlüğümüz, bilgiyiz, eşitliğiz, yasayız. Düşmanlarımız istibdaddır, cahilliktir, köleliktir, yağmadır, adaletsizliktir. Biz işçileriz, biz ülkemizin lânetlileriyiz, alevleri yükseltenleriz ülkemizdeki yenilikçileriz biz. Düşmanlarımız tembeller ve iyicilerdir, memleketi yabancılara satanlar, bizi kılıçtan geçiren ler ve kıtlığa mahkûm edenlerdir.”)

⁸⁶⁵ Tunaya, T.Z (1989). 175.

⁸⁶⁶ Mesela o dönemde Türk gazetelerinde yayınlanan bir şiirde yer alan “Ey Ermeni kardeş, Bulgar vatandaşı,

Ancak 1910 yılından itibaren Osmanlılık düşüncesinin başarısız olduğu İttihat ve Terakki tarafından da dile getirilmeye başlamıştır. Mecliste görev alan İsmail Kemal Bey'in Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesinden sonra bu devletin ilk başkanı olmak için Osmanlı Devleti'ni terketmesi, yine Mebusan Meclisi'nde Osmanlılığını savunmuş olan Arap milletvekili Satı El-Husri'nin Suriye'de bir Arap devleti kurmak istemesi⁸⁶⁷ Osmanlılık düşüncesinin Müslümanlar arasında da etkisini kaybettiğini göstermektedir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerin diğer azınlıklara göre Osmanlılık konusunda fikirlerinin kıyaslanabilmesi için bazı Rum mebusların düşüncelerini de izah etmek gerekir. Örneğin Yorgo Boşo, bir konuşmasında Osmanlı Devleti'nin Rumlukla eşit olduğunu savunmuş, Pançe Doref ise buna karşı çıkarak Osmanlı Devleti'nin Türklükle de Rumlukla da eşit olmadığını, yalnızca Osmanlılıkla eşit olduğunu savunmuştur. Başka bir Rum Mebus olan Karolidi de "Hem Rumuz hem Hiristiyanız, hem de Osmanlıyız. Halis Rum olmasaydım, halis Osmanlı olamazdım"⁸⁶⁸ demiş; Osmanlılığın anlaşılması için Türklüğün, Rumluğun, Ermeniliğin, Araplığın iyi bilinmesi gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla Osmanlılık konusunda Rumlar arasında da birlik sağlanamadığı, ancak Rumluk ifadesinden de asla vazgeçemedikleri görülmektedir.

3.4.2 Vatan ve Vatandaşlık

Osmanlı Devleti'nde vatandaşlık hak ve sorumlulukları Kanun-ı Esasi'nin 8-26. Maddelerinde belirlenmiştir. Bu maddelere göre; Osmanlı Devleti'nin tebaası olan tüm bireyler din ve mezhep farkı gözetilmeksizin Osmanlı sayılırlar. Osmanlıların tamamı bireysel özgürlüklere sahiptirler. Bireysel özgürlükler güvence altındadır. Devletin dini İslam'dır. Ancak iç güvenliğini bozmamak, genel ahlâk kurallarını ihlâl etmemek kaydıyla diğer dinlerle ilgili işler ve farklı cemaatlara verilmiş olan ayrıcalıklar devletin himayesindedir. Basın kanun dairesinde serbesttir. Osmanlılar yasalar dahilinde ticaret ve sanatla uğraşıp şirket kurabilirler. Dilekçe ve şikayet hakkı vardır. Eğitim serbesttir ve kanun dahilinde herkes eğitim yapabilir. Okullar devletin kontrolünde olup farklı milletlerin eğitim hakları korunmaktadır. Osmanlılar din ve millet işleri dışında yasalar önünde eşittir. Herkes

Ey Musevi dader, Ey Rum birader, Geliniz toplanalım eğlenelim, Geliniz oynasalım zevk alalım, Vatan millete en şanlı düğün, En mukaddes bir iyd (bayram) işte bugün" ifadeleri Türklerin bu konuda düşüncelerini göstermektedir. (Eraslan, C., Olgun, K. (2006).87.)

⁸⁶⁷ Erdoğan, T. A. (2008). 37. (1911 yılından itibaren Arap ve Arnavutluk isyanları görülmüş, aynı yıl Arap mebuslar ilk kez mecliste Araplar, kendilerinin devlet memuriyetlerinde ve parlamentoda baskı altında olduğundan şikayet etmeye başlamışlardır.)

⁸⁶⁸ Özçelik, A. (2008). "Modernleşme Döneminde Bir Merhale: Meşrutiyet". *Türk Yurdu Dergisi*, 251, 74-75.

yeteneğine göre devlet memuru olma hakkına sahiptir ancak memur olmak isteyenler Türkçe bilmek zorundadır. Herkes gücü nispetinde vergi vermekle mükelleftir. Mülk edinme hakkı olup, kimsenin malına parası verilmedikçe el konulamaz. Konut dokunulmazlığı olup kanuni gereklilik dışında kimsenin konutuna girilemez. Angarya yasaktır. İşkence ve eziyet yasaktır.

Ancak Kanun-ı Esasi'nin bu hükümlerine rağmen vatan ve vatandaşlık kavramları II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler için tartışmalı bir konu olmuştur. Dönemin başların meşrutiyetin de etkisi ile genel olarak “vatana bağlılık” konusunda olumlu ifadeler kullanılırken zamanla bu durumun değişmeye başladığı görülmektedir.

1908 yılında Ermeni Patrikliğine seçilen Mateos İzmirliyan Efendi'nin Padişah'a teşekkür arzında Osmanlı toprakları için “Vatan-ı muazzez-i Osmanimizin te'min ve teali-i ikbal ve istikbal⁸⁶⁹” ifadesi kullanılmıştır. Ancak Ermeni Patriğinin henüz Mayıs 1909'da Rusya'ya Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri himayesine alması için müracat edeceği ve bu durumu "her gûne mücadelât ve münâza'âtın izalesi idare-i ce-dîdece kat'iyen arzu edilmekte olduğu muhakkak ise de mutaassıb ahalinin Hıristiyanlar aleyhine kıyâm etmesi tehlikesi mevcut idüğünden Müslümanlarla Ermeniler beyninde yeniden münâza'ât vuku'undan korkduğunu ve kendi itikadınca Rusya'nın Memâlik-i Osmaniyye'deki Ermenilerin emr-i himayesini deruhde etmesini istediği⁸⁷⁰ sözleriyle beyan ettiği Alman gazetelerinde yer almıştır.

Ramgavar Partisi de programında “vatan” kavramına da değinerek vatanın bölünmez bütünlüğü içinde farklılıkların yaşatılması gerektiğini “vatan ı müşterek-i umûmiyyenin kabil-i tefrik olmaması esâsını kabûl etmekle beraber mevcûdiyyet-i ırkıyyelerine âid alâim ve hukukîde muhâfaza etmeleri ve onların mahfûziyyetini taht-ı te'mîne almaları vecâibdendir”⁸⁷¹ diyerek belirtmiştir. Ayrıca parti “vatandaşlık ve millet” kavramlarını birbirinden ayırmıştır. Nitekim bu durum partinin programında “memâlik-i Osmâniyye'de mütemekkin Ermeniler'in iki sıfatı hâiz bulundukları tezâhür eder ki biri milliyet-i siyâsiyye itibâriyle "Osmânlı" ve diğeri kavmiyyet itibâriyle "Ermeni" olmalarıdır. Her ikisinin vâzıh

⁸⁶⁹ Güllü, R.E. (2015). 378.

⁸⁷⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2006). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus İlişkileri (1907-1921)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 3, 50. (Arşiv Kayıt No: Hr. SYS. 43/30)

⁸⁷¹ İlter, E. (1993).524.

bir surette izhârı ve yekdiğerini kat'en nakz etmemeleri şart olan bu sıfatların ikisinin de muhâfaza ve ibkası elzemdir”⁸⁷² denilerek açıkça belirtilmiştir.

Sivas Mebusu Nazaret Dagavaryan Efendi, bedelli askerlikle ilgili konuşurken önemli bir vatandaşlık tanımı yapmıştır. O, "Şimdiye kadar Türkiye ahalisi iki kısma ayrılıyordu: Bir kısmı milleti hâkime, Türk- İslamlar, bir kısmı milleti mahkume, hüküm altında bulunanlar yani gayrimüslimlerdir. Mülkün muhafazası ve idaresi kendi yaptıkları kanunların korunması birincilere ait idi. İkinciler, yalnız bedeli askeri vererek borçlarını ödüyorlardı. Meşrutiyet'in ilanı bu acı duruma son verdi. Kanunu Esasi üzerine yemin ettiğimiz günden itibaren bu ülkeye artık Türkiye demeyip, Saltanatı Osmaniye denmektedir. Bundan böyle bu ülke yalnız Türk'ün, Arab'ın olmayıp gayrimüslimlerin de içinde bulunduğu bütün ahalinindir. Şu halde artık bundan önce reaya şeklinde isimlendirenler de, milleti hâkime-i müslime unsurlarıyla eşittir.”⁸⁷³ diyerek düşüncesini açıklamıştır.

Musavver Necat Gazetesi'nde “bir diplomat” imzasıyla isimsiz yayınlanan “Avrupa ve Biz” başlıklı makalede de Avrupa devletlerinin “devri istibdatta” Osmanlı Devleti üzerinde elde ettikleri haklar eleştirilmiştir. Avrupa'nın tenkit edildiği bu yazıda Osmanlı topraklarından “muazzez ve mukaddes Osmanlı vatanımız” diye söz edilirken Kanuni Sultan Süleyman için de “cennetmekân” ifadesi kullanılmıştır⁸⁷⁴. Bu durum yazarın Osmanlı Devleti'ni ve Osmanlı vatanını ve tarihini sahiplendiğini, kendisini de bu vatanın ve tarihin bir parçası olarak gördüğünü göstermektedir.

Hakkı Telif Kanun Lâyihası münasebetiyle yapılan bir meclis görüşmesinde Konya Mebusu Hacı Mustafa Efendi, telif hakkının mirasçılara devri ile ilgili 36 yıllık sürenin kabul edilmesi üzerine Osmanlı milletinin yalnızca Müslüman unsurlardan oluşmadığını, gayrimüslimlerin de Osmanlı'nın bir parçası olduğunu hatırlatmış ve mirasın paylaşımı konusunda gayrimüslimlerin de bu taksime tabi olup olmayacaklarını sormuşlardır. Bu soruya Sivas Mebusu Agop Dagavaryan "Aynen tabidir" diye cevap vermiştir⁸⁷⁵. Bu durum Dagavaryan'ın vatandaşlık hakları konusunda Osmanlılığı tam olarak kabul ettiğini göstermektedir.

⁸⁷² İlter, E. (1993).525.

⁸⁷³ MMZC, D.1, İ.Ç.1, C.4, , 426.

⁸⁷⁴ Biz ve Avrupa, (7 Ekim 1908). *Necatı Millet (Musavver Necat)*. 7.

⁸⁷⁵ MMZC, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:2, 602.

Ermeni Profesör Tomayan Efendi, 1913 yılında Ermeni Meselesinin Osmanlı Ermenileri tarafından çıkarılmadığını, Ermeni Islahatı meselesinin Rusya Ermenilerinin Rus hükümetine yaptıkları müracaat sonucunda ortaya çıktığını, bu meselenin bir çok sorun gibi elçiliklerin masalarında ortaya çıktığını ifade etmiştir. Tomayan meşruti bir rejimde kendi hükümet ve parlamentosu varken Ermenilerin Avrupa devletlerinin kapılarını çalmalarını uygun bulmadığını belirtmiştir⁸⁷⁶. Buna göre Tomayan Efendi'nin Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin Osmanlı vatandaşlığını kabul etmektedir. Sorunlara "milliyet esasına" göre değil "vatandaşlık" esasına göre yaklaşmaktadır diyebiliriz.

Ermeni Aşık Pesendi, 1910 yılında yazdığı divanında (Kusani Davığı), "Divanı Meşrutiyet" başlıklı şiirinde "Basmışüz kadem Pesendi hürriyet meydanına/ Kim bu lutf-u Rabbani dir şükr ola ehşanına, / Cismimiz hak olsa elzem dir bu mülkin şanına,/ Kafır olsun kim ki vermez canını vatanına" ⁸⁷⁷ demiştir. Pesendi İttifak başlıklı şiirinde de "Müslim Gayri müslim hep kardaşlaruz/ Cümlemiz derd-i vatandan ağlaruz/ Biz verelim canu dilden el ele/ Kimse etmesin hariçten velvele.... ve Kaffemiz Osmanlıyız ünvan ile/ Gezeruz ta haşre tek bu şan ile/ Ayrı gayru bilmeyuz vatandaşuz / bi şüphe vatandaşuz hem kardaşuz" ⁸⁷⁸ demiştir.

Seçim sistemine bakış da Ermenilerin vatandaşlık algılarını göstermeleri bakımından önemlidir. Bu bağlamda 1914 seçimleri de Ermeniler tarafından sorun haline getirilmiştir. Ermeniler genel olarak nisbi temsil ve müntehibi sani (ikinci seçmen) talebinde bulunmaya devam etmişlerdir. Ancak, Ermeni bir vatandaş Antuvan Efendi Ahmet Ağaoğlu'na gönderdiği mektupla mevcut kanunlar uygulandıkça kavmiyet, din ve diğer esaslar üzerinden seçimlerin yapılmasını talep etmenin doğru olmadığını belirtmiştir⁸⁷⁹. Bu durum Antuvan Efendi'nin Meşrutiyet'in vatandaşlık anlayışını benimsediğini göstermektedir

Gazeteci Misak Koçunyan, Balkan Savaşları'nda 29 Eylül 1912'de bir Ermeni askerden aldığı mektuptan vatanseverlik dolu ve Ermeni gençliğine gurur veren bir mektup diye bahsetmiştir. Bahsi geçen mektupta Osmanlı saflarında savaşan Ermeni asker bulunduğu mevkiinin (Kırkkilise) ve ordunun genel durumu hakkında bilgi vermiştir. Ermeni asker

⁸⁷⁶ Özel, S. (2003). " Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa Bir Bakış". *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 3, 179. (Tomayan Efendi, II. Abdulhamit döneminde komitelerle ilişkilerinden dolayı idam cezasıyla yargılanmış, İngiltere kraliçesinin müdahalesiyle kurtulup İngiltereye yerleşen bir Osmanlı Ermenisi olduğu halde bu düşüncededir.)

⁸⁷⁷ Pamukçıyan, K. (2002). 210.

⁸⁷⁸ Pamukçıyan, K. (2002). 213-214.

⁸⁷⁹ Kümbül B. (2006). 85.

mektubunda “askeri bando en önden ilerleyerek milli savaş şarkıları çalıyor, bunu duyduğumuzda yüreğimiz kabarıyor ve sabırsızlıkla bir an evvel savaş meydanına ulaşmak için acele ediyorduk”⁸⁸⁰ demiştir.

Kozan Mebusu Hamparsum Boyacıyan, Cemiyetler Kanun Lâyihası münasebetiyle yaptığı bir konuşmada cemiyetlerin milliyet üzerine kurulmaması talebine karşı çıkmış, bu durumun diğer milletlerin bu yönde cemiyetler kurmaya mecbur edileceğini belirtmiştir. Ona göre millet eğer kendini açıkça ifade etme imkanı bulursa, gizli cemiyetler kurun denilse bile Ermeni, Rum ve Bulgarlar gizli cemiyetler kurmaya gerek görmeyeceklerdir. Hamparsum bu düşüncesini, "Amerika'ya giderseniz, orada bin çeşit millet vardır. Fakat hiçbir millet, kendi milleti için çalışmağa hacet görmüyor ve lüzumu da yoktur; çünkü orada hiçbir vakit mâni yoktur"⁸⁸¹ sözleriyle desteklemek istemiştir. Hamparsum aslında günümüzdeki anlamıyla bir vatandaşlık tanımı yapmış, bu vatandaşlığın kendini ifade etme hürriyeti ile güçleneceğini ifade etmiştir. Günümüzde de millet ve vatandaşlık tartışmalarında Amerika örneğine sıkça rastlanılmaktadır.

Sivas Mebusu Nazarat Dagavaryan, Mürur ve Pasaport Kanunu münasebetiyle yaptığı konuşmada kimlerin vatandaş ve bir yerin yerlisi sayılması hakkında; Avrupalıların bu meseleyi halletmek için bir kişinin hangi memlekette doğduysa o memleketten sayıldığını örnek olarak göstermiştir. Çocukluktan çıkmış hatta otuz yıl başka bir ülkede yaşamış olsa da doğduğu yerin vatandaşı sayıldığını ifade etmiştir. Avrupa'da bu durum için tek istisna durum deniz üzerinde doğanlardır. Denizde doğanlar (haymatlos) vatansız sayılmaktadırlar. Konuya böyle bakıldığı takdirde Osmanlı Devleti'nde bu sorunu halledebilir. Böylece kimlerin nereden mebus seçilebileceği meselesi de halledilebilir⁸⁸². İstanbul Mebusu Kırkor Zohrab Mürur ve Pasaport Kanunu münasebetiyle yaptığı konuşmada kimin yerli kimin misafir sayılacağı konusuna değinmiştir. Ona göre bu onuda genel bir kural olmalıdır. Her vilayette farklı bir medeni hukuk uygulanması vatani parçalamak anlamına gelecektir.

Zohrab'a göre bir Osmanlı bir vilayette yaşarken fikrini değiştirip başka bir vilayete yerleşirse çeşitli külfetlere katlanmak zorunda olmamalıdır. Bu konuda beş sene yaşamak ya da bazı şartları yerine getirmek gibi kayıtlar konulması yanlıştır. Özellikle mebus seçilme

⁸⁸⁰ Yarman, A. (2014). 265.

⁸⁸¹ MMZC, 6 Haziran 1325, İ:96, C:1, 477.

⁸⁸² MMZC, 21 Nisan 1326, İ: 82, C: 1, 532.

konusunda böyle bir kayıt konulması da Osmanlı vatanını bölmek anlamına gelecektir⁸⁸³. Zohrab aynı oturumda daha sonra tekrar söz aldığı anda mebus seçilebilmek için Osmanlı vatandaşı olmayı yeterli bulmuştur. Ona göre mebus seçilebilmek için bir yerin yerlisi olmaya gerek yoktur. İkamet konusu hukuki bir konu olup, bir kişi nerede doğarsa doğsun bir gün bile yaşadığı yeri kendisi için adres seçebilir. Bu hukuki bir haktır. Bu bağlamda bir Osmanlı vatandaşı istediği yerden aday olduğunda ona bir Fransız'a, bir Moskof'a yapılacak muamele yapılamaz⁸⁸⁴.

Gazeteci Misak Koçunyan, Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'nin geri çekilmesi üzerine “haksız yere saldırmak ne kadar günahsa, düşmanın böbürlenmeleri karşısında sessiz kalıp, mahcup bir kadın edasıyla vatan savunmasından geri durmak da aynı derecede günahdır”⁸⁸⁵ demiştir. Misak Koçunyan, 30 Ekim 1912'de Jamanak Gazetesi'nde yayınlanan “Ermeni Askerin Siper Ettiği Göğsü” başlıklı yazısında da Ermenilerin vatan sevgisini atalarının kahramanlık hikayelerinden, Cesur Vartan'ın⁸⁸⁶ mücadelelerinden öğrendiklerini, Osmanlı safında savaşan Ermeni askerlerin vatan için cesurca savaşmalarından başka bir şey beklenemeyeceğini⁸⁸⁷ yazmıştır.”

Balkan Savaşları'nda hayatlarını kaybeden ihtiyat zabiti Ohannes Efendi savaş esnasında savaştan kaçmaya çalışan Arnavut askerlere “Bana bakın! Ben Ermeniyim ve uzaklardan sizin memleketinizi korumak için geldim, fakat siz çakallar gibi kaçıyorsunuz. İleri kahramanlar! Varol Osmanlı İmparatorluğu”⁸⁸⁸ demiştir. Bu ifadelerden anlaşılan Ohannes Efendi'nin sizin memleketiniz derken coğrafi bir tanım yapmak istemiştir. O'na göre Türk olmamak savaştan kaçmayı gerektirmez, kendisi de Türk olmadığı halde Osmanlı Devleti için savaşmaktadır.

Vatan ve vatandaşlık konusunda olumlu olan Ermeni görüşlerinin yanı sıra II. Meşrutiyet'in ilerleyen yıllarında olumsuz uygulama ve düşünceler de görülmüştür. Mesela, Balkan Savaşları sırasında Bulgar ordusuna gönüllü katılan Ermenilerden bir bölük kurulmuştur. Antranik Ozanyan⁸⁸⁹ komutasındaki bu bölük 6 Ocak 1913 tarihinde Tekirdağ'a girmiştir.

⁸⁸³ MMZC, 21 Nisan 1326, İ: 82, C: 1, 526

⁸⁸⁴ MMZC, 21 Nisan 1326, İ: 82, C: 1, 536

⁸⁸⁵ Yarman, A. (2014). 264.

⁸⁸⁶ 451 yılında dinlerini değiştirmemek için Sasanilere karşı savaşan komutan Vartan Mamigonyan'dan bahsedilmektedir. Bkz. Pattie, S. (2016). *Kim Bu Ermeniler*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 7.

⁸⁸⁷ Yarman, A. (2014). 269.

⁸⁸⁸ Sürmenyan, K. (2015). 9.

⁸⁸⁹ Antranik Ozanyan: 1865'te Şebinkarahisar'da doğmuştur. Burada 1885 yılında kurulan isyan hareketine ilk

Burada bulunan Ermeniler Antranik ve bölüğünü marşlarla ve kırmızı bayraklarla karşılamışlardır. Antranik şehre girince yaptığı konuşmada Bulgar askerlerinin bağımsızlık için kahramanca mücadele ettiklerini ve Ermenilerin de hürriyet ve bağımsızlık için Bulgarları örnek almaları gerektiğini belirtmiştir⁸⁹⁰.

Bulgar ordusunda bulunan gönüllü Ermeni bölüğündeki askerlerin hemen hemen hepsi Osmanlı topraklarında doğmuşlardır. Ayrıca 1909 yılında çıkan Ahzı Asker Kanununa göre hepsinin Osmanlı Ordusu'nda görev yapması gereken kişilerin Bulgar ordusunda görev yapmaları ve Bulgar bağımsızlığını örnek almaları Meşrutiyet'i ve Osmanlı vatandaşlığını benimsemediklerini göstermektedir.

Balkan Savaşları devam ederken Ermeni meselesinin aktörleri Ermeni taleplerinin daha yüksek sesle dile getirilmesi kararı almışlardır. Nitekim bu konuda Zohrab, o günlerde uluslararası siyasi durumun “Türkler” için çok iç açıcı olmadığını, o yüzden Türklerle konuşmak için en uygun zamanın da o günler olduğunu ifade etmiştir⁸⁹¹. Her zaman eşitlik ve vatandaşlık vurgusu yapan Zohrab'ın kullandığı ayrıştırıcı dil ve ülkenin içinde bulunduğu olumsuz durumu Ermeniler lehine kullanmaktan bahsetmesi de dikkat çekicidir. Aynı şekilde Vahan Papazyan da Zohrab'ın düşüncelerini paylaşmış ve Trablusgarp Savaşı'nı ve Balkan Savaşı'nı kaybeden iktidarın Ermeni reformları için atılacak adımlara karşı tedbir alabilecek durumda olmadığını çünkü içerde ve dışarıda siyasi gidişatın kötü olduğunu söylemiştir⁸⁹². Her iki yazarın da tutumunun Meşrutiyet'in vatandaşlık anlayışıyla uyuştuğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca özellikle Zohrab'ın Ermeniler açısından

katılanlardandır. Daha sonra İstanbul'a giderek Hınçaklarla temasa geçmiş ve bir Türk polis şefini öldürerek Batum'a kaçmıştır. 16 Mayıs 1895'te silahlı 40 adamıyla birlikte Sason'a geçerek Ermeni Serop'un çetesine katılmış, 1889 yılında Serop ölünce yerine geçmiştir. Sason çevresinde iki yıl içinde birçok Müslüman'ı katletmiş hatta Ermeni köylerine girerek Ermenilere de çeşitli işkenceler yapmıştır. Ruslardan silah ve mühimmat yardımı alan Antranik, 1906 yılında Bulgaristan'a gitmiş ve Balkan Savaşı'nda, çetesiyle Edirne, Keşan, Malkara ve Tekirdağ'da Müslümanları katletmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ermeniler Kafkasya'daki gönüllü alaylarıyla Rus ordusunun öncü kuvvetleri olarak harekete geçtiklerinde Selmas ve çevresindeki Ermeniler, Antranik komutasında Ruslarla birlikte Osmanlıya karşı savaşmıştır. 2 Mart 1908'de Rus generali üniformasıyla Erzurum'a gelen Antranik, Erzurum Merkez Komutanlığı görevini Albay Morel'den devralmış, burada büyük tahribat ve katliam yaptıktan sonra Kafkasya'ya kaçmış; Karabağ, Zengezur ve çevresinde, Ermenileri Türklere karşı teşkilatlandırmıştır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra çetesini dağıtarak 15 Mayıs 1919'da Paris'e gitmiştir. Londra, Paris ve New York'ta dolaşarak Türk topraklarında büyük Ermenistan'ın kurulması için destek aramış, katliamlarını Türklerin üzerine atarak Türklerin Ermenileri katlettiği propagandasını yapmıştır. 1927 yılında ABD'de ölmüştür. Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008). 22.

⁸⁹⁰ Yıldırım, B. (2014). *Bulgaristan'daki Ermeni Komiteleri ve Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*. Ankara, 127-128. (Bulgar ordusundaki Gönüllü Ermeni Bölüğünde görev alan Ermenilerin doğum yerleri ile ilgili ayrıntılı bilgilere de yer verilmiştir.)

⁸⁹¹ Leart M. (2015). 20.

⁸⁹² Leart M. (2015). 21.

önemi dikkate alındığında kendisinin Mebusan Meclisi'nde yaptığı konuşmaların tam aksi yönünde propaganda faaliyetlerine katılmış olması, bu faaliyetlerin Ermeniler tarafından gizlice desteklenmiş olması bütün Ermenilerin olumlu düşüncelerinin de şüpheyle değerlendirilmesini gerektirmektedir. Balkan Savaşları sırasında yalnızca Krikor Zohrab değil, Taşnaksütyun da Osmanlı Devleti'nin yıprandığını ve bu durumu Ermenilerin çıkarları lehine avantaja dönüştürmeyi amaçlamıştır⁸⁹³. Bakan Savaşları sırasında Anadolu'daki Ermeniler Osmanlı Devleti'ni desteklerken Balkanlar'da bulunan Taşnaksütyun mensubu genç Ermeniler Osmanlılara karşı savaşmak için müfrezeler kurmuşlardır⁸⁹⁴. 5 Mart 1913 tarihinde Taşnak Komitesi tarafından şubelerine gönderilen yazıda "Balkan Savaşı'nın yeniden başlaması, siyasi çevreleri yine karıştırdı. Bu yüzden Ermeni meselesinin de zayıfladığı zannediliyor. Gerçekte mesele böyle değildir. Çünkü belli kişiler, heyetler ve özellikle cemiyetimiz, Ermeni meselesini ileride diplomasi masasına yatırmak ve yararlı bir biçimde çözüme bağlayacak ortam hazırlamak için siyasi başvurularda ve girişimlerde bulunmuştur.... Üç devlet, Fransa, İngiltere ve Rusya barışın kesin olarak imzalanmasından sonra bizim meselemizi ele almaya karar vermişlerdir. Bu üç devlet de Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde özel bir yönetim kurulması konusunda aynı görüştedir, yani başka bir deyimle, ıslahatın uygulanması sağlanacaktır. Paris'te Poincare, Londra'da Sör Edward Grey, Petersburg'da Sazanof ve bunların İstanbul'daki elçileri, bu düşüncüyü öne sürerek şimdilik bir süre beklenilmesini tavsiye etmişlerdir"⁸⁹⁵ denilmiştir. Görüldüğü üzere bir yandan Osmanlı ordusunda Osmanlı lehine savaşan Ermeniler varken aynı zamanda Osmanlı aleyhine Ermenilik davasına yönelik çalışmaları da hız kesmeden devam etmiştir.

Şubat 1912'de Van İngiliz Viskonsolosu Yüzbaşı Seel Bey tarafından verilen ve Van valisinin, Cabir Paşa'nın, Fransız Konsolosu Zarceshi'nin de hazır bulunduğu bir ziyafette Rusya'nın Van Viskonsolosu Alferiev "Bu Taşnaklar muzır ve menfaatperest adamlardan başka bir şey değildirler. Bunlar daima Rusya ile Devlet-i Osmaniyye arasında bir muharebe ihdâsına sâ'idirler. Bunlar miyânında bugün Türkiye'de Türkiye menfaatine hâdim gibi görünenlerden pek çokları kendi lisanlarıyla böyle bir muharebede Rus ordularının pîşdârları arasında bulunacaklarını bana beyân ve itiraf eylemişlerdir. Binâenaleyh bunlar için vatan ve millet yoktur. Bunlar gayet fena adamlardır. Bunlara karşı son derece şiddetle hareket etmek lâzımdır" demiş ve kendisine gelen ihtiyar sıradan Ermeni vatandaşların Taşnaklardan

⁸⁹³ Kaligian, D.M (2017). 212-213.

⁸⁹⁴ Kaligian, D.M (2017). 212.

⁸⁹⁵ Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008).47-48.

şikayetçi olduklarını, 25-30 sene önce rahatlarının, servet ve ticaretlerinin yerinde olduğunu, Taşnakların çıkması ile Osmanlı Devleti'nin kendilerine karşı fikir ve bakışının değiştiğini söylediklerini⁸⁹⁶ eklemiştir. Bu ifadeler sıradan Ermeni vatandaşları ile Taşnak Komitesi'nin devlete olan vatandaşlık bağlarını göstermesi bakımından önemlidir.

Parseğ Şahbaz⁸⁹⁷ ise genel olarak vatan kavramını önemsizleştiren bir dil kullanmıştır. O, siyaset başlıklı yazısında siyasetin kalıplaşmış zavallı bir yalan olduğunu savunmuştur. Ona göre savaş, devlet ve ihtilal kavramları sorgulanmalıdır. Birkaç kişinin ihtilal yapması ve diğerlerinin de bu ihtilali korumak için çırpınması; bir ulusun gençlerinin başka bir ulusa mensup gençleri öldürmek istemeleri ahmakçadır. Ona göre sınırlar gereksizdir, kimse kimseye toprağın bu parçası benim, şu parçası başkasının deme hakkına sahip değildir bu nedenle ahmak insanlar hayatı yaşamayı bilmeyip, düşüncelerini sadeleştirmek yerine daha karmaşık hale getirmektedirler⁸⁹⁸.

Bu dönemde Taşnaklar tarafından yönetilen Ermeni Milli Bürosu da Rus Çarı Nikolay'a gönderdiği bildiride "Şanlı Rus orduları, kendi hükümdarlık toprakları boyunca karlı Ermenistan tepelerinde ve engin Alaşkert vadisinde, Almanya'ya ihtiyaç duyarak kudretli Rusya'ya el kaldırma cüretini gösteren Türkiye'ye karşı savaşırken, Ermeniler, atalarının öğütlerini dinleyerek hayatlarını ve varlıklarını Yüce Rusya'nın ve onun tahtının şanı için feda etmek için ayağa kalkmışlardır"; Rus Bayrağı, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında özgürce dalgalanacaktır"; "Sizin iradeniz, yüce devletlim, Türkiye'nin boyunduruğu altındaki halklara özgürlük verecektir"⁸⁹⁹ demiştir.

Krikor Zohrab'a göre Meşrutiyet'le birlikte seçim sisteminin değişmesi, memuriyette halkın din ve ırkına bakılmaması (Hristiyanlara memuriyette kontenjan ayırılmaması) iyi olmamıştır. Ona göre Türkiye'deki anayasanın Müslümanlar ile Hristiyanların eşitliğini güvence altına aldığını savunmak cüretkar bir davranış olacaktır⁹⁰⁰. Bu durum Zohrab'ın eşit vatandaşlık kavramını savunmadığını, ayrıcalık talep ettiğini göstermektedir.

⁸⁹⁶ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2006). 63. (Arşiv Kayıt No:HR.SYS.2776/65)

⁸⁹⁷ 1883 yılında İstanbul'da doğmuştur. Avukat ve yazardır. Taşnak üyesidir. 1915'te tehcir edilmiştir. Bkz. Teodik. (2010). 42.

⁸⁹⁸ Teodik. (2010). 42.

⁸⁹⁹ Kaçaznuni, O. (2006). 11-12.

⁹⁰⁰ Leart M. (2015). 61.

Krikor Zohrab'a göre Hristiyanlar Osmanlı hakimiyetine girdikleri günden beri, bir gün bağımsız olacakları düşüncesinden hiç vazgeçmemişlerdir. Ona göre bunun nedeni dinlerinden dönmedikçe (Müslüman olmadıkça) ne Türklerin vatandaşı ne de Müslümanların eşiği olmaları mümkün değildir. Bu durum da devletin Hristiyan tebaya karşı şüpheli yaklaşmasına ve onları sıkı bir denetim altında tutmasına ve Hristiyanları memuriyet görevlerinden sistemli bir şekilde uzaklaştırmasına neden olmuştur⁹⁰¹.

1913 Patrik Ohannes Arşaruni La Turquie Gazetesi'ne verdiği bir röportajda Ermenilerin Kürtlerin zulmüne uğradıklarını belirterek kendilerinin "Osmanlı vatandaşları" olarak sorumluluklarını yerine getirdiklerini belirtmiş ve hükümetin kendilerini korumaya mecbur olduğunu ifade etmiştir⁹⁰². Ermeni Patrikhanesi 1913'te istedikleri reform programıyla kasedtiklerinin Ermenilerin vatandaşlık haklarının garanti altına alındığı bir sistem olduğunu ve bu sistemin ulusal varlıklarını sürdürmelerinin güvencesi olması gerektiğini beyan etmiştir⁹⁰³.

Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes, Harp Vergisi Kanunu Lâyihası münasebetiyle üsul hakkında söz almak istemiş, ancak söz verilmemesi üzerine "Vatansever yalnız siz değilsiniz, ben sizden daha vatanseverim" demiştir. Bunun üzerine mecliste gürültüler çıkmış ve bir grup mebus "kabul etmeyiz ve hepimiz vatanseveriz" demişlerdir. Vartkes de bunun üzerine "Haydi keyiniz olsun, sizden daha az vatanseverim" demiştir. Bu sefer mecliste "Bizim kadar" sesleri yükselmiştir. Vartkes "Efendiler, ben sizin kadar da vatansever değil isem de" demiştir. Meclis de "siz, biz yok" sesleri yükselmiştir. Vartkes de "ne demek siz sizsiniz ben de benim"⁹⁰⁴ demiştir. Bu tartışma görüşülen kanunun önemiyle birlikte değerlendirildiğinde Vartkes'in söz verilmediği için kendisinin "ötekileştirildiğini" düşündüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askeri Bölge Karargahı'na Gönderdiği 7 Mayıs 1912 tarihli raporda "Taşnaklar şimdilik bizim tarafımızdalar. Bir keresinde onlardan birine neden bazen Rusya'ya karşı olduklarını, bazen de bizimle barış içerisinde yaşamaya çalıştıklarını sordum. Bana şöyle bir cevap verdi: "Bizler Rusya'daki rejimin düşmanıyız, ancak biz Rus halkını seviyoruz. Biz, artık

⁹⁰¹ Leart M. (2015). 62.

⁹⁰² Güllü, R.E. (2015). 413.

⁹⁰³ Leart M. (2015). 37.

⁹⁰⁴ MMZC, 27 Haziran 1328, İ:30 , C: 1, 208.

Rusya'nın Türkiye'deki Ermenileri kurtarabileceğinden eminiz, bu nedenle de buradaki Ermeniler Ruslara sempati duyuyorlar. Önceden biz halkı yönlendirmeyi düşünüyorduk, şimdi ise halk bizi yönlendiriyor. Biz, Rusya karşıtı olamayız. Aksi takdirde bizim partimiz, halk arasında popülaritesini tamamen kaybedecektir”⁹⁰⁵ demiştir.

İstanbul'da bulunan Rus elçisi Girs, 10 Aralık 1912 tarihli raporunda Taşnak'ın önde gelen isimlerinden Y.H.Zavriev'in kendisine Türkiye Ermenilerinin zor durumda olduğunu, Türkiye'ye karşı Ermenilerin ne kadar dayanacağı, Rusya'ya ya da başka Avrupa devletlerine bu konuda çağrı yapıp yapmamaları gerektiğini kendilerine danıştığını belirtmiştir. Ayrıca Zavriev'in Türkiye Ermenilerinin kaderinin Rusya'nın elinde olduğuna dair kanaatlerini bildirdiği⁹⁰⁶ de raporda yer almıştır. Ayrıca Katolikos Gevork'un 5 Ağustos 1914 tarihinde (2 Ekim 1912 tarihli taleplerine atıf yaparak) Kafkasya Çar Naibi İllarion İllarionoviç'ten Türkiye Ermenilerini himaye etmelerini istediklerini belirtmiştir. Gevork'a göre, Anadolu'daki Ermeni vilayetlerinin tek ve bölünmez bir vilayet oluşturmalı, bu vilayetin başında Babıali'den bağımsız Rusya tarafından seçilen Hristiyan biri getirilmeli, bu vilayet de özyönetim uygulanmalı, bu vilayetin denetim hakkı Rusya'da olmalıdır.

Taşnaksutyun Türk ve Ermeni İşbirliği Konseyi üyesi ve Azadamard Gazetesi yazarı olan E. Agnuni (Khaçadur Malumyan) “Vatan” başlıklı yazısında bir ulusun yok oluş nedenlerini açıklamaya çalışmıştır. O'na göre bir ulus kurtuluş için dökülen kanlar nedeniyle ya da katliamlar nedeniyle yok olmaz. Bir ulusun yok olmasının temel nedeni gurbetçiliktir. Agnuni, bununla Ermenilerin bir vatanının olmamasının onların sonunu hazırlayacağını anlatmak istemektedir. Yazının devamında Osmanlı Devleti'nin Ermenileri yakıp yıktığını, bunu yapmasının da tek nedeninin de Ermenilere umut aşılayan, onlara umut ve kahramanlık vaadeden Ermeni ideallerini bitirerek, Ermenilerden arındırılmış bir Ermenistan olduğunu savunmuştur. Bu durumda gurbetçi olan Ermenilerin ulus değil kırıntı, döküntü ve gereksiz bir topluluk olduğunu de ekleyen Agnuni, gezginciliğin ve gurbetçiliğin dehalarını kanıtlamış olan Yahudileri mahvettiği gibi Ermenileri de mahvedeceğini söylemiştir. Ermeni tarihine atıf yaparak kendilerinden kat kat eziyetlere maruz kalan ve çeşitli sıkıntılara göğüs geren, geçmişin cahil Ermenileri, kendilerine vatan gibi önemli bir miras bırakmışken kendilerinden sonrakilere vatan diye Ermeni cemaati bırakılamayacağını, Ermenilerin

⁹⁰⁵ Bashanov, M. (2013). 257.

⁹⁰⁶ Karinyan, A.B. (2007). *Ermeni Milliyetçi Akımları*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 71-72. (Zavriev, Taşnaksutyun Partisinin Rusya ve diğer Avrupa hükümetleri ile yapılan görüşmelerde baş diplomat olarak görev yapmıştır.)

ideallerini ancak gerçek vatanları olan Ermenistan'da gerçekleştirilebileceğini⁹⁰⁷ de belirtmiştir.

Bu örneklerde de görüldüğü üzere vatandaşlık konusunda da özellikle 1912 yılından önce genellikle olumlu olan Ermeni düşünceleri bu yıldan sonra değişmeye başlamıştır.

3.4.3. Bağımsızlık

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerin bağımsızlık konusunda farklı düşünceleri olduğu görülmektedir. Daha çok dönemsel olmakla birlikte II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında bağımsızlık istemediklerini belirten Ermeniler bu dönemin sonlarına doğru bağımsızlıktan söz etmişlerdir. Mesela henüz yeni gerçekleşmesine rağmen Edirne Mebusu Hagop Babigyan 1909'da Adana olayları hakkında yazdığı raporda Ermenilerin bağımsızlık fikrinin olmadığını, Osmanlı vatanına karşı fena bir niyetlerinin olmadığını savunmuştur. Ona göre Adana olaylarının acısını yaşarken İstanbul'daki olaylarda (31 Mart Vakası) rejimi ve düzeni korumak için fedakârlıkla ve alicenaplıkla hareket etmeleri Ermenilerin bağımsızlık istemediklerinin bir kanıtı⁹⁰⁸ olarak dile getirmiştir. Hınçak Partisi de 1908'de yayınladığı Türkiye programında; hiçbir zaman mutlak ayrılık yanlısı ve milliyetçi bir parti olmadıklarını; amaçlarının "Türk mutlakiyetinden ve Türk istibdatından" ayrılmak istediklerini; Meşrutiyet'in ilanından sonra istibdat ve mutlakiyet olmadığı için ayrılık fikrinin de varlık nedenini kaybettiğini beyan etmiştir⁹⁰⁹. Ancak 17 Eylül 1913 tarihinde Köstence'de düzenlenen 7. Hınçak Kongresinde Bağımsız Ermenistanın kurulması şu gerekçe ile kabul edilmiştir: "Bağımsız Ermenistan: Osmanlı Devleti'nin yapmak istediği bölgesel ve genel ıslahat işlerine müdahale etmemekle birlikte, Ermenistan'da yaşamakta olan Ermenilerin ve diğer toplulukların rahatça ve tam bir güven içinde yaşamlarını sürdürmelerinin, uygarlık yolunda güvenle ilerlemelerinin ve Ermeni milletinin iç ve dış müdahalelere karşı varlığını koruyabilmesinin ancak bağımsız bir Ermenistan kurulmasına bağlı olduğu konusunda tam bir inanç olduğundan Hınçakyan Komitesi bağımsız Ermenistan düşüncesinin savunulmasını kararlaştırmıştır. Türk hâkim unsurunun ve iş başında bulunan hükûmet adamlarının yıllardan beri inkâr edilemez olan yeteneksizlikleri,

⁹⁰⁷ Teodik. (2010). 13-14.

⁹⁰⁸ Şekeryan, A. (2015).123.

⁹⁰⁹ Leart M. (2015). 27.

bilgisizlikleri, dış ilişkileri ve siyasal eğilimleri herkes tarafından bilindiğinden Avrupa kontrolü altında bağımsız bir Ermenistan düşüncesinin savunulması zorunludur”⁹¹⁰.

Krikor Zohrab’a göre de Ermeniler hiçbir zaman siyasi niyetler beslememişlerdir. Onların tek amaçları, can, mal ve namus güvenliklerini sağlamak, emeklerinin ürünlerini almak ve milli kültürlerini koruma hakkına sahip olmaktır⁹¹¹.

1909 Adana olaylarından kısa bir süre sonra İttihat Terakki ve Taşnak Partisi arasında yapılan müzakereler sonucunda bir işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bildirinin 1909 olaylarından sonra imzalanması önemlidir. Anlaşma sonucunda açıklanan beyanname şu şekildedir:

“ Beyanname-i Umumi

Vatanın temini selameti temamiyyet-i mülkiye ve siyasiyyenin edediyyen devamıyla beraber bazılarınca hasıl olan suizanı ref ve anasırı Osmaniye arasındaki beher münasebeti takviye etmek maksadıyla Osmanlı İttihat ve Terakki ve Taşnaksutyun cemiyetleri ayendeki nekatı esasiyede tamamıyla ittihat etmişlerdir.

1. Memleketimizde Meşrutiyet tamamıyla te’sis ve muhafazasında ve tekamülü umumiyyenin inkışafı hususunda hiçbir fedakarlıkta kusur edilmeyerek kuvvei mütehhide halinde cehd ve ikdam olunacaktır.

2. Harekât-ı irticaiye ihtimalatına karşı kanunun müsait olacağı kaffe-i mümkünât ve dahilinde ve kemali sabit vesait-i mukarrere tahtında yek vücud bir azm ve emal ile hareket edilecektir.

3. Vatan-ı Mükaddesi Osmaniyye’nin tefrika ve inkısamından vikayesi her iki cemiyetin faaliyet-i müşterekesinde gaye teşkil eder.

Binaenaleyh her iki cemiyet Ermenilerin istiklal taraftarı oldukları hakkında miras-ı istibdat olan şaiya-i kazibeyi efkarı umumiyyeden bir fiil kaldırmağa çalışacaklardır.

⁹¹⁰ Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008). 51.

⁹¹¹ Leart M. (2015). 48.

4. Her iki cemiyet vatan-ı müştereki Osmaniye'nin tekamül ve terakkiyesini kafil olan vilayetin tevsi-i me'zuniyeti hakkında hem fikir oldukları ilan edilir.

5. Osmanlı İttihat ve Terakki ve Taşnaksutyun cemiyetleri 31 Mart Hadisesi'ni ev Adana kital-i faci'ini şahit-i intibah tutarak nazar-ı dikkat ve ittihakını bâlâda mezkur nekatı esasiyeden ayırmamağa müştereken çalışacaklardır"⁹¹². Bu beyannameye göre Taşnak Partisi bağımsız bir devlet kurma düşüncesinde olmadığını; Osmanlı vatanını kutsal kabul ettiği ve bölünmesine karşı olduğunu (kabul ettiğini) görmek mümkündür.

Garabet Çalyan'a göre Ermeniler ekonomik olarak gelişmiş bir halktır; ancak hiçbir yerde ezici bir nüfus çoğunluğuna sahip olmadıkları için Ermeni komitelerin bağımsızlık fikri taşımaları mümkün değildir. Onların amacı haksızlığa karşı yalnız Ermenilerin değil istibdat döneminde zulme uğrayan bütün halkların kurtuluşunu sağlamaktır⁹¹³.

Artin Arslanyan, 1909 Adana olayları nedeniyle hazırladığı raporunda Ermenilerin Meşrutiyeti tamamen Batıdaki anlamıyla kabul etmişlerdir. Ermenilerde bağımsızlık ve özgürlük fikirlerinin olmadığını, tek arzularının meşrutiyetin sağlamaştırılması ve bu sayede can, mal ve namus gibi kutsal şeylerin güvence altına alınmasını istediklerini söylemiştir. Ona göre Türkiye'de bir bölünme hareketi olduğu takdirde Ermenilerin bundan yararlanacak güçlerinin olmadığını yazmıştır⁹¹⁴.

Azadamard Gazetesi'ne göre Ermeniler asla bölünmeyi düşünmemişlerdir. Nitekim gazetede yayınlanan "Erzincan Bombaları"⁹¹⁵ başlıklı yazıda "Ermeni hiçbir vakit iftirak siyasetini takip etmediğini tekrar etmeyi fazla addederiz. Hükümete karşı vaziyet istikameti vatana karşı beslemiş olduğu riyasız ve en samimi vatanperverliği her zaman, her yerde ve her adımda ispat edegelmiştir: Mebus olarak parlamentoda, cemiyet-i siyasiye olarak hayat-umumiyede, memur olarak devair-i hükümetin her şubesinde, asker olarak kanıyla canıyla meydan-ı harpte"⁹¹⁶ denilmiştir. Gazeteye göre eğer Ermeniler bombaya ve dinamite müracat etmek mecburiyetinde kalırsa bu onların ayrılık düşüncesinden değil, altında oldukları muhasaradan kaynaklanacaktır. Gazeteye göre Ermenilerin istediği tek şey

⁹¹² Özşavlı, H.(2012). "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak - İttihat ve Terakki İttifakı". *Ermeni Araştırmaları*, 41, 178.

⁹¹³ Şekeryan, A. (2015). 44.

⁹¹⁴ Şekeryan, A. (2015). 97-98.

⁹¹⁵ Erzincan Bombaları, (9 Nisan 1913). *Azadamard*, 1184, 1.

⁹¹⁶ Erzincan Bombaları, (9 Nisan 1913). *Azadamard*, 1184, 1.

"terbiye-i milliye, say ü amel ve medeniyette terakki ve tekamül etmek, yaşamak ve memleketi yaşatmak"tır. Eğer gerekli ıslahatlar yapılırsa Serkiz, Karakin, Dikran bombaya el uzatmayacaktır⁹¹⁷.

Paris'te Ermeni Arhimandariti tarafından Fransa cumhurbaşkanına bir mektup gönderilmiş ve bu mektup 25 Aralık 1912 tarihinde Sun Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Türkiye ve Türkler aleyhinde yazılan bu mektupla Fransa cumhurbaşkanından Ermeni Meselesi'ni de dikkate almasını istemiştir. Paris Büyükelçiliğinden gönderilen tahriratta (muhtemelen büyükelçi) "Bendeniz Arhimandariyet Vramşabuh Kibaryan'ı tanırım. Kendisi iyi ve doğru bir adam olup gerçek Anadolu Ermenileri tipinde bir kişidir. Bu yüzden gayet kötü olan bu mektubu çok güzel bir üslupla yalnız kendisinin yazmış olması bence mümkün görünmemektedir. Gerçek duygularını anlamak istediğimden kendisini elçiliğe davet ettim. Yaptığımız görüşmede rahibin bir takım fesat erbabının emellerinin oyuncağı olduğunu anlamakta güçlük çekmedim. Bu mektubun kilise idare meclisi tarafından kaleme alındığı gece adı geçen Arhimandariyet ancak yoldaşlık için imza koymuştur. Ülkenin böyle büyük bir buhran geçirdiği sırada menfaatleri tamamen bir olan ve tam bir birlik içerisinde yaşamaları lâzım gelen Türklerle Ermeniler arasına ayrılık tohumu ekecek bu gibi yayınlar yapılmasının üzücü olduğunu ve Osmanlı Hükümeti'nin, Ermenilerin durumlarını ciddi bir şekilde düzeltmesi gerektiğine kanaat getirdiğimden bu maksadı gerçekleştirmek için en acil tedbirleri almak üzere karma bir komisyon kurmuş olduğunu belirttim" ve "Kendisi, Ermenilerin ayrılma maksadı gütmediklerini, Osmanlı ülkesinde mutluluk içinde hayat geçirip gelişmeye imkân bulduklarını açıkça söylemiştir"⁹¹⁸. denilmiştir. Bu tahrirata göre Fransa'da bulunan Ermeni kilise teşekkülü Türkiye ve Türkler hakkında olumsuz düşüncelere sahip iken mektupta imzası bulunan Arhimandariti ise bu konuda aslında farklı düşünmektedir. Arhimandariti Ermenilerin bağımsızlık düşüncesinde olmadığını düşünmektedir. Tahriratta Büyükelçinin şahitliği dikkate alınarak Arhimandariti'nin mektubun aksine düşüncelerinde samimi olduğu kabul edilirse Kilise teşekkülü ile kendisinin ayrı düşüncelerde olması Paris'te bulunan Ermenilerin bağımsızlık hakkında hemfikir olmadıkları söylenebilir.

1885 yılında Marsilya'da kurulan Armenagan Partisi'nin resmi yayın organı Armenia'nın baş yazarı Portakalyan, o yıllarda Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri isyana teşvik etmiş, bağımsız bir Ermenistan kurulması fikrinden bahsetmiştir. Ancak II. Meşrutiyet'in ilan

⁹¹⁷ Erzincan Bombaları, (9 Nisan 1913). *Azadamard*, 1184, 1.

⁹¹⁸ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2002). 197-198.

edilmesiyle Portakalyan'ın ifadelerinde bir yumaşama görülmüştür. Portakalyan 1913'te bir broşürde şöyle yazmıştır:

“Osmanlı Anayasası tekrar ilan edildikten sonra vatana dönen göçmen Ermenilerinin sayısı ümit edildiği gibi artmadı. Tam tersine, dolaşma hürriyeti daha büyük bir kitlenin göçüne sebep oldu. Yüzde on bir oranla Ermeniler vatana dönerken, Amerika'ya doğru göçlerinde yüzde doksan oranında bir artış görüldü. O yüzden Amerika'ya gitmek amacıyla Marsilya'daki çoğalan Ermeni otellerinde istif edilen Ermeni, Türk, Suriyeli göçmenlerinin sayısı gitgide arttı. Dil bilmiyorlardı, paraları yoktu, Amerika'da sadece bir iki kişiyi tanıyorlardı ve onlardan finansal yardım beklmeleri şüpheliydi. Bu şartlar içinde Marsilya'da aylarca beklemek zorunda kaldılar. Dört tarafınıza bakın ve açıkça Türkiye'de yapılan ilerlemeyi göreceksiniz. Belki de bütün bunlar yavaş yavaş ilerliyor ve tek bir defada yapılmıyor. Bizden uzak zamanlarla kıyaslayın ve Türkiye'de yapılan ilerlemeyi daha net algılayabilirsiniz...”⁹¹⁹ Bu bilgiye göre zahiren de olsa Portakalyan gibi önemli bir ismin Anadolu'yu (Osmanlı topraklarını) vatan olarak gördüğünü ve meşrutiyetle başlayan yenilikleri desteklediğini söylemek mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi üzerine Taşnaklar tarafından yönetilen Ermeni Milli Bürosu, II. Nikolay'a gönderdiği bildiride Rusya'nın silahı olmak ve Rusya'nın doğudaki tarihsel görevini yerine getirmesinde katkı sağlamayı vatan borcu olarak gördüklerini bildirmiştir. Bildiride ayrıca Rus iradesinin Türk boyunduruğu altındaki halklara özgürlük getireceğine⁹²⁰ inandıkları da yer almıştır.

Paristeki Ermeni diasporasının papazlarından Vramşabuy Kibaryan 22 Aralık 1912'de Rusya'ya Ermeniler adına bir ricayla başvurmuştur. Kibaryan'ın ricasında Ermeni diasporasının bakışlarını Doğu Hristiyanlarının koruyucusu kabul ettikleri Rus çarına çevirdiklerini, Çar'ın temsilcisinin Ermeni sorununun çözümünün öncüsü olmasını istediklerini belirtmiştir. Kibaryan ayrıca Ayestefanos Anlaşması'nın 16. maddesi için Rusya'ya teşekkür ederek ezilen Ermenilerin koruyucusu olmasını istemiştir⁹²¹.

⁹¹⁹ Mattei, J.L.(2012) “Mıgırdiç Portakalyan ve “Armenia” Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlmliğe)”. *Ermeni Araştırmaları*, 42, 72-73. (Mattei, makalesinin başlığında da belirttiği gibi Portakalyan'ın ılımlı tutumunu şüpheli olarak değerlendirmiştir. Bunun nedeni olarak Portakalyan'ın “Gizlilik, az gevezelik, unutkanlık ve suskunluk” gibi kişilik özelliklerine sahip olmasını ve şüpheli ilişkilerinin olmasını delil göstermiştir.)

⁹²⁰ Perinçek, M. (2015). *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 66-67.

⁹²¹ Perinçek, M. (2015). 115. (Perinçek, Ermenilerin Fransa Cumhuriyeti Başkanı Armand Fallieres'e de benzer

Genel olarak bu dönemde Ermenistan ile coğrafi bir bölge adlandırılmak istenilmiştir. K. H. Basmacıyan tarafından ortaokullar için hazırlanıp, 1910 yılında İstanbul’da Balenz Kitabevi tarafından yayımlanan, “Resimli Ermeni Tarihi” adlı ders kitabında Ermenistan “Atalarımızın yerleştikleri topraklara, milletimizin adından dolayı Ermenistan denir ki bugün üç devlet arasında paylaşılmıştır. Ermenistan, önceleri çok mutlu, kalabalık bir ülkeydi. Ermenistan, kuzeyde Pontus (Karadeniz) ve Varasdan (Gürcistan), doğuda Hazar Denizi ve İran, güneyde Asuristan ve Elcezire (Rupenyanlar Hükûmeti zamanında Akdeniz), batıda Alus Nehri (Kızılırmak) ile çevrilmiştir.”⁹²² şeklinde tanımlanmıştır.

Özerkliğin niteliği konusunda kesin bir yargıya varılamamış olsa da Taşnakların Batı Bürosu, Hristiyan bir yöneticiye sahip özerk bir Ermenistan kurulması gerektiğine inanmıştır. Batı Bürosu’nun hedeflediği özerk Ermenistan sınırları içinde Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas ve Harput da bulunmaktaydı⁹²³. Ancak ilerleyen dönemlerde Türkiye Ermenistan’ı olarak belirtilen bölgenin bağımsızlığından da bahsedilmiştir. Mesela Krikor Zohrab Türkiye Ermenistan’ı dediği bölgeyi tarif etmiş ve bu bölgenin güneyde Basra Körfezine, batıda da Akdeniz’e kadar uzanan bölgenin tamamına hakim olduğunu bir tarafında Bağdat ve Basra’nın diğer tarafında bereketiyle benzersiz olan İskenderun ve Mersin’in olduğunu anlatmıştır⁹²⁴. Neva Yahut Sedayı Ermeniyan Gazetesi de “Ermeniler Millet-i Hakimeye Ne Dilden Yalvarmalı Ve Niceye Dek?” başlıklı yazıda Neva Yahut Sedayı Ermeniyan Gazetesi, Meşrutiyet’in ilan edilmesi ile aslında çok şeyin değişmediğini Ermenilerin yine mağdur edildiğini ifade etmiştir. Bu yazıda “Evet, biz Ermeniler korkarız, Ermenistan diyemeyiz hala. Bu kelimenin muazzez Türk kardeşlerimizden bir kısım âcülü’t-temmülün kulaklarına nahoş geleceğini, dümensiz kalplere fena tesir edeceğini biliriz. Onun için, zülf-i yare dokunmamak için devair-i hükümetimizin tensibi üzere, naçar Kürdistan diyerek beyan ederiz ki bu diyardaki Ermeniler pek çok şeylerden eza, cümle nur-i maarıften, maarıfin icat eylediği bunca harikalardan, esbab-ı vesait-i hayatiyeden mahrum ve meyus, hala yabani, hunhar, malumu’l esami Kürt ağaların pençe-i esareti, sonu gelmeyen zulumatı içinde ezile ezile, ağlaya ağlaya hep bir avazda lisan-ı maderleri üzere: “Ya sevgili biricik bababız hazreti Sultan Reşad! Ya muazzez ordu-yı âlî-nejad! Ya fırka-i nur-bahş İttihad! Biz de evlad-ı vatanız bize de eylen rahm ü imdad!”⁹²⁵ denilmektedir. Bu durumda

taleplerle başvurdıklarını belirtmiştir.)

⁹²² Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008).36.

⁹²³ Kaligian, D.M (2017). 217.

⁹²⁴ Leart M. (2015). 73.

⁹²⁵ Ermeniler Millet-i Hakimeye Ne Dilden Yalvarmalı Ve Niceye Dek?, *Neva Yahut Sadayı Ermeniyan*, Sayı

Ermenilerin coğrafi adlandırmayı kimliklerinin bir parçası ve Kürtler karşısında kendilerini ezilen sınıf olarak gördüklerini göstermektedir.

Hınçak örgütünün 1909'da İstanbul'da yaptığı VI. Kongrede güncellenen programda Türkiye Ermenistan'ının bağımsızlığını kazanmasından sonra Rusya ve İran Ermenistanlarını da kapsayacak fedarif bir Ermeni devleti kurulması amacı⁹²⁶da yer almıştır. Ayrıca kongrede güncellenen bu programda öncelikli olarak mevcut düzenin bir ihtillalle ortadan kaldırılması ve yerine sosyal adalete dayanan yeni bir cemiyet kurulması hedefi vardır. Yine bu programda Hınçak Partisi'nin ilk ve yakın hedefi Türkiye Ermenistan'ının siyasi ve milli bağımsızlığını sağlamak olarak belirlenmiştir. Bu hedefe ulaşıldıktan sonra ulaşılacak ekonomik ve politik gayeler ise genel ve doğrudan oyla seçilecek bir halk meclisinin kurulması, eyalet otonomisi, her bireyin göreve gelme hakkı, mutlak bir basın, konuşma, toplantı teşkilatlanma ve seçim özgürlüğüdür⁹²⁷.

1909 yılında İngiltere'nin Van Konsolos Yardımcısı Dickson'un raporu Ermenilerin bağımsızlık istekleri konusunda önemli bilgiler içermektedir. Dickson'a göre Ermeniler, Türk, Rus ve İran üzerinde diğer unsurların dışlanacağı bir Ermenistan devleti kurmak istemektedirler. Bu nedenle nüfus konusuna önem veren Ermeni din adamları nüfusun diğer unsurlardan fazla olması için Ermenilerin genç yaşta evlenmelerini ve geniş aileler kurmalarını tavsiye etmektedirler. Ayrıca yine Dickson'a göre Ermeniler, Türk mahkemelerine gitmek istememekte ve hala milliyetçi yoldaşları için para toplamaktadırlar⁹²⁸. Bu durum Ermenilerin Osmanlı vatandaşlığını yeterince kabul etmediklerini göstermesi bakımından da önemlidir.

Bağımsızlık konusunun en çok gündeme geldiği dönemlerden biri Balkan Savaşları sırasında olmuştur. Ermeniler arasında bu konuda iki ayrı görüş ağırlık kazanmıştır. Birinci görüşü savunanlar dilencilerin ellerinin boş kalacağını bu nedenle bir bağımsızlık mücadelesi başlatılması gerektiğini dile getirmişlerdir. İkinci görüşü savunanlar ise mevcut şartlarda bir bağımsızlık savaşı başlatmanın Ermenilerin aleyhine olacağını; çünkü Ermenilerin bağımsızlık savaşı için yeteri kadar örgütlü ve silahlı olmadıklarını, askeri bir başarısızlıktan sonra Müslümanların öfkesinin silahsız Ermenilere de yönelebileceğini savunmuşlardır.

3

⁹²⁶ Akın K. (2015). 86.

⁹²⁷ Akın K. (2015). 86.

⁹²⁸ Kaligian, D.M (2017). 46.

Nitekim ikinci görüş daha kabul edilebilir bulunmuş ve Ermeniler “bekle ve gör” yaklaşımını⁹²⁹ benimsemişlerdir.

Balkan Savaşları sırasında Paris'te Hınçak Komitesi tarafından hazırlanan Journal Armenian Dergisi, Rumeli'nin Osmanlıların elinden çıktığı, Arnavutluk, Batı Trakya ve Epir'in Türklerin esaretinden kurtulduğu sıranın Anadolu'ya geldiği bu nedenle Ermenilerin Avrupa'ya başvurarak bağımsızlıklarını kazanmaları gerektiği yazılmıştır.

Hınçak Partisi'nin Ağustos 1913'te yaptığı VII. Kongresinde illegaliteye geçme kararı alınmıştır. Hınçak, Ermenilerin yok olma noktasına geldiklerini bu nedenle yürekli bir eylem yolu izleyeceklerini belirtmiştir. Parti, Osmanlı Devleti'nin Ermenistan'da uygulamak istediği ıslahatlara karşı çıkmamakla birlikte bağımsız Ermenistan kurulmadan Ermenilerin güven içinde yaşayıp gelişemeyeceğine, kendi varlıklarını iç ve dış saldırılara karşı koruyamayacaklarına değinilmiştir⁹³⁰.

1914 yılı itibariyle Ermenilerin bağımsızlık düşüncesi artık açıkça dile getirilmeye başlanmıştır. Mesela, Bogos Nubar 1914 yılında bir yardım faaliyeti için yaptığı çağrıda Ermenilere şöyle seslenmiştir: “Tarihimizde, amaçlarımızın gerçekleşmesi için bundan daha elverişli bir ortama rastlanmamıştır. Ancak, tüm özel girişimlerin bir noktada toplanmasını ve böylece uzlaşılarak çalışmaların birleştirilmesini sağlamak kesinlikle zorunludur. Tüm Ermenilerin dinî lideri olan Katogikos tarafından ulusal sorunlarla uğraşmaya çağırıldığım zamandan beri Ermenilerin bana gösterdikleri güvenin “iş birliği” konusunda beklenenden daha çok gösterileceği kanısındayım. Zaten bunu, ıslahat konusunda yaptığım görüşmelerden de anladım. Şimdi davamızın başarıyla sonuçlanması için, komitelerin birleşmesi her zamankinden daha çok gereklidir. Şu sırada durumun hassasiyetini ve tarihimizin önemini, benim gibi her Ermeni'nin de hakkıyla takdir ettiğini bildiğimden, artık amaçlarımızı, her Ermeni'nin gönülden isteyerek kesinlikle kabul edeceği umudunu beslemeye hakkım vardır”⁹³¹.

⁹²⁹ Kaligian, D.M (2017). 213.

⁹³⁰ Akın K. (2015). 169.

⁹³¹ Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008).56.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesinden sonra Eçmiyazin Katagikosu Kevork, Çar'a iletmek üzere yazdığı 5 Ağustos 1914 tarihli mektubunda: "Anadolu'daki altı Ermeni vilayetinden bölünmez bir Ermenistan bölgesi meydana getirilmeli, bu bölgenin başına Bab-ı Âli'den bağımsız, Rusya tarafından seçilmiş, yüksek rütbeli Hristiyan biri atanmalı, ıslahatın uygulanmasının kontrolü sadece Rusya'ya ait olmalıdır. Böyle bir yönetim sisteminin teşkili ancak savaşın bitişi ile mümkündür. Ama Türkiye seferberlik ilan etmiştir. Ermenilerin emniyeti için Çarlık, Türk hükümetinden, Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlayacak lüzumlu tedbirler almasını ve daha önce kabul edilen anlaşma ile getirilmesi öngörülen reformların uygulanması için komiserlerin vazife yerlerine gönderilmesini istemelidir. Yüksek şahsınızdan, İmparator hazretlerine benim ve Rusya'daki cemaatim adına sadık tebaalarının sadakat duygularını ve Türkiye Ermenilerinin içten bağlılıklarını sunmanızı rica ederim"⁹³² demiştir. Buna göre Kevorks'un vatandaşlık algısının Osmanlı Devleti'ne ait olmak şeklinde olmadığı görülmektedir.

Bu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde Ermenilerin bağımsızlık fikrinden asla vazgeçmediklerini Meşrutiyet'in ilk yıllarında bağımsızlık istemediklerini belirtmelerine rağmen aslında bu dönemi Ermeni kimliğinin gelişmesi için kullanmak istedikleri, ilerleyen dönemde bağımsızlık amacıyla Rusya lehinde görüş ve eylemlerde bulunduklarını söylemek mümkündür.

⁹³²Sarınay, Y. (2008). "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)". *Akademik Bakış*, 1(2). 90

SONUÇ

II. Meşrutiyet dönemi Türk yönetim tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Osmanlı Devleti'nin eski gücünü kaybetmesiyle başlayan süreç, genç devlet adamları ve aydınların devleti nasıl kurtaracaklarını düşünmelerini ve çözüm önerileri sunmalarını sağlamıştır. 18. Yüzyılın sonunda başlayan yenileşme hareketleri fikir olarak meşrutiyet fikrinde tekâmüle ermiştir. İlki 1876'da ilan edilen Meşrutiyet yeteri kadar yaşayamamış; ancak bu fikir kalıcı olarak Türk devlet adamlarının ve aydınlarının zihnine yerleşmiştir. Nitekim 1908 yılına kadar meşrutiyet fikri Türk devlet adamlarının ve aydınların, Müslümanların, gayrimüslimlerin gündeminde olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin girişimleri ile 1908 yılında Meşrutiyet ikinci kez ilan edilmiştir.

Bu dönemde hürriyet ve eşitlik kavramları hem bir ideal hem de birleştirici bir araç olarak ön plana çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde hâkimiyet anlayışı değişmiş Meşrutiyet'le birlikte mutlak monarşi yerini milli egemenliğe bırakmaya başlamıştır. Bu durum mutlak monarşinin temsilcisi olan padişah tarafından da dönemin gücünü ve iktidarını simgeleyen İttihat ve Terakki tarafından da kabul edildiği gibi toplumun bütün unsurları tarafından özümsemeye başlamıştır. Meşrutiyet fikri ve milli egemenlik Kanun-ı Esasi'de yer almış ve Mebusan Meclisi'nde tecessüm etmiştir. Ayrıca dönemin başında parlamenter sistem bütün sorunların çözüm aracı olarak görülmüştür. Dönemin Ermeniler tarafından kurulan siyasi partiler programlarında, Ermeni mebuslar konuşmalarında ve yayın organları yazılarında "hakimiyet-i milliye"ye yer vermişlerdir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler devlet yönetiminde anayasanın vatandaşlık tanımına, padişahın konumuna karşı olmamışlardır. Genel olarak Ermeniler tarafından devletin dininin İslam olmasına karşı çıkılmasa da bu konuda eleştirilerde bulunan, din devletlerinin miadını doldurduğunu savunanlar da olmuştur. Ancak, Ermeniler ulus devlet anlayışına karşı çıkmışlar ve bütün anasını birleştiren, onların haklarını koruyan ve milletlerin birbirlerine üstünlüğünü engelleyen bir devlet anlayışını savunmuşlardır. Bu durum öteden beri süre gelen "millet-i hakime" olgusuna da karşı olmalarına neden olmuş ve özellikle Türklerle ilişkilerin soğumaya başladığı dönemlerde İttihat ve Terakki'nin din ve ulus devlet anlayışına döndüğü iddia edilerek eleştirilmesine neden olmuştur. Yine genel olarak devletin dininin İslam olmasına karşı çıkılmaması; ancak milleti hakimeye karşı çıkılması Ermeni düşüncesindeki "milliyetçi" yaklaşımları göstermektedir.

Meşrutiyet'in ilan edilmesi Ermeniler tarafından olumlu karşılanmıştır. Genel olarak Ermeniler Meşrutiyet'in Osmanlı unsurları arasında kardeşliği, düşünce ve ifade özgürlüğünü sağlayacak; eski düzenin getirdiği rüşvet, adam kayırma gibi olumsuzlukları önleyeceği gibi düşüncelerle Meşrutiyet'in önemli olduğu üzerinde durmuşlardır. Bu bağlamda Ermeniler devlet yöneticilerinin sahip olması gereken vasıflar üzerinde durmuşlar özellikle askerlerin siyasete karışmamaları gerektiğini vurgulamışlardır. Bu düşüncelerle eski komitacılar, isyanlara karışmış bazı Ermeniler silahlarını bıraktıklarını ve meşrutiyetin korunması için Türklerle birlikte hareket etme arzusunda olduklarını açıklamışlardır.

Bu dönemde Türk tarihinde ilk kez çok partili hayata geçilmiş, farklı fikirler özgürce dile getirilmiştir. Ermeniler de bu partileşmeye katılmışlar, eski komitacı örgütler olan Taşnaksütyun ve Sosyal Demokrat Hınçak örgütü siyasi parti gibi hareket ederek Meşrutiyet döneminde yerlerini almışlardır. Ayrıca bu dönemde Ermeni Patrikhanesi eski önemini kaybetmiştir. Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş; bazı fikirlerin devlet içinde sorunlara neden olduğu gerekçesi ile İttihat ve Terakki Fırkası muhalefet üzerinde baskı kurmak zorunda kalmıştır. Bu durum farklı partilerin görünür olmasına ve Ermenilerin de Meşrutiyet döneminde erteledikleri fikirlerine ve komitacılık faaliyetlerine tekrar dönmelerine ortam hazırlamıştır. Ermenilerin ertelediği fikirlerin başında tam bağımsızlık ve yerel özerlik gelmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilk iki yılında (1909 Adana olayları yaşanmasına rağmen) tam bağımsızlık ya da yerel özerlik fikirleri dile getirilmemeye çalışılmış, İttihat ve Terakki ile işbirliği halinde devletin egemenliğinin sağlanması yönünde fikirler dile getirilmiştir.

Bu dönemde Ermenilerin yönetimle ilgili en önemli talepleri âdem-i merkeziyet olmuştur. Bu taleple birlikte Doğu Anadolu'da ayrı bir vilayet kurularak Avrupalı bir vali tarafından yönetilmesini de isteyen Ermeniler olmuştur. Görünürde bu taleplerin temelinde yerinden yönetimin daha eşitlikçi ve adil olacağı iddiası yer almıştır. Ancak dönemin bütünlüğü ve I. Dünya Savaşı öncesinde dile getirilen görüşler âdem-i merkeziyetin eşitlik ve adaletten daha çok bağımsızlık için bir adım olarak görüldüğünü göstermektedir. Ayrıca merkezi yönetimin sorunları bağlamında Ermeniler devlet organları arasında kuvvetler ayrılığını savunmuşlardır. Adem-i Merkeziyet düşüncesi Ermenilerle İttihat ve Terakki Partisi arasında önemli bir sorun olarak tartışılmıştır. İttihat ve Terakki genel olarak adem-i merkeziyetin bazı bölgelerin Avrupalı büyük devletlerin eline bırakılması anlamına geleceğini savunmuştur. Nitekim Ermenilerin genel düşünce ve eylemleri birlikte değerlendirildiğinde

adem-i merkeziyet düşüncesinin Ermeniler için bağımsız bir Ermenistan'ın ilk aşaması olarak savunulduğu görülmektedir. Yönetimle ilgili Ermenilerin önemli bir değerlendirmesi de kuvvetler ayrılığı prensibi ile ilgili olmuştur. Genel olarak Ermeniler bu prensibi, medeniyetin bir gerekliliği ve hükümetin kontrol altında tutulmasının bir unsuru olarak savunmuşlardır.

Anayasa ve hukuk konusunda ise Ermenilerin anayasanın üstünlüğünü ve hukukun eşitlik ilkesini vurgulamışlardır. Ermeniler tarafından kanunların anayasaya uygun olması savunulurken muvakkat kanun denilen geçici kanunlar ise eleştirilerek bu kanunların anayasanın denetimine tabii olması istenilmiştir. Diğer yandan özellikle adem-i merkeziyet gibi Ermenilerin milliyetçi tutumlarına uygun olan taleplerinde anayasada yer alması konusu sıkça Ermeniler tarafından dile getirilmiştir. Özellikle suç ve ceza oranındaki dengenin sağlanması konusunda Ermenilerin önemli savunmaları olmuştur. Hukukun eşit uygulanması, her türlü unvanın kaldırılması, din, mezhep, millet ve cinsiyet gibi ayrımların kaldırılması gibi talepler de Ermeni partilerin tüzüklerinde, yazarların ifadelerinde yer almıştır. Suç ve ceza oranının korunması konusunda günümüz normlarına yakın taleplerde bulunan Ermeniler özellikle bir başkasının suçunun cezasının başkasına yüklenmesine karşı çıkmışlardır. Ancak genel olduğu üzere Ermenilere karşı işlenen suçlar başta olmak üzere bazı konularda "Ermeniler lehine" ayrıcalık istendiği durumlar da gözlemlenmiştir. Bu bağlamda Ermeniler yargılanma hakkı ve yargı bağımsızlığı konusunda günümüzdeki anlamıyla modern savunmalar yapmışlardır. Bu bağlamda hâkimlerin kararlarında özgür olması ve azledilemez olmaları, yargılamanın masrafsız yapılması, haksız yere ceza alanlara ceza verilmesi gibi taleplerle birlikte anadilde savunma hakkı gibi yine Ermeni milliyetçiliğini çağrıştıran talepleri de olmuştur. Bu dönemde hukuk konusunda Ermenilerin en önemli şikâyetleri, kanunların uygulanmaması hakkında olmuştur. Ermenilerde genel yargı adalet konusunda kendilerinin Hristiyan olmaları nedeniyle negatif ayrımcılığa tabi tutuldukları şeklindedir. Onlara göre doğru kanunlar yapılmakta ancak eski alışkanlıklar devam ettirilerek memurlar tarafından uygulanmamaktadır. Osmanlı Devleti'nin dini yapısı ve Müslümanların hâkim millet olmaları da Ermeniler için hukukun üstünlüğü ve eşitlik konusunda bir sorun olarak dile getirilmiştir. Bu nedenle Ermenilerin memurların iyi yetiştirilmelerini ve liyakatli olmalarını istemişlerdir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerde liberalizm, sosyalizm ve milliyetçilik fikirlerinin etkili olduğu görülmektedir. Ancak liberalizm çok az bir kitle tarafından ekonomik olarak

savunulurken Taşnaksütyun ve Sosyal Demokrat Hınçak Partisi gibi iki güçlü yapılanma ve taraftarları sosyalizm düşüncesinin etkisinde siyaset yapmışlardır. İnceleme fırsatı bulduğumuz örneklerde genel olarak Ermenilerde sosyalizm düşüncesinin etkili olduğu ve bu düşüncüyü yüksek sesle ifade etmekten çekinmedikleri, Mebusan Meclisi'nde de birçok tartışmada sosyalizmi dile getirdikleri görülmüştür. Bu dönemde iktidara sahip olan İttihat ve Terakkiciler ise sosyalizme açıkça karşı olmamakla birlikte milli iktisat açısından ve Ermenilerin ayrılıkçı-milliyetçi anlayışları nedeniyle zaman zaman sosyalizmi bir tehdit olarak algılamışlar ve buna göre tepki göstermişlerdir. Ermeniler arasında sosyalizme gerek olmadığını savunan tek parti Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftarı Ermeni Fırkası (Ramgavar) olmuş, parti Osmanlı Devleti'nin mevcut yapısının sosyalizm için uygun olmadığını, demokrasinin Osmanlı Devleti için yeterli olduğunu savunmuştur.

II. Meşrutiyet Döneminde Ermenilerin yönetimle ilgili en önemli gündemlerinden biri de İttihat ve Terakki ile ilişkileri olmuştur. Meşrutiyet'in başında özerklik taleplerinden vazgeçtiklerini ifade eden Ermeniler İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler kurmuşlardır. Özellikle Meşrutiyet'in ilk yıllarında İttihatçı olarak bilinen Ermeniler Adana Olaylarından sonra bile İttihat ve Terakki'nin savunuculuğunu yapmışlardır. Genel olarak Meşrutiyet döneminin başlarında Taşnaksütyun ile İttihat ve Terakki arasında sıcak ilişkiler varken Hınçak Partisi İttihat ve Terakki'ye karşı sürekli eleştirel bir tutum takınmıştır. Ancak ilerleyen dönemlerde tartışmalı olarak Taşnaklar da dahil olmak üzere Ermeniler genel olarak İttihat ve Terakki'yi suçlayan ifadelerde bulunmuşlar ve İttihat ve Terakki'nin verilen sözleri tutmadığı gerekçesiyle bu parti ile bağlarını koparmışlardır. Dönemin dikkat çeken bir diğer Türk partisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise iktidarda olmadığı için bu parti ile Ermenilerin etkin ilişkileri olmamış, zaman zaman seçim ve söylem işbirliği yapmışlardır.

II. Meşrutiyet öncesinde milliyetçilik fikrinin yayılması ile Osmanlı Devleti'nin dış politikasında sürekli gündem olan Ermeniler, bu dönemin başlarında Osmanlı Devleti'ni dış politikada destekleyen (hatta Berlin Antlaşmasının 61. maddesinin Osmanlı Devleti'nin aleyhine kullanılmasına karşı çıkan) bir tutum izlemişlerdir. Ancak Balkan Savaşları'yla birlikte Ermeniler genel olarak ayrılıkçı tutumlarını tekrar ön plana çıkarmışlar, bu savaşta Osmanlı Devleti'nin yıpranmasını bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Ermeniler incelediğimiz süre sonunda başta Rusya olmak üzere Avrupalı devletlerle ilişkilerini geliştirmişler ve 1914 sonlarına doğru Rusya'nın yanında yer almaya başlamışlardır.

Bu dönemde Ermeniler yönetime katılmak konusunda istekli olmuşlardır. Ancak uygulanan seçim sistemi Ermeniler tarafından sürekli eleştirilmiştir. Ermenilerin seçimlerle ilgili daha çok mebus çıkarabilmek için nisbi temsil sistemini savunmuşlardır. Bu talep girilen bütün seçimlerde tekrar etmiştir. Ermenilerin nisbi temsil taleplerinin arkasında da milliyetçi duyguları etkili olmuştur. Genel olarak eşit vatandaşlığı savunan Ermenilerin bu talepleri eşit vatandaşlık anlayışından uzak alup ayrıcalık talebi olarak değerlendirilmiştir. Meşrutiyet döneminde Ermenilerin temsilcileri de doğal bir değişim yaşamış Patrikhanenin etkisi azalmış; Taşnaksütyun ve Hınçak komiteleri legal partiler haline gelerek siyasette Ermenileri temsil etmeye başlamışlardır. Kuruluşlarında silahlı faaliyetler dahil bir çok yıkıcı ve bölücü faaliyette bulunan bu komiteler Meşrutiyet'in ilk yıllarında görünürde yapıcı politikalar izlemişlerdir. Partileşmeyle birlikte toplantı ve gösteri özgürlüğü gibi haklar da Ermeniler tarafından savunulmuştur. Temsil konusunda Ermeniler genel olarak Mebusan Meclisi'ni milletin temsilcisi olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda Ayan Meclisi küçümsenmiş ve çeşitli zamanlarda bu meclisin ilgası dahi talep edilmiştir. Meclisi yapısı ve mebusların görevleri hakkında da önemli görüşlere sahip olan Ermeniler meclisin bütün anasını temsil eden, yeri geldiğinde hesap veren bir meclis olmasını istemişlerdir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermenilerin toplumsal sorunlarla ilgili önemli görüşleri olmuştur. İlk olarak toplumsal sınıflarla ilgili yaptığımız incelemede Ermenilerin işçiler, işçi hakları ve işçi örgütlenmeleri konusunda düşünceleri dikkat çekmiştir. İşçilerin çalışma saatlerinin düzenlenmesini ve makul seviyelere çekilmesini isteyen Ermeniler çocukların çalıştırılmalarına da karşı çıkmışlardır. Ayrıca Ermeniler, işçilerin sendikalaşmasını savunmuşlar ve bu konuda günümüzde de geçerli olan modern fikirler ortaya koymuşlardır. Bu konuda işçilerin uluslararası örgütlenmeleri de gündemde olmuştur. Çalışanların hakları konusunda memurların Ermeniler tarafından ihmal edildiğini söylemek de mümkündür. Nitekim Ermeniler genel olarak memurların haklarından bahsetmek yerine onların sahip olmaları gereken nitelikler hakkında daha çok görüş beyan etmişlerdir. Ayrıca bu konuda seçim sisteminde olduğu gibi memur alımında da milletlerin nüfus oranlarının dikkate alınması gibi farklı düşünceler de ortaya çıkmış; daha çok Ermeni'nin memur olmasını sağlamaya yönelik taleplerde bulunmuşlardır. Ermenilerin işçi hakları ve örgütlenmeleri ile memur hakları konusunda farklı bir tutum izlemelerinin temelinde Ermenilerde genel olarak hakim olan sosyalist bakış açısının ve Ermenilerin kendilerini devlete karşı gördükleri konumlarının etkili olduğunu söylemek mümkündür. İşçi hakları dünya genelinde sosyalizmin önemli bir propaganda aracı olmuş, bu durum aynı zamanda sosyalist örgütlerin

devletlere karşı bir kozu olarak da kullanılmıştır. Bu nedenle II. Meşrutiyet öncesinde ayrılıkçı fikirlere sahip olan ve devlete karşı örgütlenen Ermeniler için de bu durum doğal olarak Ermenilerin işçi hakları ile ilgilenmelerini kolaylaştırmıştır. Diğer yandan memurların Ermeniler tarafından devletin temsilcisi olarak görülmeleri ve ciddi oranda Ermeni memurun olmaması da Ermenilerin memur haklarını gündeme getirmek yerine memurların vasıf ve sorunlarını ön plana çıkaran bir tutum izlemelerine neden olmuştur.

Bu dönemde genel Ermeni düşüncesi için de kadın hakları diğer konular kadar ilgi görmemiştir. Ancak Ermeni kadınları da Ermeni düşüncesi ve Ermenilerin diğer sorunları hakkında önemli çalışmalar yapmışlardır. Bazı kadın düşünürler Ermenilerin kadın sorunlarına yeterince eğilmediklerinden de şikayetçi olmuşlardır. Ermeni kadın yazarlar, Ermeni kadınların eğitimi, çalışma hakları, toplumdaki rolü, annelik vasıfları, kadınların bağımsız yaşamaları vb. konularda görüşlerini ifade etmişlerdir. Ermeni erkek yazar ve düşünürler ise daha çok Ermeni kadınların iş hayatındaki yerleri ve Ermeni siyasi mücadelesindeki rolleri üzerinde durmuşlardır. Diğer yandan toplumun genel yapısı içerisinde Ermenilerin de Ermeni kadınlarından öncelikli olarak iyi bir ev kadını olmalarının beklendiği bu dönemde Ermeni kadınları iş hayatında, cemiyet hayatında önemli görevler üstlenmişlerdir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler ülkenin ekonomik durumuyla ilgilenmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin genel ekonomik yapısı ve ekonomi alanının uzmanlık gerektiren konular içermesi de Ermenilerin ekonomi konusundaki düşünce ve ifadelerinin sınırlı olmasına neden olmuştur. Ekonomi konusunda Ermenilerin düşünceleri daha çok vergiler konusunda yoğunlaşmıştır. Çünkü vergiler diğer konulardan daha çok Ermenileri ilgilendiren bir konu olmuştur. Ermenilerin vergiler konusunda genel talebi adalet kavramı üzerine yoğunlaşmıştır. Kazanca göre vergi alınması bu düşüncenin temelini oluşturmuştur. Bunun yanında Ermeni mebuslar genel olarak sosyalist düşüncelerinin de etkisi ile müterakki vergi uygulamasını, gelir belirli bir düzeye geldiğinde alınacak vergi oranının artmasını istemişlerdir. Vergi konusunda Ermenilerin gündeminde Doğu Anadolu'da güçlü ağalar tarafından Ermenileri korumak adı altında alınan hafirlik vergisi adı verilen gayri resmi uygulama da yer almıştır. Ermeniler haklı olarak bu uygulama konusunda devletin tedbir almasını ve uygulamasını istemişlerdir. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin tarım toplumu olması nedeniyle ekonomik faaliyetler içinde tarımsal faaliyetler de vergilerden sonra Ermenilerin daha çok üzerinde düşündükleri alan olmuştur. Cumhuriyet döneminde

uygulanan ziraat okulları ve ziraat çiftlikleri kurulması; tohum ve toprak ıslahı gibi çözümler ile tarımın geliştirilmesi için ulaşımın geliştirilmesi gibi farklı çözüm önerileri de Ermeniler tarafından sunulmuştur. Bu dönemde İttihat ve Terakki tarafından milli sermayenin oluşturulması amacıyla sanayileşme ön planda tutulmak istenilmişse de bu konuda Ermenilerin dikkate değer teklif ve görüşleri olmamıştır.

Toplumsal hak ve sorumluluklarla ilgili ise Ermeniler eğitim ve askerlik meselelerinde sıkça görüş belirtmişlerdir. Eğitimin önemi konusunda Ermenilerin oldukça aydın oldukları ve konuyu özümlediklerini söylemek mümkündür. Ülkenin geleceği açısından eğitim yöntem ve tekniklerine düşüncelerinde yer veren Ermeniler özelde eğitim meselesini Ermeni aydınlanmasının en önemli ayağı olarak değerlendirmişlerdir. Bu dönemde Ermenilerde okullaşma oranı daha önceki dönemlere göre daha da artmıştır. Ermeniler bu konuda kendilerinin Türklerden ve Kürtlerden daha gelişmiş olduklarını savunmuşlardır. Ermenilerin eğitim araçları da çoğalmış, ders kitaplarında Ermeniler için önemli olan yerlerin coğrafi bilgileri, tarih ve kimlik bilgileri anlatılmıştır. Genel olarak eğitim konusunda mesleki eğitim talepleri de Ermeniler tarafından gündeme getirilmiştir. Bununla birlikte Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, toplumsal çatışmaların eğitim aracılığıyla çözülmesi, öğretmen ihtiyacının giderilmesi, gibi sorunlara da çözüm önerileri sunulmuştur. Ancak bütün bunlarla birlikte Ermeniler arasında kendi iç örgütlenmeleri ve siyasi çekişmeleri nedeniyle eğitim kurumlarında çatışmalar ve ayrılıklarda yaşanmıştır. Ermenilerin eğitim konusunda en önemli talep ve düşünceleri eğitimin özerkliği ve anadilde eğitim talepleri olmuş; Ermeniler, Türkçe'nin resmi dil olduğunu kabul etmekle birlikte Ermenice eğitimi de ısrarla savunmuşlardır. Eğitimde kullanılacak araç gereçler, eğitim teknikleri ve öğretmen hakları gibi konularda da düşüncelerini ifade etmişlerdir. Ezberci eğitimin engellenmesi, çocukların eğitiminde oyunun kullanılması, ders kitaplarının ucuzlatılması ya da ücretsiz dağıtılması, öğretmenlerin askerlikten muaf tutulması, öğretmenlerin yayın yapmaları ve yayınları için telif ücreti almaları gibi o dönem için farklı kabul edilebilecek teklifler de Ermeniler tarafından gündeme getirilmiştir.

Vatandaşlık sorumluluğu bağlamında Ermenilerin en çok tartıştığı konu askerlik olmuştur. Askerlik konusunda Ermeniler Müslümanlarla aynı sorumluluklara sahip olmak istediklerini beyan etmişlerdir. Askerliğin sorumluluk değil hak olduğunu savunan, askerliği şeref olarak değil vatan görevi olarak izah eden Ermeniler de olmuştur. Yine askerlik konusu dahilinde en çok tartışılan bedelli askerlik olmuştur. Bu konuda genel kanı bedelli askerliğe karşı

çıkılmasıdır. Ancak devletin bedelli askerlik konusunda ısrarcı tutumu nedeniyle askerlik bedelinin adil olması hususunda görüşlerini bildirmişlerdir.

II. Meşrutiyet döneminin başlarında Ermenilerin birlikte yaşama konusunda Türkler hakkında olumlu düşünceleri olmuştur. Bu dönemde Adana olayları gibi sorunlar yaşanmasına rağmen Ermeniler doğrudan Türklere bir suçlama yöneltmemişler, hatta Türklerin asil ve dost olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak ilerleyen dönemlerde Türklerle birlikte yaşamaya aykırı propaganda faaliyetlerinin Ermeniler tarafından desteklendiği görülmüştür. Rumlar ve Musevilerle de sorun yaşanmamış ancak seçimler konusunda karşılıklı bir çekememezlik durumu yaşanmıştır.

Bu dönemde Ermenilerin genel olarak olumsuz düşüncelere sahip oldukları unsur Kürtler olmuştur. İki unsur arasında Osmanlı tarihi boyunca yaşanan arazi meselesi, şahsi meseleler ve eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle bir çok öldürme, gasp, yaralama, adam kaçırma gibi olaylar yaşanması Ermenilerin Kürtlere karşı olumsuz tutumlarda bulunmalarının temel nedeni olmuştur. Bu dönemin başlarında nadiren Kürtlerle işbirliği yapılmasını savunan Ermeniler de olmuştur. Ayrıca zaman zaman yaşanan sorunlarda iktidar Müslüman oldukları için Kürtleri savunmakla suçlanmıştır. İlginç bir şekilde Kürt olup olmadıkları dahi tartışmalı olan Zazaların Ermeni olduğunu savunan Ermeni yazarlar da olmuştur.

Tarihin her döneminde olduğu gibi II. Meşrutiyet Dönemi'nde de Ermeniler için din (Hristiyanlık) kimliklerini korumak ve kendilerini tanımlamak için önemli bir unsur olmuştur. Nitekim bu dönemde bir çok Ermeni bunu dile getirmiştir. Ayrıca Ermeniler özellikle Hristiyanlığı devlet dini olarak ilk kendilerinin kabul ettiğini iddia ederek Hristiyanlar içinde de müstesna bir yere sahip olduklarını ifade etmişlerdir. Ermeniler için Hristiyanlık dahilinde Gregoryan mezhebi de hususi bir kimlik unsuru olmuştur. Genel olarak Ermeniler mezhep konusu ya da tartışması olduğunda Gregoryan Ermenilerden Ermeni diye bahsettikleri Katolik ve Protestanlardan ise mezheplerini ifade ederek bahsettikleri görülmüştür. Ayrıca bu mezhepler arasındaki ayrılıklar da tartışma konusu olup özellikle seçim zamanı bu ayrılıkları ortadan kaldırmak ve birlikte hareket etmek için açıklama ve faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ancak bu dönemde mezhepsiz olduğunu söyleyen, mezheplerle ilgili olumsuz eleştirilerde bulunan ve bazı dini ritüelleri eleştiren Ermeniler de olmuştur. Ermenilerin din özgürlüğü talepleri olmuş, zaman zaman Hristiyanların baskı altına alındığını iddia edenler çıkmıştır. Ayrıca bazı tatil günlerinin mezhep farklılıkları

dikkate alınarak yeniden düzenlenmesi gibi uç teklifler de Ermenilerden gelmiştir. Başta eğitim olmak üzere bazı hak taleplerinde din ve mezhep unsurları da Ermeniler tarafından ön plana çıkarılmıştır. İslamiyet hakkında ise Ermeniler genellikle olumlu yorumlarda bulunmuşlardır. Hatta yaşadıkları bazı olumsuzluklarda İslamiyet'in böyle şeylere izin vermeyeceğini yapanların yanlısının İslamiyet'e aykırı olduğunu söylemişlerdir. Bu durumun Ermenilerin Türklerin İslamiyet hakkındaki hassas duygularını bilerek hareket ettiklerini göstermiştir. İslamiyet'in hilafet gibi meseleleri ve İslamiye ile Hristiyanlığın karşılaştırılması gibi konularda da görüşlerini açıklayan Ermeniler olmuştur. Bu dönemde genel olarak Ermenilerin İslamiyet hakkında olumsuz düşünceleri olmamıştır. İslamiyetle ilgili sözlerinde ölçülü ve saygılı olmuşlardır.

Ermeniler için din ve mezhep kadar dil ve alfabe de önemli bir kimlik unsuru olarak değerlendirilmiştir. 5. yüzyıla kadar dini metinlerini farklı dillerde okuyan Ermeniler bu yüzyılda kendi alfabelerini oluşturmaya başlamışlar ve böylece dillerini koruma altına almışlardır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde milli bilince ulaşmış olan Ermeniler dil ve alfabeye önem vermişlerdir. Ermeni yazarlar genel olarak Ermenice'nin geçmiş nesillerle gelecek nesiller arasında bağı kurduğunu, Ermenice edebiyat eserlerinin milli bilinci ayakta tuttuğunu savunmuşlardır. Ermeniler bu dönemde genel olarak Türkçe'nin resmi dil olduğunu kabul etmişler ancak dilin bir yönetim aracı olduğunu bu nedenle farklı bölgelerde kullanılan diğer dillerin de resmi yazışmalarda vs kullanılması gerektiğini savunmuşlardır. Ermenilerin bu talepleri İttihat ve Terakki'ye mensup bazı mebuslar tarafından eleştirilmiştir. Ermeniler ile Türkler arasında anadil meselesi günümüzde olduğu gibi vatanın bölünmesi anlamına gelip gelmediği tartışmalarına da neden olmuştur. Ermeniler tabii olarak kendi açılarından bunun bir hak olduğunu ve devlet için de gerekli olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak Ermenilerin Türkçe ve Fransızca ile ilgili bir tartışmada Türk işçilerin Fransızca yazılı elbise giymek istememeleri konusunda gösterdikleri dirençle ilgili yorumları da onların anadil iddialarını yalnızca kendi açılarından değerlendirdiklerinin en önemli kanıtı olmuştur.

Bu dönemde Ermeniler kendi milletlerinin çeşitli faziletlere sahip olduklarını savunmuşlardır. Bir çok Ermeni Ermenilerin en önemli özelliklerinin çalışkan, vatansever, sadık, fedakar, örf ve adetlerine bağlı, kahraman, tutumlu, aile kavramına önem veren, namuslu, tok gözlü bir millet olduğunu savunmuşlardır. Ayrıca Ermeniler, Osmanlı hakimiyetine girdikleri ilk andan itibaren her türlü özgürlüğe sahip olmalarına rağmen

Ermeni olmalarını Osmanlı Devleti'nde rahat yaşamak için bir engel olduğunu iddia etmişlerdir. Bu nedenle kendilerini sürekli savunma durumunda göstermişlerdir.

Fransız İhtilali'nden sonra dünyada yayılan her milletin kendi devletini kurmasına yönelik siyasi milliyetçilik anlayışı Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün azınlıklar gibi Ermenileri de etkilemiş ve 19. yüzyıldan itibaren Ermeniler ayrılıkçı-milliyetçi düşüncelerini dile getirmişler ve bu yönde faaliyetlerde bulunmuşlardır. II Meşrutiyet döneminde de genel olarak bütün Ermeni yazarlarda, Ermeni din adamlarında, Ermeni mebuslarda ve Ermeni siyasi partilerinde Ermeni milliyetçiliğinin etkileri hissedilmiştir. Bu dönemde Ermeniler bütün hak taleplerinde, faaliyetlerinde Ermeni milliyetçiliği yapmaya devam etmişlerdir. Bu bağlamda Ermeniler Ermeni milliyetçiliğinin nasıl olması gerektiği üzerinde durmuşlar, Ermenice'ye Ermeni tarihine sahip çıkmayı Ermeni milliyetçiliğinin temeli olarak anlatmışlardır. Ermeniler milliyetçiliği doğal bir his olarak değerlendirmişler, azınlıkların milliyetçiliğini ayrılıkçı olarak görmediklerini anlatmışlardır. Ancak söz konusu Türk milliyetçiliği olduğunda Ermeniler bu durumu zararlı olarak gördüklerini ifade etmişlerdir. Türk milliyetçiliğinin gelişimini de değerlendiren Ermeniler Türklerin farklı milletlerin hukukunu yok sayacaklarından endişe ettiklerini de dile getirmişlerdir. Ermeniler devletin Osmanlılaştırma politikasını da kendileri açısından tehdit görmüşler ve bunun aslında Türkleştirme politikası olduğunu savunmuşlardır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde kimlik açısından Osmanlılık kavramı önemli tartışmaların odağında olmuştur. Osmanlı Devleti'nde iktidar sahipleri Osmanlılığı birleştirici bir olgu olarak kabul etmişler ve buna göre politika geliştirmişlerdir. Bu dönemde özellikle dönemin başlarında Osmanlılık fikri, Ermeniler tarafından da genel bir kabul görmüştür. Ermeniler Osmanlılığı diğer unsurların milli kimliklerinin kabul edilmesi ile birlikte resmi bir kimlik olarak kabul edilmesi hususunda ısrarcı olmuşlardır. Özellikle İttihat ve Terakki'ye yakın olan Ermeniler Osmanlılığın bir Türkleştirme politikası olmadığını, birleştirici bir unsur olduğunu savunmuşlardır. Ancak özellikle Adana olayları ve Ermenilerin Kürtlerle yaşadıkları sorunlar Osmanlılık fikrine karşı olumsuz eleştiriler geliştiren Ermenilerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle Kürtlerin Müslüman olmaları Ermenilerin bu nedenle İttihat ve Terakki'yi Kürtleri desteklemekle suçlamalarına ve Osmanlılığın hakim unsurun Ermeni kimliğini yok etmeye yönelik bir politika olarak değerlendirmelerine neden olmuştur. Ayrıca Osmanlılığı Türklük aleyhine kullanmaya çalışan Ermeni düşünceleri de olmuştur. Söz konusu Ermenilik olduğunda Ermeni kimliğinin unutulmadan Osmanlı

olunması gerektiğini savunan bazı kesimler söz konusu Türklük olduğunda Türklüğü yok sayıp Osmanlı vurgusu yapma ihtiyacı duymuşlardır. Bu dönemin sonlarında dünya genelinde savaş durumu belirlediğinde Osmanlı Devleti'nin Rusya ile farklı saflarda yer alacağı görülünce Osmanlılık iddiaları unutulmuş ve genel olarak Rus yanlısı bir siyaset güdülmüştür.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin başlarında vatan ve vatandaşlık konusunda Ermenilerin birleştirici düşünceleri olmuştur. Genel olarak Ermeniler yaptıkları vatandaşlık tanımlarında farklı milletlerin kabul edilmesi ancak sahip olunan vatana da bağlı olunması yönünde ifadeler yer almıştır. Bu konuda özellikle vatandaşlık hakları meselesinde Ermeniler eşitlikten söz etmişlerdir. Genel olarak Ermeniler özellikle seçim konusunda ayrıcalık talebinde bulunurken bu talebe eşit vatandaşlığa aykırı olduğu için karşı çıkan Bununla birlikte miras, askerlik gibi konularda dini ayrımları göz ardı ederek bu konularda eşit yaklaşım talep eden Ermeniler de olmuştur. Vatandaşlık konusunda II. Meşrutiyet'in sonlarına doğru Osmanlılık düşüncesiyle birlikte Ermenilerin olumsuz düşünceleri de artmaya başlamıştır. Özellikle Balkan Savaşlarından sonra ortaya konulan düşünceler Ermenilerin Osmanlı vatandaşlığı konusunda samimi olmadıklarını göstermiştir. Balkan Savaşları'nda Osmanlı vatandaşı olup Osmanlı Devleti'nin aleyhine savaşan ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rusya lehine çalışan Ermeniler de vatandaşlık bilincinin Ermeniler arasında yeterince gelişmediğini göstermesi bakımından önemlidir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeniler açısından önemli bir konu da bağımsızlık fikri olmuştur. Bu dönemde bazı Ermeniler mevcut şartlarda Ermenilerin bağımsız olmasının imkansız olduğunu savunurken bazıları da özellikle Balkan Savaşlarının getirdiği ortamdan yararlanmak gerektiğini savunmuşlardır. Ancak genel olarak Ermenilerin büyük devletlerin desteğini almadan bağımsızlığı elde edemeyeceklerinin farkında oldukları ve öncelikli olarak adem-i merkeziyeti savundukları görülmüştür. II. Meşrutiyet Döneminin başlarında genel olarak Ermeniler bağımsızlık talepleri olmadığını ifade etmişlerdir. Farklı zamanlarda bu durumu talep eden Ermeniler de olmuştur. Ancak Meşrutiyet'in başında oluşan hava dağılmaya başladıktan sonra Ermeniler bağımsızlık taleplerini yinelemeye ve bu konu da Avrupa devletlerinin yardımlarını talep etmeye başlamışlardır.

Bir unsuru teşkil eden bütün bireylerin her konuda aynı fikirde olduğunu söylemek insan tabiatına aykırıdır. Ancak elde edilen veriler, tespit edilen söylem ve eylemler genel bir

kanaat oluşturmamızı sağlar. Bu çalışmada incelediğimiz dönemde mümkün olduğunca Ermenilerin farklı düşüncelerine ulaşılmaya çalışılmış, neticede Ermenilerin devlet, toplum ve kimlikle ilgili konularda birlikte yaşama konusunda II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında umut verici konuşmalar yapmalarına rağmen bütün düşüncelerinin temelinde Ermeni milliyetçiliği olduğu; incelediğimiz dönemin sonlarında da bunu açıkça dile getirdikleri görülmüştür. Ermeniler, bağımsızlık taleplerinden vazgeçmemişler, II. Meşrutiyet'ten önce olduğu gibi bazen zorla ve şiddetle, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında olduğu gibi bazen de "gzelliikle" bu taleplerinin yerine gelmesi için mücadele etmişlerdir.

KAYNAKLAR

Resmî Kurum ve Kuruluşların Yayınları

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2006). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus İlişkileri (1907-1921)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 3

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2010). *Osmanlı Belgelerinde Adana Olayları I*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2014). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2002). *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 1

Tetik, A., Gürler, M.; Aksu, Ç. (Haz.) (2008). *Ermeni Komitelerin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları

TBMM.(1982), Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyân Zabıt Cerideleri, Ankara:TBMM Basımevi,

Tetkik Eserler

Ahmad, F. (1985). *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları

Akın K. (2015). *Ermeni Devrimci Paramaz*. Ankara: Dipnot Yayınları, 289.

Akkuş, M.E., Akkuş, T., Kesiriklioğlu, F. (2004). *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: Aktüel Yayıncılık

Akşin, S.(1996). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları

Akşin, S.(2005). *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Milliyet Kitaplığı

Arsava A.F. (1993). *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*. Ankara: AÜSBF

Avagyan, A., Minassian, G.F. (2015). *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul:Aras Yayıncılık, 189.

Aydın, M., Aydın M.K (2011). *Türk İnkılabı Tarihi*. Ankara: Cantekin Matbaası

Bashanov, M. (2013). *Türkiye’de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)* (çev. İlyas Kemaloğlu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

- Bebiroğlu, M.(2003). *Tanzimat'tan II.Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*. İstanbul: Ohan Matbaacılık
- Beysanoğlu, Ş. (1997). *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, Ankara: San Matbaası
- Boyacıyan M.M. (1908). *Cenab-i Peygamber-i Zîşan Tarafından Müsaadat ve Himayeyi Havi Hristiyanlara İhsan Buyurulan Ahidname-i Mübareke*. İstanbul: Arşak Garoyan Matbaası
- Cebeciyan, A. (2015). *Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1918*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 17.
- Çavdar, T.(1991). *İttihat ve Terakki*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Demirci, H. A. (2006). *İkinci Meşrutiyet'te Ayan Meclisi 1908-1912*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Deri, Mehmet, (2009).*Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık
- Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (Der.) (2006). *Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*. İstanbul: Aras Yayıncılık
- Eraslan C., Olgun, K. (2006). *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, İstanbul: 3F Yayınevi
- Ertan, T.F(ed.) (2011). *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara: Siyasal Kitabevi
- Eryılmaz, B. (1996). *Osmanlı Devletinde Gayimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları
- Eryılmaz, B.(1992). *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık
- Eser, F.(2007). *Ermeni Örgütlenmeleri ve Komitacılık Hareketleri*, Kütahya
- Gözler K.(2007). *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*. Bursa: Ekin Yayınları
- Gözler, K. (2007). *Devletin Genel Teorisi*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları
- Gözübüyük, Ş., Kili, S.(1982). *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları
- Güler, A. (2003). *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*. Ankara: Türkar
- Güllü, R.E. (2015). *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Gülsoy, U. (2000). *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*. İstanbul: Simurg Yayınları
- Günay, N. (2015). *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları

- Gündoğdu, A. (2010). *Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul: IQ Yayıncılık
- Güneş, İ. (1997). *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları
- Güneş, İ.(1996). *Türk Parlamento Tarihi*. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları
- Hanioğlu, M.Ş. (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, İstanbul: Bağlam Yayınları
- Hanioğlu, Ş.(1998). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul: İletişim Yayınları
- İzrail, N.O. (2013). *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Kirkor Zohrab*. İstanbul: Pencere Yayınları, 61.
- Kaçaznuni, O. (2006). *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*. İstanbul: Kaynak Yayınları
- Kaligian, D.M. (2017). *İttihatçılar ve Taşnaklar*. İstanbul: Aras Yayıncılık
- Karacakaya, R. (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
- Karayan, İ. (1330). *Muhterem Osmanlı Müntahiblerine Bir Nida-yı İrşad*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası
- Karinyan, A.B. (2007). *Ermeni Milliyetçi Akımları*. İstanbul: Kaynak Yayınları
- Kasapyan, A.(2015). *Kaç Kişisiniz Boğos Efendi?*. İstanbul: Aras Yayıncılık
- Kevorkian, Raymond,H.; Paboudjian Paul B, (2012). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, İstanbul: Aras Yayıncılık
- Kılıç, D.(2012). *Osmanlı Ermenileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi
- Kili, S. Gözübüyük, A.Ş., (1985). *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Kirkoryan, O. (1330). *İzah-ı Hakikat, İncil ve Salib Nam Esere Cevap*. İstanbul: Keşişyan Matbaası
- Koç, Y. (2003). *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları
- Küçük, C. (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları
- Kümbül B. (2006). *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri 1914-1918*. Antalya:Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları
- Lapçinyan, T. (2010). *11 Nisan Anıtı*. İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık
- Leart M. (2015). *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi*. İstanbul: İletişim Yayınları

- Lenin, V.İ, (2003). *Emperyalizm ve Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Eriş Yayınları
- Lewy, G.(2014). *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*. İstanbul: Timaş Yayınları
- Mazıcı, N. (2007). *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni*. İstanbul Derin Yayınları
- Mildanoğlu, Z. (2014). *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, İstanbul: Aras Yayıncılık
- Minassian, A. T. (2012). *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Minassian, A.T. (2006). *Ermeni Kültürü ve Modernleşme*. İstanbul: Aras Yayıncılık
- Mutlu, A. (2009). *Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, Ankara: T.C Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı
- Mutlu, C. (2015). *Osmanlı'da Bir Ermeni Hariciye Nazırı*. İstanbul: Gündoğan Yayınları
- Nalbantyan, Z. V. (2011). *Ermeni Cephesinden Pan Turanizm*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi
- Odyan, Y. (2014). *Aldülhamid ve Sherlock Holmes*. İstanbul: Everest Yayınları
- Ortaylı, İ.(1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayın
- Özalp, R., Ataüinal, A.(1977). *Türk Milli Eğitim Sistemi Düzenleme Teşkilatı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- Özel, S. (2007). *"Batılıların Gözüyle". Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri*, Ed. :Hikmet Özdemir, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları
- Öztürk, C. (Ed.).(2015). *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları
- Pattie, S. (2016). *Kim Bu Ermeniler*, İstanbul: Aras Yayıncılık
- Pehlivanlı, H. (1997). *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu -Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki-*, Van: Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü
- Perinçek, M. (2015). *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni*. İstanbul: Kaynak Yayınları
- Sancaktar, M.F. (2009). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi
- Sasuni, G. (1992). *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*. İstanbul: Med Yayınları
- Selvi, H. (2011). *Millet-i Sadıkada İsyan Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923*. İstanbul: Timaş Yayınları
- Smith, A. D. (1994). *Milli Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları

- Sonyel, S.R.(2014). *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Srents, S. (2012). *Ermeni Edebiyat Numuneleri 1913*. İstanbul: Aras Yayıncılık
- Sürmenyan, K.(2015). *Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Şahin, N.(2015). *Osmanlı Ermenileri ve II. Meşrutiyet*. Konya: Çizgi Yayınları
- Şekeryan, A. (2015). *1909 Adana Katliamı: Üç Rapor*. İstanbul: Aras Yayıncılık
- Teotig (2012). *Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi*, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık
- Teziç, E. (2004). *Anayasa Hukuku: Genel Esaslar*. İstanbul: Beta Yayınları
- Toprak, Z.(1995). *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları
- Toros Zeki Ş. (1325). *Mütalaat-ı Siyasiye ve Umraniye*. Beyrut: Muhabbet Matbaası
- Tunaya, T.Z. (1989). *Türkiye'de Siyasi Partiler İttihat ve Terakki*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları
- Tunaya, T.Z. (1998). *Türkiye'de Siyasi Partiler (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918)*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları
- Tural, E. ve Çapar, S. (Ed.) (2015). *1864 Vilayet Nizamnamesi*. Ankara: TODAİE – TİAV Ortak Yayını
- Uras, E. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları
- Üstel, F. (2008). *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Yarman, A. (2014). *Ermeni Etıbbı Cemiyeti (1912-1922) Osmanlı'da Tıptan Siyasete Bir Kurum*. İstanbul: Tarih ve Yurt Yayınları
- Yesayan, Z. (2015). *Sürgün Ruhum*, İstanbul: Aras Yayıncılık
- Zohrab, K.(2000). *Hayat Olduğu Gibi*. Ankara: Ayraç Yayınları

Makale, Tez ve Kitap Bölümleri

- Abadan Y. (1965). “Siyasi Teori Açısından Türkiye'de Ademi Merkeziyet Problemi”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 20(4)
- Ahmad, F. (1995). “Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler”. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Akça, G. (2007). “Osmanlı Millet Sisteminin Dönüşümü”, *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6(1)

- Akkuş, T. (2003). "1909 Adana Olaylarına İlişkin Yargılama Süreci", *Ermeni Araştırmaları*, 10
- Akşin, S.(1985). "İttihat ve Terakki". Tanzimat'tan Cumhuriyet'e *Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları,5, 1423.
- Aktar, A. (2015). "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler". *Toplumsal Tarih*, 255
- Akyıldız, A. (1998). "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni, *İsam Araştırmaları Dergisi*, 2
- Akyılmaz, G. (1999). "Birinci Jön Türk Hareketinin (Yeni Osmanlılar Cemiyeti) İdeolojisine bir Örnek: Namık Kemal ve Fikirleri". *Selçuk Üniversitesi Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 2.
- Alkan, M.Ö. (1994) "Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İlk Program ve Nizamnamesi". *Toplumsal Tarih*, 2
- Alkan, M.Ö.(2000). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924. Ankara: *TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü*, 6
- Altinkaya, E. İ. (2011). *Tanın Gazetesine Göre, Balkan Savaşları'ndan I. Dünya Savaşı'na Kadar (Ocak 1913-Ağustos 1914) Ermeni Meselesi ve Büyük Güçler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altıntaş, A. (2005) "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1)
- Armağan, S. (1967). "Türkiye'de Parlamento Seçimleri". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 33(3-4).
- Arslan, T. (2012). "II. Meşrutiyet Dönemi İşçi Hareketleri ve Bu Hareketlerin Meydana Getirdiği Sorunlar Üzerine Bir Deneme". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 25
- Artuç, N. (2008). "II. Meşrutiyet'in İlanı". *Doğu Batı Dergisi*, 35
- Aslan, T. (2008). "İttihad-i Osmani'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne". *Bilig*, 47
- Aslan, T. (2010). "II. Abdülhamit'in Jön Türk Siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Önlemler". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1).
- Avcı, M. (2016). "Osmanlı Devletinde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 55
- Aydar, Ö.(2015). "Osmanlı Devleti'nde İlk Sosyalizm Tartışmaları ve İlk Sosyalist Örgütlenmeler". *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, 4(2)
- Aydoğan E.(2003-2004). "Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti ve Nizamiyesi". *Ermeni Araştırmaları*, 12-13

- Bakır, K. (2008). "II. Meşrutiyet Döneminde Milli Seçkincilik ve Eğitim: Emrullah Efendi Tuba Ağacı Nazariyesi". *Doğu Batı Dergisi*, 45
- Ballı, E. (2014). "İttihat ve Terakki'nin Tarım ve Toprak Politikası: Aydın Vilayeti Örneği", *Uluslararası İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Baydar, O. (2009). "Hüseyin Hilmi". *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Birecikli, İ.B. (2008). "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme". *Akademik Bakış Dergisi*, 2(3).
- Birinci, A.(1998). "Hürriyet ve İtilaf Fırkası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 18
- Bozkurt, G. (1993). "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar". *AÜHFD*, 43
- Cöhce, S.(2003). "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları". *Ermeni Araştırmaları*, 2(8)
- Çadircı, M. (1991). "Namık Kemal'in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2
- Çelikbaş, F. (2015). "İmparatorluğun Başkentinde". *Türk Sanayi*, İstanbul: İstanbul Sanayi Odası Yayını
- Çiçek, A.C. Aydın, S., Yağci, B. (2015). "Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme". *KAÜ İİBF Dergisi*, 6(9).
- Dağlar, O. (2008). " II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basınındaki Yansımaları (1908)". *İ.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38
- Damgacı, F.K. (2016). "Vatandaşlık, Çeşitlilik Ve Çoğulculuğun Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Eğitim Sistemi'ndeki Yeri", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 5
- Dat, R.P (1968). Marksizm ve Enternasyonalizm, *Yeni Çağ Dergisi*, 47
- Demir, F. (1991). "İzmir Sancağı'nda 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, 1(1)
- Demir, N.Ö.(1999). "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Feminizmi". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2)
- Demirağ, Y. (2002). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları". *OTAM*, 13
- Demirci, A. H. (2008). "1908 Parlamentosunda Meşrutiyetin Değerleri ve İlkeleri". *Doğu Batı Dergisi*, 45
- Dıgıroğlu, F. (2017). "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Kurum Kitaplığı: Tedkik-i Mesahif-i Şerife ve Müellefat-ı Şer'iyye Meclisi Kütüphanesi", *Müteferrika Dergisi*, 52

- Doğan, O.(2008). “ Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20
- Dumrul, C, Dumrul, Y. (2014). “Osmanlı İmparatorluğunun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme”. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 23
- Durdu, M.B. (2003). “Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 14.
- Ekinci, E. (2016). "Devrimden Günümüze Fransız Siyasal Sisteminin Evrimi", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1)
- Ekinci, E.B. (2008). “Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 6
- Ercan, Y.(1983). “Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin İctimai ve İktisadi Durumu”. *Belleten Dergisi*, 47
- Erdem, M. (2005). “Türkiye’de Azınlıklara Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri”. *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul: İslami İlimler Araştırmalar Vakfı
- Erdoğan, T. A. (2008). Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir Grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine, *Doğu Batı Dergisi*, 45
- Ergin, K.(2016). “Osmanlı Devleti’nde Kanunnamelerden Nizamnamelere Geçiş”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39
- Eryılmaz, D. (2016). “Ermenistan Dışındaki Üniversitelerde Yürütülen Armenoloji Çalışmaları”. *Dil Dergisi*, 167
- Feyzioğlu, Turhan (1947). Kuvvetlerin Ayrılığı Nazariyesi, *ASBF*, 2(1)
- Gazel, A.A. (2004). Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Meclis Araştırması, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 15
- Gülsoy, U.(2002). "Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni " *Türkler, Yeni Türkiye*, 14
- Gülşen, H.(2010). “Tehcir Öncesi Osmanlı Ermeni Nüfusu Üzerine Bir Değerlendirme”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 36
- Günay, N. (2012). "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3
- Günay, Ö, F. (2004). *Üst Düzey Kamu Yöneticilerinin Yetiştirilmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gündüz, A. (2012). "1893 Yozgat Ermeni İsyanı ve 1915 Tehcirinin Olacağına Dair İpuçları", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*

- Gürsoy B. (1984). "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40 (1-4).
- Hacısalihioğlu, M.(2007). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş Ordu-Millet Düşüncesi". *Toplumsal Tarih*, 164
- Hatipoğlu, S.(2014). "Doğu Kapsamında Adana Ermeni Olayları". *Yeni Türkiye*, 6
- Haydaroğlu, C., Erdoğan, H. (2016). "Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısındaki Dönüşümünde Sendika-Siyaset İlişkisi". *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2)
- Hocaoğlu, B. (2008). *İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasal Yaşamında İktidar ve Muhalefet İlişkileri (1908-1913)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Hökelekli, H. (2011). "Adalet", *DEM Dergi*, 5, 132-136.
- Hüseyinoğlu, A.Ş. (2009) "Ermeni Aydınları Sırasından Türk Aleyhtarı Kadroların Hazırlanması". *Hoşgorüden Yol Ayrımına Ermeniler*, 1
- İleri, İ. (2008). "Osmanlı Devleti'nde Azınlıkların Eğitimi". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 23
- İleri, İ. (2015). "Batı Gözüyle Meşrutiyet Kutlamaları ve Genel Af". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 17
- İleri, Ü. (2014). "Tanzimattan Cumhuriyet İşçi Örgütlenmelerini Hazırlayan Etmenler". *Emek ve Toplum Dergisi*, 3(7)
- İlter, E. (1993). "Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebusan'ına Sunulan Beyanname ve Program". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 4
- İlter, E. (1995). "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6
- İlter, E. (1995). "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6
- Kaluç, Ş. (2009). "Osmanlı Ahrar Fırkasının Kuruluşu, Faaliyetleri ve Sonu". *Liberal Düşünce Dergisi*, 53-54
- Kamil, İ. (2014). "Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Abdülhamid Suikastı'na Ermeni-Bulgar İşbirliği ve Terörü (1877-1905)", *Yeni Türkiye*, 60
- Karaca, E. (2014). "1914 Seçimleri Sürecinde İttihat ve Terakki Partisi'nin Ermenilerle Uzlaşma Çabalarının Osmanlı Basınına Yansıması". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10(19)
- Karacakaya, R. (2004). "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3

- Karakoç, E., Yalçın, E. (2016), "Bir Siyasetçi ve Lider Olarak Seyyid Abdülkadir", *Mavi Atlas Dergisi*, 6
- Karataş, Ö.(2012). "19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskanı". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 201.
- Kasalak, K. (2009). "Cumhuriyet Fikrinin Öncüleri". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20.
- Kesgin, A. (2015). "Machiavelli ve Makyavelizm", *Beytülhikme Dergisi*, 5(1)
- Keskin, T. (2004). "Demet Dergisi'nde Kadın ve İlerleme Anlayışı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37).
- Kılıç, D. (2001). "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri, *Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II)*. 38
- Kılıç, M. (2012). "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezâreti'nin Ermeni Memurları". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 51
- Kıransal, A. (2014). "İslam-Sol Sentezinin Tarihsel Arka Planı". *Tezkire*, 50
- Kırmızı, A. (2002). "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13
- Kocabaş, S.(2014). " Ermeni Komitacıların Jön Türklerle İşbirliği". *Yeni Türkiye*, 60
- Koç, Y. (2013). II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki ve Osmanlı İşçi Sınıfı, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 233
- Kolbaşı, A. (2009). "1878 Berlin Kongresi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Siyasi Kimlikleşmesi Sürecinde Rus ve İngiliz Etkisi, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 14
- Kösoğlu, N. (2008). "31 Mart Olayı". *Türk Yurdu Dergisi*, 251
- Kurt, A. (2009), "Tanzimattan Günümüze Türk Şiirinde Vatan Temi", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1
- Küçük, A. (1996). "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısında Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (1)
- Küçük, A. (1996). "Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin Oluşması". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35(1)
- Küçük, A. (2014). "Ermeni Meselesi" ve Ermeni Kilisesi Üzerine Düşünceler". *Yeni Türkiye Dergisi*, 60
- Küçük, A. (2015). "Egemenlik (Hakimiyet, Halk Egemenliği ve Milli Egemenlik Tartışmaları ve Egemenlik Anlayışında Esaslı Dönüşüm". *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 6

- Küçük, M.A. (2009). "Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50:2
- Külekçi, C. (2013). "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemiyetleri Ve Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umûmiyyesi Nizamnâmesi". *Hikmet Yurdu*, 6(12).
- Lewis, B. (2015). Modern Türkiye'nin Doğuşu. Ankara: Arkadaş Yayınları, 199-200.; Durdu, M.B.(2003) "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri". *OTAM*, 14
- Mardin, Ş. (2014). "Adem-i Merkeziyet". *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1
- Mattei, J.L.(2012) " Mıgırdiç Portukalyan ve "Armenia" Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlimliğa)". *Ermeni Araştırmaları*, 42
- Memiş, E. (2010). "Milli Hakimiyet Kavramının Pozitif Belgelere Girmesi". *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 2 (6)
- Mert, Ö. (2003). "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3
- Minassian, A.T. (1995). "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü". *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Nalcı, T., Dağlıoğlu, E.C. (2010). Farklı Bir Mebus: Artin Boşgezenyan, *Agos Gazetesi*, 15.
- Okur, M.(1999). "II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Partileri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11
- Olgun K. (2014). "1912 'Sopalı' Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler". *Yeni Türkiye*, 60
- Ortak, Ş. (2003). "Batı Kamuoyuna Yönelik Asılsız Ermeni Propagandaları", *Atatürk Dergisi*, 3(3)
- Özçelik, A. (2002). "1908 Meclis-İ Mebusanı'nda Temel Haklar ve Hakimiyet-i Milliye İle İlgili Bazı Tartışmalar". *Türkler*, (ed. Güzel, Hasan Celal; Çiçek, Kemal; Koca, Salim). *Yeni Türkiye* 14
- Özçelik, A. (2008). "Modernleşme Döneminde Bir Merhale: Meşrutiyet". *Türk Yurdu Dergisi*, 251
- Özçelik, A.(2002). "Osmanlı Mebusan Meclisi'nde "Türkçe" Tartışması". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 13
- Özdemir, H. (2013). "Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı". *Tarih Okulu*, 13

- Özel, S. (2003). “ Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa Bir Bakış”. *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 3
- Özkan, H. (2009). “XVII. Yüzyılın Sonlarında Hristiyan Birliği Projesi ve Ermeniler”. *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 4, 89.
- Özkorkut, N.Ü. (2008). “Yargı Bağımsızlığı Açısından Osmanlı'da ve Günümüz Türkiye'sinde Yargıya Genel Bir Bakış”. *AÜHFD*
- Özman, M. Aydoğan,(1965). “Devletlerin Egemenliği ve Milletlerarası Teşekküller”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22
- Özşavlı, H. (2012). “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 41
- Özüçetin, Y., Yıldız, S. (2008) "14 Şubat 1909 Hükümet Krizi Öncesinde: “İngiliz Gözüyle Osmanlı Hükümeti ve Meclis-i Mebusan", *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (2)
- Palabıyık A. Koç, Y. (2015). “ Millet-i Hakime Kavramı Üzerine Sosyo-Politik Bir Değerlendirme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(37).
- Polat, Ezgi Güzel, 2011, Osmanlı'dan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı, *Ankara Barosu Dergisi*, 3
- Sarınay, Y. (2018). “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)". *Gazi Akademik Bakış*, 1(2)
- Saygı, S.K.(2014). *Meclis-i Mebusan'da İzmir Mebusları 1908-1918*. Yayımlanmamış Doktora Tezi Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir
- Semiz, Y.(2014). “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35
- Serbestoğlu, İ. (2011). Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu, *OTAM*, 29
- Seyfeli, C. (2009). "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Putperest Ermenilerde Tapınak ve Tapınım", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2)
- Seyitdanlıoğlu, M. (1997). "Osmanlı Ahrar Fırkası: Programı, İç Tüzüğü, Beyannameleri", *Liberal Düşünce Dergisi*, 6
- Somel, S.A. (2007) "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 5
- Somel, S.A. (2013). “Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okullarına Dönüştü”. *Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözümler Projesi Raporu*, İstanbul: Tarih Vakfı
- Şahin, M.; Tokdemir, M.A. (2011). “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9(4)

- Şimşek, H. (2014). "İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslim Cemaatler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 16
- Taşdemirci E. (2001). "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10
- Tepekaya, M. (2013) "1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan (Manisa) Sancağı İttihat ve Terakki Fırkası Adayı Yusuf Rıza Bey ve Seçim Beyannamesi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(27)
- Toprak, V. (2013). "İlk Osmanlı Seçimleri ve Parlamentosu". *Sosyoloji Dergisi*, 3(26).
- Toprak, Z. (1988). "80. Yıldönümünde 'Hürriyetin İlânı' (1908) ve 'Rehber-i İttihad'". *Toplum ve Bilim*, 42
- Tosun, R. (2003), "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14
- Tozlu, N. (2014). "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri". *Yeni Türkiye*, 60
- Tuncer, H. (2014). "Bir Müzmin Muhalif ya da Karışan Ömer Lütfiler", *Yedi Kıta Dergisi*, 65
- Tunçay, M. (2009). "Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünce". *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*
- Turan, M. (2014). "Yakınçağda Osmanlı Devleti'ni Parçalama Politikaları ve Ermeni Meselesi". *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Turan, N.S.(2008). "Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı, II. Meşrutiyet'e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet". *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38
- Türe, F. (2005). "Türkiye'de Siyasal Egemenlik Kavramının Gelişimi: Osmanlı'dan Günümüze Tarihsel Süreç". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 3(4).
- Uyanık, E. (2009). "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim". *Amme İdaresi Dergisi*, 42 (2)
- Uyanık, M. (2002). "Osmanlı Düşünce Tarihinde Parlamenter Sistem Arayışları: İslamiyet'in Belirleyiciliği Üzerine Değerlendirmeler". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2.
- Uzun T. (2010). "Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Kaynakları". *Dumlupınar Üniversitesi SBE Dergisi*, 28.
- Ünal, F., Kavuncuoğlu, S. (2015). "Prens Sabahattin ve Adem-i Merkeziyetçilik Anlayışı". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 45
- Ünal, M.A. (2008) . "Meşrutiyet'ten Cumhuriyete İttihatçı Geleneği". *Türk Yurdu Dergisi*, 251

- Üstel, F. (2009). II. Meşrutiyet ve Vatandaşın "İcad"ı, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Van Os, N.A.N.M, (2009). "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm". *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Vivian Huseh-Hua Chen, (2014). "Kültürel Kimlik". *Key Concepts in Intercultural Dialogue*, 22. (Dr. Kenan Çetinkaya)
- Yamaç, M.(2014). " İlk Anayasa". *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 3
- Yanık, Celalettin (2013). "Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi". *Kaygı*, 20
- Yıldırım, E. (2014). "Türkiye'de Milliyetçilik ve Milli Kimlik: Türkçülüğün Keşfi ve Ulus-Devletleşme Sürecinde Türk Milli Kimliği". *The Journal of Academic Social Science Studies*, 28
- Yıldırım, K. (2012). "Balkan Savaşlarının Osmanlı İşçi Hareketleri Üzerindeki Etkileri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*,12(2)
- Yıldırım, M.A. (2008). "1895-1896 İsyanları Sırasında Ayntab'da Ermeniler ve Hınçak Cemiyeti". *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27(44)
- Yıldırım, S. (2009). "Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922", *CTAD*, 9
- Yörük, A. A. (2008). *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
- Yumul, A.; Bali, R. N. (2009). "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler". *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Yüksel, B.(2017). "Çalışma İlişkilerine Yönelik İlk Düzenleme: Dilaver Paşa Nizamnamesi ve Çalışma Hayatına Etkileri". *İş ve Hayat Dergisi*, 3, 6
- Zengin, Z.S. (2007). "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri". *Belleten Dergisi*, 261
- Zeyrek, S. (2013). "II. Meşrutiyet Döneminde İktidar – Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış". *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2)
- Zohrab, K (2009). "Vatan-ı Osmaniye'nin Esbabı-ı Tealisi Nedir?". *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları

Sürelî Yayınlar

Azadamard Gazetesi

Adalet, (26 Ekim 1913). 1349, 1.

Adana Pazarı Vakası, (19 Ekim 1913). 1342, 1.

Adliye Nazırı Beyefendi Hazretlerine Açık Mektup, (22 Eylül 1913). 1320, 1.

Alman Ulemasından Bir Zat Anadolu Hakkında Suret-i Atideki Mütalaada Bulunuyor. (21 Kasım 1913). 1370, 1

Azadamard'a Açık Mektup, (8 Mayıs 1913). 1206, 1.

Anadolu Ahvalı, (3 Nisan 1913). 1179, 1.

Başka Bir Tedbir Bulmalı. (24 Aralık 1912). 1094, 1.

Ecnebi Tesiri, (12 Aralık 1913). 1388, 1.

Ermenice Hurufat ve Tabaatin Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Rusya'daki Türk Matbuatı Ermeni Milleti Hakkında Ne Diyor?, (5 Kasım 1913). 1356, 1.

Ermeniler Kanunun Tatbikinden Meyusturlar, (20 Aralık 1912). 1091, 1

Ermenilerin Matalib-i İntihabiyesine Karşı Esassız İtirazat, (16 Kasım 1913). 1367,1.

Erzincan Bombaları, (9 Nisan 1913). 1184, 1.

Fırkalar ve Efrad. (5 Kasım 1913). 1356, 1.

Fıkr-i Milli, (9 Kasım 1913). 1360, 1.

Geldikleri Gibi Gidiyorlar, (25 Kasım 1912). 1070, 1.

Hergün Mütebeddil Meslek, (19 Eylül 1913). 1317, 1.

Gelecek İntihabatta Ermenilerin İştiraki, (29 Eylül 1913). 1326, 1.

Hukuk-ı Milliye Sadaka Meseleleri Değildir. (2 Kasım 1913). 1354, 1.

Hükümete Vereceğinize Bize Veriniz. (27 Kasım 2013). 1375, 1.

İki İtlaf, (10 Ekim1913). 1335, 1.

İntihabat-ı Milli Usulü, (2 Ekim1913). 1328, 1.

İtiraf. (28 Kasım 1912). 1072, 1

İttihat ve Terakki Fırkasının Kongresi, (13 Eylül 1913). 1312, 1.

İyi Başlamak, Fena bitirmek, (8 Kasım 1913). 1359, 1.

- Kürtlerin Safahat-ı Hayatiyesi, (19 Aralık 1912). 1090, 1.
- Lisan Meselesi, (16 Mayıs 1913). 1213, 1.
- Muvakkat Kanunlar, (1 Kasım 1913). 1353, 1.
- Neden Birbirimizi Yanlış Anlıyoruz?, (11 Nisan 1913). 1186, 1.
- Niçin İslahat Tatbik Edilemiyor?, (5 Ekim 1913). 1331, 1.
- Pahalılık ve Şehremaneti, (18 Eylül 1913). 1316, 1.
- Parlamentoda Mebusluk Hakk-ı Milli ve Kuva-yı Siyasiye. (30 Ekim 1913). 1351, 1.
- Resmi Mekteplerde Reaksiyon, (31 Ekim 1913). 1352, 1.
- Servetimiz..., (10 Mayıs 1913). 1208, 1.
- Seviye-i Medeniyece Fark, (13 Kasım 1913). 1355, 1.
- Simon Zavaryan, (18 Ekim 1913). 1341, 1.
- Şikayetin Esası Nerededir?. (26 Eylül 1913). 1323, 1.
- Teceddüt İçin, (16 Kasım 1913). 1366, 1.
- Ya 25 Lira Veyahut..., (23 Mart 1913). 1175, 1.
- Vilayetin Hakkı, (23 Mart 1913). 1170, 1.

Hokkabaz Gazetesi

- Edvar-ı Hürriyet. (4 Ekim 1908). 14.
- Hokkabazın Rüyası. (4 Ekim 1908). 6.
- İfade-i Meram, (4 Ekim 1908). 5.

Necat-ı Millet (Musavver Necat) Gazetesi

- Biz ve Avrupa, (7 Ekim 1908). 7.
- Ermeniler ve Osmanlılık Fikri, (7 Ekim 1908). 1.
- Gazetemizin Mesleği, (7 Ekim 1908). 2.

Neva Yahud Sedayı Ermeniyan Gazetesi

- Ermeniler Millet-i Hakimiye Ne Dilden Yalvarmalı ve Niceye Dek? (9 Mayıs 1910), 2.
- Ermeniler Ne İstiyor?. (9 Mayıs 1910). 3.
- Ey Felek Niye Kıydın? (24 Nisan 1910). 2.

Muhtelit Osmanlı Leyli Kız Mektebi, (9 Mayıs 1910).3.

Patrik-i Müşarünileyh Hazretlerinin Muharrir-i Acize Şeref-tastîr Buyurdıkları Namenin Harfiyyen Tercümesidir, (9 Mayıs 1910). 1.

Tanin Gazetesi

Adana Ahvali Hakkında, (11 Haziran 1909). 2.

Ermeni Matbuatı, (10 Ekim 1908). 2.

Ermenilerin İştikâsı, (5 Kasım 1908). 3.

İttihad-ı Anasır, (7 Eylül 1909). 3

Kiliseler ve Siyaset, (3 Ağustos 1910).1.

Rum ve Ermeni Cemaatleri, (11 Kasım 1908). 3.

Pastırmacıyan Efendi, (24 Ağustos 1910). 3.

Taşnaksutyun Fırkasının Programı, (4 Kasım 1908). 1.

Truşak Komitesinin Tebligatı. (1 Haziran 1909).3.

Yeni Şafak Gazetesi

Urfa Trigonometrisinin Sırrı: "İncîl ve Salîb", 25 Nisan 2000

Zabıt Cerideleri

TBMM Basımevi ,Meclis-i Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 25 Mayıs 1326, İ:83, C: 2, 370.

TBMM Basımevi , Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 25 Mayıs 1326, İ:83, C: 2, 372.

TBMM Basımevi , Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 25 Mayıs 1326, İ:83, C: 2, 372-378.

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 Kânunusani 1324, İ:12, C:1, 192.

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Şubat 1326, İ:43, C: 2, 110.

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Nisan 1326, İ:76 C:1, 269.

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 Haziran 1325, İ:92, C:2, 366.

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 10 Mart 1327, İ:64, C:2, 286.

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 12 Mart 1325, İ:46, C:1, 461.

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 13 Mayıs 1325, İ:80, C:3, 692.

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 13 Mayıs 1325, İ:80, C:3, 693

- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 13 Mayıs 1325, İ:80, C:1, 691.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 15 Aralık 1324, İ:6, C:1, 67.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 15 Teşrinievvel 1327, İ:7, C:1,136.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 16 Kanunuevvel 1325, İ:19, C:1, 393.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 16 Kanunuevvel 1325, İ:19, C:1, 397.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 16 Mart 1327, İ:68, C:1, 441.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 17 Mart 1325, İ:49, C:1, 553.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 17 Teşrinievvel 1327, İ:8, C:1, 183.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 18 Haziran 1328, İ:23, C:1, 555.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 18 Haziran 1328, İ:23, C:1, 556.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 18 Mart 1325, İ:50, C:2, 595-596.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 18 Nisan 1325, İ:63, C:2, 132.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 19 Haziran 1328, İ:24, C:1, 584.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 19 Mart 1325, İ:51, C:1, 615.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 19 Mart 1325, İ:51, C:1, 616.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 19 Teşrinievvel 1327, İ:9, C:2, 216.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 19 Teşrinievvel 1327, İ:9, C:2, 217-218
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 Şubat 1324, İ:29, C:1, 646.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 427.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 428.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 429.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 430.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 431.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 432.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 433.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 Teşrinisani 1327, İ:16, C:1, 581.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 20 Kânunusani 1325, İ:34, C:2, 107.

- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 21 Nisan 1326, İ: 82, C: 1, 526
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 21 Nisan 1326, İ: 82, C: 1, 532.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 21 Nisan 1326, İ: 82, C: 1, 536
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 21 Nisan 1326, İ:82, C:1, 538.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 22 Haziran 1325, İ:106, C:1, 180.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 22 Haziran 1325, İ:106, C:1, 191.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 22 Kanunuevvel 1326, İ:22, C:2, 59.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 22 Kanunuevvel 1326, İ:22, C:2, 62.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 23 Şubat 1325, İ:50, C:2, 635.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 24 Şubat 1326, İ:55, C:2, 555.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 24 Şubat 1326, İ:55, C:2, 559.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 24 Şubat 1326, İ:55, C:2, 567.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 25 Nisan 1325, İ:68, C:2, 288.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 26 Kanunusani 1324, İ:24,C:1, 510.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 26 Kanunusani 1324, İ:24 C:1, 496.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 26 Kanunusani 1324, İ:24, C:1, 515.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 26 Mayıs 1325, İ:88, C:2, 208-209.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 26 Teşrinisani 1325, İ:14, C:2, 285.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 Haziran 1328, İ:30, C: 1, 205.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 Haziran 1328, İ:30 , C: 1, 208.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 Kanunusani 1324, İ:25, C:2, 547.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 Mayıs 1325, İ:89, C:1, 234.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 Mayıs 1325, İ:89, C:1, 248.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 Nisan 1326, İ:86, C:1, 57.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 Nisan 1326, İ:86, C:1, 58.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 28 Haziran 1328, İ:31, C:1, 253.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 28 Haziran 1330, İ:30, C:1, 118-119.

- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 28 Nisan 1327, İ:96, C:2, 411.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 28 Nisan 1327, İ:96, C:2, 417.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 28 Temmuz 1325, İ:129, C: 2, 302.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 29 Kanunuevvel 1326, İ:24, C:2, 166.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3 Haziran 1325 İ:94, C:1, 428.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3 Kanunusani 1326, İ:25, C:1, 159-160.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3 Kanunusani 1326, İ:25, C:1, 189.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3 Mayıs 1327, İ:99, C:2, 569-570.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3 Nisan 1326, İ:73, C:2, 151.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3 Nisan 1326, İ:73, C:2, 154.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 30 Kanunusani 1325, İ:39, C:1, 263
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 30 Kânunusani 1325, İ:39, C:1, 264.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 30 Kanunusani 1325, İ:39, C:1, 265-268
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 30 Kanunusani 1325, İ:39, C:1, 266
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 31 Teşrinievvel 1327, İ:15, C: 2, 415.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Kânunusani 1330, İ:14, C:1, 195.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Kânunusani 1330, İ:14, C:1,196.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Mayıs 1325, İ:74, C:2, 518.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Mayıs 1326, İ: 92, C:2, 312.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Nisan 1325, İ:58, C:2,76.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Şubat 1326, İ:43, C:2, 104.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Şubat 1326, İ:43, C:2, 105.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Şubat 1326, İ:43, C:2, 109.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Şubat 1326, İ:43, C:2, 110.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Şubat 1326, İ:43, C:2,111.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Teşrinisani 1327, İ:17, C:2, 494.

- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 6 Haziran 1325, İ: 96, C:1, 476.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 6 Haziran 1325, İ:96, C:1, 477.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 6 Haziran 1325, İ:96, C:1, 476.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 6 Haziran 1325, İ:96, C:1, 478.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 6 Haziran 1325, İ:96, C:1, 482.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Ağustos 1325, İ:139, C:1, 608-609.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Nisan 1326, İ:76 , C:1, 267.
- TBMM Basımevi, Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Nisan 1326, İ:76 , C:1, 273.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 262.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 270.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 272.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 277.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 278.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Nisan 1326, İ:76, C:1, 279.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Nisan 1326, İ:76, C:11, 276.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Temmuz 1325, İ:115 C:1, 454.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Temmuz 1325, İ:115, C:1, 451.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Temmuz 1325, İ:115, C:1, 452.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Temmuz 1328, İ: 37, C: 1, 402.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Temmuz 1328, İ:37, C:1, 403.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:1, 577.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:1, 592.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:1, 594.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:1, 595.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:1,593.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:2, 600.
- TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 9 Kânunusani 1325, İ:28, C:2, 602.

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 9 Mart 1326, İ:59, C:1, 301.

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D.1, İ.Ç.1, C.4, , 426

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,13 Mayıs 1325, İ:80, C:1, 691-692.

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,13 Mayıs 1325, İ:80, C:1, 694-695

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,25 Nisan 1325, İ:68, C:2, 298

TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,25 Nisan 1325, İ:68, C:2, 299.

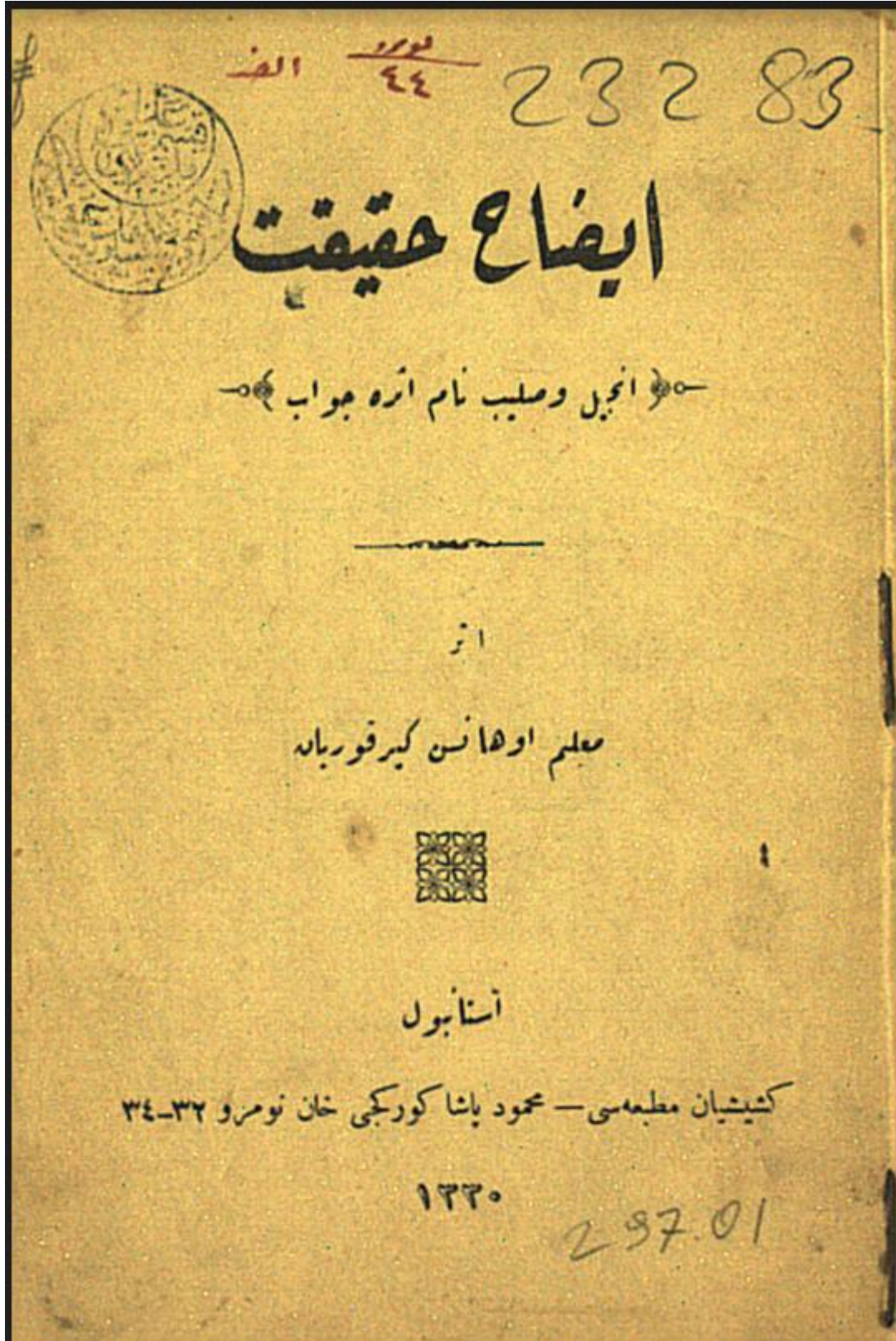
TBMM Basımevi , Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,7 Kanunuevvel 1327, İ:27, C:1, 245.

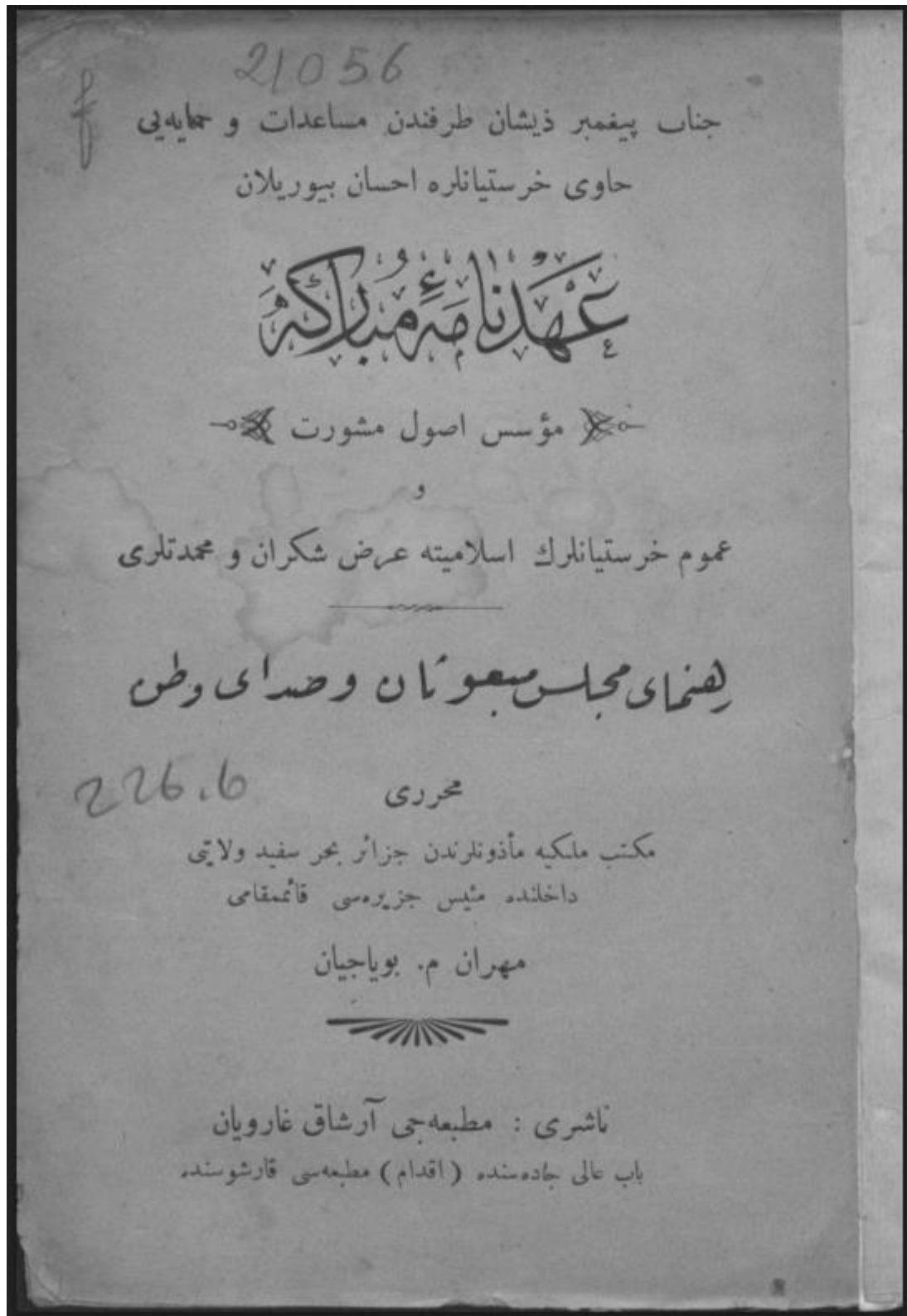

EKLER

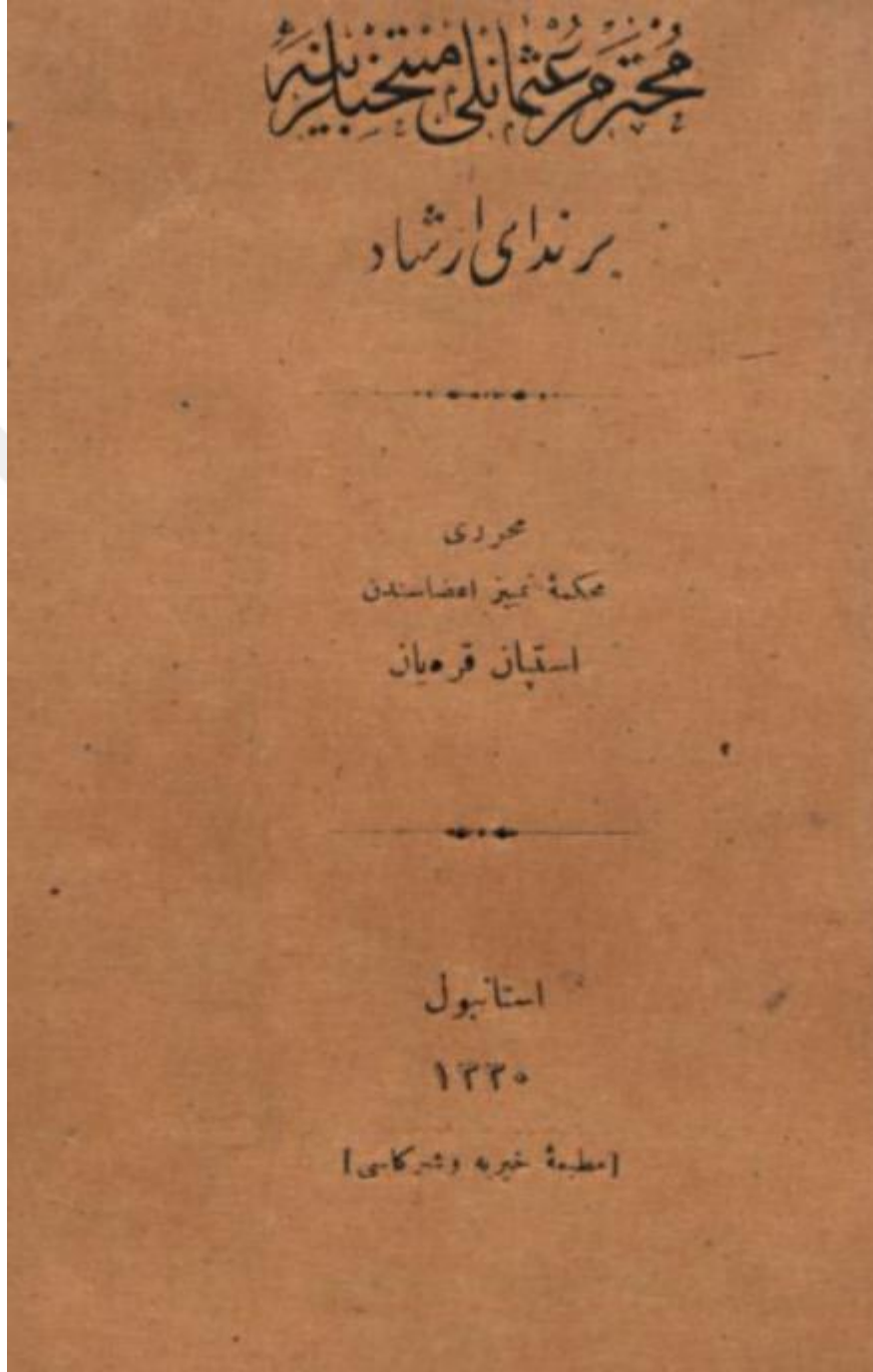
EK-3. Ohannes Kirkoryan'ın İzah-ı Hakikat, İncil ve Salib Nam Esere Cevap isimli kitabının kapağı

EK-4. Mihran Boyacıyan tarafından yazılan *Cenab-i Peygamber-i Zîşan Tarafından Müsaadat ve Himayeyi Havi Hristiyanlara İhsan Buyurulan Ahidname-i Mübareke* isimli kitabın kapağı

EK-5. İstefan Karayan tarafından yazılan *Muhterem Osmanlı Müntahiblerine Bir Nida-yı İrşad* isimli kitabın kapağı

EK-6. II. Meşrutiyet Dönemi'nin ünlü Ermeni mebuslarından Kirkor Zohrab

Kirkor Zohrab (1861-1915)

EK-7. II. Meşrutiyet Dönemi'nin ünlü Ermeni kadın yazarlarından Zabel Yesayan

Zabel Yesayan (1878-1943)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : İsmail Yıldız
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti
Doğum tarihi ve yeri : 1979-Aksaray
Medeni hali : Evli
Telefon : 0532 621 26 68
e-mail : ismailyildiz68@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü	2008
Lisans	Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi	2001
Lise	Aksaray Anadolu Öğretmen Lisesi	1997

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2001-2018	Milli Eğitim Bakanlığı	Öğretmen

Yabancı Dil

İngilizce

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

